

**UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ**

DISERTAČNÍ PRÁCE

2009

Martina HALÍŘOVÁ

UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ

Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách
od dob osvícenství do roku 1914.
Disciplinace jako součást ochrany dětství.

Disertační práce

2009

AUTOR PRÁCE: Mgr. Martina Halířová

VEDOUcí PRÁCE: prof. doc. PhDr. Milena Lenderová, Csc.

**UNIVERSITY OF PARDUBICE
FACULTY OF ARTS AND PHILOSOPHY**

**The social pathology and protection of childhood from enlightenment to 1914.
The disciplination as a part of the protection of children.**

Thesis (PhD.)
2009

Author: Mgr. Martina Halířová
Supervisor: prof. doc. PhDr. Milena Lenderová, Csc.

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 23. srpna 2009

Martina Halířová

Poděkování:

Mé poděkování patří všem, kteří mi poskytli cenné rady při zpracování této práce. Především děkuji vedoucí práce prof. Mileně Lenderové za konzultace a zprostředkování některých pramenů. Dále děkuji prof. Eduardovi Maurovi, Daniele Tinkové a Alici Velkové za vzájemné rozhovory o tématu této práce. Také děkuji pracovníkům všech archivů a knihoven, které jsem navštívila a kteří mi umožnili nahlížení do pramenů i nad rámec jejich povinností.

Zvláště děkuji za vstřícnost a pochopení řediteli Východočeského muzea v Pardubicích PhDr. Františku Šebkovi a vedoucímu historického oddělení Ivo Křenovi za umožnění studia během pracovního poměru tamtéž, bez jejich pochopení a vstřícnosti by tato práce nevznikla.

V poslední řadě děkuji všem, kteří byli ochotni si před odevzdáním práci přečíst.

Anotace

Disertační práce se věnuje sociální patologii a ochraně dětství od osvícenství do roku 1914. Zodpovídá otázky, jaké jevy byly ohrožující, proč byly tyto jevy definovány jako ohrožující a jakým způsobem proti nim stát nebo společnost bojovaly. Jedním z prostředků ochrany byla disciplinace. Část práce tak ukazuje, jak tato disciplinace probíhala.

Práce se soustřeďuje především na území Čech. Ve sledování ochrany dětství se koncentruje především na existující soukromé a státní dobročinné ústavy (nalezinec, sirotčince, vychovatelny, polepšovny, útulky). Ukazuje důvody vzniku těchto ústavů a to, jak zde vypadala péče o děti, jak dlouho trvala a jaké děti se do ústavů dostávaly.

Poslední část práce je věnována snahám o sjednocení veřejné a soukromé péče a úsilí o zlepšení financování nákladů na péči o znevýhodněné děti.

Klíčová slova: dějiny dětství – ochrana – sociální péče – ústavy – Čechy

Annotation

The thesis concerns the social pathology and the protection of childhood from The Enlightenment to 1914. The first part solves the question of the age limit of childhood and the question of the education of children. The second part introduces which events were considered as a threat and why. It shows how the society and the state proceeded against these threats. The third chapter applies to the institutional care of the endangered children. It introduces the activities of the foundling hospital, orphanages, educational houses, houses of correction and asylums. The last chapter deals with the improvement efforts of the organization of the state and private welfare and with the establishing of the Provincial orphan's fund, which enabled the improvement of funding. The thesis turns to the region of Bohemia.

Keywords: history of childhood – protection – social care – institutions - Bohemia

Obsah:

1.	Úvod.....	1
1. 1.	Stav dosavadního bádání.....	1
1. 2.	Rozvržení práce, chronologické a prostorové vymezení	5
1. 3.	Metody	7
1. 4.	Použitá literatura a prameny	8
2.	Postavení dítěte ve společnosti a podoby dětství.....	20
2. 1.	Časové vymezení dětství.....	20
2. 2.	Vztah společnosti k dětství.....	24
2. 3.	Narození dítěte.....	29
2. 4.	Podoba a funkce rodiny	32
2. 5.	Podoby výchovy	36
2. 5. 1.	Rodinná výchova	36
2. 5. 2.	Výchova institucionální	40
2. 5. 2. 1.	Základní školství a výchova jedince	40
2. 5. 2. 2.	Opatrovny a jesle	45
2. 5. 2. 3.	Výchova v ústavech	49
2. 6.	Poslední fáze dětství	50
3.	Snahy o disciplinaci společnosti: od osvícenské teorie k praxi 19. století.....	53
3. 1.	Prostor disciplinace	54
3. 2.	Definice ohrožení a pojem sociální deviace a patologie	57
3. 2. 1.	Zdravotní policie a její úkoly v díle J. P. Franka.....	59
3. 2. 1. 1.	Názory na zdraví a obrana společnosti v osvícenství	61
3. 2. 2.	Devatenácté století – doba změn?.....	64
3. 2. 2. 1.	Vznik oborů věnujících se patologii dětství.....	67
3. 3.	Ohrožující jevy v 18. a 19. století.....	71
3. 3. 1.	Dětská úmrtnost.....	71
3. 3. 2.	Odlišné sexuální chování	76
3. 3. 2. 1.	Prostituce a kuplířství.....	81
3. 3. 2. 2.	Nemanželská plodnost, infanticidium a záměrný potrat	85
3. 3. 3.	Neusedlí a chudí obyvatelé.....	87

3. 3. 3. 1.	Proměny chápání a řešení chudoby	88
3. 3. 3. 2.	Tuláci.....	92
3. 2. 4.	Alkoholismus.....	94
3. 3. 5.	Nezaměstnanost, její vnímání a řešení	97
3. 3. 6.	Problematika zanedbaného dítěte	98
3. 3. 7.	Zneužívání dětí a jeho vnímání společností	101
3. 3. 7. 1.	Problematika dětské námezdní práce	102
3. 3. 7. 2.	Obchod s dětmi	106
3. 3. 8.	Dětská delikvence a kriminalita.....	109
4.	Státní a soukromé ústavy určené pro ochranu dítěte.....	111
4. 1.	Ústavy určené pro péči o matku a dítě	116
4. 1. 1.	Založení Zemské porodnice a nalezince v Praze	117
4. 1. 1. 1.	Vznik klinických pracovišť	118
4. 1. 1. 2.	Správní a stavební vývoj nalezince a porodnice	120
4. 1. 1. 3.	Děti v nalezinci	121
4. 1. 1. 4.	Přeměna tajného oddělení na platební oddělení	131
4. 1. 1. 5.	Pěstounská péče	133
4. 1. 1. 6.	Dvoutřetinová péče	139
4. 1. 1. 7.	Propuštění z péče nalezince a další zaopatření dítěte.....	142
4. 1. 1. 8.	Transporty nalezenců z Vídně do Prahy	149
4. 1. 1. 9.	Zřízení ústavu pro zprostředkování kojných	151
4. 1. 1. 10.	Vznik právního oddělení v nalezinci.....	153
4. 1. 1. 11.	Negativa nalezenecké péče.....	156
4. 2.	Péče o děti v chorobinci	159
4. 3.	Soukromé ústavy pro péči o děti.....	161
4. 3. 1.	Sirotčince.....	162
4. 3. 1. 1.	Přijímání nových chovanců.....	165
4. 3. 1. 2.	Cíle a prostředky výchovy.....	168
4. 3. 1. 3.	Vzdělávání chovanců	170
4. 3. 1. 4.	Ukončení ústavní péče a další zaopatření chovanců	171
4. 3. 1. 5.	Financování provozu.....	173
4. 4.	Převýchovné a nápravné ústavy pro děti a mládež	173

4. 4. 1.	Právní situace v českých zemích	176
4. 4. 2.	Vznik soukromých převýchovných ústavů	178
4. 4. 2. 1.	Chovanci převýchovných soukromých ústavů a péče o ně	180
4. 4. 2. 2.	Počet chovanců ve vychovatelnách a jejich charakteristika	183
4. 4. 2. 3.	Způsob propouštění z péče	186
4. 4. 3.	Vznik zemských polepšoven v Kostomlatech pod Milešovkou, Opatovicích nad Labem a Králíkách	187
4. 4. 4.	Život ve vychovatelnách a polepšovnicích	192
4. 4. 4. 1.	Přijímání nových chovanců	193
4. 4. 4. 2.	Výchovné prostředky	202
4. 4. 4. 3.	Odměna a trest	206
4. 4. 4. 4.	Školní vyučování	212
4. 4. 4. 5.	Kontakt internovaného dítěte s vnějším světem	213
4. 4. 4. 6.	Péče o nemocné	214
4. 4. 4. 7.	Propuštění z nápravné péče	216
4. 4. 4. 8.	Úspěšnost převýchovných snah	218
4. 5.	Preventivní péče (azyly a útulky)	221
4. 5. 1.	Útulky pro děti školou povinné	222
4. 5. 1. 1.	Polévkové ústavy	223
4. 5. 2.	Útulky pro mládež	224
4. 5. 2. 1.	Besídky	226
4. 5. 3.	Útulky pro zanedbané děti	228
4. 6.	Dohled státu nad soukromými ústavami	230
5.	Pokusy o sjednocení a úpravu soukromé a veřejné péče o děti	232
5. 1.	Vznik sirotčích rad a jejich kompetence	232
5. 2.	Vznik Zemského sirotčího fondu	235
5. 2. 1.	Péče o děti podporované Zemským sirotčím fondem	237
5. 3.	Vznik a úkoly Zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém	240
5. 3. 1.	Organizace péče o sirotky – vznik rodinných kolonií	244
6.	Závěr	248
7.	Summary/ Résumé	256

8. Seznam použitých pramenů a literatury	258
9. Přílohy.....	280
10. Rejstřík jmen, institucí a jejich zřizovatelů.....	291

1. Úvod

Ochrana dítěte před zneužíváním, týráním a špatným zacházením je v současnosti často diskutované téma. Do zorného pole veřejnosti se díky médiím a jejich snaze o sledovanost dostávají události, které jsou pobuřující a ukazují na nedostatečnost systému ochrany dítěte v České republice. Inspirací pro zvolení tématu disertační práce byly diskuze týkající se vzniku babyboxů v Brně, v Praze a jiných městech.¹ Úskalím sporu se stala otázka, zda jde tímto způsobem dítě skutečně ochránit a zda nebude dané zařízení zneužíváno. Tento spor připomíná diskuzi, která začala se vznikem nalezince v Praze. Týkala se otázky možnosti zneužití ústavu rodiči, kteří se chtějí zbavit svého dítěte.² Tyto dvě diskuze mají jednu věc společnou, a tou je otázka ochrany dítěte a její podoby.

Vývojem sociální péče o dítě se zabývám již delší dobu, a tak mi diskuze týkající se ochrany dětí a jejich práv nejsou lhostejné, proto jsem se rozhodla zaměřit svůj výzkum na tuto problematiku.

1. 1. Stav dosavadního bádání

Problematika vývoje ochrany dítěte je součástí bádání o dějinách dětství. Diskuzi na téma dětství a jeho dějinného chápání vyvolala kniha Phillipa Arièse *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*.³ Dá se říci, že zásluhou Arièse bylo dětství objeveno historiografií.⁴ Dětství a jeho dějiny, diskurz, který lze sledovat od 60. let 20. století, protíná řadu oborů a v některých případech je sjednocuje v plodnou

¹ První babybox vznikl při nemocnici v Praze-Hloubětíně roku 2005. V zakládání babyboxů v České republice se angažuje *Nadační fond pro odložené děti Statim* a občanské sdružení *Babybox pro odložené děti*. Ke dni 15. července 2009 existovalo při krajských nebo okresních nemocnicích celkem 25 babyboxů.

² Diskuzí o zrušení Pražského nalezince bylo během jeho existence několik, nejvíce sledovaná byla pravděpodobně diskuze, která proběhla na půdě zemského sněmu v 80. letech 19. století. Na tuto diskuzi reagoval primář zemské porodnice Alois Epstein brožurkou: *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Böhmen*. Prag 1882.

³ Philippe ARIÈS, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime*. Paris, 1960.

⁴ K reakcím na Arièse a jeho konceptům: Martin NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 7 – 9. Reakcí na knihu byly také knihy zabývající se dějinami dětství vycházející od 70. let 20. století např. Jean – Louis FLANDRIN, *Familles: Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Paris 1976; Linda A. POLLOCK, *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge 1983; Hugh CUNNINGHAM, *Children and childhood in western society since 1500*. New York 1995; Louis HASS, *The renaissance man and his children. Childbirth and early childhood in Florence, 1300 – 1600*. New York 1998; Engle BECCHI – Dominique JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident du XVIIIe siècle à nos jours*. Tome 2. Paris 1998; Paula S. FASS (ed.), *Encyclopedia of children and childhood. In history and society*. New York 2004 aj.

spolupráci.⁵ Zasloužil se zároveň o kladení nových otázek a hledání odpovědí na ně. Jak dětství vypadalo? Kdo byl považován za dítě? Milovali rodiče své potomky? Jak vypadala rodina? To jsou otázky, kterými se zabývá řada badatelů.⁶ A na některé nelze najít snadnou odpověď.⁷

Můžeme říci, že v průběhu bádání o minulosti dětství vznikly dvě legendy. První legenda, která byla vypuštěna do světa díky Arièsovi, je tzv. černá legenda. Ariès v knize *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* tvrdí, že dětství je sociálním konstruktem, který vznikl mezi lety 1500–1800. Dítě bylo středověkou a raně novověkou společností vnímáno jako malý dospělý, z tohoto důvodu nebyla dítěti věnována taková pozornost jako dnes. Podle Arièse se první „investice“ do dítěte objevují až v 17. století. K stejnému závěru došli v 70. letech historici, kteří zkoumali dětství z jiného pohledu než Ariès. Práce se lišily v názoru na to, kdy dětství bylo objeveno, zaměřovaly se na praxi odkládání dětí, strukturu domácností, na ekonomické, sociální a demografické faktory. Např. Jean – Louis Flandrin ve své knize z roku 1976 *Familles: Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société* tvrdil, že zaměření rodiny na dítě se ve Francii objevilo během 19. století. Pozornost věnovaná dětem souvisí s kontraceptivními metodami. Dle Flandrina se rodiče začali o své děti starat, když jich přivedli na svět méně.⁸

„Černá legenda“ měla své zastánce i protivníky. V 80. letech 20. století se historici soustředili na jiné prameny (např. na deníky a korespondenci) a přišli se závěrem, že dětství existovalo i ve středověku a raném novověku.⁹ Zrodila se „bílá legenda.“ V 90. letech vznikla patová situace, která byla vyřešena poté, co historici začali zkoumat menší sociální skupiny a do bádání zahrnuli „dlouhé trvání.“ Např.

⁵ V českém prostředí např. kniha vzniklá ze spolupráce historických demografů, antropologů a historiků: Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

⁶ V českém prostředí existuje kniha, která v úvodu shrnuje dosavadní bádání. Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha 2006, s. 8–17; dále byly vydány dva sborníky zabývající se dějinami dětství: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5, Pardubice 2003; Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od počtů ke školní brašně*. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2008.

⁷ K tomu CUNNINGHAM, *Children and childhood...*, s. 2.

⁸ FLANDRIN, *Familles: Parenté, maison, sexualité...* Paris 1976. K dalším zastáncům „černé legendy“ patří např. Lloyd deMause, Edward Shorter, Lawrence Stone aj. Dle FASS (ed.), *Encyclopedia of children and childhood...*, s. 422an.

⁹ Např. POLLOCK, *Forgotten Children...* Cambridge 1983.

Louis Haas sice potvrdil předpoklad, že rodiče v raném novověku posílali své děti ke kojným na venkov, ale vyvrátil názor, že tato praxe je důkazem nezájmu rodičů o dítě. Tvrdí, že rodiče k poslání dítěte na venkov vedl zájem o jeho zdraví, protože mateřské mléko venkovských žen bylo považováno za zdravější než mléko žen žijících ve městech.¹⁰

Dějiny dětství byly obohaceny novými výzkumy věnujícími se vzniku individuality, vnímání pohlaví apod. Některé Arièsovy předpoklady byly potvrzeny, jiné vyvráceny. Můžeme tak říci, že dějiny dětství nejsou ani černé, ani bílé. V současné době se navíc objevují názory, že děti v dějinách dětství ztratily svůj hlas, že se jedná spíše o pohled historiků filtrovaný přes dobovou pedagogickou, lékařskou a právní literaturu. Objevují se snahy vrátit dětem jejich hlas prostřednictvím studia dochované korespondence, vzpomínek apod.¹¹

Badatelé zabývající se dějinami dětství hledají inspiraci v různých vědních oborech a zároveň navazují styky s badateli, kteří se zabývají demografickými, sociologickými a psychologickými aspekty společnosti. Nad otázkami dějin dětství se střetávají zájmy historiků rodiny, mentality, etnografů a historických antropologů. V českém prostředí se dějiny dětství ustavily v souvislosti s historickou demografií.¹² V současné době je téma rozvíjeno několika badateli. Z badatelů věnujících se dějinám dětství jmenujme pro středověk Noemi Rejchrtovou, Boženu Kopičkovou a Martina Nodla.¹³ Dějinám rodiny se v českém prostředí věnují především historičtí demografové. Jejich příspěvky se týkají většinou demografických poměrů a rodinných struktur.¹⁴ Jsou rozvíjeny i poznatky týkající se raně novověkého dětství.¹⁵ V poslední

¹⁰ HASS, *The renaissance man and his children...* New York 1998.

¹¹ Např. v knize *Histoire de l'enfance en Occident* jsou do některých příspěvků zakomponovány i vzpomínky dětí na školní vyučování apod. BECCHI – JULIA (dir.), *Histoire de l'enfance en Occident...*, Paris 1998.

¹² Z poznatků historické demografie, ale i jiných věd jako např. antropologie či archeologie, čerpá kniha: HORSKÁ – KUČERA – MAUR – STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.

¹³ Noemi REJCHRTOVÁ, *Dětská otázka v husitství*. ČsČH 28/1980, s. 53–77; Božena KOPIČKOVÁ, *Vstup české medievalistiky do studia dětské evropské problematiky ve středověku? Glosy a otazníky*. In: *Dítě a dětství napříč staletími...*, s. 49–60; NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 7 – 29; Týž, *Dvě tváře dětství. Malí dospělí a děti-hříšníci ve středověku*. Dějiny a současnost. 1/2006, s. 30 – 33.

¹⁴ Např. Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999; Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období*. HD 15/1991, s. 9 – 46; Táž, *Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století*. Statistika a demografie IX, 1972, s. 133 – 163.

¹⁵ Např. Petr VOREL, *Dítě na aristokratickém dvoře na počátku raného novověku podle představ Viléma z Pernštejna*. („Naučení rodičům“ a jeho obsahová interpretace). In: *Dítě a dětství napříč staletími...*, s.

době se zájem soustředil i na 19. století.¹⁶ Existují práce zabývající se dějinami porodnictvím, vznikem kliniky.¹⁷ Nejlépe zpracován je vývoj školského systému v rakouské monarchii.¹⁸ Méně probádán je svět, který dítě obklopoval a rovněž traumatizující dětství. O přitažlivosti tématu svědčí, že jej lze nalézt i mezi náměty výstav a expozic v muzeích.¹⁹ Dějiny dětství patří k jednomu z výzkumných záměrů Katedry historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice.

Co se týká dějin ochrany dětství, jsou zpracovány pouze některé otázky. To platí především o problematice nemanželských dětí – jejich odkládání a vraždění.²⁰ Dále existují práce věnující se otázce nalezců a sirotků.²¹ Jsou práce zabývající se vývojem

13–48; Václav BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*. In: Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2003, s. 45–66; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11/1987, s. 151 – 155; Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha-Litomyšl 2002; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*. Praha 2004 aj.

¹⁶ Např. Tereza. DIEWOKOVÁ, „*Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu“ aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století*. In: Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha 2007, s. 53 – 68; Jana MACHAČOVÁ, *Jaké bylo dětství v českých zemích v 19. století?* In: *Dítě a dětství napříč staletími...*, s. 61–66; Táž, *Dětství v chudé rodině – 2. polovina 19. století v Českých zemích*. In: *Od početí ke školní brašně...*, s. 111 – 118; Jiří MATĚJČEK, *Dětství nádeníka se střídavým zaměstnáním Václava – Wenzla Holka: z doby vzniku „moderní nespokojenosti“*. In: *Od početí ke školní brašně...*, s. 119 – 125; Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství?...* Praha 2006 aj.

¹⁷ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské porodnictví a gynekologie před založením II. gynekologicko-porodnické kliniky*. In: *75 let gynekologicko-porodnické kliniky I. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze při 120. výročí otevření Zemské porodnice*. Praha 1995, s. 12 – 24; Jan ŽIVNÝ – Jaroslava SÝKOROVÁ (red.), *Gynekologicko porodnická klinika I. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze na počátku 3. tisíciletí (125 let Zemské porodnice v Praze)*. Praha 2000; Antonín DOLEŽAL, *Od babičtví k porodnictví*. Praha 2001; Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské době*. Rukopis. Praha 2008.

¹⁸ Např. Jan ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecního školství v království českém od roku 1769 – 1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování*. Praha 1897; Týž, *Školy české. Obraz jejich výboje a osudů*. I. a II. Praha 1913 a 1918; Josef CACH, *Otakar Kádner: pedagogika, školství a jejich dějiny*. Praha 1981; Týž, *Výchova a vzdělání v českých zemích*. Praha 1988; Miroslav NOVOTNÝ a kol., *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*. České Budějovice 2006 aj.

¹⁹ Výstava ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy: *Dítě, dětství, mateřství. Péče o dítě v období let 1850 – 1950*, která byla otevřena od 14. listopadu do 16. března 2008, na tuto výstavu navázala výstava ve Východočeském muzeu v Pardubicích, která proběhla od 4. dubna 2008 do 1. června 2008. Obě výstavy byly inspirovány knihou *Radostné dětství?* Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství?...* Praha 2006. V různých muzeích po České republice nalezneme expozice hraček či předmětů úzce spojených s dětstvím (Pardubice, Benátky nad Jizerou, Muzeum hračky v Rychnově nad Kněžnou, Hrad a zámek Bečov aj.)

²⁰ K tématu nejnověji Jean Pierre BARDET – Guy BRUNET (dir.), *Noms et destins des sans Famille*. Paris 2007. V českém prostředí např. Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*. In: *Od početí ke školní brašně...*, s. 147–163.

²¹ Vídeňskému nalezcinci a nalezenecké péči se věnuje např. Verena PAWLOWSKY, *Mutter ledig – Vater Staat. Das Gebär- und Findelhaus in Wien (1784 – 1919)*. Innsbruck 2001; Táž, *Kinderfürsorge zwischen Anspruch und Realität. Die Sterblichkeit im Wiener Findelhaus (1784 – 1910)*. Dis. Univerzität Wien, Wien 1996.

sociální péče o dítě, zaměřené na krátký časový úsek,²² nebo na určité regionální specifikum např. špitál, bratrstvo, městskou sociální péči apod.²³ Ve francouzském a německém prostředí je zpracována i problematika delikventního dítěte.²⁴ V českém prostředí je otázka ochrany dítěte zpracována pouze v knize *Radostné dětství*²⁵ a v konferenčním příspěvku Jany Morávkové.²⁶ Proto jsem se rozhodla znovu otevřít tuto problematiku.

1. 2. Rozvržení práce, chronologické a prostorové vymezení

Cílem práce je ukázat, jak se vyvíjela ochrana dětství, co bylo chápáno jako ochrana, jaké děti bylo třeba chránit a před čím. Zároveň se zaměříme na to, jakým způsobem byla tato ochrana realizována. Pojetí ochrany souvisí s otázkou ohrožení. Proto bude upozorněno i na to, co společnost považovala za ohrožující v souvislosti s dětstvím a jakým způsobem se snažila bránit. Soustředíme se na zákonná opatření a snažíme se zjistit, zda byla uplatňována i v praxi. Ochranou péči dokumentujeme především na vzniku ústavů určených pro děti, a to jak soukromých, tak státních. Ukazujeme, jak vypadala péče v ústavech, zabýváme se věkovým složením chovanců, ptáme se na účinnost ústavní převýchovy apod.

Práce se zaměřuje na tzv. dlouhé devatenácté století. Pro objasnění problematiky ochrany dětství bylo třeba podívat se i na dobu předcházející. Osvícenství přineslo vznik nové zdravotnické a sociální sítě, zasloužilo se o vybudování školského systému. Přineslo racionalizaci péče o člověka. Nejvíce reformou vzniklo v době Marie Terezie a Josefa II., z tohoto důvodu je spodní hranicí práce rok 1740, přičemž toto datum není striktně dodržováno, je i uváděno, jak vypadaly některé druhy péče nebo ochrany ve středověku či raném novověku. Horní hranicí je rok 1914, konkrétně začátek první světové války. Uvědomujeme si, že mnohé instituce zmíněné v práci fungovaly i v této době, kdy musely řešit obtíže spojené s válečnou dobou. Válka a její důsledky vedly ke změnám v sociální péči, ke vzniku nových institucí zabývajících se podporou sirotků,

²² Např. Jaroslava. HOFFMANNOVÁ, *K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách*, SAP 32, 2/1982, s. 419 – 443.

²³ Otázce vzniku pražských ústavů se věnují např. Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999.

²⁴ Pascale QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...* Paris 1997.

²⁵ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 266–307.

²⁶ Jana MORÁVKOVÁ, *Problematika týraného, zanedbávaného a zneužívaného dítěte na přelomu 19. a 20. století*. In: *Dítě a dětství napříč staletími...*, s. 191–204.

vdov, veteránů a invalidů. Zahrnutí válečné doby by znamenalo pojmout do výkladu nové ohrožující jevy, proto práce končí zároveň s rokem, který je považován za konec 19. století.

Regionálně je práce vymezena územím Českého království, přičemž se soustřeďuje především na město Prahu, které bylo nuceno řešit otázky se zaopatřením chudých, a kde existovala nejhustší síť zaopatřovacích ústavů. Kromě pražských ústavů jsou zmíněny i významnější ústavy nacházející se mimo toto město. Ve většině případů se jedná o ústavy zemské. Morava není do práce zahrnuta. Důvodem pro soustředění se pouze na území Čech je odlišná realizace platných nařízení.

Disertační práce je zaměřena především na péči poskytovanou dětem jednotlivými ústavami, přičemž se soustřeďujeme na ústavy založené státem nebo spolky. Instituce zřizované církví nebo církevními řádami nejsou zahrnuty. Uvědomujeme si, že jako první se ochraně dítěte věnovala právě církev. Zařazení církevních institucí by znamenalo nutnost širšího archivního výzkumu, který nám čas vymezený na práci neumožňoval.

Ve sledování péče věnované dětem jsme se soustředili na věkové rozmezí od narození až do dosažení dvacátých narozenin, přičemž nejvíce jsou zastoupeny děti ve školním věku, tj. od šesti do čtrnácti let, dále mladší děti (novorozenci, kojenci, batolata). Méně je zastoupena věková skupina čtrnácti až dvacetiletých. Toto souvisí se zaměřením ochranných snah, které se spíše upínaly k mladší věkové skupině. Mládež byla do ochranné péče zahrnuta o něco později než malé děti. Výzkum se soustředil na problematiku péče a ochrany fyzicky a psychicky zdravého dítěte. Problematika postižených dětí a jejich ochrany by stačila na samostatnou práci.

Disertační práce je rozdělena do čtyř kapitol a závěru. První kapitola má spíše ráz kompilační. Je v ní řešena otázka, do jakého věku můžeme člověka považovat za dítě, jak bylo dítě společností vnímáno, jak vypadala rodina a výchova. Kapitola se zabývá dítětem od narození do dosažení dospělosti a péčí, která mu měla být věnována. Tematizuje i podobu ideální výchovy, a to jak v rodině, tak ve škole, a později v jeslích a opatrovnách. V krátkosti je zmíněna i výchova dětí v zaopatřovacích ústavech. Řazena je chronologicky.

Druhá kapitola má metodicko-teoretickou povahu. Řeší otázky pojmu disciplinace a jejího prostoru, pojmu ohrožení a jeho definice. Ukazuje, jaké jevy byly

považovány v 18. a 19. století za ohrožující pro dítě a společnost, proč se stát začal o člověka intenzivněji zajímat. Vyjmenovává jednotlivé ohrožující jevy a představuje, jakým způsobem se jim stát, případně společnost, snažily čelit. V této a následující kapitole sledujeme změny v „dlouhém trvání“.²⁷

Třetí kapitola je zaměřena na ústavy, které měly sloužit k ochraně dětí, zároveň zmiňuje i některá opatření týkající se matek. Soustřeďuje se na pražský nalezinec, sirotčince, vychovatelny, polepšovny a různé útulky a azyly. Zabývá se tím, jak vypadala péče a výchova v těchto ústavech a co bylo jejím cílem.

Poslední, čtvrtá kapitola, se věnuje snahám o zlepšení organizace soukromé a veřejné péče. Je zde představen vznik sirotčích rad, Zemského sirotčího fondu a Zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež, jejíž fungování vedlo k určitému sjednocení veřejných a soukromých dobročinných snah.

1. 3. Metody

Problematika dějin dětství patří dnes mezi historiky k často probíraným tématům.²⁸ V českém prostředí zatím neexistuje žádná kniha kromě *Radostného dětství?*, která by se hlouběji věnovala vývoji ochrany dětství. Z tohoto důvodu jsem byla nucena kombinovat několik metodických postupů, které mi pomohly při zpracování tématu. Problematiku ústavní péče o dítě lze sledovat z pozic kontroly a nátlaku, jako rámec pro tento úhel pohledu jsem zvolila práce Michela Foucaulta.²⁹ Otázku vyloučených skupin metodicky zpracovávají práce z okruhu německé historické antropologie a sociálních dějin.³⁰ Změnou chápání trestů a tělesnosti se zabývají v českém prostředí práce Daniely Tinkové.³¹ Po metodické stránce lze také využít knihu *Familles, institutions et déviances. Une histoire de l'enfance difficile. 1880 – fin des*

²⁷ Jeden jev je sledován v dlouhém časovém úseku. K pojmu dlouhé trvání „longue durée.“ Fernand BRAUDEL, *Dlouhé trvání*. Cahiers du Cefres no. 8. Antologie francouzských společenských věd: Antropologie. Sociologie. Historie. Praha, Cefres 1995, s. 143–188; tento pohled využívá Braudel např. v knize *Dynamika kapitalismu* (Praha 1999).

²⁸ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 8 – 11.

²⁹ Zvláště kniha *Dohlžet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha 2000 a *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha 1994.

³⁰ Jedná se především o knihy, jejichž autorem je Richard van Dülmen, př. *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*. Praha 2003.

³¹ TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase okouzlování světa*. Praha 2004; Táž, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“; problematika svobodných matek a sociální péče na prahu občanské společnosti*, HD 27/2003, s. 133 – 172; Táž, *Tělo – věda – historie. K otázce formování „moderního těla v historiografii a novověké vědě*. In: *Antropologické přístupy...*, s. 13 – 52.

années trente věnující se problematikým dětem, jejíž autorkou je Pascale Quincy – Lefebvre.³² Cílem bylo sledovat změny, které ovlivnily vnímání ohrožujících jevů. Vyjmenované metodické postupy mi umožnily rozvinout tuto problematiku.

Pro sledování změn posloužily nejen prameny úřední povahy, ale i korespondence adresovaná úřadům, dobové vychovatelské a teoretické příručky a vzpomínky. Během výzkumu jsem zjistila, že některé prameny se nedochovaly nebo nejsou přístupné (např. fondy sirotčinců), zvláště co se týká 18. století. Naopak pro 19. století a počátek 20. století se zachovalo hodně pramenů (vyjímaje některé instituce). Jednotlivé prameny jsem analyzovala a použila metodu sondy. Jak už jsme zmínili, v práci se střídají dva pohledy – chronologický a v dlouhém trvání. Dlouhé trvání jsem zvolila v případě sledování změn chápání ohrožujících jevů a vývoje ochranných snah (druhá a třetí kapitola).

1. 4. Použitá literatura a prameny

Pro práci zabývající se otázkami ochrany jsou hlavními prameny zákoníky, nařízení, instrukce k danému zákonu, ústavy jako takové a práce teoretiků věnující se problematice ohroženého dětství a jeho ochraně. Až do poloviny 19. století je většina pramenů a literatury k danému tématu psaná v německém jazyce, proto bylo nutné k jednotlivým výrazům najít odpovídající české ekvivalenty.

Co do zpracovanosti otázek týkajících se dítěte, výchovy a péče je lépe zpracované, s ohledem na dochovanost pramenů, dětství šlechty a vyšších vrstev společnosti.³³ Hůře zachytitelné je dětství chudiny.³⁴ Rovněž dochovanost pramenů omezuje možnosti bádání, zatímco pro konec 18. století a počátek 19. století se zachovalo málo pramenů k otázce ochrany dětství, nastává od 60. let 19. století nárůst institucí a s nimi též pramenů vztahujících se k dané problematice. Toto se odráží i na rozsahu jednotlivých zpracovaných témat.

³² QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...* Paris 1997.

³³ Např. Pavel KRÁL, *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině 16. a první polovině 17. století*. In: BŮŽEK – KRÁL (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526 – 1740)*. České Budějovice 2003, s. 439 – 456; BŮŽEK – HRDLIČKA – KRÁL – VYBÍRAL, *Věk urozených...* Praha – Litomyšl 2002; Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. –18. století)*. *Dům a jeho lidé I*. Praha 1999.

³⁴ Tématice dětství v prostředí nižších vrstev se věnují např. Jana Machačová a Jiří Matějček. Zmínění autoři jsou rovněž editory časopisu, zaměřeného na sociální dějiny – *Studie k sociálním dějinám 19. století*, Opava.

K seznámení s osvícenskými teoriemi péče o obyvatelstvo lze využít díla Johanna Petera Franka³⁵ a Johanna Dionyse Johna³⁶, která se zabývají otázkou zdravotní policie. Zdravotní policie byla jedním z oborů, který definoval ohrožující jevy, proto je jí věnován jeden oddíl práce. J. D. John shrnuje ve své knize *Lexikon der mediz. Gesetze* všechna platná nařízení týkající se zdravotnictví a péče o obyvatelstvo. Práce J. P. Franka a J. D. Johna umožnily odpovědět na otázku, které jevy byly koncem 18. století považovány za ohrožující a proč. Informace týkající se praxe 19. století jsem čerpala z filantropické a pedagogické literatury a rovněž ze zákonů a nařízení. Jednalo se zejména o práce Břetislava Foustky,³⁷ Marie Červinkové – Riegrové,³⁸ Rudolfa Seckého,³⁹ Jana Dvořáka.⁴⁰ Některé ohrožující jevy (alkoholismus, zanedbanost) stály v popředí zájmu, jiné jako např. harfenictví jsou zastoupeny pouze několika tituly.⁴¹ Do takto pojaté práce patří i otázka dětské úmrtnosti. Otázky týkající se výše a příčin dětské úmrtnosti a dětských nemocí jsou dle mého názoru dostatečně probádány,⁴² z tohoto důvodu je zde pouze zmíněno, jakým způsobem se stát a společnost snažily dosáhnout snížení míry dětské úmrtnosti v Čechách.

Především z důvodu nedochování starších pramenů k otázkám ústavní péče se důležitým pramenem stal popis chudinských ústavů z roku 1793, jehož autorem je

³⁵ Johann Peter FRANK, *System einer vollständigen medicinischen Polizey I. - V.*, Wien – Tübingen 1786-1813.

³⁶ Johann Dionis JOHN, *Lexikon der mediz. Gesetze*, V. Teil, Prag 1796; Týž, *Die medicinische Polizei und gerichtliche Arzneiwissenschaft*, I. Teil. Prag 1796; Týž, *Einfluss der Ehe auf die Gesundheit*. Prag 1797.

³⁷ Břetislav FOUSTKA, *Péče o dítě. Sociální postavení evropské mládeže a její ochrana*. Nákladem Jos. R. Vilímka v Praze, Praha b. d.

³⁸ Marie ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže, rozhledy po lidumilství v Evropě*. Praha 1894; Týž, *O nalezených v Čechách*. Praha 1888.

³⁹ Rudolf SECKÝ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé v král. hlavním městě Praze a předměstích*, Díl I, *Péče o děti osiřelé, opuštěné, zanedbané a zmrzačené*, Praha 1905; Týž, *Sirotčinec anebo rodina?* Praha 1926. Týž, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými...*, *Obrázky ze života těch, na něž rádi zapomínáme*. Praha 1910 aj.

⁴⁰ Jan DVOŘÁK, *Poměry nalezců a sirotků v království českém*. Praha 1903; *Boj proti úmrtnosti kojenců vůbec a dětí nemanželských zvlášť*. Sociologická studie. Zvl. otisk z ČLK 1906. Praha 1906; *Vliv nedostatku výchovy na zpuslost mládeže*. Zvláštní otisk z časopisu „Česká revue“. Praha 1909; *Úkoly komise zemské pro ochranu dětí*. Praha 1907; *Ke kapitole týrání dětí*, Zvláštní otisk z „Revue v neurologii, psychiatrii, fysikální a dietetické terapii“, ročník VI č. 6 a 7., červen 1909. s 1 – 6 aj.

⁴¹ Bohuslav GEBAUER, *Východočeské otrokářství*. Praha 1906; František Ladislav SÁL, *Harfenické děti*. Praha 1914; Karel R. KRPATA, *Harfenická kruciáta*. Hradec Králové 1987 (jedná se o beletristické zpracování).

⁴² Dětskou úmrtností se zabývá např. ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze...*, *Statistika a demografie IX.*, 1972, s. 133 - 163. Otázku dětské úmrtnosti lze najít i v pracích historických demografů např. Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998; HORSKÁ - KUČERA - MAUR - STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.

Thaddäus Edler von Bayer.⁴³ Bayer ve svém díle zmiňuje starší ústavy, které v Praze existovaly před josefínskými reformami. Uvádí počet jejich chovanců v době jejich zrušení a zároveň seznamuje s novými ústavami, které vznikly na popud direktivních pravidel Josefa II. S pražskými chudinskými ústavami nás ve stručnosti seznamuje rovněž kniha *Staropražské špitály*, jejímž autorem je Rudolf Secký.⁴⁴ Z novějších děl zabývajících se pražskými zdravotnickými ústavami je třeba jmenovat *Pražské špitály a nemocnice* od Petra Svobodného a Ludmily Hlaváčkové.⁴⁵

Pro seznámení se s jednotlivými typy ústavů určených pro ohrožené děti lze využít knihu Franze Serapha Hügela,⁴⁶ která popisuje funkci jednotlivých ústavů. V závěru jsou představeny ústavy, které v době napsání knihy existovaly ve Vídni. Obdobnému tématu se věnuje mladší kniha z pera Karla Engliše, zaměřená na statistiku chudinské péče.⁴⁷

Nejlépe zpracovanou oblastí ochrany dětství je problematika nalezinectví.⁴⁸ Existující práce o nalezinectví⁴⁹ jsem konfrontovala se staršími pracemi, které vznikly v době fungování těchto ústavů. S problematikou nalezinectví v Evropě seznamuje kniha Franze Serapha Hügela *Findelhäuser und das Findelwesen Europa's, ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reform*, která se věnuje

⁴³ Thaddäus Edler von BAYER, *Beschreibung der öffentlichen Armenversorgungsanstalten in der königl. böhmischen Hauptstadt Prag*. Prag 1793.

⁴⁴ Rudolf SECKÝ, *Staropražské špitály*. Praha 1928.

⁴⁵ SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999

⁴⁶ Franz Seraph HÜGEL, *Über die sozialen Humanitäts - Anstalten für Kinder der unteren Volksklassen*. Wien 1851.

⁴⁷ Karel ENGLIŠ, *Chudinství v království českém na počátku XX. století*. Zprávy Zemského statistického úřadu království českého, svazek XIII., vydání české. Praha 1908.

⁴⁸ Pojem nalezinectví je odvozen od slova nalezinec a označuje systém péče o nemanželské a odložené děti. Tento pojem např. užívá FOUSTKA, *Péče o dítě...*, s. 43. Kromě termínu nalezinectví lze použít termín nalezenecká péče, tj. péče o nalezence. Problematika odložených dětí je oblíbené téma, o tom svědčí i konference, která proběhla roku 1987 v Římě: *Enfance abandonnée et société en Europe XVe – XXe siècle*. Actes du colloque international, Rome, 30 et 31 janvier 1987. Rome et Paris 1981. Další tituly věnující se nalezinectví: Volker HUNECKE, *Die Findelkinder von Mailand. Kinderaussetzung und aussetzende Eltern vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1987; Verena PAWLOWSKY, *Kinderfürsorge zwischen Anspruch und Realität. Die Sterblichkeit im Wiener Findelhaus (1784 - 1910)*. Dis. Universität Wien, Wien 1996; TÁŽ, *Mutter ledig - Vater Staat. Das Gebär und Findelhaus in Wien (1784 - 1919)*. Innsbruck 2001. Z nedávné produkce jmenujme Jean - Pierre BARDETT - Guy BRUNET (dir.), *Noms et destins des Sans Famille*. Paris 2007.

⁴⁹ V českém prostředí je zpracováno téma Vlašského špitálu a z pohledu dějin ústavu je zpracována Zemská porodnice a nalezinec v Praze. Petr SVOBODNÝ – Jirí KUDĚLA, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719 – 1789)*, HD 15/1991, s. 47 – 75; Týž, *Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefínských reforem*, Documenta Pragensia 7/1987, č. I, s. 113 – 134; SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999.

jednotlivým systémům péče o nalezenec v Evropě.⁵⁰ Hügel nepatřil k zastáncům nalezenecské péče, ale byl jejím kritikem. Jeho kniha obsahuje kromě stručného přehledu o existujících ústavech typu nalezinec a jejich popisu i návrhy na reformy. Významným pramenem k nalezenecské péči v Čechách je dílo Jana Dvořáka, který počátkem 20. století působil jako ředitel nalezince. Jeho knihy seznamují s hlavními úskalími nalezenecské péče, jako byla vysoká úmrtnost dětí, nedostatek dozoru na děti v pěstounské péči apod.⁵¹ Dvořákovo dílo doplňují studie Aloise Epsteina, primáře v nalezinci. Epstein se ve svých pracích snaží obhájit existenci ústavu tím, že ukazuje jeho užitečnost pro společnost.⁵² Díla lékařů doplňuje knížečka z pera Marie Riegrové – Červinkové věnující se nalezincectví v Čechách.⁵³

Literaturu věnující se nalezincecké péči jsem doplnila studiem institucionálních pramenů uložených ve fondu Zemská porodnice a nalezinec v Národním archivu v Praze. Pro dobu vzniku ústavu se nezachovalo příliš mnoho pramenů. Tyto prameny jsem postupně doplnila zprávami, které jsou uloženy ve fondu Českého gubernia a ve fondu Dvorské kanceláře ve Vídni. Tyto dva úřady figurovaly až do 60. let 19. století jako nadřízené instituce veřejných ústavů. V 60. letech přechází ústav do péče země. Z tohoto důvodu bylo třeba prostudovat i fond Zemského výboru.

Ve fondu Zemské porodnice a nalezince jsou uloženy knihy normálií. Tyto knihy sloužily k zapisování všech zásadních výnosů a předpisů vydaných nadřízeným úřadem, které se týkaly daného ústavu. Do knih byla zaznamenávána i ustanovení jiných veřejných úřadů, a to v tom případě, pokud se tato ustanovení nějakým způsobem dotkla ústavního hospodářství, péče o chovance a jejich výchovy. Knihy normálií lze přirovnat ke sborníku předpisů a nařízení. Jednotlivé zápisy se liší dle úředníka, který je měl na starosti. Některý úředník se omezil na výpis různých nařízení, u jiného lze najít i

⁵⁰ HÜGEL, *Findelhäuser und das Findelwesen Europa's, ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reform*. Wien 1863

⁵¹ DVOŘÁK, *Jednotná organizace dozoru na nalezince, sirotky a děti opuštěné v království českém*. Praha 1905; *Vliv nedostatku výchovy na zpuslost mládeže*. Zvláštní otisk z časopisu „Česká revue.“ Praha 1909; *Ochrana mládeže*. Praha 1908; *Úkoly komise zemské pro ochranu dětí*. Praha 1907; *Ke kapitole týrání dětí*. Zvláštní otisk z „Revue v neurologii, psychiatrii, fyzikální a dietetické terapii“, roč. VI, č. 6 a 7., červen 1909, s. 1 – 6. Pro poznání úmrtnostních poměrů v pražském nalezinci je důležitá studie *Boj proti úmrtnosti kojenců vůbec a dětí nemanželských zvlášť*. Sociologická studie. Zvláštní otisk z ČLK, 1906. Praha 1906.

⁵² Alois EPSTEIN, *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Böhmen*. Prag 1882; Týž, *Über Kinderschutz und Volksvermehrung mit besonderer Beachtung der Verhältnisse in Böhmen*. Wien und Leipzig 1910.

⁵³ ČERVINKOVÁ - RIEGROVÁ, *O nalezencích v Čechách*. Praha 1888.

události ze života ústavu. Do dnešní doby se dochovalo celkem osm knih normálií, nejstarší pochází z let 1808 – 1841, nejmladší z let 1919 – 1941. Nejstarší knihy jsou v německém jazyce, místy lze najít marginální poznámky v českém jazyce. Tyto poznámky byly do knih vepsány až později. Čeština se ve větší míře začíná v knihách objevovat až koncem 19. století. Toto zřejmě souvisí s jazykovými zákony, které češtinu zaváděly do úřední praxe a s rozdělením klinik v porodnici i v nalezinci na českou a německou část. Jazyk knih je rovněž v této době závislý na tom, kdo byl ředitelem ústavu, zda byl českého nebo německého původu. Rovněž záleží na tom, v jakém jazyce byl zapsaný dokument podán, ve stejném jazyce je pak i zápis v knize normálií. Zápisy v knihách jsou vedeny vesměs chronologicky. Některé výpisy nařízení jsou v několika případech zapsány se zpožděním – například v zápisech z roku 1838 nalezneme záznam, který je datován rokem 1837 apod., v těchto případech se zřejmě nejedná o omyl, ale o opožděné zapsání,⁵⁴ protože údaje v knihách byly vrchním ředitelstvím každoročně kontrolovány. V knihách nalezneme i vlepené tiskopisy, jedná se o různé vyhlášky a oběžníky. Zachoval se i rejstřík ke knihám normálií, který byl vypracován pro roky 1819 – 1832, 1833 – 1841 a 1842 – 1865. Byl sestaven o něco později než jednotlivé knihy normálií. V rejstříku lze nalézt dva odlišné rukopisy, což svědčí o tom, že úředník, který ho založil, měl svého pokračovatele. Starší zápisy jsou v němčině, mladší jsou vedeny v češtině. Odkazy na stránky a čísla knih uvedené v rejstříku nesouhlasí s dnešním rozčleněním knih normálií, a proto informace nejsou dohledatelné.⁵⁵ Stejnou funkci jako knihy normálií měly i tzv. videátní knihy.⁵⁶ Nejstarší zachovaná videátní kniha pochází z roku 1843.⁵⁷ Strukturou se videátní knihy neliší od knih normálií. Tyto dva typy úředních knih byly vedeny po celou dobu existence Zemského nalezince a porodnice v Praze, a to i v době první republiky, kdy byl nalezinec přejmenován na Ústav pro péči o matku a dítě.

⁵⁴ Národní archiv (dále NA), fond Zemská porodnice a nalezinec (dále ZPaN), Kniha normálií zemské porodnice a nalezince, 1832 - 1841, kn. 4, s. 96.

⁵⁵ NA, ZPN, Rejstřík ke knihám normálií 1819-1832, 1833-1841, 1842-1865, kn. 9.

⁵⁶ Název knihy je etymologicky odvozen z latinského *videat* (ať vidí), což je 3. os. sg. konj. prez. akt. od slovesa *video*, *ere* – vidět.

⁵⁷ Prostudovala jsem následující knihy: NA, ZPN, Videátní kniha fondu Zemské porodnice a nalezince (1843 - 1874), kn. 10 a Videátní kniha fondu ZPaN II, (1875 - 1913), kn. 11.

Knihy normálií i videátní knihy jsou důležitým pramenem, díky němuž můžeme sledovat vývoj nalezenecké instituce. Kromě instrukcí, norem a nařízení byly do knih zaznamenávány i události, které měly vliv na fungování Zemské porodnice a nalezince. Je zde popsáno i několik mimořádných událostí jako např. sebevražda kojné v nalezinci.⁵⁸ Některá nařízení a opatření se v knihách objevují několikrát, z toho lze usuzovat, že ne vždy byla všechna nařízení respektována, a proto je bylo třeba opakovat.

Dalším pramenem, který je uložen ve fondu Zemské porodnice a nalezince, je kniha instrukcí pro porodnici a nalezince z roku 1835.⁵⁹ Jedná se o instrukce, které byly nově vydány pro účely upravení provozního řádu v ústavu. Instrukce se týkají především personálu, jeho pravomocí a povinností. Všechny instrukce jsou zaznamenány v německém jazyce. Lze je porovnat se staršími instrukcemi, které jsou popsány v knize Thaddäuse Edler von Bayera⁶⁰ a s novějšími, které jsou zaznamenány v knihách normálií. Toto porovnání umožnilo sledovat změny, ke kterým došlo během existence ústavu. V instrukcích se odráží i dobový názor na rozdělení ženských a mužských rolí v pracovním procesu.

Důležitým pramenem pro fungování ústavu jsou výroční zprávy. Ve fondu Zemské porodnice a nalezince se zachovala pouze výroční zpráva z roku 1897.⁶¹ Další výroční zpráva je od Gottfrieda Rittera von Rittershaina⁶² z roku 1866.⁶³ Jedná se o druhou výroční zprávu ústavu, z toho vyplývá, že výroční zprávy začaly být vedeny až po převzetí ústavu do zemské správy pravděpodobně iniciativou samotného Rittershaina. Několik výročních zpráv pražského nalezince se nachází v odborném pediatrickém časopise, který v 60. letech 19. století začal vycházet nejprve v Praze, posléze ve Vídni.⁶⁴ Statistické údaje publikoval v časopise jeden z jeho redaktorů,

⁵⁸ NA ZPN, Kniha normálií (1808 - 1841), č. kn 1, Zápis z roku 1841, s. 151 – 158.

⁵⁹ NA, ZPN, Instruktionen für die Gebärd- u. Findelanstalt zu Prag, 1835, kn. 14.

⁶⁰ BAYER, *Beschreibung der öffentlichen Armenversorgungsanstalten...*, s. 55 - 79, 113 - 132.

⁶¹ NA, ZPN, Výroční zpráva královského českého zemského porodnice a nalezince v Praze 1897, kn. 948 949.

⁶² Gottfried Ritter von Rittershain (1820 - 1883), lékařství vystudoval ve Lvově a v Praze, kde působil později jako asistent a pak po 20 let jako soudní lékař u zemského soudu. Zároveň působil na univerzitě jako soukromý docent a ředitel polikliniky, všiml si zejména dětského lékařství a nalezinctví. Roku 1864 se stal primářem v nalezinci, kde založil kliniku pro nemoci novorozenců.

⁶³ Gottfried Ritter von RITTERSHAIN, *Zweiter Jahresbericht der königl. böhmischen Landes - Findelanstalt in Prag*. Prag 1866.

⁶⁴ První vydání časopisu vyšlo roku 1868 pod názvem *Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters*. Unter der Redaction von Dr. Gottfried Ritter von Rittershain, k. k. A. O. Professor

Gottfried Ritter von Rittershain. Statistika je důležitá pro zjištění pohybu dětí v ústavu, jejich úmrtnosti apod. Bohužel Rittershain často ve svých statistikách nerozlišuje mezi dětmi přijatými do nalezince z porodnice a dětmi přijatými tzv. zvenčí, to pak ovlivňuje závěr jeho statistiky. Tento nedostatek se nachází i v datech o úmrtnosti, kde není uvedeno, zda se úmrtnost týká pouze dětí v ústavu nebo také dětí, které byly u pěstounů mimo ústav.

Významným fondem, kde jsou uloženy další prameny k podobě sociální péče o dítě koncem 18. a počátkem 19. století, je fond Českého gubernia. Jedná se o část nazvanou Publicum⁶⁵ obsahující záležitosti veřejných ústavů. České gubernium bylo po dlouhou dobu nadřízenou institucí všech státních ústavů. Informace o ústavech posílalo centrálním úřadům do Vídně a staralo se o naplnění instrukcí z Vídně. Zaměřila jsem se především na prameny týkající se sirotčí a nalezenecké péče. V tomto fondu jsou uloženy pravděpodobně nejstarší zprávy o fungování pražského nalezince a porodnice u Apolináře. Většina pramenů v tomto fondu je v němčině, pojímají hospodářské a správní záležitosti. Jsou zde uloženy i zprávy lékařů o nemocnosti v ústavu. Kartony obsahují i korespondenci gubernia s Vrchním sirotčím a obročnickým ředitelstvím, která se týká žádostí o přijetí dětí narozených mimo porodnici do péče nalezince. K dopisům jsou přiloženy zprávy sirotčího vizitátora o vykonaném výsledku žadatele o přijetí dítěte do státní sirotčí péče. Fond rovněž obsahuje několik žádostí adresovaných guberniu od rodičů, svobodných matek a pokrevních příbuzných osiřelých nebo opuštěných dětí. Dokumenty nás informují o činnosti nalezince a možnostech péče o opuštěné děti ve sledované době. Dopisy psané matkami ukazují postoje žen k jejich vlastnímu osudu.

Prameny uložené v Čechách jsem doplnila prameny uloženými ve vídeňském státním archivu. Jednalo se především o prameny uložené ve fondu Dvorské kanceláře.⁶⁶ Kvůli požáru Justičního paláce v červenci 1927 se jedná o poškozený fond, s kterým se obtížně pracuje pro lámavost papíru.

und Primararzt der K. Böhm. Landesfindelanstalt in Prag. Erster Jahrgang. Od roku 1870 začal časopis vycházet ve Vídni jako *Oesterreichisches Jahrbuch für Paediatrik*.

⁶⁵ NA, fond České gubernium, Publicum (dále ČG – Publ.) sign 90/2-4; Zležitosti porodnice a nalezince (1796 – 1805), kart. 3509; Pokračování, (1796 – 1805), kart. 3510; sign. 90/17, (1796 – 1805), kart. 3517; Zležitosti nalezince, péče o sirotky, (1806 – 1815), kart. 5477; Zležitosti nalezince, péče o sirotky, (1806 – 1815), kart. 5478.

⁶⁶ Österreichisches Staatsarchiv (dále Oesta), Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA), Hofkanzlei.

Prameny a literaturu lze doplnit studiem dobové beletrie. Dá se říci, že téma opuštěného dítěte a jeho osudů se stalo velmi oblíbeným tématem v literatuře.⁶⁷ Podařilo se také získat svědectví o vychovávání nalezence z pražského ústavu v pěstounské rodině. V tomto případě se jednalo o informaci předávanou v jednotlivých generacích.⁶⁸

Kromě pražského nalezince existovaly i jiné ústavy, které se věnovaly péči o opuštěné děti. Zakladatelem těchto ústavů nebyl stát, ale byla jím vrchnost – v podobě šlechtice či města. Až do 18. století stát do záležitostí vrchnosti příliš nezasahoval. Změna nastala s osvícenstvím, kdy se stát snažil o kontrolu a regulaci vznikajících ústavů. Byl podporován vznik různých sirotčinců a převýchovných ústavů pro děti. Během výzkumu této problematiky byl nalezen podstatný pramen, který je uložen v Národním archivu ve fondu České gubernium – Publicum.⁶⁹ Písemnosti jsou uloženy v několika kartonech. Kartony obsahují korespondenci gubernia s vrchním sirotčím a obročnickým ředitelstvím, které bylo jedním z dozorčích orgánů nad nalezincem. Jeho úkolem byl i dozor na sirotčí a chudinskou péči. Zachované dopisy svědčí o tom, že nalezinec v počátcích své existence převzal i úkol sirotčince. Byly do něj přijímány kromě dětí nemanželských i děti manželské, které přišly o otce nebo o oba rodiče. Kromě sirotků byly za určitých podmínek přijímány i děti, jejichž rodiče se ocitli v tísnivé situaci. Prameny věnující se sirotčí péči v konkrétní oblasti jsou uloženy v různých archívech dle působnosti sirotčince nebo dle původu jeho zakladatele. Každý fundátor musel požádat centrální úřady o povolení založení ústavu. Většina zachovaných fondů sirotčinců není zpracována, a proto je hůře přístupná. Informace o sirotčincích lze čerpat pouze ze zpráv posílaných do Vídně,⁷⁰ dále z výročních zpráv. Nejvíce informací se podařilo shromáždit pro sirotčinec sv. Jana Křtitele a sirotčinec arcivévodkyně Gisely v Praze. O sirotčinci sv. Jana Křtitele podává stručné informace

⁶⁷ Např. Sofie PODLIPSKÁ, *Opuštěné dítě. Studie sociální a vychovatelská*. Praha 1897; Rudolf Jar. KRONBAUER, *Z posledních stanic II., Porodnice a nalezinec*, Praha 1926, Rudolf Jar. KRONBAUER, *Bez matek a bez otců. Řada obrazů ze života nalezenců*, Praha 1899; Alfons Bohumil ŠTASTNÝ, *Odložené dítě*. Praha 1905.

⁶⁸ Z archivu autorky, Vzpomínky Heleny Kupsové z Trhového Štěpánova na babičku. Rozhovor uskutečněn dne 15. dubna 2007.

⁶⁹ NA, České gubernium - publicum (dále ČG-Publ.), sign. 90/12 záležitosti nalezince, péče o sirotky, kart. 5477 a 5478.

⁷⁰ Oesta, AVA, fondy: IV M 9 Arbeitshäuser (..1839), kart. 1371 a 1372; IV O 5 Böhm Spitaler und Armenhäuser, in. gen, kart. 1420; IV O 5 Böhm Spitaler und Armenhäuser, Prag, Elisabethinerinnen, Kreuzherren, verschied. Anstalten, kart. 1421 a kart. 1422 aj.

Rudolf Secký.⁷¹ Materiály týkající se tohoto ústavu jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy, fond není zpracován, a proto je nepřístupný. Zmínky o sirotčinci sv. Jana Křtitele lze nalézt jak ve fondu Českého gubernia, tak ve fondu Dvorské kanceláře ve Vídni. Většina pramenů k ústavu a jeho fungování je v němčině. Některé jsou pro poškození špatně čitelné, toto se týká především starších dokumentů. Rovněž existuje výroční zpráva informující o fungování tohoto sirotčince.⁷² Více materiálů se zachovalo pro sirotčinec arcikněžny Gisely, který byl otevřen roku 1875. Dokumenty k fungování ústavu jsou uloženy v Archivu hlavního města Prahy,⁷³ lze je doplnit informacemi získanými z různých příruček týkajících se města Prahy a sirotčí péče. Všechny materiály k tomuto sirotčinci jsou již v češtině.

Dalšími ústavy, které se zabývaly především převýchovou dětí, byly různé pracovny, vychovatelny a polepšovny. Pro dokumentaci převýchovných snah posloužily prameny týkající se vychovatelny v Praze a okolí a vychovatelny v Hradci Králové, dále zemských polepšoven v Kostomlatech, Opatovicích nad Labem a Králíkách. Fondy zemských polepšoven jsou nezpracované, rovněž většina fondů vychovatelny je hůře přístupná. Pro získání informací o fungování starších vychovatelny jsem využila zmínky ve filantropické literatuře.⁷⁴ V Archivu hlavního města Prahy jsou uloženy prameny týkající se vychovatelny v Libni,⁷⁵ některé informace jsem čerpala z různých výročních zpráv a tisků. Cenným doplněním úředních spisů týkajících se vychovatelny jsou paměti bývalého chovance ústavu Miroslava Mužíka.⁷⁶ Fond vychovatelny v Hradci Králové je uložen ve Státním okresním archivu v Hradci Králové,⁷⁷ další podrobnosti o fungování vychovatelny jsou obsaženy ve výročních zprávách České zemské komise.⁷⁸ Informace o podobě výchovy v dívčích vychovatelkách jsem získala především z výročních zpráv

⁷¹ SECKÝ, *Staropražské špitály*. Praha 1928; TÝŽ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé...* Praha 1905.

⁷² Vinzenz Falk von FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses zum hl. Johann dem Täufer*. Prag 1868.

⁷³ Archiv hlavního města Prahy (dále AHMP), Fond Sběrka papírových listin – II. oddělení (dále SPL II.), sign. PPL II – 378, Instrukce pro správu a účetvedoucího městského sirotčince Její Výsosti paní arcivévodkyně Gisely na Hradčanech, 1876.

⁷⁴ Např. Čeněk HEVERA, *Vězeňství a ústavy dobročinné*. Pardubice 1882.

⁷⁵ AHMP, inv. č. 1B270/11, Stanovy pro pražskou vychovatelnu v Libni, Praha 1885 aj.

⁷⁶ AHMP, Šest let v ústavu hlav. města Prahy, neinventováno.

⁷⁷ SOKA Hradec Králové, Chlapecká výchovna Hradec Králové. 1910-1948 (1955), inv. č. 109.

⁷⁸ *Ročenka české zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království českém*, část IV, druhý rok činnosti zemské komise, Praha 1911; *Přehled činnosti České zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království Českém v roce 1913*. Praha 1914; *Výroční zpráva České zemské komise pro ochranu mládeže v Čechách za rok 1918*. Přehled desetileté činnosti České zemské komise. Praha 1918.

spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze.⁷⁹ Prameny týkající se Vychovatelny manželů Olivových jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Praze. Do dnešní doby se zachovala pouze osobní korespondence Aloise Olivy a Leopolda Peka, výroční zpráva z prvního desetiletí fungování ústavu a album fotografií ze života.⁸⁰

Při řešení otázky polepšoven a pracoven se vyskytl problém s nepřístupností fondů. Polepšovací ústavy přežily všechny změny vlád a fungovaly ještě v 50. letech 20. století. Fond týkající se vychovatelny v Opatovicích nad Labem je uložen ve Státním oblastním archivu v Zámrsku, není archivně zpracován, proto mi nebyl umožněn přístup k daným archiváliím. Polepšovny vznikly z iniciativy zemské vlády, díky tomu lze některé prameny najít v Národním archivu v Praze ve fondu Zemský výbor, v němž existuje samostatné oddělení zaměřené na donucovací pracovny a polepšovny. Nachází se zde různé výkazy a zprávy, které posílala ředitelství jednotlivých ústavů Zemskému výboru jako zřizovateli. Jsou zde uloženy zápisy z jednotlivých domácích porad, díky nimž můžeme alespoň částečně nahlédnout do života dětí, které byly do ústavu dodány.⁸¹

Prameny týkající se polepšoven se dají částečně doplnit dvěma brožurkami, které podávají stručné informace o zemské polepšovně v Králíkách a zemské polepšovně v Opatovicích nad Labem. Brožurka o vychovatelně v Opatovicích,⁸² vyšla pravděpodobně ve 30. letech 20. století, protože jsou v ní uvedena statistická data o chovancích z roku 1930. Druhá brožurka o vychovatelně v Králíkách vyšla až po druhé světové válce v roce 1947.⁸³

Posledním typem ústavů zastoupených v kapitole jsou azyly a různé útulky. Prameny týkající se útulků jsou umístěny v různých archivech. K útulkům lze zařadit opatrovny a jesle, jejichž vznik a úkol je ukázán v první kapitole v oddíle věnovanému institucionální výchově. Domníváme se, že problematika předškolní péče o děti je

⁷⁹ Čtvrtá výroční zpráva spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze za rok 1889. V Praze nákladem spolkovým 1890; Šestá výroční zpráva spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze za rok 1891. V Praze 1892; Osmá výroční zpráva spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze za rok 1893. V Praze 1894.

⁸⁰ Prameny týkající se vychovatelny Olivových jsou uloženy v Státním oblastním archivu v Praze, Fond Vychovatelna Olivových, nezpracováno. Fond obsahuje 1 knihu (výroční zpráva), 1 složka korespondence a 1 album fotografií.

⁸¹ Zemský výbor III. (1874-1928), XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny, kart. 990210 001.

⁸² Zemská vychovatelna v Opatovicích nad Labem. Lidová Knihtiskárna v Pardubicích, Pardubice b.r.

⁸³ O zemské vychovatelně v Králíkách. Králíky 1947.

Čechách dobře zpracována.⁸⁴ Život v opatrovních přibližujeme na základě zachovalých zpráv pardubické opatrovny uložených ve Státním okresním archivu v Pardubicích. K tématu azylů, útulků pro školní děti a mládež i polévkových ústavů existuje málo literatury, rovněž prameny jsou roztržštěné, torzovité a většinou hůře vyhledatelné. Informace o těchto ústavech jsem získala především z knih Rudolfa Seckého, Marie Červinkové – Riegrové, Karla Engliše a Václava Schustera.⁸⁵ Nedostatek pramenů a literatury je důvodem pro menší rozsah a propracovanost podkapitoly, některé otázky zůstávají nedořešeny.

Největší rozvoj zaznamenala ochrana dětství koncem 19. století a počátkem 20. století. O tom svědčí i řada knih dotýkajících se problematiky ohroženého dětství. Tyto knihy byly vydány nejen v Čechách, ale i v ostatní západní Evropě.⁸⁶ Změny, které nastaly po roce 1900, souvisely se změnami ve společnosti a s reformátorskými snahami některých pedagogů a psychologů. Kolem roku 1907 byl svolán do Vídně první rakouský kongres, který se zabýval otázkami ochrany dítěte. Informace o obsahu jednání kongresu jsou obsaženy ve vydaných brožurkách zabývajících ochrannou péčí o děti.⁸⁷ Obdobný kongres se konal roku 1913 v Salzburgu, i z něj se zachovaly zápisy z jednání.⁸⁸ Obsah příspěvků lze využít jako jeden z pramenů pro získání přehledu o podobě ochranné péče v době konání kongresu. Dalším cenným pramenem svědčícím o podobách ochranné péče v Německu a Rakousku je *Encyklopedie ochrany dětství* vydaná roku 1910 v Lipsku.⁸⁹ Na počátku 20. století tak existuje velké množství filantropických, lékařských a sociologických prací zabývajících se problematikou péče o děti. V této době vznikají také práce zahrnující nové vědecké poznatky do teorií výchovy a péče o děti. Jistý přehled poskytuje seznam literatury umístěný v závěru disertační práce. V seznamu jsou obsaženy pouze tituly využitě k napsání práce,

⁸⁴ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 161-170.

⁸⁵ Václav SCHUSTER, *Útulky pro učně*. Praha 1903

⁸⁶ ČERVINKOVÁ - RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, Praha 1894; Sigmund ENGEL, *Grundfragen des Kinderschutzes*. Dresden 1911, Břetislav FOUSTKA, *Péče o dítě...* Praha s.d. aj.

⁸⁷ Lydia von WOLFRING, *Erster Oesterreichischer Kinderschutzkongress. Die Kindermisshandlungen, ihre Ursachen und die Mittel zur ihrer Abhilfe*. Wien 1907; Franz JANISCH, *Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend in Böhmen. Bericht für den I. österreichischen Kinderschutzkongreß Wien 1907 nach behördlichen Gutachten. Friedland in Böhmen 1907*.

⁸⁸ Josef M. BAERNREITHER, *Gutachten, Berichten und Materialien zu den Verhandlungsgegenständen des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Salzburg, 1913*. Schriften des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Salzburg. Band I. Wien 1913.

⁸⁹ *Enzyklopädisches Handbuch des Kinderschutzes und der Jugendfürsorge*. Leipzig 1910.

z tohoto důvodu se nejedná o soupis veškeré existující literatury týkající se problematiky péče o děti a mládež.

Počátkem 20. století narůstá množství pramenů, z nichž lze čerpat. Jejich množství narůstá s problémy, které musel stát i společnost řešit kvůli vypuknutí války, této době se již práce nevěnuje.

2. Postavení dítěte ve společnosti a podoby dětství

Dětství a jeho vnímání v průběhu staletí zůstává stále mezi historiky příčinou sporů. Zatímco jedni tvrdí, že dětství bylo zohledňováno, jiní jsou zastánci opačného názoru. Vznikly tak dvě legendy o dětství, které mezi sebou soupeří. Zatímco černá legenda popírá existenci dětství a projevování citu dítěti, bílá legenda vnímání dětství předpokládá.¹ Abychom mohli lépe poznat postavení dítěte ve společnosti, je třeba definovat pojem dětství a stanovit jeho hranici, tedy dobu, do kdy byl člověk považován za dítě.

2. 1. Časové vymezení dětství

Lidský život byl středověkými teoretiky rozdělen do několika životních stádií. Toto členění vycházelo z antické tradice. V 7. století Isidor Sevilský rozčlenil lidský život do sedmi etap,² přičemž dětství mělo tři fáze. Prvních sedm let života bylo označováno jako *infantia*, čili rané dětství. Dítě nebylo trestně odpovědné a bylo zcela závislé na rodině. *Pueritia*, druhá etapa, představovala věk od sedmi do čtrnácti let. Jednalo se o období, kdy jedinci ještě chyběla schopnost plození, ale uměl již rozlišovat mezi zlým a dobrým, stával se rovněž náchylnější k hříchu, ale neměl ještě plnou právní odpovědnost. Jednalo se rovněž o věk, kdy mělo začít vzdělávání dítěte. Poslední etapu tvořila *adolescencia*, která byla charakteristická *silnou náklonností k hříchu* a končila vstupem do dospělosti. Plnoletost (tj. dospělost) byla stanovována různým způsobem a její hranice byla posunutelná. Každé období bylo charakteristické určitými vlastnostmi těla a chováním. Za nejzranitelnější období byl považován kojenecký věk, trvajícím dokud dítěti nevyrostly zuby. Zvýšenou péči podle kazatelů a teologů potřebovalo dítě do sedmi let. Od sedmi let mělo být zahájeno intenzivní výchovné působení na dítě, přičemž chování a povinnosti dětí vůči okolí byly v dobových představách odměřovány věkem dítěte a rovněž jeho sociálním postavením a pohlavím.³ Tato pravidla nebyla v některých případech dodržována a děti byly uváděny do světa dospělých mnohem dříve (např. dětské korunovace, sňatky, námezdní práce). Děti tak byly nuceny

¹ K tzv. černé a bílé legendě o dětství úvod této práce s. 2.

² NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 10; k rozčlenění života do jednotlivých etap heslo Age and development. FASS (ed.), *Encyklopedia of children ...*, s. 38an.

³ Ke středověkým představám o trvání dětství Shulamith SHAHAR, *Vývojové fáze dětství*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 31 – 38; rovněž např. HORSKÁ – KUČERA – MAUR – STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.

společenskými nebo ekonomickými faktory vstoupit do světa dospělých dříve, než středověcí teoretici uváděli.⁴

Raný novověk převzal periodizaci lidského života do „věků“. Nejjednodušší rozdělení bylo do tří etap. Názory na jednotlivé životní etapy a jejich trvání se lišily, např. Jan Ámos Komenský rozlišoval sedm etap. Dětství a dospívání vymezil podle fyzických a mentálních změn na čtyři etapy po šesti letech. V tomto pojetí dosahoval jedinec dospělosti ve čtyřadvaceti nebo pětadvaceti letech a ve dvanácti letech měla končit vzdělávací povinnost.⁵ Bartoloměj Paprocký z Hlahol rozlišoval dokonce třináct věků.⁶ Ať už tyto autoři dělili lidský život do tří či třinácti etap, každý z nich vyděloval dětství, které se odlišovalo od ostatních „věků“ člověka.

Na první pohled je zřejmé, že chápání dětství se v průběhu století měnilo a jediné, co zůstalo, bylo formální rozdělení lidského života do etap. Dětství bylo v 18. a 19. století přisouzeno stejné trvání jako v raném novověku nebo středověku. Dítětem byl člověk do sedmi let. Sedmileté trvání dětství stanovil i rakouský občanský zákoník z roku 1811. Zákoník dále uvádí, že věk od osmi do čtrnácti let je obdobím nedospělosti, od patnácti až do dvaceti čtyř let obdobím dospívání. Ve dvaceti čtyřech letech se člověk stal trestně odpovědným, tzn. zletilým. Do čtyřadvaceti let musel mít mladík nebo dívka povolení ke sňatku od otce nebo poručníka.⁷ Rakouským trestním zákoníkem z roku 1852 byl dětský věk prodloužen do dovršení desátého roku, nedospělost trvala od jedenácti do čtrnácti let. Následoval mladistvý věk trvajícím od čtrnácti do dvaceti let. Na tento věk měl být dle intencí zákona brán ohled při vyměřování trestu v případě provinění proti trestnímu zákoníku. Nabytím dospělosti se stával jednatel plně odpovědným za své činy. Hranice zletilosti zůstala zachována.⁸

Riegrův Slovník naučný rozlišuje tři věky – věk kojence, který končí odstavením, „věk vlastní dítěcí“ – od jednoho roku do sedmi let, „věk mládectví“ neboli školní věk – od sedmi do čtrnácti nebo šestnácti let. Za nejtvrdnější věk je považována doba mezi

⁴ NODL, *Dvě tváře dětství...*, s. 30; Klaus ARNOLD, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, HD 15/1991, s. 123 – 140.

⁵ O Komenského pojetí dětství: MAUR, *Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského*. *Studia Comeniana et Historica* 29, 1999, č. 62, s. 113 – 125.

⁶ Dle Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Člověk českého raného novověku*. In: BŮŽEK – KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 15.

⁷ Obecný zákoník občanský císařství rakouského I. – III., Vídeň 1862, § 48.

⁸ Obecní zákon trestní daný dne 27. května 1852, 2. vyd., Praha 1875.

čtvrtým a sedmým rokem života.⁹ O něco mladší *Ottův slovník naučný* rozčleňuje dětství rovněž do tří období, a to: první doba, která trvá do tří let dítěte, druhá doba – od tří do šesti let a doba návštěvy školní od šesti do čtrnácti let, jež se nadále dělí do tří stupňů podle míry získaných vědomostí a dovedností.¹⁰ Trvání dětství je v pojetí slovníků vymezeno školní docházkou, což svědčí o tom, že se podařilo školní docházku prosadit ve společnosti.¹¹ Čtrnáctým rokem začíná, dle *Ottova slovníku naučného*, věk jinošský (resp. panenský) končící dosažením dospělosti.

Kdo byl považován za dítě v dlouhém 19. století? Z právního hlediska byla dítětem osoba v poměru k otci a matce.¹² Podle této definice bychom mohli za dítě považovat každého jedince, jehož rodiče jsou ještě na živu. Tato definice ale nevyhovuje účelům našeho bádání, protože potřebujeme stanovit hranici dětství. Koncept trvání dětství do sedmi let je nevyhovující, neboť se vztahuje pouze na úzkou věkovou skupinu a končí počátkem školní docházky, přičemž v této době je dítě ještě závislé na rodičích. Z tohoto důvodu se přikláníme k tomu, že doba dětství trvala do dvaceti let. Poslední fáze dětství byla označována v trestním zákoníku jako mladistvý věk. Dnes bychom tuto fázi označili slovem puberta, jež se v 19. století ukrývá pod pojmem „jinošství“,¹³ jehož trvání bylo vymezeno věkem od čtrnácti let do devatenácti, resp. dvaadvaceti let. Autor hesla ve *Stručném slovníku paedagogickém* si všímá psychologických a fyzických změn, k nimž během dospívání dochází u chlapců. Zdůrazňuje, že z výchovného hlediska jde o problematické období, protože se vyznačuje projevy vzdoru vůči autoritám.¹⁴ Chlapecká puberta byla zohledněna, protože chlapci na rozdíl od dívek pokračovali ve vzdělání. Mohli se vyučit řemeslu, nebo navštěvovat některou ze středních škol. Chlapci pocházející z nižších vrstev byli v této fázi života už výdělečně činní. Mužská mládež byla zároveň náchylnější k delikventním činům než dívky.¹⁵ Dívčí dospívání mělo pouze fyzickou podobu, bylo vnímáno jako příprava na budoucí mateřství. Ani lékaři, ani pedagogové nevěnovali dívčí mládeži větší pozornost. Důležité bylo, aby si dívka osvojila potřebné dovednosti pro vedení domácnosti. Změnu

⁹ Riegrův slovník naučný II., Praha 1862, s. 201. Cit. dle LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 134.

¹⁰ *Ottův slovník naučný* (dále OSN) VII., Praha 1893, s. 624n.

¹¹ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?*..., s.181.

¹² K tomu OSN VII., s. 625.

¹³ O výskytu slovo puberta a k období dospívání: LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?*..., s. 235an.

¹⁴ Josef KLIKA – Josef SOKOL (red.), *Stručný slovník paedagogický*, 2. díl. Praha 1891, s. 546.

¹⁵ K tomu druhá kapitola práce s. 84.

v chápání dívčí puberty můžeme sledovat na přelomu 19. a 20. století, díky preskriptivní a překladové literatuře.¹⁶ Puberta byla vnímána jako fáze stojící na pomezí mezi dětstvím a dospělostí.¹⁷

Lze říci, že za dětství můžeme považovat dobu, k níž směřovaly pedagogické a vychovatelské snahy, a jakmile tyto snahy končí, začíná dospělost? V jistém směru ano. Důkazem toho, že i osmnáctiletý mladík nebo dívka byli považováni za vychovatelné, tedy v jistém smyslu za děti, jsou převýchovné snahy v polepšovnách určených pro osoby do dvaceti let života, přičemž dvacátým rokem končila naděje na možnou převýchovu a polepšení.¹⁸ Avšak s tvrzením, že člověk je dítětem, dokud jsou k němu směřovány pedagogické a vychovatelské snahy, nelze úplně souhlasit. Jednalo by se o nepřipustnou generalizaci, protože převýchovné snahy byly od konce 18. století směřovány i k dospělým osobám, které spáchaly nějaký zločin. Toto souvisí se změnou chápání zločinu a změnou v konceptu trestání.¹⁹ Ačkoliv se od této doby ve vězeňství setkáváme se snahami člověka polepšit a převychovat, převládá názor, že dítě je lépe formovatelné než dospělý člověk. Dítě je považováno za nezkažené a zkazit ho může pouze špatná výchova. Dětské „srdce“ na rozdíl od „srdce“ dospělých je: „země panenská, v kteréž každé zrnko klíčí a vzrůstá.“ „Srdce“ dítěte se podobá vosku, který přijímá každý tvar. „Srdce“ dorostlých je na rozdíl od čistého „srdce“ dítěte prorostlé rozličnými bylinami, které mají hluboké kořeny, a je potřeba velké námahy, aby byly vyhubeny, chce-li člověk docílit nápravy. „Srdce“ dospělých je podobné křehkému mramoru, jenž vyžaduje opatrnost při zpracovávání.²⁰ Salzmannova přirovnání „srdcí“ k tvárnému vosku, respektive křehkému mramoru, naznačují předpoklad rozlišných přístupů výchovy a převýchovy v různých věkových obdobích člověka. Z těchto důvodů

¹⁶ K dívčí pubertě LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 238-240.

¹⁷ Tamtéž, s.235an.

¹⁸ Národní archiv v Praze (dále NA), Zemský výbor III. 1874-1928 (dále ZV III.), XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny (dále ZDPaP), Stanovy král. české zemské polepšovny pro mladistvé korrigendy, kart. 9945.

¹⁹ K tomu TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha 2004.

²⁰ Parafráze názoru Salzmannova viz SALZMANN, *Mravečinka...*, s. 11.

má být věnována pozornost dítěti a jeho výchově. Dobrou výchovou lze zabránit vzniku delikvence. Za dítě byl tedy považován jedinec do dvaceti let,²¹ protože byl vnímán jako snáze vychovatelný. K osobám do dvaceti let byly směřovány preventivní snahy v podobě útulků a azylů pro mládež, které ji měli chránit v nejzranitelnějším období života.²² Dále si musíme uvědomit, že každá z věkových skupin podléhala jinému typu zacházení a skutečnému „bezstarostnému“ dětství byla vymezena pouze krátká doba.

Zákony, slovníky a nařízení vymezují dětství určité trvání. Jak tomu bylo ve skutečnosti? Jak dlouhé bylo dětství našich předků? Trvání dětství bylo ovlivněno mnoha faktory. Záviselo na sociálním původu a pohlaví dítěte. Čas na vzdělání a dospění byl dán spíše chlapcům než dívkám. Vliv měl i počet sourozenců a hospodářské poměry. Trvání dětství bylo různé a odvíjelo se dle potřeb rodiny a podle jejích strategií. Zákonem stanovených sedm let dětství nebylo mnohdy zohledňováno a mnohé dítě bylo již před dosažením tohoto věku uváděno do světa dospělých.²³ Na délku dětství měly vliv demografické poměry – dokud se lidé dožívali nízkého věku, trvalo dětství kratší dobu, jakmile stoupla naděje na dožití se vyššího věku, prodloužila se i doba, po kterou je dítěti dopřáno dozrát v dospělého člověka.²⁴ Z vyjmenovaných důvodů bylo trvání dětství kratší než v současnosti.²⁵

2. 2. Vztah společnosti k dětství

Jaký měli naši předkové vztah k dětství? Zdá se, že již středověk znal a zohledňoval toto období lidského života. A to i přesto, že s dítětem bylo často manipulováno dle vůle okolí a bylo dříve vtahováno do světa dospělých. Musíme si uvědomit, že nelze generalizovat. Kvalita a délka dětství, jak ve středověku, tak v pozdějších dobách, se lišila dle prostředí (město/venkov) a sociálního postavení rodičů.²⁶ Každá doba měla a má své specifické vnímání dětství, které je ovlivněno mnoha faktory – přírodními, sociálně-ekonomickými, kulturními aj. Z tohoto důvodu ji

²¹ Např. František Čáda se všímá mládeže ve věku „mezi 14. až asi 20. nebo 24. rokem.“ František ČÁDA, *Mravní výchova mládeže dorůstající*. Praha 1909, s. 3.

²² K tomu třetí kapitola práce s. 221 an.

²³ K tomu např. MACHAČOVÁ, *Dětství v chudé rodině – 2. polovina 19. století v Českých zemích*. In: *Od početí ke školní brašně...*, s. 111 – 118.

²⁴ Ke změně demografických poměrů v českých zemích FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 166 an.; rovněž LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 138.

²⁵ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 134.

²⁶ K dětství ve středověku např. NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 13; Danièle Alexandre-BIDON – Didier LETT, *Les enfants au Moyen Âge. Ve-XVe siècles*. Paris 1997 aj.

nemůžeme odsuzovat za její postoj k dětství. Víme, že se tento postoj měnil, a že dítěti byla postupem doby věnována větší pozornost.²⁷

Změnilo se nějakým způsobem postavení dítěte v raně novověké a novověké společnosti? Dítě zůstalo stále členem rodiny, která se alespoň částečně přizpůsobovala jeho potřebám. V raně novověké společnosti patřilo dítěti výjimečné místo.²⁸ O místě dítěte ve společnosti svědčí dochované mravoučné knihy, které se obracejí nejen k dětem, ale i jejich rodičům.²⁹ Dokladem o emocionálním vztahu k dětem, je snaha rodičů o zachování jejich života. Podle některých badatelů středověká společnost tuto snahu ještě neprojevovala.³⁰ Na druhé straně ukazuje např. Martin Nodl, že i středověcí rodiče se o své děti obávali a snažili se je různými způsoby zachránit před smrtí.³¹ Proč tento odlišný pohled? Zdá se, že to souvisí se zaměřením historiků na určité období. Odlišný pohled na podobu dětství má pravděpodobně kořeny v interpretaci pramene. Můžeme nějakým způsobem zjistit, jaké bylo postavení dítěte a jakou mělo dětství podobu ve skutečnosti? Historik je odkázaný na řeč pramenů, své vědomosti čerpá i z toho, co o dané době bylo již napsáno. Svoji erudicí přefiltrovává pak prameny a činí závěry, které nejsou konečné, ale mohou být měněny samotným historikem. Vznikají tak různé obrazy dob minulých. Ty mohou být ovlivněny politickou situací v zemi, ve které historik působí a rovněž jeho osobním postojem a metodami, které používá. Existují tak různé teorie o postavení dítěte ve společnosti, o vnímání dětství. Některé podoby dětství jsou jasnější, jiné jsou zahaleny nejistotou. Pro jejich studium je třeba využít prameny neúřední povahy, které jsou značně individuální. Dá se říci, že čím výše byli rodiče dítěte postaveni ve společnosti, tím je nám podoba dětství známější. Víme, jak k dětství přistupovali různí pedagogové, teologové, známe prostředí, které dítě obklopovalo, víme také, jak vypadala dětská móda, hračky a vzdělávání. Díky dětským deníkům, dochovaným ojedinele od 18. století, máme představu o tom, jak některé děti

²⁷ K tomu např. LENDEROVÁ, *Zrození dětství*. In: Scientific papers of the University of Pardubice. Series C, Institute of Languages and Humanities. 7/2001. Pardubice 2002, s. 63-79.

²⁸ Dle BŮŽEK – KRÁL – VYBÍRAL, *Člověk...* In: Člověk českého raného novověku, s.15.

²⁹ O mravoučných příručkách např. Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ (ed.), *Mravy ctnostné mládeži potřebné. Bratrské mravouky Jiřího Strejce, Adama Staršího Šturma z Hranic a Matouše Konečného*. Praha 1940; rovněž Jana RATAJOVÁ - Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?* Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku. Praha 2008; Nebo např. výchovná kniha Ludvík z PERNŠTEJNA, *Naučení rodičům*. Stará Říše na Moravě 1928 – k tomu VOREL, *Dítě na aristokratickém dvoře* In: Dítě a dětství napříč staletími ..., s. 13-48.

³⁰ Tuto pozici zastává např. ARIËS, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime*, Paris 1960.

³¹ NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 14n. a 20n.; rovněž ARNOLD, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, HD 15/1991, s. 123 – 140.

své dětství prožívaly, jak chápaly samy sebe.³² Prožitek vlastního dětství bývá ukryt pod nánošem vzpomínek, a pouze někteří se v dospělém věku chopili pera, aby zaznamenali běh svého života. Můžeme říci, že čím blíže je daná doba naší současnosti, tím více přesných kontur dětství dostává. Narůstá počet pramenů a množství jejich interpretací. Díky rozvoji bádání a kladení si nových otázek jsou objevovány dosud nevyužité zdroje historického poznání. Naše představy o rodičovství a dětství se stále zpřesňují.³³

Víme již, že i ve středověku bylo dítě určitým způsobem zohledňováno. Už tehdy vznikaly poučné traktáty týkající se výchovy a mravů. Vynález knihtisku přinesl možnost rychleji šířit ideje výchovy do vrstev, které uměly číst a měly přístup ke knihám.³⁴ Pro negramotné zpřístupňovali tyto ideály duchovní prostřednictvím kázání. Asi největší změnu do podoby dětství přináší osmnácté století. Poprvé zde zasahuje do trvání dětství stát svým nárokem na vzdělávání všech vrstev společnosti. Do této doby bylo vzdělávání přenecháno církvi nebo soukromým korporacím. Ty nyní nepostačovaly novým nárokům. Snahy osvícenců o zlepšení společnosti prostřednictvím změny každého jednotlivce vedly v habsburské monarchii k rozsáhlým reformám. Vzdělání mělo být na základním stupni poskytnuto bez rozdílu stavu a pohlaví, zároveň mělo mít na nejnižší úrovni shodnou podobu, což vedlo k postupnému formování jednotně vzdělané a vychované generace.³⁵ Myšlenka kvalitního vzdělání populace není nová. Osvícenství v mnohém navázalo na předchozí vývoj, zvláště renesanci a reformaci, avšak nově zformulovalo obsah a cíle výuky. Vzdělání bylo považováno za dobrodiní poskytované státem, které vede k „blaženosti“ všech členů společnosti.³⁶ Osvícenství nepřineslo žádnou změnu v postavení dítěte, to bylo i nadále chápáno jako součást rodiny. Přineslo nový názor na formování a zdokonalování jednotlivce, této změny měl dosáhnout prostřednictvím školy, ale také vlastní pílí a přičiněním. Novým

³² K problematice deníků např. LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století*. Praha 2008.

³³ K problematice bádání o dějinách dětství např. BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident ...* Paris 1998; Hugh CUNNINGHAM, *Children and childhood...* New York 1995; LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...* Praha 2006.

³⁴ NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 23.

³⁵ Ke školským reformám a jejich důvodům: např. Jan ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství v království Českém od roku 1769-1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování*. Praha 1897; rovněž NOVOTNÝ, *Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí*. In: Jaroslav LORMAN – Daniela TINKOVÁ (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství. Historie – Otázky – Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK*. 1/2008, Praha 2009, s. 148-163.

³⁶ NOVOTNÝ, *Děti státu...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 148an.

prvkem byl názor, že dokonalosti a „blaženosti“ může dosáhnout každý, nejen rodem vyvolený.³⁷ Dalším zásahem do období označovaného jako dětství byly reformy zdravotnictví započaté Marií Terezií.³⁸ Pro dosažení „blaha“ bylo nutné, aby každý občan byl zdravý. Z tohoto důvodu se stát snažil pomocí reforem zlepšit kvalitu života. V prvé řadě si všímal dítěte, neboť zdravotní stav dětí měl vliv na zdravotní stav dospělého člověka a na jeho vnímání života.

Změnu do postavení dítěte přineslo rovněž devatenácté století, které navázalo na trendy století předchozího. Do podoby dětství zasahuje průmyslová revoluce, urbanizace, rozvoj humanitních a přírodních věd (např. sociologie, medicína, genetika). Chudé dítě je více vtahováno do námezdního pracovního procesu, než bylo kdykoliv předtím. Rovněž rozrůstání měst a vznik periferií, spolu se špatnými hygienickými podmínkami, ovlivňuje kvalitu dětství. Devatenácté století zdědilo a rozvinulo snahu o zlepšení zdravotního stavu obyvatelstva. S postupem industrializace můžeme sledovat i nárůst dobročinných snah zaměřených na chudé děti a vznik nových institucí věnujících se péči o dítě. Snahou filantropů a dobročinné péče bylo nahradit chybějící prvky (tj. sociální zabezpečení) v sociální péči a pokusit se o nápravu.³⁹

Jaké dítě mohlo být označeno jako chudé? V *Ottově slovníku naučném* je chudina definována jako nemajetná třída, která nemá dostatečné prostředky na výživu.⁴⁰ Pojem chudoby závisel na stanovení vlastnictví a určení výše prostředků potřebných k životu. Jako chudý byl vnímán pouze ten, který neměl nikoho, kdo by ho mohl podpořit – tj. rodiče nebo příbuzné.⁴¹ Chudoba dítěte byla tedy odvozována od nemajetnosti rodičů. Dítě samo o sobě bylo do statistik a výkazů zahrnuto pouze tehdy, když nemělo nikoho, kdo by se o ně postaral, a po rodičích nezdědilo žádný majetek. Chudé dítě bylo znevýhodněno v mnoha oblastech života – jeho dětství bylo kratší, úroveň péče závisela na vůli a času rodičů nebo pěstounů či poručníka, byla o něco

³⁷ Jan RANDÁK – Jan SOCHA, „...važ si času, chyt' se práce, zahálky se střež co zrádce“. *Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace*. In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 78-84.

³⁸ K reformě zdravotnictví Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*. In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 88-105; rovněž třetí kapitola s. 112.

³⁹ K tomu: Dietrich OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung? Jugendkriminalpolitik in England und Deutschland (1850 – 1920)*. Frankfurt/New York 2000; rovněž QUINCY-LEFEBVRE, *Entre monde judiciaire et philanthropie: la figure du juge-philantrope au tournant des XIXème et XXème siècles*. Histoire et justice, Hors-série, s. 127-139 URL: <http://rhei.revues.org/docannexe439.html> [cit. 3.4.2008].

⁴⁰ OSN, XII., Praha 1897, s. 430.

⁴¹ Chudoba má i v současné době různé definice a je různě měřena. Vždy ale jde o inferiorní podmínky života se závažnými individuálními a společenskými důsledky. Cit. dle *Velký sociologický slovník*, I. díl, Praha 1996, s. 411.

horší než v movitějších rodinách – především co se týká kvality stravy, vzdělání, oblečení a zdravotní péče.

Vnímání chudoby se proměňuje v čase a stejně se měnil i pohled na chudé dítě. Od raného novověku můžeme sledovat postupnou racionalizaci v oboru chudinské péče, která vyvrcholila v 18. století a pokračovala v následujícím století.⁴² Chudoba začala být chápána jako příčina vzniku většiny ohrožujících jevů, které nejvíce mohly zasáhnout právě nezletilého jedince a mohly pak být příčinou „nešťastného“ života v dospělosti. Vina za život v nouzi a neštěstí byla dávána rodičům. Chudoba se stává určitým zdůvodněním jejich přístupu k dítěti, ale ani ta je v tomto případě neomlouvá. Figuruje jako další faktor, který negativně spolupůsobil při výchově dítěte.⁴³

Chudoba byla nebezpečná pro opuštěné dítě nebo sirotka, především kvůli tomu, že takové děti neměly nikde zázemí. Z těchto důvodů byly hledány prostředky, jak rodinu těmto dětem nahradit. Rodinu zastupovala vrchnost, která měla zabezpečit základní potřeby těchto dětí. Od konce 18. století jsou povinnosti péče o potřebné stále více delegovány na domovské obce.⁴⁴ V zajištění péče o opuštěné děti byla dávána přednost pěstounské péči před ústavní výchovou.⁴⁵ Upřednostnění rodinné výchovy před ústavní souvisí s tím, jak důležitá role byla dávána rodině a rovněž s tím, že pěstounská péče byla levnější než péče v ústavu.⁴⁶

Ke konci 19. století dochází k proměně demografického chování, klesá počet dětí v rodině. Tato skutečnost má vliv na trvání a podobu dětství. Objevují se větší investice do vzdělání. Dětství se v určitých vrstvách společnosti prodlužuje – naopak zvláště v chudých rodinách stále končí dříve. Ekonomický vývoj umožnil posun v dětské zkušenosti, od námezdní práce – k návštěvě školy, a objevení toho, že dětství

⁴² K vnímání chudoby a prostředkům proti ní – druhá kapitola práce, s. 88an.

⁴³ Např. Inocenc Arnošt BLÁHA, *Sociologie dětství*, Brno a Praha 1927.

⁴⁴ K tomu druhá kapitola práce, s. 90.

⁴⁵ O upřednostňování pěstounské péče svědčí dávání nalezců na výchovu na venkov a rovněž zrušení sirotčinců v josefínské době – např. BAYER, *Beschreibung der öffentlichen Armenversorgungsanstalten...* Prag 1793; i v devatenáctém století byla spíše upřednostňována rodinná výchova – např. SECKÝ, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými ...* Praha 1910; Rodinná péče byla určitým ideálem a ne vždy šlo tento ideál splnit, a ne vždy plnili pěstouni úkol, který měli svěřený – k tomu např. ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *O nalezcích v Čechách*. Praha 1888.

⁴⁶ SECKÝ, *Sirotčinec anebo rodina?* Praha 1926.

by mělo být obdobím závislosti na rodičích. Dětství se vlivem mnoha faktorů více oddělilo od dospělých a dospělosti než tomu bylo v minulých dobách.⁴⁷

2. 3. Narození dítěte

Vstup dítěte do rodiny začínal a začíná těhotenstvím a porodem. Zájem středověkých autorů byl dítěti věnován i v prenatální fázi života. Na konci 14. století vznikají první příručky zabývající se vývojem plodu a radící ženám, jak se správně během těhotenství chovat. Dokladem zájmu o ještě nenarozené dítě ve středověku jsou církevní zákazy antikoncepčních praktik a přerušování těhotenství.⁴⁸ Od raného novověku dosvědčuje tento zájem dochovaná korespondence těhotných žen nebo jejich matek bedlivě sledujících průběh těhotenství.⁴⁹ Těhotenství zohledňovaly i hrdelní řády, které zakazovaly výkon útrpného práva nad těhotnou.⁵⁰

Porod byl dlouhou dobu záležitostí pouze žen, i když výjimky bychom našli i zde, např. Dülmen zmiňuje případ, kdy do průběhu porodu aktivně zasáhl manžel rodičky,⁵¹ přesto až do 18. století zůstával porod výhradně součástí ženského světa.⁵² Velkou roli zde sehrál ženský stud.⁵³ Při porodu pomáhaly susedky a příbuzné. Samotný porod probíhal většinou v domácnosti ženy, byl spojen s mnoha riziky. Úspěch porodu a přežití matky s dítětem často závisel na umění a zkušenosti porodní babičky. Od 14. století se setkáváme s porodními babičkami, které své zkušenosti

⁴⁷ Cit. dle CUNNINGHAM, *Children and childhood...*, s. 3.

⁴⁸ NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 15.

⁴⁹ K vnímání porodu v raném novověku např. BŮŽEK, „*Ty naděje budou každý čtyři neděle.*“ *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*. Dějiny a současnost 23/2001, č. 3, s. 8-13, TÝŽ, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*. In: Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století, s. 45-66; Pro pozdější dobu Tereza DIEWOKOVÁ, „*Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu*“ aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století. In: Antropologické přístupy..., s. 53 – 68.

⁵⁰ Jindřich FRANCEK, *Zločin a trest v českých dějinách*. II. vydání. Praha 2007.

⁵¹ Manžel zasáhl, když si porodní bába nevěděla rady a žena nadměrně trpěla, a postupně odbavil dítě z těla rodičí ženy: Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku*. I. Dům a jeho lidé. Praha 1999.

⁵² TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie...* In: Antropologické přístupy..., s. 30; Miroslava MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí...“ *Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*. In: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006. Pardubice 2006, s. 263-289.

⁵³ MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět...“ In: *Dějiny žen ...*, s. 263-289; K postavení ženy ve společnosti např. BŮŽEK - KRÁL - VYBÍRAL, *Člověk ...*, s. 21; rovněž Jiří KLABOUC, *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962, s. 48-111; KOPIČKOVÁ, *Žena evropského středověku v zasetí své doby*. In: Eva nejen v ráji..., s. 13-44; K vnímání žen a ženského těla Milena LENDEROVÁ - Božena KOPIČKOVÁ - Jana BUREŠOVÁ - Eduard MAUR (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009 (v tisku), s. 175-288.

získávaly dlouhodobou praxí.⁵⁴ První požadavky na vzdělání těchto žen se objevují v 15. století. V této době začaly být porodní báby v některých městech dávány pod lékařský dozor, ale u porodu byly jejich zkušenosti nadále rozhodující.⁵⁵ Do vzdělávání těchto žen zasáhl stát v 18. století. Dále také nemůžeme tvrdit, že těhotenství stálo mimo pozornost lékařsky vzdělaných mužů. Od 16. století můžeme sledovat vznik odborných příruček věnujících se porodu, péči o rodičí a novorozence a anatomii ženského těla, které navazovaly na antické a středověké autory.⁵⁶ Tyto knihy nebyly určeny porodním babičkám, ale těhotným ženám, které v nich měly najít poučení.⁵⁷ Porodem byla naplněna funkce manželství. Příchod legitimního potomka znamenal naději na pokračování rodu, a tedy i budoucnost. Přivedení potomka na svět patřilo mezi hlavní úlohy ženy, nesplnění této úlohy ji stavělo do špatného světla. Proto bylo potřeba neplodnost řešit. Na rozdíl od chtěného a očekávaného těhotenství existoval jeho opak, těhotenství nechtěné. Mohlo se týkat i sezdaných párů, které měly hodně dětí,⁵⁸ ale nejzávažněji mohlo nechtěné těhotenství ovlivnit život svobodných žen. Kontraceptivní metody a prostředky pro vyhnání plodu byly známy.⁵⁹ V případě, že nefungovaly, záleželo rozhodnutí nejen na svobodné matce, ale i na jejím okolí, zda dítě přijme nebo zda zvolí krajní prostředek – odložení nebo vraždu. Ani kruté tresty nedokázaly ženy od zavraždění vlastního dítěte odradit. Teprve osvícenství přináší jiný pohled na nemanželské děti a jejich matky. Snahy státu o prevenci infanticidia můžeme sledovat od konce 18. století.⁶⁰

⁵⁴ Funkce porodní babičky je podle našeho názoru pravděpodobně stejně stará jako naše civilizace. O tom svědčí např. Platonova zmínka v dialogu *Theaitétos*, kde Sókrates tvrdí, že jeho matka byla porodní bábou a vypočítává, co vše bylo v kompetenci tehdejších babiček srov. Platon, *Theaitétos*. Praha 2003, 149a-150b.

⁵⁵ Martin NODL, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 16.

⁵⁶ Přehled této literatury uvádí MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět...“, s. 263-289; rovněž LENDEROVÁ, *Porod a ženské tělo: Diskurz a realita 19. století*. In: Petra HANÁKOVÁ - Libuše HECZKOVÁ - Eva KALIVODOVÁ (eds.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha 2006, s. 131-154. K porodnickým příručkám rovněž TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát...*, s. 129an.

⁵⁷ MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět...“, s. 272.

⁵⁸ O nechtěných dětech svědčí praxe jejich odkládání. Děti byly odkládány z různých důvodů: pro nemoc, chudobu aj. Větší počet nechtěných dětí pocházel z nemanželských vztahů – k tomu: Jean-Pierre BARDET – Olivier FARON, *Des enfants sans enfance*. In: BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident...*, s. 125an.

⁵⁹ K používaným kontraceptivním prostředkům např. ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticida...*, HD 15/1991, s. 9-46.

⁶⁰ K nemanželskému těhotenství a preventivním opatřením proti infanticidii: druhá a třetí kapitola práce s. 77an. a 116an.; rovněž TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 310-356.

Porod a doba šestinedělí byly spojeny s mnoha pověrečnými praktikami, jejichž cílem bylo ochránit matku a dítě před zlými silami.⁶¹ Rovněž byly provázeny řadou symbolů a rituálů, např. první koupel, položení dítěte k matce, křest a úvod. Vůči pověrečným praktikám vystoupili osvícenci, kteří kladli důraz na racionalitu. Snaha o přeměnu porodních bab dle jejich představ vedla k postupné medikalizaci porodnictví a dle některých badatelů i ke změně úlohy ženy při vlastním porodu.⁶² Zatímco ve středověku a raném novověku byla žena aktivní – porod byl označován jako „práce“ nebo jako „stonání“, koncem 18. století se její úloha mění, rodička se stává pasivní a lékaři ji aktivně pomáhají a někdy i zasahují do samotného průběhu porodu.⁶³ I přes snahu osvícenců o zracionalizování porodu a odstranění magických a pověrečných praktik se s těmito rituály setkáváme ve venkovském prostředí ještě na konci 19. století.⁶⁴ Důvodem může být nedůvěra ženského světa vůči učeným mužům a rovněž tradice. Další příčinou pro nepřivolání lékaře a zachování některých tradičních praktik mohla být i vysoká cena za lékařské ošetření, jež si mohly dovolit jen rodičky z vyšších vrstev.⁶⁵

Narozením se stával člověk součástí rodiny. Péče o zdraví dítěte patřila k jejím úkolům. Kromě těla bylo potřeba se postarat o duši dítěte. Tu měl zabezpečit křest. Křtem bylo dítě přijato do náboženské obce, rovněž mu zajišťoval „život věčný“. Z těchto důvodů trvala katolická církev na pokřtění každého dítěte. Nutnost křtu souvisí s představou očištění, do něhož nepokřtěné dítě dle katolických představ nemělo přístup.⁶⁶ Nepokřtěné děti nesměly být ukládány na hřbitov mezi ostatní. Kvůli představám toho, co hrozí duši nepokřtěného dítěte, zavedla církev možnost nouzového křtu, který mohla provést porodní bába.

Poporodní péči o matku a dítě zajišťovala rovněž porodní bába. Rodičce měly pomáhat i kmotry a sousedky. Kmotrovství hrálo významnou roli jak ve středověku, tak

⁶¹ K tomu MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět...“, s. 281.

⁶² TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie...* In: Antropologické přístupy..., s. 29-31.

⁶³ K vnímání porodu a změně chápání úlohy ženy např.: Eva LABOUVIE, *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*. Köln 1998; Jürgen SCHLUMBOHM – Barbara DUDEN – Jacques GÉLIS – Patrice VEIT (hrsg.), *Rituale der Geburt. Eine Kulturgeschichte*. München 1998; O rozdílných názorech lékařů na zásah během porodu a vzniku porodnictví SCHLUMBOHM, *Mütter und Kinder retten. Geburtshilfe und Entbindungshospitäler im 18. und frühen 19. Jahrhundert – europäische Netze und lokale Vielfalt*. In: Hans Erich BÖDEKER – Martin GIERL (edd.), *Jenseits der Diskurse. Aufklärungspraxis und Institutionenwelt in europäisch komparativer Perspektive...*, s.323 – 343.

⁶⁴ MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět...“, s. 263-289.

⁶⁵ K vysokým cenám SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.

⁶⁶ Protestanti myšlenku očištění odmítli. O očištění Jacques LE GOFF, *Zrození očištění*. Praha 2003.

raně novověké společnosti. Zároveň s kmotrovstvím přijala osoba roli určité záruky, že o dítě bude dobře postaráno, v případě brzkého úmrtí rodičů. Kmotrovství bylo ve společnosti velice váženo, později v 19. století mělo spíše symbolický význam, ale svoji váhu neztratilo.⁶⁷

2. 4. Podoba a funkce rodiny

Podle výzkumů historiků rodiny a historických demografů existovaly v minulosti dva základní typy utváření historické rodiny – a to západoevropský a východoevropský. V rámci tohoto je rozlišováno několik typů rodiny, a to rodina nukleární, rozšířená, komplexní a komplexní rodina složená.⁶⁸ Každý tento typ se liší počtem členů v rodině, způsobem zabezpečení jednotlivých členů, sňatkovým věkem apod., přičemž na jednom území můžeme nalézt i několik typů najednou.

Historičtí demografové dále rozlišují dva způsoby demografického chování, které označují jako starý a nový demografický režim.⁶⁹ Tyto dva systémy se odlišují především reprodukčním chováním, úmrtnostními a natalitními poměry. Zatímco starý režim, představuje vysoký počet dětí v rodině, nový systém počítá se záměrnou regulací počtu potomků. Modely ale neodpovídají na otázku, jaké místo mělo dítě v rodině.

České země podle výzkumů historických demografů a historiků rodiny patřily svým způsobem utváření rodiny do západního typu. V některých charakteristických jevech se od zbytku západní Evropy lišily, např. ve sňatečním věku, který zde byl nižší.⁷⁰

Rodina byla a je vnímána jako základní článek společnosti. Byla základní ekonomickou jednotkou. Jejími hlavními funkcemi byly reprodukce a výchova potomstva, ale i přenos kulturních vzorů.⁷¹ S její pomocí získával člověk orientaci v

⁶⁷ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství? ...*, s. 98.

⁶⁸ Jako nukleární rodina je chápán manželský pár rodičů s alespoň jedním dítětem. Rozšířenou rodinu tvoří vedle manželského páru s alespoň jedním dítětem alespoň ještě jedna svobodná bezdětná příbuzná osoba. Komplexní rodina jsou dva manželské páry, nebo alespoň jeden manželský pár a alespoň jeden (svobodný, ovdovělý) rodič s dítětem. Komplexní rodinu kmenovou tvoří jednotlivé manželské páry, pocházející každý z jiné generace. Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*. Praha 1997.

⁶⁹ K vývoji rodiny a jednotlivým teoriím HORSKÝ – SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*. Praha 1997; rovněž HORSKÁ – KUČERA – MAUR – STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990; FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998; DOKOUPIL – FIALOVÁ – MAUR – NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999.

⁷⁰ FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998.

⁷¹ Dle Velký sociologický slovník, II. díl, s. 940n.

sociálních vztazích, které z ní zároveň vycházely.⁷² Rodina měla (a má) důležitou společenskou a socializační roli. Z tohoto důvodu byly osoby bez rodinných vazeb značně znevýhodněny. Rodina tak vytvářela optimální podmínky pro zachování kontinuity, proto stát do rodiny nezasahoval. Výchova a vzdělání dítěte bylo dlouhou dobu záležitostí rodiny. Změnu názoru můžeme sledovat od 17. století.⁷³

Západoevropskou tzv. nukleární rodinu tvořili především muž, žena a případní potomci, jejichž budoucnost byla (jistým způsobem) dána sociálním postavením rodičů. Kromě pokrevních příbuzných bývaly do rodiny zahrnovány i osoby v námezdním poměru k hlavě rodiny.⁷⁴ Šlechtické vrstvy si v raném novověku budovaly rodovou tradici jako výraz výlučnosti. Od 17. století můžeme tuto tendenci sledovat u předních měšťanských rodin.⁷⁵ Muž reprezentoval rodinu na veřejnosti, řídil hospodářské a finanční záležitosti. Otec nesl zodpovědnost nejen za sebe, ale i za všechny členy rodiny. Úkolem ženy bylo, kromě zplození potomka, postarat se o domácnost,⁷⁶ děti a čeled', zároveň měla zajistit výchovu dětí. Pole působnosti žen ale nebylo omezeno pouze domácností. V některých výjimečných situacích mohla žena svého muže zastoupit (v případě dlouhodobé nepřítomnosti), nebo i nahradit (v případě úmrtí) – to se týkalo především hospodářství a vedení obchodu. Dá se říci, že míra spolupráce ženy a muže, záležela na jednotlivém páru.⁷⁷ Hlavním úkolem rodiny byla ochrana jednotlivých členů. Rodina se měla postarat jak o zdravé, tak nemocné členy. Jak jsme se již zmínili, měla funkci sociálního zabezpečení, především v době, kdy neexistovaly žádné pojistné mechanismy, onemocnění nebo ztráta živitele znamenaly velké nebezpečí.

Základní jednotkou rodiny byli manželé. Sňatkem žena změnila svůj status, nabyla postavení svého muže. Žena byla muži podřízena. Muž byl pokládán za hlavu

⁷² Josef GRULICH, *Obraz manželství a rodiny v díle J. A. Komenského a B. Bolzana*. Historický obzor VII. – VIII., 1998, s. 169 - 172; BŮŽEK – KRÁL – VYBÍRAL, *Člověk ...*, s. 13.

⁷³ Martin SCHEUTZ, *Alltag und Kriminalität. Disziplinierungsversuche im steirisch-österreichischen Grenzgebiet im 18. Jahrhundert*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 38. Wien - München 2001, s. 16 - uvádí, že od 17. století lze sledovat počátek racionalizace, které souvisejí se snahou o koncentraci a centralizaci státní moci; k změnám, které se odehrávaly v Evropě rovněž Peter BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005.

⁷⁴ K obtížím s definováním pojmu rodina pro raný novověk např. HORSKÝ – SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, s. 19n.

⁷⁵ BŮŽEK – KRÁL – VYBÍRAL, *Člověk ...*, s. 14; rovněž BURKE, *Lidová kultura...*, s. 280.

⁷⁶ Jako domácnost je chápána skupina lidí žijících ve společném obydlí a společně si opatřujících alespoň potravu. Cit dle Velký sociologický slovník, II. díl, s. 941.

⁷⁷ K tomu BŮŽEK – KRÁL – VYBÍRAL, *Člověk...*, s. 28n.; k úloze muže a ženy v manželství LENDEROVÁ - KOPIČKOVÁ - BUREŠOVÁ - MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 98an.

rodiny, a tedy byl ženě nadřizen. Manželský svazek byl nerozlučitelný. Již ve středověku byly vztahy v rodině právně ukotveny. Manželství spadalo pod církevní jurisdikci. Bylo chráněno i zvykovým právem. Právo rozlišovalo mezi jednotlivými společenskými třídami.⁷⁸ Teprve ke konci 18. století se setkáváme s úpravou rodinného práva občanským zákoníkem z roku 1786 bez ohledu na sociální postavení. Manželství je vnímáno jako smlouva mezi mužem a ženou. Poprvé je občanským zákoníkem přesně upraven poměr rodičů a dětí. Zákoník stanovuje jejich vzájemné povinnosti a věnuje se i poručenskému právu. Nová legislativa přináší také obrat v nahlížení na nemanželský původ dítěte.⁷⁹

Další úpravu rodinného práva přinesl občanský zákoník vydaný roku 1811. Poprvé formuloval v plném rozsahu osobní a majetkové manželské právo, upravoval právní poměry rodičů a dětí, poručenství a adopci. Proklamoval svobodu v uzavírání manželství, pokud neexistovala zákonná překážka, pro všechny osoby bez rozdílu vyznání a příslušnosti. Žena byla podřízena muži, ten ji měl zastupovat před úřady a rozhodoval také o jejím zaměstnání. Žena byla ekonomicky závislá na muži, a musela ho následovat do jeho bydliště. Rovněž děti byly povinny poslušností a úctou vůči rodičům. Otec měl nad nimi otcovskou moc až do dosažení zletilosti, tj. rozhodoval o jejich výchově, vzdělání a budoucím povolání. V případě nutnosti mohl dítě přiměřeně potrestat.⁸⁰

Změnu do podoby rodiny přinesla protoindustrializace a následně průmyslová revoluce se vznikem továren, kde došlo k oddělení výrobní a rodinné sféry.⁸¹ Z rodiny zaměstnavatele byli vyčleněni zaměstnanci a pojem rodiny se začal zakládat pouze na příbuzenských vztazích. Lidé donucení odcestovat za prací nebo za službou do města, ztratili tak určitým způsobem zabezpečení, které do té doby poskytovala rodina zaměstnavatele. Touto změnou ztrácí rodina zaměstnavatele i svoji výchovnou funkci

⁷⁸ K manželství KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 58an.

⁷⁹ Tamtéž, s. 73; rovněž Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny země Koruny české*. X. svazek 1740-1792. Praha-Litomyšl 2001, s. 272.

⁸⁰ Obecný zákoník občanský cís. rakouského, díl I., Vídeň 1862.

⁸¹ Jednotlivé oblasti v Čechách se odlišovaly svojí úrovní urbanizace a industrializace, v protoindustriální oblasti převažovalo německé obyvatelstvo, v agrární české. Nerovnoměrnost urbanizace tak ovlivnila i vývoj českého národního hnutí. Dle FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 130n.; vysvětlení pojmu protoindustrializace a problémů s ním spojeným DOKOUPIL – FIALOVÁ – MAUR – NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna...*, s. 107an.

vůči zaměstnancům.⁸² Peter Laslett zde spatřoval původ sociální nestability.⁸³ Jiní badatelé v této skutečnosti vidí důvod nárůstu zájmu buržoazie o chudé vrstvy obyvatelstva, který se projevuje od poloviny 19. století. Vzrůstající počet chudých a jejich chování bylo zneklidňujícím jevem. Chování chudých nevyhovovalo představám o fungování rodiny.⁸⁴ Chudé nešlo již převychovat a dohlížet na ně v rámci zaměstnaneckého poměru, proto byly hledány jiné způsoby, jak je změnit. O tuto změnu se pokoušely různé filantropické spolky a sdružení, která vznikala v českých podmínkách od poloviny 19. století. Ojedinele lze tyto spolky najít již před polovinou století.⁸⁵

Co do početnosti členů rodiny, a zde myslíme rodinu v užším smyslu, se středověk nebo raný novověk od 18. a 19. století příliš nelišil. Tato doba se vyznačuje vysokým podílem dětské složky ve společnosti a vysokou dětskou úmrtností.⁸⁶ Změnu v reprodukčním chování populace můžeme sledovat od konce 19. století, kdy klesá počet dětí v rodinách. Počet dětí nejdříve začaly snižovat rodiny žijící ve městech. Nesmíme ale zapomenout, že k odlišnému populačnímu chování docházelo *diferencovaně* dle sociálního postavení a oblasti, kterou člověk obýval. Teprve na přelomu 19. a 20. století se úroveň manželské plodnosti snižovala takřka ve všech společenských vrstvách na celém území českých zemí.⁸⁷ Důsledkem snížení počtu dětí v rodině byla nutnost rozsáhlejších investic do výchovy a vzdělání dítěte, a s tím spojené postupné prodlužování trvání dětství. Z příčiny většího zájmu o zajištění vhodné výchovy roste počet publikací určených rodičům, které radí, jak dítě správně vychovat.⁸⁸ Pro děti vznikají přiměřené knihy radící jim, jak se správně chovat, případně čeho se je třeba vyvarovat, aby v dospělosti měly „blažený“ a šťastný život.⁸⁹

⁸² Výchovnou funkci zaměstnavatelovi rodiny pro děti z chudých rodina s sirotky zdůrazňuje např. FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 108.

⁸³ Dle HORSKÝ – SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, s. 20.

⁸⁴ K tomu např. QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...*, Paris 1997; rovněž OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?...*, Frankfurt/New York 2000.

⁸⁵ Antonín TVRDOŇ, *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*. Díl II. Veřejná ústavní a všeobecná dobrovolná péče o chudé a mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931, Československá statistika – svazek 112, řada XI.

⁸⁶ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 134n.; rovněž FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 156n.

⁸⁷ FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 169 – 171.

⁸⁸ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 141.

⁸⁹ Např. Josef Mir. KRÁL, *Dokonalý žák aneb jak by žák w domácnosti, w sškole, w domě Božím a při vyražení se chovati měl*. Hradec Králové 1827; František DOUCHA, *Na pravo – na levo kam hodný a kam zpustlý došel. Dva k sobě hledící děje k napomenutí mládeže*. Praha 1880 aj.

2. 5. Podoby výchovy

Musíme si uvědomit, že výchova se lišila podle sociálního postavení dítěte a podle pohlaví. Lišila se i podle místa, kde probíhala. Z tohoto hlediska můžeme rozlišit výchovu rodinnou a výchovu ústavní nebo institucionální, pod níž je třeba zahrnout od tereziánské doby i školní vzdělání.

2. 5. 1. Rodinná výchova

První fázi dětství (do šesti nebo sedmi let) trávilo dítě ze všech společenských vrstev většinou v rodině. Důležitou roli ve výchově dítěte hrála matka, popřípadě její zástupkyně, kojná, chůva, vychovatelka nebo guvernanka. Za důležitý výchovný prostředek byl považován dozor nad chováním dítěte. Dítě mělo být pod neustálým dozorem ať už rodičů, příbuzných nebo jiných dospělých osob. Především vzájemné setkávání dospívajících dětí mělo být pod kontrolou, aby nedošlo k předčasnému intimnímu sblížení. V zámožnějších rodinách a rodinách prosperujících řemeslníků se v 19. století ujal zvyk najímání kojné, chůvy a posléze vychovatele či vychovatelky.⁹⁰ Chudé rodiny si nemohly dovolit, aby na dítě dohlížela placená síla. Děti byly svěřovány do péče sousedky nebo ponechány samy sobě. Výchova se lišila podle pohlaví a rovněž podle sociálního postavení rodičů.⁹¹ Úkolem bylo připravit dítě na budoucí život. Dítě znamenalo pokračování rodu, v nižších vrstvách bylo důležitým pomocníkem v domácnosti či na poli. Některé děti byly brzy uváděny do světa námezdní práce v rámci obce, kde bydlely. Potomci byli určitým sociálním zabezpečením pro rodiče, přesto se setkáváme, zvláště v chudých rodinách, s krutým zacházením, které mohlo být podnětem pro útěk z domova.⁹² Rodiče k takovému chování pravděpodobně vedla zkušenost z vlastního dětství, zoufalství z bezvýhodné situace nebo víra, že tak dítě připraví na těžký život. Různé typy tělesných trestů patřily k neodmyslitelným výchovným prostředkům, a to přestože se vůči nim obracela osvícenská pedagogika a rovněž teoretici zdravotní policie. Zdravotní policie zdůrazňuje nutnou umírněnost v trestu tak, aby dítěti nezpůsobil zdravotní problémy.⁹³

⁹⁰ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 111.

⁹¹ Tamtéž, s. 144.

⁹² K tomu BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident...*, s. 41an.

⁹³ J. P. Frank uvádí jako možný následek nadměrného trestání padoucnici FRANK, *System einer vollständigen medizinischen Polizey*, II., s. 592an.

Kromě domácnosti byla metla přítomna i ve škole. V průběhu 19. století se ve vyšších vrstvách objevuje odpor vůči fyzickému trestání dětí.⁹⁴ Na dítě se má působit domluvou, nikoliv trestem, přesto se nadále setkáváme s tresty hraničícími s týráním.

Cíle výchovy byly různé – závisely na sociálním postavení dítěte a jeho pohlaví. Příslušníci horních vrstev byli připravováni na řídicí funkce, chlapci ze středních tříd měli převzít otcovo povolání. Dívky ve vyšších vrstvách byly připravovány na svojí budoucí reprezentativní roli a na roli matky, ve středních vrstvách byly vychovávány k roli hospodyně, a od poloviny 19. století rovněž k reprezentaci svého stavu. Dolní vrstvy se snažily o co nejrychlejší zapojení dítěte do pracovních aktivit. Výchova ve vyšších vrstvách byla mnohem dříve institucionalizována než výchova v nižších vrstvách společnosti.⁹⁵

Výchovné působení na dítě mělo začít od jeho narození. Výchova byla přizpůsobena věku a intelektuálnímu rozvoji dítěte, zvláštní důraz byl kladen na poslušnost a mravnost dle kulturních a společenských konvencí.⁹⁶ Základ rodinné výchovy tvořilo desatero, dítěti se vštěpovala úcta nejen k rodičům a příbuzným a Bohu, ale i k okolí.⁹⁷ V rodině byla dětem poskytována základní rozumová, morální a náboženská výchova.⁹⁸ Dítě bylo už od mala navykáno na určitý denní řád, který rozděloval den podle jednotlivých úkonů. Ráno mělo provádět – úklid, mytí, modlitbu, práci; v poledne – modlitbu, oběd, práci a večer – přípravu k spánku.⁹⁹ Členění denního režimu dítěte souviselo s jeho postupným navykáním poslušnosti a disciplíně. Popis a stále přesnější členění denních úkonů člověka souvisí dle Michela Foucaulta s rozvojem kontroly obyvatelstva státní mocí. Tento jev se dle něho mění v průběhu 17. století, nejde již o kontrolu hrubých rysů, ale jemných detailů, to jest, jde o zajištění *ovládání na samé rovině mechaniky*.¹⁰⁰

⁹⁴ Dle LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 150; k bití dětí rovněž druhá kapitola práce s. 101n.; rovněž QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...* Paris 1997.

⁹⁵ K podobám výchovy v 19. století MACHAČOVÁ, *Jaké bylo dětství v českých zemích v 19. století?* In: *Dítě a dětství napříč staletími*, s. 61-66.

⁹⁶ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 144n.

⁹⁷ Děti se mají chovat vlídně i k osobám, které jsou z nižší sociální třídy, nemají však s nimi navazovat přátelství – např. Josef Mir. KRÁL, *Dokonalý žák...*, s. 17-18.

⁹⁸ Viz pozn. č. 96..

⁹⁹ Např. Josef Král radí takovéto rozdělení dne: „*v létě o šesté, v zimě o sedmé opusťte lůžko své; pomodlete se; čistě a mravopověstně se oblečte; umyjte ruce, obličej a zuby; rodiče pozdravte; ku práci přikročte opakující předměty, jež v předpoledních hodinách školních zkoušení máte býti ...*“ Josef Mir. KRÁL, *Dokonalý žák...*, s. 19n.

¹⁰⁰ FOUCAULT, *Dohlžet a trestat...*, s. 201; ke snahám o reformu lidové kultury BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005.

S výchovným rozčleněním dne do jednotlivých aktivit se setkáme především v prostředí vyšších vrstev. Přičemž každý pohyb, každá aktivita dítěte byla bedlivě sledována vychovateli. Ale i chudí se mohli s tímto rozčleněním setkat, a to v prostředí školy nebo výchovného ústavu. Hlavním cílem výchovy bylo vybavit potomstvo schopnostmi a dovednostmi umožňujícími prosazení se uvnitř jeho společenské vrstvy. Zmiňována je i snaha, aby se dítě naučilo hospodařit se svým časem. Poprvé se objevuje čas jako prvek, s nímž je třeba umět zacházet. Důležitou schopností byla dovednost organizace času. Můžeme říci, že zde se setkáváme s větší komplexností plánování než kdykoliv předtím. Rozčlenění dne do jednotlivých úkonů pravděpodobně souvisí nejen s disciplinací, ale i s pojetím a vnímáním času. V 18. století se objevují nové způsoby nakládání s časem. Rozvrh času má zabránit jeho promrhání. Snahou je „vytěžit z času stále více upotřebitelných okamžiků, a z každého okamžiku stále více upotřebitelných sil.“ Čas se tak stává prostředkem disciplinace nižších vrstev společnosti.¹⁰¹

V pojetí pedagogů a teoretiků neměla být výchova dítěte příliš jemná. Zdůrazňováno bylo otužování těla pobytem venku, jednoduchá strava skládající se z mléka, ovoce, másla, zeleniny, masa.¹⁰² Nekvalitní strava nebo přejídání mohly ohrozit dětské zdraví, např. bylo zvykem podarovat děti při různých příležitostech různými potravinami a sladkostmi. Teoretik zdravotní policie J. P. Frank¹⁰³ před tímto obyčejem varuje, považuje ho za zdraví škodlivý. Upozorňuje, že se děti při těchto příležitostech přejídají a v některých případech dokonce může být sladké pečivo nekvalitní.¹⁰⁴ Již u dítěte je zdůrazňována střídmost, umírněnost a sebekontrola.

Ve výchově byl důležitý cit, ale dítěti neměla být projevoována přílišná náklonnost. Ta byla v pojetí pedagogických teoretiků pro dítě škodlivá, a to z mravního hlediska, i s ohledem na jeho zdraví.¹⁰⁵ Za zdraví dítěte zodpovídali především rodiče. Na nich záleželo, jakým způsobem, nebo zda vůbec bude dítě léčeno. Změna chápání zdraví a tělesnosti v 17. století měla za následek větší snahu nemoci léčit a zdůraznění potřeby lékařské péče i u dětí.¹⁰⁶ Způsob výchovy měl být tak určitou prevencí vůči různým typům nemocí. Od 18. století byla s větší intenzitou věnována pozornost čistotě

¹⁰¹ Dle FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 223an.

¹⁰² Rady k správnému vychování dítěte a přípravě vychovatele např. SALZMANN *Mravečinka...*, s. 33an.

¹⁰³ K J. P. Frankovi viz druhá kapitola práce s. 59.

¹⁰⁴ FRANK, *System...*, II., s. 247.

¹⁰⁵ K způsobu projevoování citů v rodině LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 146an.; o vlivu výchovy na zdravotní stav člověka FRANK, *System...*, II., s. 532an.

těla dítěte. Nedostatečná hygiena mohla vyvolat onemocnění.¹⁰⁷ Dítě mělo být čisté pouze tak, jak příslušelo jeho sociálnímu postavení. Např. J. P. Frank si je vědom, že nelze chtít, aby dítě nádeníka bylo stejně dobře umyté a mělo bílou pleť jako dítě zámožného občana. Upozorňuje ale, že ani chudé děti by neměly běhat celý týden neučesané a neumyté. Takové děti bývají napadeny vešmi, blechami nebo jiným hmyzem, nemohou kvůli němu v noci spát, a proto jsou pak unavené. Jako prevenci navrhuje, aby bylo učitelům nařízeno posílat takto postižené děti domů, a rodiče měli být rovněž poučováni o nutnosti základní hygieny.¹⁰⁸ Ze zmíněného vyplývá i sociální distinkce 18. století, zámožným dětem je přisuzována bílá pleť, dětem chudým pleť opálená.

K rozvíjení rozumové výchovy patřilo vyprávění různých příběhů. O tom, že k dětství neodmyslitelně patřily pohádky a strašení různými bubáky, svědčí četná varování ze strany pedagogů vůči rodičům, aby děti nestrašili.¹⁰⁹ Pro omezení strašení dětí je i J. P. Frank domnívající se, že tyto příběhy provázené strachem zanechávají v dětské psychice hluboké stopy, což se může projevit později v dospělosti, zvláště v okamžicích, kdy je potřeba odvahy, mohou tyto „příběhy vyplout na povrch.“¹¹⁰ Frankovi bylo zřejmě jasné, že se rodiče vyprávění jen tak nezřeknou, a proto zdůrazňuje úlohu školy, kde má učitel dětem vysvětlovat směšnost takových příběhů. Kromě vyprávění pohádek patřily k dětství různé hračky a hry. Prostor ke hrám měly děti nejen při plnění svých povinností, ale i ve volném čase, který nebyl organizován dospělými. Možnost zapojení spontaneity do hry byla omezena prostředím, ze kterého dítě pocházelo. Prostor pro ni poskytoval spíše svět chudších vrstev než svět elit. Hry obsahovaly prvky napodobování pracovních činností, prvky soutěživosti a předjímalý životní problémy v dospělosti. Po polovině 19. století začínají dětské pohybové hry ustupovat do pozadí, byly vytlačeny modernějšími formami aktivity. O tento postupný ústup se zasloužila industrializace spolu s rostoucím rizikem úrazu na rušné ulici, urbanizace s mizením vhodných prostorů pro hru a změny, které proměnily jak svět

¹⁰⁶ K této změně TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie...* In: Antropologické přístupy..., s. 25an.

¹⁰⁷ Tyto obavy jsou obsaženy např. v FRANK, *System...*, II., s. 262an.

¹⁰⁸ FRANK, *System...*, II., s. 262an.

¹⁰⁹ K fenoménu strachu ve výchově RÝDL, *Fenomén strachu ve výchově dětí. ?* In: Dítě a dětství ..., s. 179-189.

¹¹⁰ FRANK, *System...*, II., s. 245n.

dospělých, tak svět dětí.¹¹¹ Mimo pohybových her provázely život dítěte hračky, a to již od narození. V určitém věku muselo dítě hračky odložit a věnovat se jiným činnostem než hraní. Podoba hraček a náročnost jejich provedení se lišila podle zámožnosti rodičů. Hračka byla rovněž atributem pohlaví a určitou přípravou na budoucí roli.¹¹²

2. 5. 2. Výchova institucionální

Institucionální výchovu můžeme rozdělit do dvou typů, a to na výchovu probíhající ve škole a výchovu v ústavu. Zatímco školní výchova měla doplňovat a rozvíjet výchovu, již obdrželo dítě v rodině, výchova v ústavu měla plně nahradit opuštěným dětem rodinou výchovu.

Již středověcí teologové a církevní otcové uvádějí ve svých spisech, že ve věku šesti až sedmi let se má začít se vzděláváním dítěte. Tímto věkem vstupovalo dítě do druhé životní fáze končící dosažením dvanácti let. V tomto věku měl být již člověk schopen se o sebe postarat. Přejít do druhé fáze dětství byl provázen různými rituály. Tyto rituály symbolizovaly změnu, ke které dochází, týkaly se vizáže dítěte, tj. oblečení, účesu, nebo jeho místa u rodinného stolu.¹¹³ Od konce 18. století začala tvořit symbol přechodu do druhé fáze dětství škola. Vstup do školy nesl prvky odlučovacího rituálu.

2. 5. 2. 1. Základní školství a výchova jedince

Tereziánské reformy daly vzdělávání jednotnou podobu a zpřístupnily ho širokým vrstvám společnosti. Výuka ve škole nebyla zpočátku určena pro všechny vrstvy společnosti. Byla především pro ty, kteří si nemohli dovolit domácího učitele. V případě domácí výuky musely být znalosti dítěte dvakrát do roka přezkušovány na některé hlavní nebo normální škole. Děti obou pohlaví měly získat ve škole základy gramotnosti (čtení, psaní, počty), katechismu, případně byly vedeny k znalosti hospodářských prací. Školní vzdělání se v tereziánském pojetí mělo stát zárukou dosažení „blaženého“ a šťastného života. Jeho cílem bylo uplatnění každého individua

¹¹¹ Dle Lydia PETRÁŇOVÁ, *Hry dětí na fotografiích Čeňka Habarta pro národopisnou výstavu československou*. In: *Od počtů ke školní brašně...*, s. 81n.

¹¹² Dle LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 205an.

¹¹³ Tamtéž, s. 134an.

ve společnosti, mělo sloužit jako prevence proti lenosti a zahálce, bylo tedy i disciplinačním prvkem zaměřeným na dolní vrstvy společnosti.¹¹⁴

Podoba škol se lišila podle jejich typu a umístění – existovaly školy triviální, normální a hlavní. Některé měly několik tříd, jiné pouze jednu, kde byly děti rozděleny podle míry získaných vědomostí. Ta byla také předpokladem postupu dítěte do dalšího ročníku. Vědomosti se prověřovaly zkouškami pořádanými na konci pololetí, jež byly slavnostního charakteru. Školní docházka měla trvat do dvanácti let dítěte, starší děti měly navštěvovat opakovací kurzy. Kurzy byly určeny jak pro dívky, tak pro chlapce, kteří ještě nedosáhli osmnácti let. Od roku 1823 byla povinnost návštěvy opakovacích hodin zkrácena do dosažení patnácti let. Návštěvou kurzů bylo podmíněno získání výučního listu, dívka nesměla být bez jejich absolvování přijata do služby.¹¹⁵

Rozsah učiva na základních školách v počáteční fázi vývoje školství závisel na místních poměrech a dovednosti učitele. O tom, co bylo každý rok probráno, byly každoročně tištěny zprávy určené pro veřejnost.¹¹⁶ Státu šlo o celkové zlepšení populace, a proto do školního vzdělávání byly zahrnuty i základy zdravotní výchovy. Dítě mělo být poučeno o správné stravě a správném chování se nejen k vlastnímu tělu, ale i k zdraví ostatních členů společnosti. Při výuce se měl učitel řídit Felbigerovou Metodickou příručkou (*Methodenbuch*), v níž měl nalézt rady jak postupovat. V této knize, vydané roku 1777, byla shrnuta metodika všech vyučovaných předmětů. *Methodenbuch* upřednostňovala společné vyučování žáků vůči individuální výuce. Učitel měl přednášet vše zřetelně a nahlas, otázky klást všem žákům, a odpovídat měli jen vyvolaní. Učitel musel žáky rozčlenit do oddělení dle jejich dovednosti. Žáci poznali z učitelova hlasu – podle jeho výšky, nebo podle dohodnutého zvukového

¹¹⁴ K disciplinaci druhá kapitola této práce s. 53an.; k osvěcenským reformám školství např. BĚLINA – KAŠE – KUČERA, *Velké dějiny zemí Koruny české...*, s. 259an. Zde na s. 694 v poznámce č. 227 přehled literatury týkající se školských reforem.

¹¹⁵ K vývoji školství Jan ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství v království Českém od roku 1769-1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování*. Praha 1897; LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 170an.

¹¹⁶ Např. ve farní normální škole v Římově probral učitel s dětmi následující látku: „v první třídě: poznávání písmen; slabikování; čtení ze slabikáře jak obyčejného, tak i latinského; malý katechismus o víře, naději a lásce. S dětmi ve druhé třídě: čtení prvního dílu čítanky pro selské školy, učení náboženství s první třídou, evangelium, psaní čísel, jejich poznávání a vyslovování, početní úkony. Ve třetí třídě: čtení prvního dílu biblické historie, výklady evangelia, popsání země české: o Praze a o čtyřech krajích, o zdraví – výklad o pokrmech, nápojích a spaní, o pohybu těla; o hromu, o prostředcích v náhlých příhodách tj. o zastavení krve, o jistých a nejistých známkách smrti, o pochování mrtvých, o zmrzlých a omámených škodlivými parami. Z pravopisu – užívání malých a velkých písmen, hlásek a dvojhlásek;

znamení, kterého oddělení se učitelův výklad týká. Děti byly tímto způsobem vedeny k tomu, aby svého učitele pozorně sledovaly.¹¹⁷ Setkáváme se tak se signály, na něž jedinec musel reagovat, a které podle Michela Foucaulta byly součástí nové disciplinace těla, nového způsobu kontroly a ovládní.¹¹⁸

Kvalita vyučování závisela především na učiteli a rovněž na míře dozoru. Tereziánské reformy počítaly s nutností vyškoleného učitelského personálu. Při normálních školách nacházejících se ve větších městech vznikly přípravné kurzy, určené pro zájemce o místo učitele, trvající tři až šest měsíců. Skutečnost byla ale jiná, než předpokládal tvůrce reformy. V počáteční fázi se musely základní školy spokojit s vysloužilými vojáky, popřípadě nedostudovanými studenty. O tom, že úroveň výuky nebyla nijak valná, svědčí stížnosti adresované Dvorské kanceláři ve Vídni, uvádějící, že např. v pražské farnosti u sv. Jindřicha působil jako učitel „velmi starý muž“, navíc dětí bylo ve třídě příliš mnoho a jeho síly na ně nestačily; ve farní škole u sv. Štěpána působil sedmdesátiletý učitel; ve farní škole u sv. Vojtěcha byl sice učitel o něco mladší, ale špatně placený, navíc škola měla pouze jednu místnost, která byla pro žáky příliš malá.¹¹⁹ Takovýto stav byl na některých venkovských školách ještě v 19. století. Příčinou nekvalitního učitelského personálu byly špatné existenční podmínky. To vedlo k tomu, že někteří učitelé nebrali své povinnosti vážně.¹²⁰

V průběhu 18. a 19. století prošel systém základních škol řadou reforem. O částečné zlepšení poměrů na školách se zasloužili krajští školní komisaři ustanovení z nařízení Josefa II. roku 1787.¹²¹ Roku 1805 podřídil František I. školu opět doзору církve a upravil školskou soustavu. Základnímu vzdělání sloužily tři typy škol: školy triviální, školy hlavní a reálné. Podle umístění se dále dělily na školy farní (zřízeny v místě fary) nebo filiální. Ve venkovských školách bylo vyučování koedukované. Zvláštní školy určené pro dívky a pro chlapce existovaly ve větších městech. Bylo

početní úkony. Poučení o vrchnostech, které jsou na světě a můžeme-li bez vrchnosti být živi.“ Cit. dle ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství...*, s. 9.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 12n.

¹¹⁸ FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 239an.; s obdobným systémem signálů se můžeme setkat ve výchovných ústavech vznikajících v českých podmínkách od 80. let 19. století. K nim třetí kapitola práce s. 173an.

¹¹⁹ Stížnosti jsou datované rokem 1790 - Österreichisches Staatsarchiv Wien (dále Oesta), Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA), Hofkanzlei, sign. IV O 5 Böhm Spitäler und Armenhäuser, in. gen, kart. 1420.

¹²⁰ NOVOTNÝ, *Děti státu...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 161.

¹²¹ ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství...*, s. 23an.

určeno, že vyučovat smí pouze „způsobilý“ učitel.¹²² Změnil se také cíl výuky. Děti se neučily přemýšlet, měly být vychovány v „povolné a zdatné lidi, měly získat správnou představu o životě, byly vedeny k víře v Boha, k respektování a dodržování světských ctností: pořádku, píli, šetrnosti, poslušnosti, čistotě, studu, loajalitě vůči vrchnosti“.¹²³ Děti se učily většinu předmětů z paměti. Největší změny prodělalo školní vzdělání v době panování Františka Josefa II. Tato doba je považována za období největšího rozkvětu základního školství. Z řady nařízení týkajících se škol vydaných v této době jmenujme alespoň tzv. májové zákony (1868/1869) znamenající převrat nejen pro podobu školního vyučování. Zákony znamenaly klíčovou změnu, která přežila i pád monarchie a zůstala v platnosti dalších asi osmdesát let.

Školský zákon ze dne 14. května 1869, známý jako Hasnerova reforma, zrušil církevní dozor, zavedl znovu státní dohled, jímž pověřil (místní, okresní a zemské) školské rady. Reforma umožnila vznik ženského učitelského ústavu. Řešila i následující otázky: k čemu jsou obecné školy a jak mají být řízeny; docházku do školy; vzdělávání učitelů a způsobilost k profesi; jejich právní postavení; zřizování škol atd. Školní docházka se stala povinná. Zásadní změnou bylo prodloužení vzdělávací povinnosti o dva roky, tj. do čtrnácti let. Ze zákona tak byla prodloužena doba dětství. Toto prodloužení trvalo pouhých čtrnáct let. Roku 1883 byla opět docházka zkrácena školní novelou, umožňující různé úlevy z posílání dětí do školy. Úlevy byly zdůvodňovány ekonomickou potřebou práce starších dětí v chudších oblastech. Úlevy mohlo získat jen dítě, které celých šest let „pilně“ navštěvovalo školu. Ani ve třináctém a čtrnáctém roce života nesměla návštěva školy úplně odpadnout, ale šlo slevit z návštěvy školy v letním období. Úlevy udělovala okresní školní rada na žádost rodičů. Za určitých podmínek bylo možné dosáhnout i předčasného propuštění ze školní povinnosti. Dítě smělo být propuštěno nanejvýš o půl roku dříve, ale muselo mít osvojeny všechny předměty.¹²⁴ Propuštění dítěte z povinné docházky tak nezáviselo na věku dítěte, ale spíše na získání předepsané míry znalostí.

Školy od Hasnerovy reformy byly určeny nejen pro děti z nezámožných rodin, ale pro děti ze všech vrstev společnosti nehledě na sociální původ a náboženské vyznání. Cílem základních škol bylo, aby „dítka v mravnosti a nábožnosti vychovaly,

¹²² ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství...*, s. 45an.

¹²³ Dle Miroslav HROCH, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha 1999, s. 100.

¹²⁴ ŠAFRÁNEK, s. 162an.

ducha jejich vyvíjely, známosti a zběhlosti, jichž mají k dalšímu vzdělání v životě zapotřebí, jim poskytovaly a byly základem, aby se z nich stali hodní lidé a občané.“¹²⁵ Školní vzdělání mělo děti připravit na život ve stále rychleji se měnících hospodářských a ekonomických podmínkách. Ve škole nezískávaly děti pouze dovednosti a vědomosti, byl zde formován i charakter dítěte. Ten mohl být změněn nebo utužen. Docházka do školy byla chápána jako preventivní prostředek proti zahálce a delikvenci. Můžeme říci, že kvalita vzdělávání narůstala z generace na generaci.¹²⁶

V praxi byla největším problémem při prosazování školských reforem školní docházka. Prosazení idey vzdělanosti celé populace bylo složité, zvláště v dolních vrstvách společnosti a na venkově, kde byly děti vnímány jako pomocná síla v zemědělství. Nevýhodou tereziánského školního řádu a dalších školských zákonů bylo, že připouštěly výjimky. Dítě mohlo být rodiči omluveno pro nepřízeň počasí, v době sklizně, pro chybějící obuv apod. Omluvení dítěte z docházky mnohdy záviselo na benevolenci učitele. Docházka se hůře prosazovala u dívek než u chlapců.¹²⁷ Tvůrci reforem se snažili motivovat rodiče k posílání dětí do školy. Chudí nemuseli platit poplatky spojené se školným a některým dětem byly poskytovány zdarma knihy. Bylo vydáno mnoho nařízení, jež měla umožnit chudým dětem návštěvu školy, přesto otázka školní docházky všech dětí nebyla uspokojivě vyřešena. S bojem o dodržování pravidelné školní docházky se setkáváme po celé 19. století. Dokladem o tom, že docházka do školy byla i koncem století problematická, jsou např. materiály zemské školní rady, učitelský tisk aj. V této době byly dohledem na docházku pověřeny školní rady, jež se musely vyrovnávat s nepřátelstvím rodičů a dokonce i některých veřejných činitelů.¹²⁸ Oznámení o zanedbávání školní docházky bylo na učiteli. Nedbalí rodiče mohli být předvoláni před obecní radu. V kompetenci tohoto úřadu bylo napomenutí takových rodičů, udělení pokuty, nebo přidělení veřejně prospěšné práce. Opatření se ale nesesetkávala s pochopením části veřejnosti.

¹²⁵ ŠAFRÁNEK, s. 162an.

¹²⁶ K tomu LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 197.

¹²⁷ Toto ukazuje např. Jana STRÁNÍKOVÁ, *Německobrodská hlavní škola v 19. století – hlavní tendence vývoje docházky chlapců a dívek*. In: *Od početí ke školní brašně...*, s. 61 – 73.

¹²⁸ Např. v Pardubicích „*Při svolání a sejítí se rodičů nedbalých na obecní úřad, udílejí se napomenutí velmi suše, a je – li nedbalý otec kurážnější, nedostane se mu napomenutí žádného, naopak pan předseda jej polituje, učiní veliké lamento na nucenou docházku školní do 14 (dnes skoro jen do 12) let a konečně odkáže tatíka na řídicího učitele nebo přímo na učitele třídního, aby si s ním promluvil.*“ Pernštýn, ročník VIII, 8. 1. 1887, č. 3, s. 1.

Proč se stát snažil, aby všechny děti navštěvovaly školu? Jedním z cílů zavedení školské docházky bylo všestranné povznesení člověka a zlepšení podmínek života. Cesta ke zlepšení společnosti vedla přes zlepšení jednotlivce. Školní docházka měla umožnit dítěti rozvinout jeho schopnosti a vést tak k celkovému povznesení.¹²⁹ Neposílání dětí do školy bylo vnímáno jako překážka pro dosažení tohoto cíle. Účelem školní výchovy nebylo pouze vzdělání dítěte, ale i formování jeho povahy. Školská výchova měla především disciplinační charakter. Jejím prostřednictvím šlo změnit chování jedince ve prospěch státu. Nedbalá docházka byla chápána nejen jako nebezpečí pro jedince, ale i jako nebezpečí pro celou společnost a stát. Dítě bez školního dozoru se snadněji dopustí nějakého poklesku než dítě posílané rodiči do školy. Neposílání dítěte do školy mohlo vést až k delikvenci. Důkazem tohoto tvrzení mohou být výkazy chovanců polepšoven, kdy 99 případů ze 100 má jako jednu z příčin delikventního chování uvedenu nedostatečnou nebo žádnou návštěvu školy.¹³⁰

Školní docházka měla končit ve čtrnácti letech, v některých případech o něco dříve. Jak vypadal život dítěte po ukončení základního vzdělání? Dříve než odpovíme na tuto otázku, je třeba ukázat další typ institucionální výchovy, a tou je výchova v opatrovnách a ústavní výchova.

2. 5. 2. 2. Opatrovny a jesle

První výchovné instituce určené pro děti v předškolním věku se v Evropě začaly objevovat již v druhé polovině 18. století.¹³¹ Cílem těchto ústavů bylo poskytnout zaopatření dětem v době, kdy jejich rodiče byli v práci. Účelem byla tedy ochrana psychického a fyzického vývoje dítěte. Opatrovny a jesle byly považovány za určitý druh prevence proti zanedbanosti mládeže.

Vzorem pro zřizování jeslí byla Francie, kde přičiněním Jeana-Baptista-Françoise Marbeaua byly roku 1844 založeny první jesle v Paříži. Měly matkám usnadnit výchovu dítěte. Staršímu dítěti, které by jinak svého sourozence muselo hlídat, měly umožnit návštěvu školy. Do jeslí smělo být přijato pouze zcela zdravé dítě. Matka tak byla nucena lépe pečovat o svého potomka.¹³² V Čechách byly první jesle zřízeny

¹²⁹ NOVOTNÝ, *Děti státu...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 148.

¹³⁰ NA, ZV III., XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny, Zemská polepšovna Opatovice, Domácí komise, kart. 9944.

¹³¹ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 161.

¹³² ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 23n.

roku 1853 v Kutné Hoře a v Nymburce, v roce 1854 založil jesle v Praze na Starém městě německý Ústřední spolek pro zřízení a udržování jeslí (*Zentralverein für Erhaltung von Krippen in Prag*), o tři roky později vznikly jesle na Novém městě.¹³³ Jazykově české jesle byly otevřeny až přičiněním Marie Riegrové roku 1884 a nacházely se v Dušní ulici. Byly určeny pro děti ve věku od jednoho roku do tří let respektive čtyř let.¹³⁴ Později vznikaly i jesle, kam byly děti přijímány po dokončení šestinedělí matky.¹³⁵

Každé dítě přijaté do jeslí bylo vykoupáno a oblečeno do čistého ústavního prádla. Kojenci byli odděleni od ostatních. Děti byly přijímány od sedmi hodin ráno. Brány ústavu se zavíraly v šest hodin večer. V některých městech byly otevřeny jen po určitou část roku, kdy bylo nejvíce práce, např. na jaře a na podzim. Péče bývala zpoplatněna, zcela nemajetným bývalo ošetřovné promíjeno.

O postupném nárůstu počtu jeslí svědčí zpráva, že roku 1900 v Čechách existovalo celkem dvacet těchto ústavů, z toho sedm se nacházelo v Praze. Roku 1906 bylo v Čechách již 63 jeslí.¹³⁶ Po celé 19. století neexistoval žádný zákon, jenž by nařizoval zakládání jeslí. Pouze nařízením ministerstva duchovních záležitostí a vyučování ze dne 22. června 1872 č. 108 ř. z. byly jesle podřízeny předpisům o zdravotní policii.¹³⁷ Na jesle měla navazovat výchova v opatrovnách.

První opatrovnu na území Čech založil Jan Svoboda roku 1832 v Praze na Hrádku, téhož roku vznikla také opatrovna v Karlíně.¹³⁸ O vznik těchto ústavů se zasloužil pražský purkrabí Karel Chotek. Vznik opatroven byl následován vydáním guberniálního nařízení umožňujícího zakládání těchto ústavů. Nové ústavy nerespektovaly specifika ranného dětství, jako vychovatelé zde působili muži, a výchova kopírovala školní vyučování.¹³⁹ Roku 1844 byla otevřena opatrovna v Písku, kde působil učitel a jedna opatrovnice.¹⁴⁰ V tomto případě se poprvé objevuje ženský prvek, který začal být i v institucionální výchově nepostradatelný.

¹³³ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 23; LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 32; OSN, XIII. díl, s. 280.

¹³⁴ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 170.

¹³⁵ ENGLIŠ, *Chudinství ...*, s. 98.

¹³⁶ Tamtéž.

¹³⁷ Zákoník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené, rok 1872. Vídeň 1872, s. 346.

¹³⁸ Opatrovna na Hrádku v Praze vznikla ještě před vydáním nařízení. HALÍŘOVÁ, *Opatrovna v Pardubicích na přelomu 19. století*. In: *Dítě a dětství napříč staletími...*, s. 117 – 126.

¹³⁹ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 162.

¹⁴⁰ Vojtěch Vlastimil Janota, *Opatrovna písecká*. Chrudim b. r., s. 9.

O další rozvoj opatroven a jeslí se zasloužili především jednotlivci. Za zmínku stojí aktivity Marie Riegrové. Ta roku 1867 navštívila u příležitosti světové výstavy Paříž, kde se seznámila s veřejnou péčí o kojence, batolata a předškolní děti. Z Francie si přivezla řadu inspirací pro svoji další činnost. Riegrová navázala kontakt s Marií Pape – Carpentier, generální inspektorkou francouzských opatroven. Roku 1868 vyslala městská rada Barboru Ledvinkou a Marii Müllerovou do Paříže, aby absolvovaly kurz pro pěstounky,¹⁴¹ který vedla Marie Pape – Carpentier. Měly se zde seznámit s francouzským zřízením zvaným Salles d'asile.

Dne 1. ledna 1869 byla otevřena opatrovna U Sv. Jakuba na Starém Městě, kde se o děti staraly ženy s kvalifikací učitelky. U příležitosti otevření mateřské školky svolala a zřídila městská rada dámský komitét známý jako „Výbor paní pro městské školy a opatrovny“. Komitét měl přispět ke zdaru tohoto ústavu dohledem a hmotnou podporou. Pečoval nejen o ošacení chudých dětí, ale také o jejich stravování. Roku 1884 přibyla do kompetence komitétu péče o nově zřízené české jesle.¹⁴²

Růst počtu opatroven a kvalitu vzdělávání dětí mělo zajistit říšské zákonodárství. Dne 14. května 1869 byl vydán zákon, kde bylo stanoveno, že je možné při obecných školách zřídit školy pro opatrování, vychování a vyučování dětí. Dne 22. června 1872 bylo vydáno nařízení ministerstva duchovních záležitostí a vyučování č. 108 ř. z. o dětských zahrádkách a podobných ústavech (opatrovnách a ochravných). Tímto nařízením se poukazovalo na potřebu zřizování těchto ústavů z důvodu záchrany dětí před zanedbáním ve věku, kdy ještě nejsou školou povinné.¹⁴³ Významným počinem bylo rovněž v roce 1870 založení státního ústavu pro vzdělávání učitelek, tzv. Pedagogia. Při tomto ústavu byl v roce 1873 otevřen samostatný kurz pro pěstounky.

Opatrovny byly určeny pro děti chudých rodičů, ale byly sem přijímány i děti majetnějších občanů. Přijaty mohly být děti ve věku od čtyř do šesti let. V opatrovně se děti seznamovaly s náboženstvím, věcnými vědomostmi,¹⁴⁴ počítáním, kreslením, psaním a čtením. Přijetí dítěte do opatrovny schvaloval spolek, jenž ji zřídil nebo měl na starosti. Většinou to byl „výbor dam“. Přijetí mohlo být i zamítnuto, zvláště pokud dítě

¹⁴¹ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné ...*, s. 23.

¹⁴² Tamtéž; rovněž LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě...* Praha 1999.

¹⁴³ Tímto zákonem byly upraveny i podmínky pro vychovatelskou činnost v opatrovnách - Zákoník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené, rok 1872. Vídeň 1872, s. 343.

¹⁴⁴ Šlo o to, aby dítě poznalo a umělo pojmenovat věci, které byly v opatrovně a na zahradě, dále aby pojmenovalo nádobí, nástroje, části lidského těla, části domu, oděvu atd.

nebylo zcela zdravé. Když bylo dítě přijato, povinností pěstounky bylo zdůraznit rodičům, aby dítě přiváděli vždy umyté, učesané a v čistém oděvu. Dítě si muselo s sebou přinést chléb a jiné vhodné potraviny.¹⁴⁵ Některé opatrovny zajišťovaly i stravu pro děti.

Provozní doba opatroven byla přizpůsobena místním poměrům. Opatrovny bývaly otevřeny od rána, většinou od osmi hodin, do večera. Délka otevření závisela na ročním období a rovněž na místních podmínkách. Např. opatrovna v Pardubicích byla otevřena od osmi ráno, v zimě (od září do března) se zavírala ve čtyři hodiny, v létě (od března do září) bylo otevřeno do šesti hodin večer. Zavřeno bylo jen v neděli a ve svátky. Žádné dítě nesmělo být v opatrovně tělesně trestáno, pokud bylo třeba dítě potrestat, tak se trestalo tím, že 5 – 10 minut muselo stát u stolku nebo si nesmělo s ostatními hrát apod.¹⁴⁶

Péče o děti byla většinou zpoplatněna. Platilo se měsíčně. Snahou bylo, aby poplatek byl nízký. V některých případech mohlo být placení ošetřovného prominuto. Spolky zřizující opatrovny se kromě péče o ústav věnovaly dobročinné činnosti. Pořádaly mikulášské a vánoční nadílky pro děti chudých rodičů apod. Finance na provoz ústavů získávaly z členských příspěvků, z darů a pořádáním různých akcí.

Všechny opatrovny byly filantropické ústavy, které se zaměřovaly na výchovu a přiměřené vzdělávání dětí předškolního věku. O nutnosti zřizování těchto ústavů, jako důležitého disciplinačního prostředku dolních vrstev společnosti, svědčí i počet vzniklých opatroven. Roku 1900 bylo v Čechách 354 těchto ústavů, z toho 176 založily obce, zbytek 178 byl založen spolky. O šest let později existovalo již 485 opatroven nebo mateřských školek.¹⁴⁷ Pobyt v opatrovně měl, kromě ochrany před špatnými vlivy ulice, dítě připravit na pobyt ve škole a umožnit tak jeho lepší zvladatelnost. Nárůst počtu jeslí a opatroven rovněž svědčí o vzrůstající potřebě doplnění rodinné výchovy.

¹⁴⁵ Příklad pardubické opatrovny založené roku 1870. K tomu HALÍŘOVÁ, *Opatrovna v Pardubicích ...*, s. 117 – 125.

¹⁴⁶ SOKA Pardubice, Fond č. 600, Opatrovna Pardubice 1870 - 1948, inv. č. 2, Protokol opatrovny.

¹⁴⁷ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 99.

2. 5. 2. 3. Výchova v ústavech

Výchova v ústavu byla určena především pro děti bez rodiny – úplné sirotky, nalezence, rovněž pro děti nemající otce, tzv. polosirotky.¹⁴⁸ Za určitých podmínek se do ústavu mohlo dostat i dítě z úplné rodiny. Předpokladem pro pobyt v ústavu bylo, že je v rodině něco v nepořádku.

S prvními ústavami se můžeme setkat již ve středověku. Tyto ústavy měly spíše charakter azylu. Jednalo se většinou o instituce zaměřené na péči o chudé, kam byly umisťovány i bezprizorné děti. První skutečné sirotčince vznikají v 16. a 17. století v Nizozemí, Německu, Belgii a ve Švýcarsku.¹⁴⁹ Nejznámějším ústavem tohoto typu na území Čech byl Vlašský špitál nacházející se na Malé Straně v Praze, založený Italy kolem roku 1602. Jeho úkolem byla péče o sirotky, nalezence a nemanželské rodičky, kromě toho se při ústavu nacházel špitál určený pro přestárlé. Vlašský špitál se stal v 18. století určitým předobrazem pro nově založené racionalizované ústavy.¹⁵⁰ Se specializovanou ústavní výchovou se poprvé setkáváme až v 18. století – velké špitály, internační budovy, církevní i veřejné podpůrné a trestní instituce a vládní dobročinná zařízení jsou dílem osvícenství. Devatenácté století je stoletím specializace a nárůstu počtu ústavních zařízení. Nově se profilují internační domy: trestnice, polepšovny.¹⁵¹

Pojetí a způsob výchovy se lišil ústav od ústavu. Některé poskytovaly jak základní zaopatření a péči, tak vzdělání, jiné pouze přístřeší.¹⁵² Specifické bylo zaopatření ve Vlašském špitálu, kde děti byly v prvních letech života svěřovány pěstounům, po dosažení věku šesti let se vracely do ústavu, kde dostaly plné zaopatření a navštěvovaly školu. Ve věku čtrnácti let končila péče špitálu. Chlapci byli dáváni do učení, dívky do služby. Můžeme říci, že ve Vlašském ústavu byla praktikována výchova smíšená.¹⁵³

¹⁴⁸ Pokud dítě ztratilo pouze matku, nebylo to považováno za velký problém. Ztráta otce byla problematictější s ohledem na to, že byl otec považován za živitele rodiny a rodina se ztrátou živitele stala zranitelnější. Z tohoto důvodu byly často při příjmu do ústavů upřednostňovány děti, jimž zemřel otec.

¹⁴⁹ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládež...*, Praha 1894.

¹⁵⁰ K vzniku racionalizovaných ústavů 3. kapitola práce, s. 111an. K Vlašskému špitálu např. SVOBODNÝ, *Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefínských reforem*, Documenta Pragensia 7/1987, č. I, s. 113-134.

¹⁵¹ Pavel MÜHLPACHR, *Vývoj ústavní péče*. (Filozoficko-historický pohled), Brno 2001, s. 16an.

¹⁵² Jíří OSTEN, *Sirotčí péče v Čechách a počátky městského sirotčince v Praze*. Pamětní list, Kytice vzpomínek a počátky městského sirotčince hl. m. Prahy, Praha 1935, s. 17 – 33.

¹⁵³ K životu ve Vlašském špitále SVOBODNÝ – KUDELA, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719 – 1789)*, HD 15/1991, s. 47 – 75; rovněž SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999; další ústavy typu sirotčince jmenovány ve 3. kapitole práce s. 163an.

Musíme si uvědomit, že ústavní výchova nebyla dlouhou dobu obvyklou záležitostí, pokud byl nějaký ústav založen, nezůstávaly děti většinou v něm, ale byly posílány na výchovu do rodin, teprve v průběhu 19. století se stává výchova v ústavu rozšířenější.¹⁵⁴ Důvodem, proč se výchova a ubytování dítěte v ústavu stává běžnějším jevem až ke konci 19. století, mohou být změny ve společnosti. Původně se o své členy měla postarat rodina. Pokud žádnou neměli, připadla tato povinnost obci. Na jejím rozhodnutí záleželo, jak se o opuštěné dítě postará. Ke konci století je s rostoucími obavami sledován vzestup delikvence mladistvých. Příčiny jsou hledány v nedostatečné výchově. Je pravděpodobné, že toto posléze vedlo k zakládání dalších ústavů typu sirotčince nebo vychovatelny. Péče většiny sirotčinců a výchovných ústavů končila dvanáctým, později čtrnáctým rokem. Některé z nich zajistily dítěti po propuštění další zaopatření ve službě nebo v učení, jiné ponechaly dítě péči domovské obce.

2. 6. Poslední fáze dětství

Třetí, poslední fáze dětství, začínala ve věku dvanácti, respektive čtrnácti let. V tomto věku mělo být ukončeno základní vzdělání. Ukončení druhé fáze dětství bylo provázeno různými přechodovými rituály stejně jako počátek tohoto životního období. Dítě v tomto věku změnilo oblečení a byly mu zakázány hry. Dívky dostávaly k dvanáctým nebo třináctým narozeninám deník, chlapci ze šlechtického prostředí loveckou knížku.¹⁵⁵

Ve věku dvanácti let byl člověk pokládán za schopného žít se prací vlastními rukou ve službě nebo v učebním poměru,¹⁵⁶ také dosáhl zpovědního věku. První zpověď měla slavnostní ráz a dítě na ni bylo svědomitě připravováno. Některé děti čekalo ve dvanácti nebo čtrnácti letech odloučení od rodiny. Chlapci byli dáváni do učení, od 40. let 19. století mohli studovat některou odbornou (hospodářskou nebo průmyslovou) školu. Dívky byly v tomto věku posílány buď do klášterní školy, nebo do služby, většinou ale zůstaly doma a pomáhaly matkám v domácnosti. V některých oblastech

¹⁵⁴ Postupný nárůst počtu ústavů určených pro děti nastává až v 19. století - podle úřední statistiky bylo roku 1883 v celém Předlitavsku 132 sirotčinců, v nichž bylo 3770 chlapců a 3810 dívek. Z toho připadalo na Čechy 21 ústavů, ve kterých bylo 464 hochů a 344 dívek. Cit. dle ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 119an.

¹⁵⁵ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 239.

¹⁵⁶ MAUR, *Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského*. *Studia Comeniana et Historica* 29, 1999, č. 62, s. 118.

byly děti posílány tzv. „na handl“. Jednalo se o výměnu dětí, kdy české dítě bylo posláno do německy mluvící rodiny a naopak.¹⁵⁷

Možnost dalšího vzdělání pro dívku byla dlouhou dobu omezená. Panoval názor, že dívka se má připravit především na svoji budoucí roli matky a hospodyně. Za výchovu dívky byla zodpovědná především matka. Ta jí měla vštípit veškeré vlastnosti očekávané od ženy. Ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století byl zformulován nový výchovný cíl. Národně uvědomělá vzdělaná dívka mohla sehrát velkou roli jako budoucí matka. Objevuje se literatura radící dospívajícím dívkám, jak se správně chovat, jak se oblékat apod. Žádná kniha neseznamuje s problematikou těla a dospívání.¹⁵⁸ Změnu v přístupu k dívkám vyvolaly i demografické poměry – vzestup sňatkového věku, a vysoký podíl svobodných a ovdovělých žen v populaci.¹⁵⁹ Po polovině 19. století se objevují nové ústavy umožňující další vzdělávání dívek do dovršení šestnácti let. Vznik dívčího středoškolského vzdělání ovlivnila rovněž Hasnerova reforma, jež podnítila vznik dívčího učitelského ústavu končícího maturitou.¹⁶⁰ Završením snah o ženském středoškolské vzdělání bylo roku 1890 otevření soukromého dívčího gymnázia Minerva.¹⁶¹

Poslední fáze dětství končila dospělostí. Jejím dosažením nabýval jedinec všech práv a povinností občana. Stal se zcela zodpovědným za sebe a za celou společnost. K žádoucím morálním vlastnostem každého dospělého jedince patřila zbožnost, poslušnost a pracovitost.¹⁶² Těmto ctnostem se člověk musel učit už od dětství, pouze

¹⁵⁷ Dle LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 239 a s. 251.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 251an.

¹⁵⁹ K demografickým změnám FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 164; ke změně ve společnosti vedoucí k zpřístupnění vzdělání i dívkám rovněž MACHAČOVÁ, *Jaké bylo dětství v českých zemích v 19. století?* In: *Dítě a dětství...*, s. 66.

¹⁶⁰ LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 248.

¹⁶¹ K vzdělávání dívek Tamtéž, s. 241n.; rovněž Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.

¹⁶² LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 146; rovněž RANDÁK – SOCHA, *„...važ si času, chyť se práce...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 78 - 84.

pak mu to, co bylo vynuceno, přišlo jako přirozené a správné.¹⁶³ Snahy o zlepšení výchovy souvisejí i se snahou společnosti o prevenci, protože chybná nebo nedostatečná výchova byla pokládána za původ řady ohrožujících jevů. Tím, že se společnost nebo stát snažil zasahovat do každodenního života lidí, se vlastně bránil vůči protispolečenským a ohrožujícím jevům. V průběhu 18. století si nejen státní úředníci uvědomili, že před těmito nežádoucími jevy je možné se bránit prevencí a včasným zásahem, proto byla pozornost zaměřena na dětství, které bylo považováno za dobu formování charakteru člověka.

¹⁶³ K převýchovným intencím RANDÁK – SOCHA, „...važ si času, chyt' se práce...“, s. 78-84.

3. Snahy o disciplinaci společnosti: od osvícenské teorie k praxi 19. století

Abychom mohli něco nebo někoho chránit, musí být definováno ohrožení. Kdo určuje, co je ohrožující a co je bezpečné? Je to společnost reagující na určité jevy nebo je to stát, který společnosti vnucuje určité vzorce? Podobné otázky jsou součástí dějepisného bádání od 70. let 20. století, objevily se v souvislosti s obratem od „velkých“ dějin k lidskému individu, kdy se do popředí zájmu dostaly dosud opomíjené marginální vrstvy společnosti a o něco později genderové vztahy,¹ a s tím i otázky útlaku a pojetí moci. Ke zkoumání marginalizovaných vrstev společnosti a propojení s hlubší analýzou otázek útlaku a pojetí moci přispěly práce Michela Foucaulta, který ve své knize *Dohlížet a trestat* ukázal, že se dějiny od 18. století vyznačují rostoucí disciplinací každodenního života, což přímo demonstroval na vzniku racionalizovaných ústavů typu vězení.² V 80. letech 20. století se objevila kritika Foucaultovy myšlenky neomezeně kontrolovatelné společnosti. Proces sociální disciplinace neprobíhá dle kritiků tohoto konceptu pouze donucením a „ze shora“, ale odehrává se v konfliktním soužití jednotlivých společenských vrstev.³ Instrukce sociální kontroly nemají pouze výlučný donucovací charakter, ale jsou „zezdola“ akceptovány nebo jsou přijaty a využity jako vlastní strategie.⁴ To, co je vnímáno jako ohrožující, bývá ze strany společnosti označováno jako nenormální nebo nebezpečné. Sociální chování jednotlivců nebo skupin není tak samo o sobě ohrožující, musí být nejprve takto označeno a klasifikováno zbytkem společnosti. Jde tedy o sociální konstrukt, jenž je odlišně vytvářen různými vrstvami společnosti.⁵

Můžeme ochranu dítěte považovat za prostředek disciplinace společnosti? Jako sociální disciplinace je většinou chápáno donucovací úsilí k proměně chování za účelem

¹ G. G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha 2002, s. 95 – 110; marginálními jevy ve společnosti se zabývají např. Bronislaw GEREMEK, *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*. Praha 1999; Richard van DÜLMEN, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*. Praha 2003; Pavel HIML, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*. Praha 2007 aj.

² Otázce disciplinace se věnuje 3. kapitola knihy *Dohlížet a trestat* viz FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 199n; k snaze o reformu lidové kultury Peter BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005

³ Např. Hans MAIER, *Sozialdisziplinierung – ein Begriff und seine Grenzen*. In: Paolo PRODI (Hrsg.), *Glaube und Eid. Treueformeln, Glaubensbekenntnis und Sozialdisziplinierung zwischen Mittelalter und Neuzeit*. München 1993, s. 238.

⁴ Dietrich OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?...* Frankfurt/New York 2000.

⁵ Edwin LEMERT, *Social Pathology. A Systematic Approach to the Study of Sociopathic Behavior*, New York 1951. Cit dle TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 18.

ochrany společnosti.⁶ Někteří badatelé rozlišují tři fenomény sociální disciplinace: normativní, výchovně – školní a propagandistický.⁷ Historici užívají modelu sociální disciplinace k různým výkladům a z různých hledisek. Sám pojem není pevně ukotven.⁸ Jisté je, že od 18. století můžeme sledovat snahu o ovládnutí společnosti prostřednictvím systému pouček, názorů, myšlení a tezí.⁹ Někteří autoři v těchto snahách spatřují pokus o reformu lidové kultury.¹⁰ Do systému pouček patří i nařízení týkající se ochrany života a zdraví dítěte a rady směřující k výchově dokonalého a společensky užitečného občana. Pod termín „ochrana“ jsou zahrnovány všechny děti, ale poučky jsou směřovány především do dolních vrstev společnosti. Tyto poučky měly vést ke změně chování dolních vrstev, a tedy k disciplinaci. Prostřednictvím pramenů lze stěží dokumentovat pedagogický dopad nařízení na prostého člověka, což je zřejmé i z různých studií zabývajících se touto problematikou.

3. 1. Prostor disciplinace

V jakém prostoru probíhala disciplinace? Prostorem v tomto slova smyslu nemyslíme geografické vymezení, ale sociální prostor, v němž docházelo ke snahám o kontrolu. Zdá se, že první institucí, kde docházelo k disciplinaci jednotlivých členů, byla rodina. Rodina jako taková byla a je místem moci – vynucuje si určitá pravidla a má svůj řád.¹¹ Dospělí v rodině mají zároveň povinnosti vůči dítěti, ty jsou založeny instinktivně nebo akceptovány a stanoveny společností, patří mezi ně např. ochrana a výchova dítěte. Do života rodiny zasahují také pravidla a ideje stanovené zvnějšku. Nárůst těchto nařízení a zásahů „ze shora“ do světa rodiny lze sledovat od konce 17. století v souvislosti s transformací „ekonomie moci“,¹² která se dotýká člověka jako jedince, a člověka jako součásti společnosti. Nejvíce zásahů do světa prostých lidí nalezneme v 18. století, kdy se do popředí dostává individuum, které je, pokud ne sociálně, tedy alespoň právně rovnocenné s individui z vyšších vrstev společnosti. Na

⁶ TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 38; k historiografické diskuzi o problému sociální disciplinace: TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie...* In: *Antropologické přístupy ...*, s. 18n.

⁷ Např. Karl Vocelka cit. dle SCHEUTZ, *Alltag und Kriminalität...*, s. 24.

⁸ SCHEUTZ, *Alltag und Kriminalität...*, s. 30.

⁹ RANDÁK – SOCHA, „...važ si času, chyť se práce, zahálky se střež co zrádce“. In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 77- 84.

¹⁰ Peter BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005.

¹¹ QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...*, s. 1.

kvalitě dětství po zdravotní i psychické stránce závisí podle osvícenských teoretiků kvalita budoucí generace, a tedy i budoucnost státu.¹³ Ta může být mimo jiné ohrožena v případě nemocnosti a fyzické slabosti populace, proto se pozornost státu obrací k péči o zdravý vývoj jedince. Osvícenství se chápe nemoci jiným způsobem než předchozí doby. Zatímco v minulých stoletích šlo především o záchranu duše nemocného, obrátilo osvícenství svoji pozornost k lidskému tělu.¹⁴ Lidské tělo je mnohdy vnímáno jako stroj, jehož součástky, když je nelze vyměnit, lze alespoň opravit.¹⁵ Tomuto úkolu se mají napříště věnovat pouze školení odborníci – lékaři, kteří tomuto „stroji“ rozumí nejlépe. Pro potřeby výzkumu a výuky jsou osvícenskými státy zakládány nové racionalizované ústavy.

Kromě zdravotní stránky je třeba dítě ochránit před špatnými sociálními vlivy, proto výchova neměla být svěřena pouze rodičům, kteří jí vykonávali po svém. Objevuje se nedůvěra vůči schopnostem rodičů formovat dítě po morální stránce, proto do výchovy začínají více zasahovat instituce – školy. Jedním z jejich úkolů je napomoci umravnění dolních vrstev, a tak ustavit ve společnosti ideální řád.¹⁶ Do prostředí rodiny nižších vrstev zasahuje také instituce chudinské podpory, kdy nárok na její příjem mají pouze ti, kteří se konformně chovají a podporu si zaslouží.¹⁷ Tyto podmínky se týkají i dětí, jež se dostávají do různých seznamů (seznamy sirotků, nalezců apod.). Seznamy příjemců podpory nejsou v 18. století ničím novým, existovaly již v raném novověku a pravděpodobně i ve středověku.¹⁸ Koncem 18. století se seznamy stávají propracovanější. Úřady poskytující podporu zajímají informace o rodinném zázemí dětí,

¹² Tzv. nová mikrofyzika moci, která má snahu pokrýt celé „společenské tělo“ – FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 203n.; teorie nové ekonomie moci a života je založena na myšlence snahy státu o lepší kontrolu populace.

¹³ Johann Peter FRANK ve své předmluvě k zdravotní policii uvádí, že důležité pro stát je zdraví občanů viz *System einer vollständigen medizinischen Polizey*, I. Band, Mannheim 1779.

¹⁴ Ke změnám interpretací lidského těla: TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie...*, s. 13 – 52.

¹⁵ FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 200.

¹⁶ BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident...* Tome 2, s. 14n.

¹⁷ K tomu např. Ulrich IM HOF, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001, s. 199an.

¹⁸ Z tzv. sirotčích seznamů vychází při svém studiu řada historických demografů např. Josef KŘIVKA, *Populační vývoj mělnického panství v letech 1693 – 1749*, HD 1, 1967, s. 7 – 18; MAUR, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, SAP 14, 1964, sv. 1, s. 57-82; 15, 1965, sv. 1, s. 277-297; Alena PAZDEROVÁ, *Venkovští poddaní rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy (Příspěvek k problematice tzv. druhého nevolnictví)*, HD 22/1998, s. 51 – 68; Táž, *Sociální kategorie obyvatel rychnovského panství ve světle nejstarších českých katastrů*, Východočeský sborník historický 7, 1998, s. 19-62 aj.

hledají důvody, proč dítě má být přijato do ústavu nebo finančně podporováno aj.¹⁹ Kromě seznamů žadatelů o chudinskou podporu vznikají v racionalizovaných ústavech seznamy ošetřovaných, ve kterých jsou obsažena lékařská pozorování. Informace v těchto dokumentech měly sloužit jako průkaz legitimacy získané podpory a péče. Z jedinců podchycených v těchto seznamech se staly „případy“.²⁰ Shromáždění seznamů v jednom místě dle původu vedlo k centralizaci vědění.

Ochrana dětí, ať ze strany státu či města, se stala nástrojem disciplinace těch vrstev společnosti, které tuto ochranu vyhledávaly. Žádost o chudinskou podporu zakládala dohled a kontrolu nad danou rodinou. To, co bylo míněno jako ochrana života a pomoc, se v praxi ukázalo jako kontrola a někdy i jako snaha o převýchovu. Chudí se těmto nástrojům moci zcela nepodvolili a mnozí se je snažili „zneužívat“ ve svůj prospěch.²¹ Malý člověk nepodléhal libovůli mocných a snažil se přetvářet jemu nastavené normy – za děti tak činili rodiče, příbuzní nebo poručníci. Někdy mohlo dojít i k dezinterpretaci některých opatření.²²

Můžeme říci, že existovalo několik prostorů, kde probíhala disciplinace. Na prvním místě měla disciplinaci provádět rodina výchovou. Za rodinou následovala škola, která měla unifikovat podobu výchovy a základního vzdělání. Dalším prostorem, z kterého vycházela disciplinace, byla chudinská a později sociální péče, přičemž většina disciplinačních snah směřovala do sociálně znevýhodněného prostředí chudiny. V předmětu ochrany dětství se střetávají dva světy – jeden, který ochraňuje a stanovuje, před čím je třeba chránit a má určitý normativní a disciplinační prvek. Druhý svět, jehož se ochrana a ustanovení týkají, a na který ten první činí nátlak tím, že se snaží uplatnit své představy o podobě rodiny, výchovy apod. Tento svět nepodléhá pasivně snahám o

¹⁹ Dokladem tohoto zájmu jsou dotazníky shromážděné ve fondu českého gubernia, které byly sepsovány s žadatelkami o umístění dítěte do sirotčí péče: NA, ČG-Publ. (1806 – 1807), kart. 5477.

²⁰ K této změně vnímání pacientek ze strany lékařů - SCHLUMBOHM, „*Die Schwangeren sind der Lehranstalt halber da*“: *Das Entbindungshospital der Universität Göttingen, 1751 bis ca. 1830*. In: *Die Entstehung der Geburtsklinik in Deutschland 1751 – 1850*. Göttingen, Kassel, Braunschweig 2004, s. 31 – 62; Týž, „*Verheiratete und Unverheiratete, Inländerin und Ausländerin, Christin und Jüdin, Weiße und Negerin*“: *Die Patientinnen des Entbindungshospitals der Universität Göttingen um 1800*. In: *Struktur und Dimension. Festschrift für Karl Heinrich Kaufhold zum 65. Geburtstag*. Band 1: *Mittelalter und Frühe Neuzeit*. Stuttgart 1997, s. 324 -343.

²¹ Např. přijetí do porodnice v Göttingenu bylo vázáno podmínkou, že žena, přijatá zdarma, poskytne své tělo k učením účelům. Některé ženy se této podmínce snažily vyhnout tím, že přišly až ve fázi porodu, nebo tajily do poslední chvíle, že porod již začal. K tomu SCHLUMBOHM, „*Die Schwangeren sind der Lehranstalt halber da*“..., s. 51-53. Se stejným chováním se můžeme setkat v pražské porodnici Vlašského špitálu. K tomu Karel KLAUS, *Dějiny péče o ženu v našich zemích (II. část)*, *Československá gynekologie*, č. 6, roč. 57/1992, s. 313 – 317.

zásahy do své sféry. To, co považuje za ohrožující jeden svět, nemusí tak chápat ten druhý a naopak. Jedná se o jakési prolínání, vzájemné obrušování příliš ostrých hran, vzájemné disciplinování.

3. 2. Definice ohrožení a pojem sociální deviace a patologie

Každá doba chápala pojem ohrožení jinak. Toto chápání záviselo na politickém, demografickém, urbanistickém vývoji, sociálně – ekonomických zájmech státu, na chápání individuality²³ a rozlišování dobrého a zlého. Zatímco raně novověké státy ve snaze o disciplinaci sahaly často k hrdelnímu trestu, došlo v 18. století ke krizi legitimacy moci a k přehodnocení trestnosti a způsobu trestání.²⁴ Změnilo se i nahlížení na ohrožující jevy. Ohrožen zločinem již nebyl panovník a jeho moc, ale společnost, která byla chápána jako jedno tělo.²⁵

Ohrožující jevy mohou být podchyceny normativně – zákony, různými nařízeními apod. To, co je zákonem stanoveno jako ohrožující, nemusí tak být chápáno některými vrstvami společnosti. Zároveň se způsob potrestání odlišného chování může lišit v praxi.²⁶ Míra obrany závisí rovněž na vynutitelnosti dodržování norem.²⁷

Jakým způsobem může historik získat lepší přístup k tomu, co bylo chápáno jako ohrožující? V první řadě prostřednictvím různých norem, třebaže jejich dopad na společnost a jejich akceptace jsou hůře zjištělné. Dalším pramenem jsou dobové práce teoretiků – pedagogů, teologů nebo státovědců. Zde lze opět zjistit, co tito zástupci intelektuálních vrstev považovali za ohrožující a jaké prostředky nabízeli k řešení těchto jevů. V jejich pracích lze najít i určitý ideál toho, jak by se měl člověk chovat, jak by měl být vychováván, aby svým dobrým vychováním pozitivně působil na své okolí.²⁸

Ohrožení bylo různými vrstvami společnosti vnímáno rozdílně. Pro chudší vrstvy znamenal již nedostatek potravin nebo materiálních prostředků ohrožení. Vyšší vrstvy společnosti se prostřednictvím označení ohrožujících jevů vymezovaly vůči nižším vrstvám. Sociologové ukazují na potřebu každé vrstvy společnosti vymezit se

²² K tomu BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005.

²³ Člověk jako individuum vystupuje až v pozdním osvícenství. Do té doby nebyl člověk chápán jako individuum – vždy někam patřil do rodiny, cechu apod. viz TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 94.

²⁴ Tamtéž, s. 37n.

²⁵ Tělo jako objekt a terč moci FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 200.

²⁶ TINKOVÁ, *Hřích, zločin ...* Praha 2004.

²⁷ HIML, *Zrození vagabunda...* Praha 2007.

²⁸ O pozitivním vlivu dobře vychovaného jedince např. SALZMANN, *Mravečinka...*, s. 11.

vůči něčemu, na potřebu určité segregace, potřebu rozlišení „my“ a „oni“.²⁹ Rovněž upozorňují na odlišné chápání a stanovování norem, které mohou být určeny společností nebo skupinou.³⁰ Toto odlišné chápání a stanovení norem lze ukázat na příkladu chování vůči nemanželským dětem. Osvícenský stát sice svými nařízeními postavil nemanželské děti naroveň manželským, byla zdůrazňována stejná hodnota těchto jedinců a nemanželský původ již neměl být překážkou v kariéře, přesto se ještě v 19. století setkáváme, především v městském prostředí, s odsouzením nemanželského původu a se znevýhodňováním těchto dětí.³¹

Porušení morálních nebo sociálních pravidel je označováno současnou sociologií jako sociální deviace. S tímto termínem se setkáme i v souvislosti s dětstvím. Pojem sociální deviace označuje nejen kriminální chování, ale také mnoho případů chování, které není trestné. Pojem je sociologií užíván od 40. let 20. století. Dříve, tj. od vystoupení Herberta Spencera, se pro tento typ chování používaly pojmy sociální patologie nebo sociální dezorganizace.³² V současnosti se pojem sociální patologie užívá pro označení sociálně nezdravých, nenormálních či obecně nežádoucích společenských jevů – společensky nebezpečných, negativně sankcionovaných forem deviantního chování. To znamená, že každá deviace není sociálně patologickým jevem a naopak. Jako sociálně patologické jsou označovány škodlivé jevy, jež přímo ohrožují společnost nebo konkrétního jedince. Část těchto jevů je jednoznačně definována zákonem a překročení norem podléhá trestnímu postihu. Jiné jsou na hranici zákona, např. prostituce. Další jevy jako sebevražednost nebo alkoholismus mají individuální charakter, vycházejí ze sociálních podmínek a mohou mít celospolečenské důsledky.³³ Deviace je definována rovněž sociální situací.³⁴ Největším problémem při určení deviace je definování normality a stanovování norem, od kterých se lidské chování

²⁹ K potřebě tohoto vymezení a k chápání cizoty: HIML, *Zrození vagabunda...* Praha 2007; rovněž FASS (ed.), *Encyclopedia of children and childhood...*, s. 755.

³⁰ Např. Jan SOCHŮREK, *Vybrané kapitoly ze sociální patologie*, Liberec 2001; Adam STANKOWSKI, *Nástin problematiky etopedie a sociální patologie*, Ostrava 2004.

³¹ Zpráva správy nalezince adresovaná Českému guberniu o úspěšnosti svěřování starších chlapců cechovním mistrům, jako důvod pro nevoli mistrů přijmout do péče děti uváděn rovněž nemanželský původ. NA, ČG-Publ., 1806 - 1815, kart. 5477.

³² Sylva BARTLOVÁ, *Sociální patologie*. Brno 1998; rovněž Pavel MÜHLPACHR, *Sociální patologie*. Brno 2001.

³³ BARTLOVÁ, *Sociální patologie*. Brno 1998.

³⁴ Např. pití alkoholu po 18:00 je vnímáno jinak než jeho konzumace v ranních hodinách. K tomu BARTLOVÁ, *Sociální patologie*. Brno 1998.

odchyluje.³⁵ Studiu deviací musí tak předcházet studium normativních řádů na různých úrovních společnosti.

Doba označovaná jako osvícenství se vyznačuje rostoucí disciplinací společnosti a snahou změnit chování člověka dle dobových představ a ideálů. Podunajský stát začal zasahovat do dosavadního hájemství rodiny – do vzdělávání a výchovy. Jedním ze zásahů bylo zavedení vzdělávací povinnosti,³⁶ kdy se všechny děti měly naučit alespoň triviui. Kromě trivia bylo vyučováno náboženství. Duchovní měl ve spolupráci s učitelem působit na chování dítěte a vychovat ho v dobrého, pilného občana. Právních a majetkových vztahů v rodině se dotkl josefínský občanský zákoník z roku 1786, jenž umožňoval, aby otci byla odejmuta „otcovská moc“ v případě špatného zacházení s dítětem. Zákon počítal s možností odejmutí dítěte rodině a jeho umístěním do náhradní péče a převýchovou.

Cílem všech osvícenských snah se stalo docílení všeobecného blaha a štěstí. Toho šlo dosáhnout pouze v případě dobrého zdravotního stavu populace. Nemoc byla vnímána jako příčina pro špatnou náladu, nespokojenost, a tedy jako neštěstí.³⁷ Na scénu vstupuje nová věda zabývající se tím, jak dosáhnout kýženého výsledku – zdravotní policie.

3. 2. 1. Zdravotní policie a její úkoly v díle J. P. Franka³⁸

Jak definovat patologické jevy v době, kdy se teprve rodily vědy, které označily nějaké chování jako patologické? Měli osvícenci pro ohrožující jevy nějaký termín, který zahrnoval vše a označoval prevenci i represí? Zdá se, že takovýto pojem existoval. Byla jím tzv. zdravotní policie. Zdravotní policie nebyla žádnou institucí. Byl to pojem, jenž do sebe zahrnoval péči o zachování zdraví obyvatelstva a boj proti ohrožujícím jevům. Úkolem zdravotní policie byla nejen snaha o zachování dobrého zdravotního stavu obyvatelstva, ale i dodržování správné hygieny. Jejím cílem bylo změnit chování obyvatelstva tak, aby odpovídalo dobovým představám o zdraví a úpravě prostředí. Šlo

³⁵ Tamtéž.

³⁶ Některé státy tuto povinnost zavedly až mnohem později př. Francie, kde scholarizace chudých vrstev probíhala prostřednictvím charitativních škol: BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident...*, s. 14 – 30.

³⁷ Tento pohled na nemoc najdeme např. u Salzmann: SALZMANN, *Mravečinka...*, s. 60n.

³⁸ Johann Peter Frank (1745–1821) německý lékař, je považován za zakladatele veřejné hygieny a sociální medicíny. Autor *System einer vollständigen medizinischen Polizey*, díly I. – IV. Mannheim 1779–1788, díl V. Stuttgart, díl VI. Wien 1817–1819.

o převýchovu a disciplinaci městského a venkovského obyvatelstva. Jeden ze zakladatelů nového odvětví státovědy, J. P. Frank, definuje úkoly zdravotní policie takto: „zodpovídá [...] za chování v ohledu na obecnou bezpečnost; [vede] manžela k plnění jeho povinností vůči zdravé nebo nemocné, těhotné, rodící, v šestinedělí ležící manželce; vyžaduje odpovědnost rodičů za život [dítěte], fyzickou výchovu (*Erziehung*), mravní výchovu (*Züchtung*) a uplatnění dítěte; ztěžuje sňatky mezi prostopášnou (*wollüstig*) stařenou a kvetoucím (*blütend*) mladíkem, mezi nemocným na plíce a zdravým děvčetem; zamezuje občanovi, aby zahnal nakažené dobytče mezi zdravé stádo; [zamezuje občanovi] aby on sám, nebo jeho blízcí onemocnělí nakažlivou nemocí vycházeli na veřejnost a nakazili celé město; [...] [zamezuje] aby abortivní prostředky vykonávaly vražedný obchod [...]. Slouží pro dobro (*Wohl*) občanů, stará se o jejich zdraví, a jejich dětem bere nůž z ruky, kterým by se mohly zranit.“³⁹ Zdravotní policie zahrnovala obecnou bezpečnost, hygienická a zdravotní opatření. Jejím úkolem bylo především zachování všeobecného zdraví a dozor nad dodržováním předpisů.⁴⁰

Zdravotní policie vznikla ve druhé polovině 18. století jako součást policejní vědy (*Polizeiwissenschaft*),⁴¹ která se věnovala tomu, „jak má panovník správně zacházet s tím, co tvoří stát, aby to bylo k co největšímu užítku pro blaho občanů.“⁴² Hlavními teoretiky „dobré“ policie byli Josef von Sonnenfels⁴³ a Johann Heinrich Gottlob von Justi.⁴⁴ Pojem policie prodělal v 18. století změny, až do počátku 18. století souvisel s tzv. „dobrým řádem“, s uspořádáním společnosti, s nárokem na usměrňování chování poddaných. V 18. století dochází k zúžení obsahového významu na „správu vnitřních věcí“.⁴⁵ Policie se tak stává kontrolním a represivním opatřením, umravňujícím nástrojem.

Jedním z teoretiků tzv. zdravotní policie byl Johann Peter Frank, který pod tento pojem zahrnul vše, co se týkalo jak lidského života ve společnosti, tak zdraví. Dílo J. P. Franka je v záležitostech zdravotní policie nejpodrobnější. Představovalo systém

³⁹ Volný překlad Předmluvy „Vorbericht“; srov. FRANK, *System...*, s. 20n.

⁴⁰ Ottův slovník naučný (dále OSN), heslo Policie zdravotní, Praha 1903, s. 98.

⁴¹ Sám Frank považuje zdravotní policii za nedílnou součást policejní vědy – FRANK, *System...*, I., s. 3n.

⁴² HIML, *Agentury osvěcenského blaha. „Francouzské souvislosti reformy policie v habsburské monarchii v druhé polovině 18. století.* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 58.

⁴³ Josef von Sonnenfels (1732 - 1817) rakouský státní rada, spisovatel a právník, od roku 1763 profesor univerzity ve Vídni. K jeho nejznámějším dílům patří: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz - Zu dem Leitfaden des politischen Studiums*, 3 Teile, 1769-1776.

⁴⁴ Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717 – 1771) německý politický a ekonomický teoretik a právník.

⁴⁵ Dle HIML, *Agentury osvěcenského blaha...*, s. 58.

státních zásahů, které směřovaly k „medikalizaci a kontrole celé společnosti“.⁴⁶ Podle Franka je jedním z úkolů státu „rozmnožení“ počtu zdravého obyvatelstva. Proto se v jednotlivých kapitolách zabývá otázkou pohlavního pudu, lidského rozmnožování, těhotenstvím, ochranou plodu, péčí o těhotné a rodící ženy.⁴⁷ Samostatný díl je věnován otázce nemanželské plodnosti a zachování dětí při životě; zde je tematizováno užívání abortivních prostředků, infanticidium a odložení nechtěného dítěte. Zmiňuje také prostředky, kterými se stát snaží čelit těmto nepříznivým jevům.⁴⁸ Rovněž se zabývá otázkou správné péče o dítě, a to od narození až po dospělost. Dá se říci, že se nevyhýbá žádnému aspektu lidského života a spolužití. Kromě občanů žijících ve společnosti se věnuje i problematice míst uzavření – vězení, nemocnicím nebo porodnicím, nevynechává ani otázku pohřbívání. Zdravotní policie (*Medizinische Polizey*) jako součást policejní vědy je v jeho pojetí všeobjímající vědou, která zajistí šťastný život občana ve státě.⁴⁹

Problematika zdravotní policie byla součástí diskurzu panujícího na evropských univerzitách v 18. století. Specializované časopisy⁵⁰ zveřejňovaly tuto debatu, jež se věnovala i reformám ve zdravotnictví, které se týkaly výchovy zdravotního personálu jednajícího dle ideálů osvícenské medicíny.⁵¹ Ideje zdravotní policie tak zasahovaly do oblasti lékařství, protože hlavním úkolem bylo zachování zdraví obyvatelstva. Zároveň se věnovala i hlavním problematickým jevům, které ohrožovaly jak stát, tak blaho jeho obyvatel.

3. 2. 1. 1. Názory na zdraví a obrana společnosti v osvícenství

Co Johann Peter Frank a jemu podobní teoretici považovali za ohrožující a proč? Abychom mohli tuto otázku zodpovědět, musíme napřed zjistit, proč osvícenství kladlo tak velký důraz na dobrý zdravotní stav obyvatelstva. Osvícenství přineslo celou řadu změn, ať už ve vztahu panovníka a státu nebo panovníka a občana. Tyto změny

⁴⁶ Dle Marita METZ-BECKER, *Der verwaltete Körper. Die Medikalisation schwangerer Frauen in den Gebärdhäusern des frühen 19. Jahrhunderts*. Campus 1997, s. 92.

⁴⁷ FRANK, *System ...*, I. – V., 1779 – 1813.

⁴⁸ Nemanželské plodnosti je věnován druhý svazek díla: FRANK, *System...*, II. Band, Mannheim 1786.

⁴⁹ K zdravotní policii TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát...*, s. 20an.

⁵⁰ Časopisy hrály v osvícenství důležitou roli jako nový typ sdělení směrem k široké veřejnosti.

Nejnámější jsou anglický *Spectator*, francouzský *Journal des Savants*, německý *Der Patriot* aj. Dle IM HOF, *Evropa a osvícenství*, s.129an. K časopisecké a novinové produkci rovněž Barbara KÖPPELOVÁ – Ladislav KÖPPL, *Dějiny světové žurnalistiky*. I. díl. Praha 1989, 542an.

⁵¹ METZ-BECKER, *Der verwaltete Körper...*, s.92n.

vyvolaly i změny ve společnosti. Většina badatelů zabývajících se tímto obtížně chronologicky vymezitelným obdobím považuje tyto transformace za krok k modernímu státu, k občanské společnosti.⁵² Klíčovými pojmy užívanými badateli pro osvícenství jsou: racionalita, kritika, svoboda vyznání a projevu, všeobecný blahobyt, víra v pokrok a humanitu. Právě víra v rozum a jeho schopnosti vedla člověka ke snaze o zásahy do řádu, který byl dosud považován za neměnný. Změnilo se chápání nejen veřejnosti a individua, které nyní vystupuje do popředí, ale i chápání víry a Boha. Tyto změny byly vyvolány filozofickými proudy a právními teoriemi, které kolovaly mezi jednotlivými univerzitami a byly reflektovány panovnickými dvory. V popředí stály jansenismus, přirozenoprávní teorie,⁵³ teorie merkantilismu, populacionismu a kameralismus.

Merkantilismu šlo především o rozvoj státního hospodářství. Aby byl umožněn tento rozvoj, bylo zapotřebí zajistit státu dostatečné množství práce schopných obyvatel. Početnost obyvatel by znamenala růst poptávky po výrobcích, zvýšení počtu plátců daní a vojáků. Z tohoto důvodu byly zrušeny některé překážky pro uzavírání sňatků, to vedlo např. ke zrušení nevolnictví roku 1781, od této chvíle mohli poddaní uzavírat sňatky bez souhlasu vrchnosti.⁵⁴ Aby občané státu byli schopni dobře pracovat, bylo potřeba zlepšit kvalitu lidského života jak po zdravotní, tak po mravní stránce, proto se stát v osobě panovníka a jeho poradců začal intenzivněji zajímat o svého občana, přičemž nešlo o občana jako takového, ale spíše o hodnoty, které dospělý jedinec vytvořil a které mohly sloužit pro dobro společnosti, a tím i státu. Víra v dosažení prosperity a obecného blaha prostřednictvím navýšení počtu zdravého obyvatelstva vedla ke snahám o navrácení vyloučených jedinců nebo skupin do lůna společnosti, a tedy ke zřizování nápravných a převýchovných zařízení.

Hlavním zájmem státu byla kvalita populace, především dostatek zdravých, vojenské služby schopných mužů. Aby mohly být uskutečněny reformy, musel stát nejprve získat přehled o svém obyvatelstvu. Proto bylo provedeno několik sčítání

⁵² Na problematiku chronologického vymezení osvícenství a dosavadní nezáměr české historiografie o toto období upozorňuje TINKOVÁ, *Mezi psem a vlkem. Osvícenské příšeří v české historiografii*. In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 14 – 29.

⁵³ K jansenismu a teorii přirozeného práva Jiří HRBEK, *Mezi Bohem a přirozeným právem. (Příspěvek k legitimizaci osvícenského panovníka v politické teorii 18. století)*. In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 32 – 54. Rovněž TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s.47n. K jednotlivým osvícenským teoriím rovněž BĚLINA – KAŠE – KUČERA, *Velké dějiny země Koruny české*. X. svazek 1740-1792. Praha -Litomyšl 2001.

⁵⁴ Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962, s. 119.

obyvatelstva. Do sčítacích operátů byli zahrnuti všichni obyvatelé bez rozdílu stavu, věku a pohlaví. Stát se rovněž zajímal o sociální rozvrstvení obyvatelstva a zdravotní stav mužské populace.⁵⁵

Na zdraví, dle dobových názorů, působilo mnoho faktorů, např. prostředí, ve kterém člověk žil, výchova a sociální původ. Zdravotní stav člověka byl rovněž ovlivněn věkem, ve kterém rodiče uzavřeli manželství nebo došlo k oplodnění ženy, a zdravotním stavem matky.⁵⁶ Proto se pozornost státu soustředila i na období lidského života, ve kterém šlo chování a zdraví člověka ovlivnit, na dobu dětství. Byla vydávána různá nařízení a řády, které měly snížit dětskou úmrtnost a zlepšit zdravotní stav obyvatelstva. Byla také zlepšena dosažitelnost lékařské péče. Završením reformy zdravotnictví bylo zřízení státem financovaných ústavů – nemocnic, porodnic, nalezinců apod., v nichž byly bezplatně ošetřovány chudé osoby.

Jak již bylo ukázáno v předchozích odstavcích, došlo koncem 18. století k odlišnému pohledu na lidské tělo, to začalo být chápáno jako systém,⁵⁷ jehož jednotlivé součástky správně pracují, když je mu poskytována správná péče. Nekvalitní péče mohla způsobit onemocnění nebo dokonce smrt. Z tohoto důvodu byly mezi poddané rozšiřovány knihy lidového čtení, které radily jak o sebe správně pečovat, a tak se stát užitečným pro stát a společnost.⁵⁸ Cílem vydavatelů knih bylo uzpůsobení chudších vrstev podle morálních nároků autorů. Ideálem byl ctnostný člověk řídicí se rozumem, pečující o sebe a své okolí. Tohoto cíle se mělo dosáhnout výchovou a školním vzděláním.⁵⁹ Výchova měla kromě jiného vést k loajalitě ke státu a panovníkovi a učila občana zodpovědně se chovat ke svému zdraví. Výchovu podporovali a kázáním usměrňovali i duchovní, kteří na rozdíl od panovníka měli blíže k poddaným jak na vesnici, tak ve městech.

Osvícenství se daleko více obrací k dítěti jako k záruce budoucnosti státu. Tento optimismus byl doprovázen zásahy do života jednotlivců, ty měly tuto budoucnost zajistit. Než zodpovíme otázku, jaké jevy byly státem nebo společnostmi považovány za

⁵⁵ Ke sčítání obyvatelstva Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*. In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 88-105; rovněž FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 135-141.

⁵⁶ FRANK, *System ...*, I, s. 214 – 275.

⁵⁷ TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie...*, s. 34.

⁵⁸ RANDÁK – SOCHA, „...važ si času, chyt' se práce... In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 78an.

⁵⁹ Tamtéž, s. 79.

problematické a ohrožující, podíváme se, k jakým změnám došlo v průběhu 19. století. Tyto změny ovlivnily definování a vnímání jednotlivých ohrožujících jevů.

3. 2. 2. Devatenácté století – doba změn?

Osmnácté století přineslo víru v pokrok, rozum a snahu o převýchovu celé společnosti tak, aby každý jedinec mohl být něčím užitečný státu. Změnilo pohled na zdraví a život, který již nespočíval pouze v Božích rukách. Život a jeho kvalitu šlo podle osvícenců ovlivnit tím, jak se člověk chová k sobě a k ostatním členům společnosti.

Osmnácté století bylo obdobím řady změn, změnil se obchod, hospodářství, zlepšily se komunikace. Zvyšoval se počet obyvatelstva. Měnilo se tak i životní prostředí lidí, nároky na pohodlí. Objevují se nové způsoby zábavy, narůstá počet tiskovin, a tím se zvyšuje i informovanost o politickém dění. Probíhá sekularizace a politizace společnosti.⁶⁰ Změny ve společnosti vyústily ve zvýšené úsilí o organizaci a kontrolu. Vedly ke snaze o výchovu a disciplinaci každého jedince. Hlavním cílem v péči o člověka bylo zachování zdraví a zamezení nárůstu chudoby.

Koncem 18. století dochází pod vlivem krize a rostoucí nezaměstnanosti ke změnám v populační teorii. Nastupuje pesimismus ve vztahu k nárůstu populace a jeho prospěšnosti. Pod vlivem Malthusovy teorie se objevují snahy o omezení růstu počtu obyvatelstva. Toto vede k omezování sňatečnosti zavedením nutnosti povolení k sňatku, jež mohli získat muži pouze po prokázání možnosti zajištění výživy pro rodinu.⁶¹ Zvýšení počtu obyvatelstva se mělo týkat těch vrstev, které mohly být státu něčím užitečné. Tato skutečnost neovlivnila nijak demografickou křivku, ale ovlivnila populační chování. Omezení sňatků vedlo k růstu svobodných žen a mužů a rovněž k postupnému nárůstu počtu nemanželských dětí.⁶² Navýšení počtu nemanželských dětí v populaci bylo vnímáno negativně. Byl v něm spatřován důsledek upadající morálky.⁶³ Nárůst nemanželských dětí byl dáván za vinu především existenci nalezinců a porodnic, nikoliv omezujícím nařízením.

⁶⁰ Podle BURKE, *Lidová kultura...*, s. 255an.

⁶¹ KLABOUCH, *Manželství a rodina...*, s. 122; nutnost politického konsensu pro sňatek byla zrušena roku 1868. K omezování sňatečnosti rovněž: FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 160an.

⁶² Růst počtu nemanželských dětí můžeme sledovat od 20. let 19. století: FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 167 a 174.

⁶³ K tomu např. Franz Seraph HÜGEL, *Findelhäuser und das Findelwesen Europa's...* Wien 1863, s. 559.

Konec 18. a počátek 19. století je spojován se vznikem moderní občanské společnosti. Teoriemi modernity a toho, co lze považovat za moderní, se kromě historiků zabývají sociologové, filozofové apod.⁶⁴ Je těžké souhrnně postihnout všechny změny, ke kterým v devatenáctém století došlo, přesto se o to pokusíme.⁶⁵

Devatenácté století navázalo na snahy 18. století o disciplinaci a kontrolu společnosti, pouze pozměnilo nebo rozpracovalo prostředky, kterými měla být kontrola dosažena. Bylo dobou „překotných“ změn – společenských, hospodářských, demografických a politických.⁶⁶ Jako důsledek osvícenské reformní činnosti roste gramotnost. Počátek devatenáctého století poznamenaly události ve Francii a napoleonské války, které byly jedním z důvodů pro státní bankrot habsburské monarchie v roce 1811. Začátek 19. století je charakterizován odklonem od osvíceneckých idejí, postupně je upevňován policejní byrokratický systém (František I.). Hospodářství se dlouho nacházelo v depresi, která byla překonána až ve 30. letech.⁶⁷

Počátkem 19. století dochází k postupnému rozkladu dosud panujícího filozofického idealismu, snažícího se pomocí reformy vytvořit dokonalou společnost. S kritikou tohoto směru přichází pozitivismus spojovaný s myslitelskou činností Augusta Comta.⁶⁸ Pozitivistická metoda měla být jedinou metodou používanou všemi vědami. Získané poznatky se zakládaly pouze na pozorovatelné skutečnosti, tedy na faktech. Věda se v pojetí pozitivistů mohla zabývat pouze tím, co bylo užitečné, definovatelné a dokazatelné.⁶⁹ Vlivem pozitivizmu dochází k ještě větší kumulaci statistických údajů než kdykoliv předtím. Byly zlepšeny nástroje provádění statistik, protože pouze výsledek získaný z dostatku podložených a sebraných dat byl považován za průkazně vědecký. Ke sběru dat dochází ve všech vědních oborech. Kromě postupného rozvoje pozitivistických metod se např. v rozvíjejících se politických a ekonomických vědách objevují teorie liberalismu nebo v biologii teorie evolucionismu.

⁶⁴ K teoriím modernizace a modernity: Jan KELLER, *Dějiny klasické sociologie*. Praha 2005, s. 26n.; návrh nového konceptu modernizace: Miloš HAVELKA – Karel MÜLLER, *Procesy transformace a teorie modernizace*. Sociologický časopis 32/1996, s. 143 – 157.

⁶⁵ O rozsáhlosti tématu svědčí mezinárodního vědecké symposium *Devatenácté století v nás* uspořádané Historickým ústavem AV ČR, v. v. i. ve spolupráci s Ústavem českých dějin FF UK v Praze ve dnech 29.5.-1.6.2007, úkolem sympózia bylo posunout bádání dál.

⁶⁶ Peter Burke zdůvodňuje, proč svou knihu končí rokem 1800 tím, že 19. století přineslo dalekosáhlé změny. BURKE, *Lidová kultura...* Praha 2005.

⁶⁷ Otto URBAN, *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha 1982.

⁶⁸ URBAN, *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 1978, s. 37.

⁶⁹ Heslo Positivismus v OSN, 12. díl, Praha 1903; ke Comtovi viz KELLER, *Dějiny ...*, s. 51n.

Všechny tyto teorie měly své předchůdce v osvícenství, ale až 19. století je ustavilo jako součást vědeckých oborů.

Reformy 18. století přinesly to, že si jednotlivec začal více uvědomovat vlastní individualitu. O osudech jedince přestala rozhodovat skupina. Vzniká moderní společnost. Odděluje se sféra soukromí od sféry veřejné.⁷⁰ Od 18. století nastává růst významu měšťanstva, které díky ochotě investovat do různých průmyslových odvětví získává vliv v ekonomii a ve společnosti. Cílem ekonomiky se stává maximální dosažení zisku, tomuto má napomoci věda a zvýšení efektivity výroby. Dochází k nové vnitřní diferenciaci společnosti. Sociální postavení již není dáno rodem a „ušlechtilostí krve“, ale zakládá se na majetku, moci a prestiži. Průmyslová revoluce se projevila ve změnách systému osídlení českých zemí. Tyto změny byly dány hospodářským vývojem jednotlivých oblastí. Vznikly regiony specializující se na zemědělství či na určitý druh průmyslu.⁷¹ Postupující industrializace, kapitalizace a urbanizace společnosti přinesla nové problémy. Vznikla nová třída obyvatelstva – dělnictvo. Stát se o tuto vrstvu obyvatelstva začal více zajímat až po revolučních událostech roku 1848.⁷² Dá se říci, že dělnictvo se stalo určitou zaklínací formulí, pokud bylo potřeba něco napravit, bylo to především chování dělnických rodin, pokud bylo potřeba někoho ochránit, byly to děti tzv. proletariátu.⁷³ Jedná se o určité vymezení měšťanské společnosti vůči této vrstvě, a to přestože si samo měšťanstvo uvědomovalo, že níže než vrstva tzv. proletariátu existují ještě jiné vrstvy obyvatelstva, které jsou na tom z hlediska životních podmínek ještě hůře než dělnictvo.⁷⁴

V poslední třetině 19. století dochází k první krizi modernity vznikající z protestu vyloučených z nového řádu společnosti. Ti požadovali zpětné zařazení do panujícího řádu se získáním stejných práv. S tímto souvisí rozvoj dělnického, národního a ženského hnutí, které mělo umožnit získat novou identitu a začlenit dosud bezprávné masy do „projektu modernity“. Roste stupeň sociální organizovanosti nepředpokládaný

⁷⁰ K existenci dvou oddělených sfér ve společnosti např. Herta NAGL-DOCEKAL, *Filosofie rodiny u Rousseaua, Kanta a Hegela – klíč k pochopení dnešních životních forem*. In: Hana HAVELKOVÁ, *Existuje středoevropský model manželství a rodiny?* Praha 1995, s. 9an.

⁷¹ FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 143 – 150.

⁷² URBAN, *Česká společnost...* Praha 1982.

⁷³ K tomu OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?...*, Frankfurt/New York 2000; QUINCY-LFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...*, Paris 1997; rovněž Wolfram FISCHER, *Armut in der Geschichte. Erscheinungsformen und Lösungsversuche der „Sozialen Frage“ in Europa seit dem Mittelalter*. Göttingen 1982.

⁷⁴ OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?...*, Frankfurt/New York 2000.

liberály, protože dle nich se člověk měl přizpůsobovat nárokům doby.⁷⁵ K tomuto přizpůsobení člověka a jeho přeměně v spokojeného občana mělo od osvícenství napomoci povinné základní školní vzdělání. To se prosadilo teprve v průběhu 1. poloviny 19. století a stalo se základním prostředkem sociální kontroly.⁷⁶ Kromě jiného přispěla v českém prostředí škola k „vytvoření novodobé intelektuální elity utvářející se z dětí pocházejících z rolnických a řemeslnických rodin“.⁷⁷ Vlivem politických, ekonomických a sociálních tlaků se postupně rozšiřuje hlasovací právo.⁷⁸ Ženy získávají právo na vzdělání,⁷⁹ dělníci a jim podobní jsou začleňováni do systému zdravotního a sociálního pojištění. Od 80. let 19. století se zároveň zvyšují zásahy měšťanstva do života nižších vrstev snažící se napravit dělnické rodiny v rámci měšťanského ideálu rodinného života.⁸⁰

3. 2. 2. 1. Vznik oborů věnujících se patologii dětství

Změny ve společnosti vyvolané průmyslovou revolucí – růst chudoby, špatné životní a pracovní podmínky, množící se stávky apod., vedly k reflexi sociálních jevů a zároveň k rozvoji sociologie, která se snažila o zařazení člověka do nového řádu. Interpretační schémata sociologie vyrostla z pohledů osvícenství a konzervatismu. Rodící se sociologie reagovala v první polovině 19. století na protiklad mezi postuláty liberalismu požadujícího občanské a politické svobody a faktickým vyloučením většiny společnosti z liberálních pořádků z důvodu nemajetnosti nebo „rozumové nedostatečnosti,“ která byla přisuzována ženám, dělníkům, chudině a v mimoevropských koloniích i nebělošskému obyvatelstvu. Reflexe této skutečnosti byla různá a lišila se podle doby, kdy vnikla.⁸¹

Pojem sociologie zavedl a poprvé použil Auguste Comte ve svém díle *Cours de la philosophie positive* vydaném v roce 1837. Sociologie se snažila najít a odhalit

⁷⁵ KELLER, *Dějiny...*, s. 29.

⁷⁶ NOVOTNÝ, *Děti státu...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 155n.

⁷⁷ Tamtéž, s. 162.

⁷⁸ Roku 1907 zavedeno rovné všeobecné hlasovací právo. Do té doby uplatňován majetkový census - k hlasovacímu právu URBAN, *Česká společnost...*, s. 274n.; rovněž Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí - proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*, Praha 2005.

⁷⁹ K vzdělání žen např. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě...* Praha 1999; Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.

⁸⁰ QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...*, Paris 1997.

⁸¹ KELLER, *Dějiny ...*, s. 18 – 27.

obecné zákonitosti ve společenském pohybu.⁸² V rámci této nové vědy o člověku vznikly různé teorie zohledňující problematické jevy ve společnosti, např. britský sociolog Herbert Spencer⁸³ přišel ve druhé polovině 19. století jako první s pojmem sociální patologie. Spencer hledal paralelu mezi patologií biologickou a patologií sociální, tedy mezi biologickým organismem a společenským organismem, jejich strukturami a funkcemi.⁸⁴ Obsahový význam pojmu sociální patologie se od svého objevení ve 2. polovině 19. století dále vyvíjel a měnil. Émile Durkheim⁸⁵ definoval sociální patologii jako „vědu o chorobných a nepříznivých skutečnostech, činech chování, jež se odchyľují od stanovených norem, ale zároveň jsou organickou komponentou života sociálních celků.“⁸⁶

V českém prostředí se s pojmem patologie použitým v souvislosti s chováním můžeme setkat v 90. letech 19. století v pedagogickém tisku.⁸⁷ Tento tisk bedlivě sledoval nové myšlenky v zahraničí a přinášel informace o existující literatuře věnující se nejen pedagogice, ale i filantropii a ochranným snahám. České prostředí tedy pojem sociální patologie znalo, a to přestože se tento pojem poprvé samostatně vyskytuje až v *Masarykově slovníku naučném*.⁸⁸ V *Ottově slovníku* je tento pojem vysvětlen v rámci pojmu sociologie pod heslem společenská dezorganizace a patologie, přičemž jako příklad patologického chování je uveden alkoholismus.⁸⁹ V ostatních slovnících je více či méně podrobně vysvětlen pojem sociologie, samostatný pojem sociální patologie slovníky neznají, pojem patologie je v těchto slovnících vysvětlován pouze z lékařského hlediska jako nauka o nemocech, jejich vzniku, průběhu i zakončení.⁹⁰ V českém

⁸² Definice sociologie – Velký sociologický slovník, II. p/ž, Praha 1996, s. 1018an.

⁸³ Herbert SPENCER (1820 – 1930) britský filozof a sociolog.

⁸⁴ Velký sociologický slovník, II. díl, Praha 1996, heslo: patologie sociální, s. 758n.

⁸⁵ Emile DURKHEIM (1858 – 1917) francouzský sociolog, zasloužil se o definitivní ustavení sociologie jako samostatné disciplíny.

⁸⁶ Cit. dle Jan SOCHŮREK, *Vybrané kapitoly ze sociální patologie*, Liberec 2001, s. 10.

⁸⁷ Jedná se např. o článek „Z mravnosti a duchové pathologie dětství.“ *Pedagogické rozhledy*, ročník 13/1899. Praha 1900, s. 143.

⁸⁸ Masarykův slovník naučný, díl 5., Praha 1931, s. 560.

⁸⁹ Heslo sociologie viz OSN, díl 23., Praha 1905, s. 586.

⁹⁰ Prostudovala jsem následující slovníky: *Cizojazyčný abecedník, čili vysvětlení neznámých slov*. Vyňato z Polabského Slovana 1849. V Hradci Králové 1849, s. 180; OSN, díl 19., Praha 1902, s. 319; OSN nové doby, díl 4, Praha 1937; Josef JUNGSMANN, *Slovník česko – německý*, díl 3., 1990 – slovo pathologie nezná; František Št. KOTT, *Česko – německý slovník zvláště gramaticko – fraseologický*, díl 2., Praha 1880, s. 509; Masarykův slovník naučný, díl 2., Praha 1926, s. 560; Komenského slovník naučný, svazek 8., Praha 1938, s. 542; A new Survey of Universal Knowledge Encyclopaedia Britannica, volume 17., 1966, s. 457; Der grosse Brockhaus, 9. Band, Wiesbaden 1953, s. 17; La grande encyclopédie inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts, Tome 26, Paris b. d., s. 88.

prostředí lze za prvního teoretika sociální patologie považovat Hynka Pelce,⁹¹ který je znám jako zakladatel sociální medicíny. O patologické dětství se před Pelcem zajímal František Čáda,⁹² který se zasloužil o rozvoj české psychologie a psychologie dítěte. Za jednoho z prvních teoretiků sociologie dětství můžeme považovat Inocence Arnošta Bláhu.⁹³

Pravděpodobným důvodem pro neuvedení samostatného termínu sociální patologie v mladších slovnících je častější používání pojmu pedologie (psáno rovněž paedologie). Na počátku 20. století měl pojem pedologie dva významové obsahy, jednak nauka o půdách, jednak vědecká disciplína, jejímž předmětem bylo dítě po všech stránkách a ve všech vztazích.⁹⁴ Součástími pedologie byly pedobiologie, pedopsychologie, pedopatologie, pedosociologie.⁹⁵ Pedologie či paedologie se v Čechách ustavila počátkem 20. století. O její oficiální konstituování se zasloužilo Sdružení pro výzkum dítěte, které bylo založeno díky iniciativě Františka Čády roku 1910. Sdružení dalo popud ke vzniku Pedologického ústavu hlavního města Prahy.⁹⁶ Posláním tohoto ústavu byl výzkum dítěte po všech stránkách a péče o ně v případě, že byly zjištěny poruchy výchovného a didaktického rázu. Ústav se rovněž zabýval výzkumem pražské mládeže.⁹⁷

Pedologie, která se měla zabývat dítětem jak z hlediska individuálního, tak sociálního, má své kořeny pravděpodobně v 80. letech 19. století. Její vznik souvisí s probíhající diskuzí o problematice zanedbaných a zaostalých dětí. V této době byla

⁹¹ Cit. dle Velký sociologický slovník, II. díl, s. 758; Hynek PELC (1895 - 1942) roku 1919 promoval na české lékařské fakultě v Praze. Na počátku 20. let absolvoval jako stipendista Mezinárodního zdravotního úřadu Rockefellerovy nadace postgraduální vzdělávání na amerických školách veřejného zdravotnictví. Byl jedním z tvůrců koncepce Státního zdravotnického ústavu Republiky československé, vedoucím jeho sociálně hygienického oddělení a v letech 1938-40 jeho ředitelem. Od roku 1935 byl profesorem a přednostou Ústavu sociálního lékařství Lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Pelc byl nejvýznamnějším z českých sociálních lékařů, průkopníkem sociologických a epidemiologických metod tohoto oboru a autorem řady konkrétních sociálně lékařských studií o zdravotním stavu české a slovenské populace. Výsledky své práce shrnul v učebnici *Sociální lékařství* (1937). Zabýval se rovněž zdravotnickou statistikou. Čerpáno z URL: <http://www.libri.cz/databaze/kdo20/list.php?od=p&start=21&count=20> [cit. 2008-11-13].

⁹² František Čáda (1865 – 1918) filozof, pedagog a psycholog. K Čádovi: Josef CACH, *František Čáda a mezioborové vztahy i experimenty*. Praha 2000.

⁹³ Inocenc Arnošt Bláha (1879 – 1960) český sociolog a pedagog. V letech 1908-1909 byl žákem Emila Durkheima. Je autorem řady sociologických studií např. *Sociologie dětství*. Brno a Praha 1927.

⁹⁴ V OSN (1902) je pojem pedologie vysvětlen pouze jako půdoznalectví. V OSN nové doby se vyskytují oba významy.

⁹⁵ Heslo pedologie OSN nové doby, díl 4., Praha 1937, s. 956 – 958.

⁹⁶ Později byla tato instituce přejmenována na Ústav pro výzkum dítěte. Ústav se stal částí antropologického ústavu při Univerzitě Karlově dle CACH, *František Čáda...*, s.15an.

⁹⁷ Tamtéž, s. 14an.

péče o tyto děti spíše individuální a velmi nahodilá. Tento stav měl změnit vznik ústavu, který by zkoumal příčiny fyzického a duševního stavu dítěte, a snažil se pak proti těmto příčinám zakročit. Pedologii můžeme považovat za disciplínu, která stejně jako sociologie, zkoumá patologické jevy a je zaměřena na věk dětství. Obě vědy byly budovány na pozitivistických základech podle vzoru přírodních věd.

Teoretikové sociální patologie chtěli aplikovat do sociologie medicínský slovník. Domnívali se, že podobně jako studium fyzických chorob má význam pro fyzické zdraví, nemůže být sociální zdraví zajištěno bez širších a lepších znalostí sociálních chorob. Cílem sociální patologie bylo hledání prostředků, kterými by byly sociální choroby odstraněny nebo zmírněny. Z toho vyplývá, že nejvíce snah o zásah do rodiny v rámci sociologicko – právního diskurzu můžeme sledovat od 2. poloviny 19. století. Tyto zásahy měly svůj náběh již v 18. století.

Kromě nových sociálních věd měla stále vliv na definování ohrožujících jevů zdravotní policie věnující se všemu, co mohlo ohrozit zdravotní stav populace.⁹⁸ Jejím zájmem bylo zabránění vzniku různých úrazů, epidemií a nemocí. Do jejího oboru patřila kontrola kvality potravin, vody a léků, kvality bydlení ve městech i na venkově. Zdravotní policie se stala součástí zdravotní vědy, jež v sobě zahrnuje veškeré poznatky týkající se zachování lidského zdraví. V zájmu zdraví populace byly vydávány různé předpisy a publikace. Zásady zdravotní policie jsou obsaženy buď v trestním zákoníku, nebo v různých řádech vydávaných obcí nebo vyšším úřadem. Některá nařízení měla platnost celozemskou, jiná pouze místní. Zemským zákonem z 16. dubna 1864 č. 7 byla zdravotní policie dána do kompetence obcí. Přestupky trestal starosta pokutami.⁹⁹ Ohrožující jevy byly definovány jak z hlediska zdravotní závažnosti, tak ze sociálního hlediska. Některými jevy se zabývala pouze sociologie, jiné jevy byly oběma vědám společné, přičemž obě se snažily objasnit příčiny vzniku daných jevů. Míra obrany a prevence se lišila dle rozvoje různých teorií týkajících se společnosti a podle vnímání závažnosti ohrožení.

Jaké jevy byly v 18. a 19. století chápány jako problematické a ohrožující? Je těžké sestavit pořadí, podle něhož by šlo určit závažnost toho kterého jevu, proto

⁹⁸ Problém zdravotní policie v 19. století není dosud prozkoumán. O její existenci, ale svědčí např. brožurka: Jaroslav ŠTĀSTNÝ, *Zdravotní policie vztahující se na mrtvá těla a zdánlivé úmrtí*. Praha 1885. Rovněž heslo Policie v OSN, Praha 1903, s. 98 – 103.

⁹⁹ Dle OSN, heslo P. zdravotní, s. 98an.

budeme postupovat částečně podle toho, jak jsou vypočítávány jednotlivé úkoly zdravotní policie v díle J. P. Franka.¹⁰⁰ U všech ohrožujících jevů šlo v první řadě o zachování zdraví populace, případně jeho znovunastolení a dodržování určitého mravního kodexu.

3. 3. Ohrožující jevy v 18. a 19. století

3. 3. 1. Dětská úmrtnost

Ve všech společenských epochách je lidský život ohrožen řadou faktorů. Každá doba na toto nebezpečí reagovala jinak a různě ho i vnímala. Zdraví bylo ohroženo nemocemi, nevhodným chováním jedince samotného, v případě dítěte chováním jeho rodičů a prostředím, v němž člověk žil. Nejvíce byla sledována dětská úmrtnost, kterou bylo třeba vyřešit v zájmu budoucnosti státu a všeobecné prosperity, proto byly hledány příčiny, proč děti umírají nejvíce v raném období života. Byly hledány prostředky, jak zmenšit dětskou úmrtnost.¹⁰¹ Jako jeden z původců dětské úmrtnosti bývá zmiňována budoucí matka – za jednu z příčin úmrtnosti dětí bylo považováno špatné chování žen, a to již v době před otěhotněním. Špatným chováním je míněno vysedávání u stolu a hraní různých společenských her, časté pití kávy a čaje, čtení pochybných knih a nedostatek spánku. Kritizováno je tedy chování žen z vyšších vrstev společnosti, protože dané požitky nebyly chudým přístupny. Za zdraví ohrožující jev jak pro svobodné, tak pro vdané ženy byl považován pobyt ve městech a móda úzkých upnutých živůtků a korzetů. Nedostatek pohybu a čerstvého vzduchu byl příčinou bledosti a křehkého zdraví žen. To pak způsobilo, že těhotné nebyly schopny donosit dítě a předčasně porodily.¹⁰² V těchto názorech se zrcadlí reflexe Rousseauových myšlenek obsažených v pedagogickém díle „*Emil aneb O výchově*“ a rovněž osvícenská idealizace venkova.¹⁰³

¹⁰⁰ FRANK, *System...*, I. – V., (díly I. – IV. Mannheim 1779–1788, díl V. Stuttgart).

¹⁰¹ Otázka dětské úmrtnosti byla řešena i v 19. století, teprve ke konci tohoto století došlo ke snížení tohoto jevu. K tomu: FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 153 a 175n.; rovněž HORSKÁ – KUČERA – MAUR – STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

¹⁰² FRANK, *System...*, II., s. 60.

¹⁰³ K Rousseauově filozofii výchovy Jean CHÂTEAU, *Rousseau sa philosophie de l'éducation*. Paris 1969. K idealizaci venkova v 18. století RANDÁK – SOCHA, „...važ si času, chyť se práce...“, s. 79n.

K dalším příčinám dětské úmrtnosti patří: chybné chování matky v těhotenství, nekvalitní péče při porodu, v průběhu porodu a po porodu a chybná péče o novorozence. Jako prevenci chybného chování matky navrhuje Frank vzdělávání žen, které by je seznámilo s manželskými povinnostmi a s povinnostmi, které má žena vůči svému dítěti.¹⁰⁴ Nedostatečnou péči během porodu se snažil odstranit stát v rámci reformy zdravotnictví již v době před napsáním Frankovy knihy. Zvláštní pozornost byla věnována porodním babičkám a jejich vzdělání. Během 18. století bylo jejich vzdělávání zkvalitněno a svěřeno lékařským fakultám, od této doby můžeme sledovat konstituování porodnictví jako lékařského oboru a jeho postupnou maskulinizaci a medikalizaci.¹⁰⁵ Prostředkem zkvalitnění porodní a poporodní péče byl zákaz praxe neaprobovaných porodních babičkám. Aprobaci bylo možno dosáhnout vykonáním zkoušek. Každá aprobovaná babička získala odznak, který prokazoval dosažení předepsaného vzdělání.¹⁰⁶

Zabránit úmrtnosti měla rovněž správná výživa novorozenců a kojenců. Matkám bylo doporučováno dítě kojit. Kojné měly být volány pouze tam, kde matka nebyla schopna kojit ze zdravotních důvodů. Velký důraz byl kladen na výběr správné kojné.¹⁰⁷ Tento úkol měly ulehčit zprostředkovatelně kojných, které začaly vznikat v různých evropských státech, ani Čechy nebyly výjimkou.¹⁰⁸ Kvůli snaze státu mít kvalitní populaci, došlo k zhodnocení mateřství jako významné součásti ženství. Neznamená to, že by všechny ženy začaly kojit vlastní děti, nicméně se na mateřství nově nahlíželo, a to nejen po stránce zdravotní.

Dětskou úmrtnost zvyšovala onemocnění. Některá z nich byla zapříčiněna špatnou hygienou a výživou dítěte, jiná byla infekčního původu. Od konce 18. století můžeme sledovat boj proti jedné z nejobávanějších dětských nemocí – černým neštovicím. Postupně byly objeveny dvě metody očkování, variolizace a vakcinace. Díky lékařské peregrinaci se do českých zemí rozšířila mladší z těchto metod, ačkoliv variolizace byla ojedinele uplatňována už od 70. let 18. století. Propagátorem vakcinace

¹⁰⁴ FRANK, *System...*, II., s. 422n.

¹⁰⁵ STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*, s. 98n. K dějinám porodnictví DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*. Praha 2001. K institucionalizaci, medikalizaci a maskulinizaci např. SCHLUMBOHM, *Mütter und Kinder retten. Geburtshilfe und Entbindungshospitäler...*, s. 323 – 343.

¹⁰⁶ STOKLÁSKOVÁ, s. 99; rovněž LENDEROVÁ – RÝDL, s. 73.

¹⁰⁷ K výběru správné kojné LENDEROVÁ, *Nájemná kojná – „skvrna“ kulturních dějin*. In: *Od početí ke školní brašně*, s. 127 – 145.

¹⁰⁸ K ústavu pro zprostředkování kojných v Praze viz 3. kapitola práce s. 151.

byl lékař švýcarského původu Jean de Carro, jenž dostal vakcínu od objevitele této metody Edwarda Jennera. Očkování proniklo do šlechtických rodin, ale také do humánních ústavů jako byl nalezinec či sirotčinec, kde mělo očkování dětí snížit jejich úmrtnost v ústavu a posléze u pěstounů.¹⁰⁹ Je pravděpodobné, že právě na dětech pobývajících v ústavech byl zkoušen účinek vakcinace. Její úspěšnost následně vedla ke snaze o proočkování celé populace. Cílem bylo snížení úmrtnosti na tuto nemoc ve všech vrstvách společnosti, což bylo v zájmu státu, a proto bylo nařízeno, aby s propagací mezi lidem pomáhali duchovní.¹¹⁰ Přesto se v této době nesetkáváme s žádnou zákonnou úpravou očkování, ale pouze s ochrannými nařízeními proti šíření nákazy.¹¹¹ Důvodem pro neexistenci zákonných opatření mohlo být zaneprázdnění státu napoleonskými válkami a také určitá počáteční nedůvěra k očkování.

Černé neštovice patřily k nejlépe diagnostikovatelnému onemocnění. S propagací očkování v dolních vrstvách společnosti se setkáváme i v 19. století. Mezi propagátory figurují duchovní, lékaři a někteří učitelé. Vznikají knihy lidového čtení objasňující jednoduchou formou očkování a jeho přínos pro dítě.¹¹² Roku 1803 vznikl v Praze při nalezinci Očkovací ústav, jehož úkolem bylo zajištění kvalitní očkovací látky.¹¹³ Otázkou zůstává, zda zde získaná látka byla dostupná všem lékařům, protože skladovací podmínky v této době nezaručovaly, že látka bude doručena dostatečně živá. Rovněž o kvalitě této látky můžeme spekulovat, v této době nešlo zaručit zdravotní nezávadnost získaného materiálu. O snaze o rozšíření očkování svědčí nařízení gubernia z 29. dubna 1808 č. 8801, kde bylo stanoveno, že kvalitní očkovací látku má zajistit krajský lékař. Dále bylo nařízeno, aby očkování probíhalo v sídle kraje, kde měl být také zřízen očkovací ústav, jehož úkolem byl i sběr látky. Pouze v případě, že lékaři látka došla, mohl se obrátit prostřednictvím kraje na pražskou porodnici a nalezinec.¹¹⁴ Roku 1812 bylo zavedeno povinné očkování. Ačkoliv očkování chudých probíhalo bezplatně, nepodařilo se očkování rozšířit. Roku 1836 následuje Předpis o očkování

¹⁰⁹ K očkování LENDEROVÁ – RÝDL, s. 275an.

¹¹⁰ Jedním z propagátorů očkování byl kopidlinský farář František Alois Vacek, autor propagační brožurky o výhodách očkování: *Užitek z wsstjpenj neb očkowánj nesstowic krawských, wyložén w rozmlauwání mezy Farářem a Sedlákem*, od Frantisska Aloizya Wacka. W Praze 1815.

¹¹¹ Např. guberniální instrukce z 31. října 1788 nařizovala, že nemocné děti, které mají nakažlivou nemoc nebo vyrážku, nemají chodit do školy dle Johann Dionis JOHN, *Lexikon...* II. Band, H – Q, s.122.

¹¹² Např. Laskavec Lidský, *W čem vlastně pozůstawaj Krawské Nesstowice?: a k čemu gsau prospěssné?* Praha 1801; nebo *Užitek z wsstjpenj neb očkowánj nesstowic...* W Praze 1815.

¹¹³ NA, ZPaN, Kniha normálií (1808 – 1841), č. kn. 1.

¹¹⁴ NA, ZPaN, Kniha normálií (1808 – 1841), č. kn. 1, s. 33 – 36.

kravskými neštovicemi ve všech státech monarchie, který stanovil pravidla pro jeho provádění.¹¹⁵ Dohled na průběh očkování byl svěřen jednotlivým zemím. Očkování směl provádět pouze zkoušený, tj. vyškolený lékař nebo chirurg. Lékaři bez oprávnění k očkování museli k jeho provádění získat povolení od gubernia. V očkování dětí měla jít příkladem vrchnost nebo zemští úředníci. Cílem předpisu bylo, aby byla očkována celá dětská populace, a tím se docílilo vymizení pravých neštovic.¹¹⁶ Tohoto cíle se přes veškerá nařízení nepodařilo dosáhnout především kvůli nedůvěře některých rodičů.¹¹⁷ Přesto bylo docíleno snížení průměrné úmrtnosti na pravé neštovice,¹¹⁸ od 30. let absolvovaly očkování více než čtyři pětiny narozených dětí.¹¹⁹ K úplnému vymizení pravých neštovic došlo až ve 20. století. Kromě pravých neštovic ohrožovaly děti další nakažlivé nemoci, na které se lék teprve hledal. Patřila k nim např. cholera, tyfus, záškrta, černý kašel, spála a nemoc nejobávanější – tuberkulóza.

Kromě nemocí a chyb při porodu a výživě kojence byly považovány za život ohrožující některé formy chování rodičů vůči dětem a jejich způsob péče a výchovy. Mezi příčinami úmrtí dětí je jmenováno: zalehnutí, příliš pevné zavazování dětí nebo nechání dítěte bez dozoru. Se správným způsobem výchovy a zacházením s dítětem mají být rodiče seznámeni jednak v kázání duchovních, jednak za pomoci knih, které radí jak s dítětem zacházet od jeho prvního nadechnutí.¹²⁰ Kromě knih určených pro rodiče vznikaly knihy určené pro mládež, které varovaly před zdravotními následky špatného chování při hrách a radily, jak se správně chovat nejen k rodině, ale i ke svému okolí.¹²¹ Předpokladem účinnosti těchto prostředků byla alfabetizace i nižších vrstev společnosti.¹²² V knihách je zachycen ideál výchovného působení na dítě, přičemž je dán značný imperativ citu. Rodiče mají ve výchovném působení společně

¹¹⁵ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 275an.

¹¹⁶ NA, ZPaN, Instrukce, nařízení, dekrety, oběžníky a vyhlášky, sign. 1. Předpis o očkování kravskými neštovicemi v c. a k. státech z 9.7.1836, kart. 1.

¹¹⁷ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 277.

¹¹⁸ SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství...*, Praha 2004, kapitola od Osvícenství do roku 1848.

¹¹⁹ LA PNP, Hynek Pelc, Osobní pozůstalost. Cit. dle LENDEROVÁ – RÝDL, s. 276.

¹²⁰ Tyto rady lze najít i ve Frankovi: FRANK, *System...*, II., s. 196 – 443.

¹²¹ Např. František TOMSA, *Nešťastné příhody k výstraze nezkušené mládeži, v pronikavých příkladech, a obrázcích, kteří se vysvětlují*. V Praze 1820; KRÁL, *Dokonalý žák ...* Hradec Králové 1827.

¹²² K vzniku čtenáře v 18. století: Kamil ČINÁTL, *Čtenář – produkt osvícenské reformy školství*. KUDĚJ 2005/1-2, s. 60 – 72.

spolupracovat. Otec vystupuje jako autorita a živitel rodiny a má děti poučovat. Rovněž je zde obsažen ideál chování – sebe umravňování a sebekontrola.¹²³

Stejně jako v 18. století byla ještě v polovině 19. století problematická dětská úmrtnost, jejíž míra byla vysoká.¹²⁴ Středem zájmu je chování budoucí matky během těhotenství. Narůstá počet knih radících jak o sebe během těhotenství pečovat, jak se stravovat, jaké oblečení nosit. Cílem těchto knih bylo, aby se narodilo zdravé dítě a porod proběhl hladce.¹²⁵ Kromě knih existovala určitá ustálená pravidla týkající se péče o rodičku a novorozence, která se dědila z generace na generaci.

Ještě v 19. století znamenal porod jak pro matku, tak pro dítě riziko. K porodu byla volána především bába, na jejím zvážení bylo, zda přivolá lékaře, přičemž báby volaly, ať z ohledu na přání rodičky nebo z vlastní sebedůvěry, lékaře nerady a pozdě.¹²⁶ Díky reformám 18. století bylo zlepšeno vzdělávání porodních babiček, jehož podoba byla během 19. století několikrát upravena. Kurzy pro porodní báby vedené lékaři byly nadále pořádány pod hlavičkou pražské univerzity. Novinkou bylo, že kurzy v Praze musely absolvovat i venkovské porodní báby, kterým k aprobaci až do roku 1803 stačilo pouze přezkoušení krajským fyzikem. Dostupnost aprobovaných babiček byla dle dochovaných statistických údajů v odlehlých oblastech od centra země dobrá, alespoň co se týká vzdálenosti.¹²⁷ Ale prosazení podmínky absolvování kurzu a zkoušek bylo pomalejší, a to přestože praktikování bez diplomu bylo trestné. Nezkoušenou porodní babičku čekal zákaz činnosti, peněžní pokuta nebo vězení. Až do počátku nového století se nepodařilo problém nekvalifikovaných porodních babiček vyřešit. Dá se říci, že myšlenka nutné kvalifikace těchto žen se lépe prosazovala v centrech než na periferiích země.¹²⁸ Důvodem tohoto stavu mohlo být, že v centrech docházelo k větší koncentraci porodních bab, a tedy i jejich větší konkurenci. Osvědčení mohlo znamenat zvýšení konkurenceschopnosti. V centrech byly také porodní báby pod systematickým

¹²³ Např. KRÁL, *Dokonalý žák ...* Hradec Králové 1827; Joachim Heinrich CAMPE, *Dušesloví, neb krátké učení o duši pro ditky*. V Praze 1826.

¹²⁴ Dětská úmrtnost patřila v českých zemích k nejvyšším v Evropě – k tomu LENDEROVÁ – RÝDL, s. 271; graf úmrtnosti podle věku viz FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 181; k dětské úmrtnosti v Praze ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století*, Statistika a demografie IX, 1972, s. 133 – 163.

¹²⁵ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 35n.; k vnímání porodu Tereza DIEWOKOVÁ, „*Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu“ aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století*. In: *Antropologické přístupy ...*, s. 53 – 68.

¹²⁶ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 45 a 51.

¹²⁷ Tamtéž, s. 65an.

¹²⁸ Tamtéž, s. 62n.

dozorem a mohly být snadněji sledovány, působit mohla i konkurence ze strany mužů, tzv. akušérů.¹²⁹ V centrech díky konkurenci byla zajištěna lepší péče o rodící ženy než na venkově.

Dalšími příčinami vysoké novorozenecké a kojenecké úmrtnosti byly špatné hygienické podmínky, nekvalitní výživa a špatná péče o dítě. Rady, jak pečovat o narozené dítě, existovaly. Jejich realizace ale závisela na majetnosti rodiny, jejím zázemí a prostředí, ve kterém žila. Díky postupnému zlepšování lékařských znalostí, hygienických podmínek a úpravy dětských pokrmů, zvláště umělé a náhradní výživy,¹³⁰ se podařilo koncem 19. století docílit poklesu dětské úmrtnosti.¹³¹ Zasloužilo se o to reformní hnutí, které vyšlo z řad lékařů a bylo reflektováno jak šlechtickým, tak měšťanským prostředím. Do nižších vrstev společnosti pronikaly tyto myšlenky prostřednictvím působení dobročinných spolků, lékařů a farářů, kteří činili jistý nátlak na rodiče. Do vesnického prostředí pronikaly tyto zásady o něco pomaleji než do měst, která se potýkala s daleko větší úmrtností než vesnice.¹³² Možnou příčinou snížení dětské úmrtnosti je i pokles natality, k němuž došlo kvůli odlišnému demografickému chování obyvatelstva a pozvolnému uplatnění kontraceptivních metod.¹³³ Největší podíl na poklesu úmrtnosti mělo zlepšení péče o matku a dítě, k němuž došlo v průběhu 19. století.¹³⁴

3. 3. 2. Odlišné sexuální chování¹³⁵

K dalším tematizovaným otázkám ve Frankově knize patří sexuální chování jedince. Dle Franka má toto chování vliv na kvalitu budoucí populace a její štěstí. Problematické, nejen v očích osvícenců, bylo odlišné sexuální chování. Pod tento pojem můžeme zahrnout sexuální chování neodpovídající normám v dané společnosti.

¹²⁹ Slovo akušér bylo užíváno pro označení porodníka, je odvozeno od francouzského slova accoucheur – porodník.

¹³⁰ Rozvoj českého mlékařství a zavedení nových technik v 80. letech usnadnil umělou výživu – k náhradní a umělé výživě LENDEROVÁ – RÝDL, s. 121n.

¹³¹ FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 169n.; rovněž LENDEROVÁ – RÝDL, s. 136.

¹³² FIALOVÁ, s. 153.

¹³³ K postupnému omezování počtu dětí v rodině LENDEROVÁ – RÝDL, s. 138n.; rovněž FIALOVÁ, s. 166an.

¹³⁴ Souvisí se zlepšením porodní a poporodní péče. Se zavedením umělé výživy apod. K tomu LENDEROVÁ – RÝDL, s. 135.

¹³⁵ Sexuálním deliktům v raném novověku a trestům za ně se věnuje např. Jindřich FRANCEK, *Já jsem se dopustila...: sexuální delikty ve východních Čechách 16. – 18. století*. Ústí nad Orlicí 2008; TÝŽ, *Zločin a sex v českých dějinách: manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku*, Praha 2000.

Nejproblematictější z tohoto pohledu byl mimomanželský sexuální styk především vzhledem k jeho možným důsledkům, tj. narození nemanželského dítěte. Mimomanželský styk mohl ohrozit především legitimitu potomků, a tedy rodinné vazby. Z tohoto pohledu bylo cizoložství ženy problematičtější než mužova nevěra. Proto se stát snažil různými způsoby zabránit jeho provozování.

V očích osvícenců měl mimomanželský sexuální styk i špatný vliv na zdravotní stav obou partnerů, případně na zdravotní stav budoucího dítěte.¹³⁶ Pro uspokojení pohlavního pudu je určeno pouze manželství, jehož účelem je především plození dětí.¹³⁷ I v rámci manželství může dojít k chybám, které mohou ovlivnit zdraví zplozeného dítěte. Těmito chybami může být: příliš brzy uzavřený sňatek, špatný výběr partnera, nestandardní poloha při aktu plození.¹³⁸ Jedinec se v pojetí osvícenských teoretiků měl chovat zodpovědně i při výběru partnera. Tato volba mohla ovlivnit jak budoucí blaho založené rodiny, tak zdraví zplozeného dítěte, a v závislosti na tom ovlivnit i budoucí generaci a prosperitu státu. Podle Franka ohrožuje zdraví a početnost budoucí populace nejvíce nárůst *počtu dětí nepořádku*, který vede v konečném důsledku k poklesu obyvatelstva.¹³⁹ Mimomanželský styk oslabuje organismus jedince a škodí fyzickému dobru člověka, jeho zdraví a plodnosti. Má rovněž vliv na kvalitu budoucí populace.¹⁴⁰ Upřednostňování manželství před nekontrolovatelným pohlavním stykem má svůj původ v potridentském náboženském životě,¹⁴¹ kdy byly definovány *nové nároky na chování člověka*. Zároveň začalo být zasahováno do lidských tělesných projevů, a tedy i sexuálního chování.¹⁴² Osvícenští teoretici nevystupují proti nemanželským aktivitám z hlediska porušení zákonných a náboženských pravidel, ale z hlediska možného ohrožení zdravotního stavu obyvatelstva. Tento nový pohled má svůj původ ve změně vnímání zdraví a těla člověka.

Reglementace sexuálního chování je obsažena v různých řádech a zákonech. Je nutné zdůraznit, že postihováno bylo především odlišné sexuální chování. Jedním z prvních tištěných městských zákoníků v Čechách jsou Koldínova městská práva

¹³⁶ K pohlavnímu pudu a jeho následkům: FRANK, *System...*, I., s. 89n.

¹³⁷ Tamtéž, s. 343n.

¹³⁸ Tamtéž, s. 214an.

¹³⁹ FRANK, II., §13, s. 57.

¹⁴⁰ JOHN, *Über den Einfluß der Ehe auf die allgemeine Gesundheit*, Prag 1797, s. 3.

¹⁴¹ TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 35n.

¹⁴² Die TINKOVÁ, *Tělo – věda – historie...*, s. 20.

z roku 1579,¹⁴³ kde v oddílu věnovaném trestání přestupků jako první figurují sexuální přestupky: cizoložství,¹⁴⁴ které je následováno smilstvem.¹⁴⁵ Zde je rozlišováno mezi smilstvem a znásilněním.¹⁴⁶ Následuje bigamie a incest. V daném případě jsou tyto delikty definovány jako činy proti manželství. Raně novověké zákonodárství nerozlišuje mezi nevěrnou ženou, prostitutkou, ani svobodnou svedenou dívkou, všechny jsou trestány stejným způsobem (pranířem, vyhnáním, vypálením cejchu). Kromě činů proti manželství se člověk mohl prohřešit vůči přírodě (sodomie, incest), vůči veřejné morálce (kuplířství, veřejný útok na cudnost).¹⁴⁷ Odlišné sexuální chování bylo v první řadě vnímáno jako delikt proti mravnosti. Těmto deliktům se věnuje rovněž *Constitutio Criminalis Josephina* (1707–1708), jejíž systém převzal zákoník *Constitutio Criminalis Tereziana* (1769) s tím, že obsahoval specifickou kategorii mravnostních deliktů. Zatímco u Koldína je většina mravnostních deliktů zařazena mezi hrdelní zločiny, mění se počátkem 18. století trestnost a zařazení těchto deliktů. Nepatří již k zločinům, ale je jim vymezena speciální kategorie „policejních deliktů“ trestaných většinou vězením.¹⁴⁸ Až *Všeobecný zákoník Josefa II.* reflektuje osvícenské myšlenky a dílo Cesara Beccarii tím, že stanovil zásadu úměrnosti mezi společenskou nebezpečností deliktu a přísností trestu a zařadil manželskou nevěru k soukromožalobním deliktům. Na josefínský zákoník navázal zákoník známý jako *Knihy práv nad přečiněními* z roku 1803,¹⁴⁹ přičemž rozdělil delikty na zločiny a přestupky.¹⁵⁰ Některé sexuální delikty jako znásilnění či bigamie figurují mezi zločiny, ostatní jsou zařazeny k přestupkům. Přestal být stíhán styk mezi dvěma svobodnými osobami. Zákon se rovněž ohrazoval vůči sexuálnímu zneužívání označovanému jako násilné smilstvo, kterého se podle §110 zákona z roku 1803 dopustil ten, kdo „osobu ženskou pohrůžkou nebezpečnou, násilím nebo lstnou omámitostí smyslů jejích ochromí, že chlípností a žádostí jeho odporovati sto není: v takovém stavu ji sprzne a zmrhaje.“ Pachatele čekal trest vězení v délce pěti až deseti let v případě, že poškodil ženu na zdraví, deset až dvacet let. §112

¹⁴³ Josef JIREČEK (ed.), *Práva městská království českého a markrabství moravského*. (dále KOLDÍN) Praha 1876.

¹⁴⁴ KOLDÍN M XXIX., trestáno setnutím hlavy.

¹⁴⁵ KOLDÍN M XXX., trestem vyhnání z města.

¹⁴⁶ KOLDÍN M XXXI., jako první je uvedeno znásilnění panny, vdovy nebo nápomoc k němu, v M XXXIV. je zmíněno znásilnění nedospělého děvčete.

¹⁴⁷ K mravnostním deliktům TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 166an.

¹⁴⁸ Cit. dle TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 167.

¹⁴⁹ *Knihy práv nad přečiněními hrdelními a těžkými řádu městského*, (totiž policie) přestupky. (dále KNIHA PRÁV) Vídeň 1804.

zákona stanovil, že násilného smilstva se dopouští i ten, který *zprzní a zmrhá* nedospělou osobu.¹⁵¹ Kromě toho měl být trestán incest a *smilstvo proti přirození* tzn. pohlavní styk se zvířaty nebo s osobami stejného pohlaví.¹⁵² Na trestnosti daných činů nezměnil nic ani trestní zákoník z roku 1852.¹⁵³

Zákony proti zneužívání existovaly, ale jaká byla praxe? Stejně jako dnes bylo pro dívku těžké označit viníka, zvláště jednalo-li se o otce nebo poručníka, tedy živitele. A kde není soudce, není ani trest. Zprávy o potrestání viníků nebo alespoň o jejich předvolání před soud jsou velmi útržkovité, v některých případech je můžeme najít v denním tisku¹⁵⁴ nebo dobové filantropické literatuře,¹⁵⁵ dají se také najít ve složkách uložených v městských archivech.¹⁵⁶ O tom, že trestní orgány byly mnohdy bezmocné, svědčí i zmínka Bohuslava Gebauera o případu intimního styku otce s dcerou, k němuž pravidelně docházelo od dívčiny dvanácti let. Když se na to přišlo, byl odsouzen na 13 měsíců do vězení. Po návratu z vězení navázal otec opět intimní styk se svojí dcerou. Pachatel tentokrát vyvázl bez trestu, protože dcera odepřela svědectví a žádný jiný svědek nebyl.¹⁵⁷ Udání pachatele bylo o to složitější, že dívka se tím stala stigmatizovanou, společnost totiž předpokládala, že značnou vinu na znásilnění nese ona a že k tomu dala podnět.¹⁵⁸ Nepodařilo se zjistit, zda i chlapi byli vystaveni tomuto nebezpečí. Ze zmínek víme, že docházelo k homosexuálnímu styku mezi mladistvým a

¹⁵⁰ Dle FRANCEK, *Zločin a trest v českých dějinách*. Praha 1999, s. 28an.

¹⁵¹ KNIHA PRÁV, §110 smilstvo násilné - kdož osobu ženskou pohrůzkou nebezpečnou, násilím nebo omámením smyslů její ochromí, že chlípnostem a žádostem jeho odporovat sto není: v takové stavu ji zprzní a zmrhá. Trestem těžký žalář 5 - 10 let, pokud měla žena zdravotní následky 10 - 20 let (§111); §112 uvádí zprznění a zmrhání osoby nedospělé mladší čtrnácti let, §113 smilstvo proti přirození a incest. Trestem 6 měsíců až rok (§114). Následuje kuplířství.

¹⁵² KNIHA PRÁV.

¹⁵³ Heslo Násilné smilstvo, OSN, 17. díl, s. 1056; k tomu rovněž LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, s. 301-302.

¹⁵⁴ Např. roku 1887: „Josef Lexa 28 let starý z Trnávky, bez zaměstnání, vylákal dne 22. dubna čtyřletou holčičku Marii Zemanovou v Trnávce, která si na návsi hrála, s sebou domů, a že nikdo doma nebyl, užil ji k upokojení svých chlipných žádostí a tak na nevinném dítěti zločin zprznění spáchal. Rodiče jmenovaného dítěte učinili o tom četnictvu oznámení, na základě čehož byl Lexa zatčen a soudu odevzdán.“ Pernštýn, roč. 8, č. 36, ze dne 7. 5. 1887, s. 3.

¹⁵⁵ Např. Lydia von WOLFRING, *Erster Oesterreichischer Kinderschutzkongress. Die Kindermisshandlungen, ihre Ursachen und die Mittel zur ihrer Abhilfe*. Wien 1907.

¹⁵⁶ Např. v Chrudimi se měšťan pokusil znásilnit své nedospělé služky SOKA Chrudim, AM Chrudim, inv.č. 872, sg. 13/1/1-85, kart. 109. Cit. dle LENDEROVÁ – RÝDL, s. 302.

¹⁵⁷ Bohuslav GBAUER, *Východočeské otrokářství*. Praha 1906, s. 40 – 41.

¹⁵⁸ Georges VIGARELLO, *Histoire du viol. XVe-XXe siècle*. Paris 1998, s. 203. Cit. dle LENDEROVÁ – RÝDL, s. 301-302.

dospělým.¹⁵⁹ Možnost znásilnění mužské mládeže zákony neuvádějí a dá se říci, že ani dobová diskuze tuto možnost nerefletovala.

Jako nebezpečná byla vnímána onanie. Vůči samo ukájení se ohrazuje již osvícenská pedagogika a zdravotní policie, která upozorňuje na tuto neřest jak u chlapců, tak dívek. J. P. Frank srovnává následky onanie na populaci s morem.¹⁶⁰ Zároveň varuje především učitele před jejím výskytem ve škole. Prevencí by mělo být zavedení rozdělených tříd dle pohlaví a dále zařízení třídy, které by nemělo nic skrývat učitelovým očím. Učitel měl rovněž dohlédnout na to, aby zvláště chlapci nenosili dlouhé kabáty. Frank navrhuje, aby chlapec, který je přistižen při činu, byl oddělen od ostatních dětí, aby jim nemohl sloužit jako příklad, který by následovaly.¹⁶¹ Onanie byla nebezpečná především tím, že podle dobových názorů oslabovala organizmus dítěte. Toto oslabení mohlo být příčinou následné smrti nebo vážného onemocnění. Rovněž se neslučovala s ideálem nevinného dítěte. Důvodem pro její výskyt byl především nedostatečný dozor ze strany rodičů nebo ošetřovatelů. Jako nejčastější místa jejího šíření jsou uváděny školy, penzionáty, výchovné ústavy.¹⁶² Jedná se tedy o místa, ve kterých docházelo k většímu shromáždění dětí. Ale ani děti žijící v rodině nebyly mimo nebezpečí. Jako nejúčinnější zbraň proti tomuto „tajnému hříchu“ je uváděna přísná výchova, otužování, správná strava, abstinence.¹⁶³ Důvodem pro vymezení se vůči onanii nebyla starost o zdraví dítěte, jak uvádějí dobové příručky, ale snaha o zabránění předčasného zahájení pohlavního života, a rovněž snaha o kontrolu pudů jak u dospělého, tak nedospělého člověka.

Během námi sledovaného období došlo ke změně trestů vyměřovaných za sexuální delikty, jejichž odhalení záviselo nejen na kontrolních orgánech obce (rychtář), ale rovněž na sousedech a jejich pozornosti vůči okolí. Jedním z důvodů snahy o regulaci pudů,¹⁶⁴ byla snaha o kontrolu a výchovu obyvatelstva.¹⁶⁵ Šlo také o určitou ochranu dítěte, kterému pouze úplná rodina mohla zajistit zdravý a šťastný život.

¹⁵⁹ Homosexuální styk mezi mladistvým a dospělým zmiňuje pro 19. století např. GEBAUER, *Východočeské otrokářství*, s. 27.

¹⁶⁰ FRANK, II., s. 610n.

¹⁶¹ FRANK, II., s. 612.

¹⁶² Heslo onanie, OSN, s. 767.

¹⁶³ Řehoř KÖHLER, *Poučení pro pastýře duchovní ve zpovědnici*. Praha-Hradec Králové 1832, s. 138. Cit. dle LENDEROVÁ – RÝDL, s. 258 – 260.

¹⁶⁴ K regulaci pudů a utváření civilizované společnosti Norbert ELIAS, *O procesu civilizace. Sociogenetické a psychogenetické studie*, I. – II., Praha 2006 a 2007.

¹⁶⁵ SCHEUTZ, *Alltag und Kriminalität...*, s. 17.

Jednalo se i o ochranu rodiny a snahu o udržení nebo zachování veřejné morálky. Z tohoto vyplývá zvýšený zájem o hodnoty, jež je potřeba chránit nejen zákony – dítě jako budoucího občana, rodinu jako základ společnosti a veřejnou mravnost jako pravidlo společného soužití.¹⁶⁶ Kromě jiného se člověk, jak ho vnímali osvícenci, měl především řídit rozumem a nenechat se ovládat pudy. Bylo potřeba každého jedince tomuto chování naučit. Místem této výchovy nemohla již být jen rodina, ale také škola, která kromě toho, že disciplinovala těla, disciplinovala i duši.¹⁶⁷ Škola tak částečně přejala kompetence církve, která do té doby pečovala o duši věřících.¹⁶⁸ Církev ale nadále fungovala jako „supervisor“ nad podobou školního vyučování.

3. 3. 2. 1. Prostituce a kuplířství

K odlišnému sexuálnímu chování můžeme zařadit i prostituci. Prostituce byla sociálním a zdravotním problémem. Byla pokládána za nebezpečnou především pro ženskou populaci, neboť ohrožovala mravnost a zvyšovala nebezpečí přenosu pohlavně nakažlivých nemocí. Ohrožovala tak i budoucí generaci. V dějinách se můžeme setkat s určitým jejím tolerováním, zakazováním, reglementováním a snahami o kontrolu, přičemž až osvícenství zapojilo do regulace prostituce racionalitu.¹⁶⁹ Jak uvádí J. P. Frank, byla prostituce určitým nutným a neodstranitelným zlem, zároveň ji doporučoval dát pod kontrolu policie.¹⁷⁰ Rozlišuje mezi prostitutí provozovanou na ulici (*Winkelhurerey*) a prostitutí provozovanou ve veřejných domech, přičemž *Winkelhurerey* je z jeho pohledu nebezpečnější, protože ji nelze kontrolovat. „Divokou“ prostituci považuje za „mor pro každý stát“. Její nebezpečí je zvyšováno pohlavními chorobami a oslabováním mužského organismu pohlavním stykem. Frank dává prostitutkám za vinu, že v případě těhotenství se snadno zbavují plodu požitím abortivních prostředků a vysloužilé prostitutky obviňuje z kuplířství.¹⁷¹ Prostituce

¹⁶⁶ TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 169.

¹⁶⁷ FOUCAULT, *Dějiny sexuality I., Vůle k vědění*. Praha 1999.

¹⁶⁸ ČINÁTL, *Čtenář – produkt osvícenské reformy školství*. KUDĚJ 2005/1-2, s. 64n.

¹⁶⁹ Otázce prostituce v českých zemích se podrobně věnuje: LENDEROVÁ, *Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i republiky*. Praha 2002.

¹⁷⁰ Pravděpodobně míněna jak policie ve vlastním slova smyslu, tak zdravotní policie - tzn. výkon dohledu na provozování prostituce a kontrola výskytu pohlavních chorob. Tuto kontrolu mohla částečně vykonávat i pražská všeobecná nemocnice (otevřená dne 11. listopadu 1790), kde byla část nemocniční budovy izolována a určena pro nemocné pohlavními chorobami. K tomu LENDEROVÁ, *Prostituce a pohlavní choroby: historický exkurz do českého prostředí 19. a 20. století*. Časopis ženských lékařů. Gynekolog 1/2001, s. 30-36.

¹⁷¹ FRANK, II., s. 25n.

provozovaná ve veřejných domech má sice dle Franka stejné následky, ale její výhodou je možnost kontroly. Pro snížení počtu prostitutek navrhuje zřízení přádelen a polepšoven. Pobyt v těchto ústavech měl vést k navyknutí práci, a tedy k zanechání dosavadního způsobu obživy (tj. prostituce), za jehož příčinu byla považována především lenost.¹⁷² Kromě prostředků kontroly prostituce byly osvícenstvím hledány i důvody, proč k prostituci dochází. Začaly být shromažďovány údaje o prostitutkách, následně byly (až ve 30. letech 19. století) tyto údaje vyhodnocovány.¹⁷³ Prostituce se stala předmětem vědeckého zájmu.

Důvody pro prostituování byly spatřovány v nedostatečné výchově dívky a v chudobě. Určitým prostředkem proti nekvalitní rodičovské výchově se v habsburské monarchii stala povinná školní docházka, která měla zabezpečit jednotnost vzdělání poddaných a učinit jejich chování předvídatelným. Před prostitucí, nebo spíše před jejím vlivem na mravnost, měly být chráněny děti, mládež a počestné ženy. Pouhé setkání se s prostitutkou mohlo mít vliv na chování jedince. Proto hlavní snahou bylo vymezit prostituci určité mantinely, ve kterých ji šlo provozovat a kontrolovat. Prostředkem kontroly bylo i zřízení oddělení venerických nemocí při racionalizovaných zdravotnických ústavech – nemocnicích. Zde docházelo ke sběru informací o průběhu jednotlivých druhů onemocnění a rovněž o pacientkách postižených touto chorobou.

Devatenácté století je dobou reglementace prostituce. Prostitutkám bývaly určeny některé ulice ve městech, kde mohly provozovat své řemeslo, pokud se objevily na jiném místě, byly za to stíhány. Z prostituce byly podezřívány herečky, zpěvačky, švadleny, modistky, číšnice a další profese blízké světu hostinců a zábavních podniků. Některé ženy si tímto způsobem přivydělávaly, nepatřily k profesionálkám.¹⁷⁴ Byla-li prostituce provozována pod kontrolou – ve veřejných domech, byla považována za méně nebezpečnou než tzv. divoká prostituce. Prostitutky byly dány pod lékařský a policejní dohled. Díky kontrole získala prostitutka na „užitečnosti“. Prostituce začala být vnímána jako kanál pro odvrácení mužského chtíče od „ctnostných“ panen a manželek.¹⁷⁵

¹⁷² FRANK, II., s. 34n. a 52.

¹⁷³ LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 30an.

¹⁷⁴ K původním profesím prostitutek LENDEROVÁ - KOPIČKOVÁ – BUREŠOVÁ - MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 622.

¹⁷⁵ Tuto myšlenku vyslovil i vrchní lékař pařížské ženské věznice Saint-Lazare Alexandre Jean Baptist Parent-Duchâtelet. Edici jeho díla s komentářem zhotovil Alain Corbin. Alexandre PARENT-

Alarmující v 19. století byla především prostituce mladistvých osob. Rodiče buď sami naváděli dívky k prostituci,¹⁷⁶ nebo je poskytli zprostředkovatele s vírou, že bude o ně dobře postaráno.¹⁷⁷ Nebezpečí prostituce se dotýkalo chudých vrstev – dcer dělníků, nádeníků. Jednalo se o děti, které vyrostly v prostředí, kde styk mezi pohlavími byl snazší a děti nemající dostatečné vzdělání. Na rozdíl od měšťanského světa byl dělnický svět vůči prostituci tolerantnější.¹⁷⁸ Mezi domnělými příčinami prostituce figurovala chudoba, nemanželský původ, nedostatek dozoru ze strany rodičů.

S prostitucí úzce souvisí kuplířství,¹⁷⁹ které bylo trestním zákoníkem z roku 1852 klasifikováno jako trestný čin vůči *veřejné mravopoctnosti*. Zločinem bylo, pokud se týkalo nezletilých osob. Jako možní pachatelé jsou jmenováni rodiče, poručníci, vychovatelé a učitelé. Trestem za kuplířství podle § 133 trestního zákona bylo vězení od jednoho roku do pěti let. V jiných případech bylo kuplířství posuzováno pouze jako přestupek. Přestupek spáchal ten, kdo poskytoval byt nebo útulek prostitutkám, kdo prostitutky zprostředkoval zákazníkům nebo jiným způsobem jim dělal prostředníka. Trestem za přestupek bylo vězení od tří do šesti měsíců. Trest mohl být zostřen. Za přestupek kuplířství mohl být trestán i hostinský, který poskytl příležitost k provozování prostituce.¹⁸⁰ I přes zákonná opatření se můžeme s kuplířstvím setkat. Vinu na něm nesli především rodiče nebo poručníci osiřelých dívek. Oběťmi kuplířů se stávaly rovněž chudé dívky přicházející do města hledat zaměstnání a rovněž dívky pocházející z chudých městských rodin. Při příjezdu do města mohly být kontaktovány kuplířkou a k prostituci donuceny. Až do 80. let 19. století se v českém prostředí nesetkáme s žádnými nápravnými či ochrannými zařízeními, která by byla určena dívkám, přestože se vědělo, že instituce tohoto typu existují v zahraničí.¹⁸¹ Teprve iniciativa ze strany ženského hnutí vedla roku 1885 k založení spolku „Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek“ zabývajícího se převýchovou.¹⁸² Roku 1893 byl založen spolek Záštit, který se zaměřil na poskytování ubytování dívkám, které přišly

DUCHÂTELET, *La prostitution à Paris au XIXe siècle*. Texte présenté et annoté par Alain Corbin. Paris 1981.

¹⁷⁶ FOUSTKA, *Péče o dítě...*, Praha s.d.

¹⁷⁷ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 299; víra, že bude o dítě dobře postaráno provázela i harfenictví. K tomu s. 106.

¹⁷⁸ LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 124 – 125.

¹⁷⁹ Kuplířství je jmenováno i v trestném zákoníku z roku 1803: KNIHA PRÁV, § 115.

¹⁸⁰ Obecní zákon trestní daný dne 27. května 1852, 2. vyd., Praha 1875.

¹⁸¹ LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 156 – 157.

do města za prací. Roku 1885 se do převýchovných snah zapojil i stát nařízením o zřizování polepšoven v jednotlivých zemích monarchie jako nápravných zařízení pro zanedbané děti.¹⁸³ Zajímavé je, že mezi vzniklými státními ústavy převažují ústavy zaměřené na převýchovu mužské mládeže. Proč tomu tak bylo? Zřejmě ještě koncem století přežíval názor, že dívka narozdíl od chlapce je poddajnější a poslušnější.¹⁸⁴ Statistiky rovněž potvrzovaly, že počet delikventních dívek je nižší než počet hochů stejného věku (viz tabulka 1).

Tabulka 1: Na 10 000 obyvatel připadalo v Předlitavsku odsouzených pro zločin nebo přestupek:¹⁸⁵

V období	ve věku 10 – 14 let: mužů a žen	ve věku 14 – 16 let: mužů	ve věku 14 – 16 let: žen
1876 – 1885	2,6	12,2	2,7
1886 – 1895	3,5	12,9	2,0
1896 – 1900	4,4	12,7	2,6
1900 – 1905	4,9	17,8	3,7

Z tabulky vyplývá, že v letech 1876 – 1905 se podíl odsouzených čtrnácti až šestnáctiletých dívek pohyboval kolem 3%. Teprve v letech 1900 – 1905 přesáhnul počet odsouzených mladistvých dívek hodnotu 3%. V těchto letech se rovněž zvýšilo procento odsouzených mladistvých chlapců z hodnoty kolem 12% na 17,8%. Je pravděpodobné, že toto navýšení souvisí s lepší kontrolou mladistvé populace. I přes nárůst delikventních činů dívek, nebyly ze strany státu iniciovány žádné snahy o převýchovu ženské mládeže. Možným důvodem, proč ze strany státu nebyly tyto snahy iniciovány, mohl být i názor, že vychovávat ženu může manžel. Vůči tomuto názoru se

¹⁸² ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné...*, s. 249 – 303. K tomu rovněž LENDEROVÁ, *Chytila patrola...*, s. 134.

¹⁸³ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 89 a zákon ze dne 24. května 1885, č. 90. Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1885, Vídeň 1885.

¹⁸⁴ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 155.

¹⁸⁵ Údaje převzaty z FOUSTKA, *Péče o dítě...*, s. 20; Tabulka dokazuje, že ve věkové skupině čtrnácti až šestnáctiletých zřetelně převažovali chlapci. U věkové skupiny deseti až čtrnáctiletých není rozlišeno pohlaví. Procentuální podíl delikventů je nízký, pravděpodobným důvodem je, že se tato skupina dostávala před soud méně často než druhá skupina. Nevýhodou údajů je nerozlišení přestupků a zločinů, na jejichž definování závisel udělený trest.

ohrazovaly veřejně činné ženy,¹⁸⁶ rovněž někteří muži, a zdůrazňovali důležitost dívčí výchovy, případně převýchovy pro národ.¹⁸⁷

3. 3. 2. 2. Nemanželská plodnost, infanticidium¹⁸⁸ a záměrný potrat¹⁸⁹

Nevhodné sexuální chování mohlo mít za následek nechtěné těhotenství. Problematice nemanželské plodnosti je věnována první část druhého svazku Frankova spisu. Tato pozornost byla způsobena snahou o začlenění všech jednotlivců do společnosti. Hlavním cílem bylo zachovat nemanželské dítěte při životě a zabránit matkám v odložení nebo zavraždění dítěte. Ačkoliv manželství je stále doporučováno a upřednostňováno,¹⁹⁰ dochází během 18. století k novému pohledu na nemanželské těhotenství a dítě pocházející z nemanželského svazku. Objevuje se ostré rozlišení mezi svedenou nevinnou dívkou a mravně zkaženou poběhlicí. Zatímco počestná dívka si zaslouží veškerou pozornost a ochranu ze strany státu a jeho institucí, prostitutka by těchto privilegií neměla požívat. Otázkou je, jak tyto ženy mezi sebou rozlišit a jak poznat, že se jedná o svedenou dívku a ne o prostitutku. Zde vstupuje do hry dívčina předchozí pověst a pověst její rodiny.¹⁹¹

Příčina infanticidia a snahy o potrat je spatřována ve strachu žen před trestem, v obavách ze ztráty mravního kreditu a v nejistém osudu. Za určitý druh infanticidia bylo považováno i odložení dítěte.¹⁹² Jako prevence je doporučováno v první řadě zabránění nemanželskému styku. Tomu má být zamezeno především zaměstnáváním mužů doma. Muži tím ztratí příležitost k „útokům“ na nevinné dívky.¹⁹³ Žena není považována za svůdnici, iniciátorku pohlavního styku, ale za oběť, a to z důvodu vlastní nezkušenosti nebo z přemíry lidského pohlavního pudu. Dohled na sexuální chování mužské populace a jeho usměrnění se zdá být spíše myšlenkou utopistickou, než

¹⁸⁶ K tomu např. BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách...*, Praha 2005.

¹⁸⁷ K tomu Milena SECKÁ, *Náprstkova idea dívčího sirotčince v Praze*. In: *Od početí...*, s. 47 – 60.

¹⁸⁸ Otázka infanticidia a proměny trestu je řešena v knize: TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 310an.

¹⁸⁹ K abortivním prostředkům a různým potratovým technikám ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období*, HD 15/1991, s. 9 – 46.

¹⁹⁰ Manželství bývá považováno i za lék určitého druhu chování: JOHN, *Ueber den Einfluß...* Prag 1797.

¹⁹¹ FRANK, I., s. 505.

¹⁹² Trest za odložení dítěte byl odstupňován podle místa, na kterém bylo odloženo. Záleželo i na tom, zda došlo k úmrtí dítěte či nikoli. Narozdíl od habsburské monarchie, kde bylo možno dítě za určitých podmínek legálně odložit do nalezince, byla možnost odložení dítěte do ústavu či do tzv. točen, které se nacházeli většinou ve dveřích kostelů, uzákoněna – př. Francie. K francouzskému systému péče o odložené děti např.: Jehanne CHARPENTIER, *Le droit de l'enfance abandonnée. Son évolution sous l'influence de la Psychologie (1552-1791)*. Paris 1967.

uskutečnitelnou a vynutitelnou. Z těchto důvodů je kladen důraz na dohled na ženskou populaci, hlavním ochranitelem dívčí nevinnosti má být rodina a především dívčina matka. V případě odchodu dívky z domu za prací přecházel tento dohled na rodinu, u které sloužila. Do dozoru je zapojováno i okolí domu.¹⁹⁴ Jako prevenci mimomanželského sexuálního styku doporučují lékaři lepší výchovu žen.¹⁹⁵

Dalším prostředkem prevence vražd nemanželských dětí se měla stát různá nařízení a opatření směřující k ochraně svobodné matky a jejího dítěte. Domnělý strach z trestu měl být odstraněn nařízením vrchnostem, aby dohlížely na rodiče „oslabených“ dcer, aby je příliš za jejich poklesek netrestali.¹⁹⁶ Těhotná dívka se mohla svěřit porodní bábě. Té byla nařízena diskrétnost a mlčenlivost.¹⁹⁷ Svobodná těhotná dívka, která se někomu svěřila se svým stavem, neměla být trestána veřejně, ale tajně.¹⁹⁸ Svedená dívka chovající se mravně mohla svoji čest nabýt zpět prostřednictvím diplomu, o který musela zažádat místodržitelství.¹⁹⁹ V případě, že dívka byla na panství cizí a blížila se doba porodu, měla se o ni postarat vrchnost a ponechat ji na svém panství po dobu šestinedělí, a dále na tak dlouhou dobu, jaká byla považována vrchností za nutnou. Na tuto péči a utajení neměly nárok prostitutky, které měly být i v případě pokročilého těhotenství poslány zpět na panství, odkud pocházely. Těhotné svobodné dívky neměly být ponechány bez dozoru. Dozor měla vykonávat buď rodina, nebo hospodář, u kterého byla dívka ve službě. Otce dítěte, který opustil svoji těhotnou partnerku a nepostaral se o výživu narozeného nemanželského dítěte, měl čekat trest v podobě nucených prací.²⁰⁰

Vedle zákonných opatření, která měla vést k ochraně nemanželsky otěhotněné dívky a jejího plodu, doporučuje Frank zřízení specializovaných ústavů určených pro svobodné matky a jejich děti – porodnic a nalezinců, jejichž úkolem by bylo zajistit péči

¹⁹³ FRANK, II. Band, s. 11.

¹⁹⁴ TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“, problematika svobodných matek a sociální péče na prahu občanské společnosti*, HD 27/2003, s. 133 – 172.

¹⁹⁵ FRANK, I., s. 505.

¹⁹⁶ JOHN, *Lexikon...*, I. Band, A - G, s. 6.

¹⁹⁷ JOHN, *Lexikon ...*, II. Band, H – Q, s. 37.

¹⁹⁸ John ani Frank neuvádějí, jakým způsobem měla být svobodná těhotná dívka potrestána. Víme pouze, že těhotné nesměly být trestány veřejně. K tomu JOHN, *Lexikon...*, II., s. 133an. Tajné potrestání dívky bylo zřejmě přenecháno její rodině nebo hospodáři, u kterého sloužila.

¹⁹⁹ V lexikonu není uvedeno žádné upřesnění charakteru tohoto diplomu viz JOHN, *Lexikon ...*, II., s. 128. Pravděpodobně se jedná o vysvědčení o mravech, které bylo svobodným bezúhonným matkám vydáváno od roku 1743. Toto vysvědčení jim mělo pomoci při hledání manžela a zaměstnání. TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“*... HD 27/2003, s. 133 – 172.

²⁰⁰ JOHN, *Lexikon ...*, s. 127 – 135.

při porodu a po porodu a postarat se o narozené dítě. V době sepsání díla fungovalo již několik porodnic a nalezinců, proto je Frank uvádí a ukazuje, jaká péče je v těchto nových institucích ženám a jejich dětem poskytována. Rovněž upozorňuje na některé nedostatky těchto ústavů.²⁰¹

Preventivním krokem bylo i odstranění předsudků vůči nemanželským dětem a jejich zrovnoprávnění s manželskými. „Bezectnost“ jim již neměla bránit v získání vyučení či úřadu. Toto zrovnoprávnění se uskutečnilo na základě manželského patentu Josefa II. z roku 1783.²⁰² Podle občanského zákoníku z roku 1786 byly za manželské považovány všechny děti, které se narodily alespoň sedm měsíců po svatbě, nebo deset měsíců po smrti otce. Naopak nemanželským bylo dítě, které pocházelo ze sňatku označeného jako neplatný. Nemanželské dítě mělo nárok na výživu od obou rodičů. Pouze když matka nechtěla nebo nemohla určit otce, zůstala veškerá péče o dítě na ní. Postižitelnost otce byla minimální.²⁰³ Rovnoprávnost nemanželských dětí s manželskými zrušil občanský zákoník z roku 1811. Dle tohoto zákona nemělo nemanželské dítě právo rodiny ani příbuzenství, nemělo právo nosit otcovo jméno, ani právo ke šlechtictví či k otcovu erb. Rodiče byli povinni pouze nemanželské dítě živit, vychovávat a zaopatřit ho, tento úkol byl především na otci dítěte. Na matku přecházel tento závazek až v případě, kdy otec nebyl schopen dítě živit.²⁰⁴ Otázkou zůstává postižitelnost otců, neboť až do konce 19. století byl kladen důraz na právo svobodných matek zatajit jméno otce před úřady. Pokud se svobodná matka rozhodla uvést jméno otce, mohl se dotyčný proti tomuto nařčení hájit tím, že uvedl důvody, proč nemůže být otcem. V případě, že muž uvedl existenci dalších partnerů, hrozila navíc ženě ztráta mravního kreditu a nařčení z prostituce.

3. 3. 3. Neusedlí a chudí obyvatelé

Rizikovým faktorem v prostředí vesnice i města se stala nekontrolovatelná skupina tuláků, která ohrožovala mravy a mohla do místa svého průchodu zavléci infekční choroby nebo vyvolat nepokoje. Z těchto důvodů se od raného novověku setkáváme s represí vůči neusedlým skupinám obyvatelstva.

²⁰¹ K porodnicím a nalezincům v Praze 3. kapitola práce s. 117.

²⁰² Dle KLABOUCH, *Manželství a rodina...*, s.120.

²⁰³ TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života ...* HD 27/2003, s. 133 – 172.

²⁰⁴ Obecný zákoník občanský císařství rakouského, díl I., český překlad, Vídeň 1862, §§ 155, 162, 164 – 169.

Toulání bývá v raně novověkých pramenech automaticky spojováno se žebrotou. Přesto je třeba rozlišit dvě skupiny žebráků, a to usdlé a neusedlé. Rozdílně přistupovala k těmto skupinám vrchnost a v osvícenství i panovník. Stejně jako tresty za některé delikty se v průběhu 18. století změnilo tresty za potulku a žebrání. Opětovné přistížení již většinou nebylo trestáno na těle, ale umístěním do převýchovného ústavu.²⁰⁵

3. 3. 3. 1. Proměny chápání a řešení chudoby

Již v Koldínově zákoníku lze najít určité vymezení se proti skupině chudých, kteří jsou v zákoníku označeni jako „lidé nuzní, chudí, mizerní“, dle intence zákona je „chudoba nepřítel dobrých mravů“, proto tito nesmějí svědčit před soudem. V zákoníku jsou rozlišeni nectní a ctní chudí, kteří jsou „věrní a dobře na své cti zachovalí“ a mohou být na rozdíl od nectných vzati za svědky.²⁰⁶

V průběhu raného novověku došlo ke změně chápání chudoby: zatímco středověk, podaroval almužnou každého žebrajícího, neboť se mělo zato, že si almužnou člověk zajistí přímluvu v nebi, přináší renesance a zvláště reformace rozlišení jednotlivých chudých.²⁰⁷ Podporu dostává pouze ten, který si ji zaslouží. Vznikají chudinské řády určující postup proti žebrákům a tulákům. Žebrat může pouze příslušník obce, jenž byl uznán jako skutečně chudý, práce neschopný. Žebrák vlastníci povolení musí nosit označení, odlišující ho od zbytku komunity.²⁰⁸ Toto označení se stává prostředkem uzavření. Chudí se stávají součástí statistik, jejich počet koresponduje s prosperitou státu.

Striktně rozlišována je zaviněná a nezaviněná chudoba, přičemž pomocná ruka má být nabídnuta pouze tomu, kdo zchudl bez svého zavinění. V rozlišení zaviněné a nezaviněné chudoby můžeme vidět i nové ohodnocení práce a zaměstnání.²⁰⁹ Chudinská podpora se díky snaze o určení vhodného a nevhodného kandidáta pro její udělení stává prostředkem disciplinace nižších vrstev společnosti.

²⁰⁵ K tomu HIML, *Zrození vagabunda...* Praha 2007.

²⁰⁶ Kromě žebráků nesmí svědčit děti do určitého věku, blázni, Židé aj. KOLDÍN článek B. LXI/IX.

²⁰⁷ Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450-1850*. Praha 2003; rovněž FISCHER, *Armut in der Geschichte*. Göttingen 1982.

²⁰⁸ FISCHER, *Armut in der Geschichte...*, Göttingen 1982.

²⁰⁹ SCHEUTZ, *Alltag und Kriminalität...*, s. 24.

Chudoba byla problematická z hlediska udržení základních životních potřeb. Ohrožovala mravnost postižených, protože snaha zlepšit podmínky života mohla vést ke krádežím. Zchudnutí mohlo znamenat ztrátu společenské prestiže.²¹⁰ V charakteristice žebráků a chudoby se objevují slova jako zahálka, povalečství, lenost, bezúčelné potulování. Od 17. století se snaží těmto jevům čelit speciální církevní řády a bratrstva, která měla za cíl vzdělávat děti chudých a učinit z nich řádné občany.²¹¹ V některých zemích jsou zakládány ústavy určené pro převýchovu. Úkolem těchto ústavů je přivyknout chudého schopného pracovat k práci, jež z něho udělá užitečného člena komunity,²¹² přičemž se nehledělo na nedostatek pracovních příležitostí. Ke konci 18. století vzrůstá citlivost obyvatel vůči chudinské otázce a politice. Dosvědčuje to vysoká produkce brožurek a pojednání týkajících se chudinské péče.²¹³ Hlavním problémem bylo, jakým způsobem správně zasáhnout proti vzrůstající chudobě. Chudoba již není otázkou volby nebo sudby, není přirozeným jevem, stává se otázkou bezpečnosti a blahobytu státu. Začala být považována za příčinu řady ohrožujících jevů, jako bylo infanticidium, žebrota, tuláctví a kriminalita. Ohrožovala především mravnost postižených. Ve snaze bránit se jevům způsobeným chudobou byly vyvíjeny nástroje, jimiž by se jim dalo předcházet. Zároveň vznikl nový slovník s novými pojmy, díky nim bylo možné dané jevy kvalifikovat, kvantifikovat a zařadit do systému věd, který se v době osvícenství zrodil. Tyto pojmy během námi sledované doby rozšiřovaly či měnily svůj význam, byly používány různými způsoby dle potřeb dané společnosti.

V 18. století neexistovala žádná ze zákona daná definice chudoby. Tuto definici přineslo 19. století. První zákonnou definici chudoby nalezneme v domovském zákoníku z roku 1863. Chudým byl podle § 26 tohoto zákona a podle §1 českého chudinského zákona z roku 1868 člověk, který nebyl schopen opatřit si vlastními silami potřebnou výživu, přičemž „vlastními silami“ se rozumělo jmění a způsobilost k výdělku, tedy zdravotní stav a fyzické síly jedince. Z toho vyplývá, že chudým byl

²¹⁰ FISCHER, *Armut in der Geschichte...* Göttingen 1982

²¹¹ Např. ve Francii vzniklo bratrstvo Les frères des écoles chrétiennes. Dominique JULIA, *L'enfance entre absolutisme et Lumières (1650 – 1800)*. In: BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident ...* Tome 2, s. 14 – 31. V českém prostředí pečovali o vzdělávání chudých dětí např. piaristé a salesiáni. Milan BUBEN, *Encyklopedie řádů, kongregací a řeholních společností katolické církve v českých zemích*. III. díl, III. sv. Praha 2008.

²¹² V 17. století začaly být v Anglii zřizovány tzv. workhouses. Ústavy podobného typu vznikaly po celé západní Evropě. V Praze byla první donucovací pracovna založena roku 1674. Arnošt KLÍMA, *Manufakturní období v Čechách*. Praha 1955, s. 54.

²¹³ FISCHER, *Armut in der Geschichte...* Göttingen 1982.

ten, kdo se ocitl v poměrech znemožňujících nebo znesnadňujících mu opatření si základních životních potřeb.²¹⁴ Chudinskou podporu měl právo získat ten, kdo byl uznán jako práce neschopen a splňoval podmínky pro udělení podpory stanovené chudinskými řády. Většinou byla tato podpora určena přestárlým občanům, nemocným, chudým vdovám a dětem. Pomoc v neštěstí byla určena pouze řádným občanům, kteří nezaviněně zchudli,²¹⁵ a byla vázána na domovskou příslušnost.

Posláním státu se v době osvícenství stalo bránit slabší vůči silnějším.²¹⁶ Člověk si ale musel ochranu zasloužit. V průběhu 18. století došlo ke změnám v chudinské péči. Roku 1749 byla zřízena komise v záležitostech obecné zemské bezpečnosti, chudinské péče, postrku a pro zřízení pracovních domů pro tuláky.²¹⁷ Roku 1754 bylo vydáno nařízení „Bettler-, Schub und Verpflegsordnung“, kde byly zformulovány zásady chudinské péče pro všechny habsburské dědičné země. Nařízení bylo směřováno proti žebrotě a tuláctví. Nárok na udělení podpory měly pouze usazené osoby mající občanská práva. Podporu mohly získat i cizí osoby pod podmínkou, že v obci provozovaly řemeslo nebo pracovaly alespoň deset let. Předpokladem pro udělení podpory byla „nezaviněná“ chudoba. Zároveň se vrchnosti snažily bránit nárůstu chudiny omezováním sňatků.²¹⁸

O osoby, jež nezískaly domovské právo v jiné obci, byla povinna se postarat obec, v níž se narodily. Doprava chudé osoby do domovské obce byla zajištěna pomocí postrku.²¹⁹ Nařízení proti žebrákům mohla být účinná, pouze pokud existovaly instituce schopné si vynutit jejich dodržování. Toto předpokládalo centralizaci a byrokratizaci, protože pouze stát s dostatečným počtem úředníků a s propojeným systémem dobře fungujících úřadů, mohl mít přehled o svých obyvatelích.

²¹⁴ Překlad zákoníka říšského vydaný pro království České, ročník 1862, Praha 1863; Překlad zákoníka ..., ročník 1863, Praha 1864; k domovskému právu rovněž Jan JANÁK, *Domovské právo ve starém Rakousku a v ČSR*. Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám, Univerzita Karlova, Praha 1975.

²¹⁵ Josef VLK, *Chudinství královského hlavního města Prahy*. Praha 1901.

²¹⁶ HRBEK, *Mezi bohem a přirozeným právem...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 47.

²¹⁷ HIML, *Agentury osvícenského blaha...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 60.

²¹⁸ První zákaz je doložen na schwarzenberském panství z roku 1720. FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 125.

²¹⁹ Postrk byl používán jako trest pro lehčí zločince a osoby spáchavší přestupek žebráctví a tuláctví. Byl využíván pro dopravu těchto osob do domovské obce. Tímto způsobem byly dopravovány i děti. Postrk probíhal za policejního dozoru. Bylo přesně určeno, kolik kilometrů může postrkovaná osoba za den ujít. Pro ubytování, evidenci a předávání osob sloužily tzv. hnanecké stanice. Osoby dopravované do domovské obce tímto způsobem byly oficiálně označovány jako hnanci, neoficiálně se jim říkalo šupáci

V letech 1782 – 1787 byla provedena reorganizace chudinské péče.²²⁰ Ta byla dána pod správu jednotlivých far. Vznikly tzv. farní chudinské instituty. Jejich správou byl pověřen farář. Pomáhat mu měl tzv. otec chudých, volený z farníků, a účetní. Každoročně byl prováděn soupis potřebných zdržujících se na území fary. Dozor nad celým systémem měla mít vrchnost. Existující nezrušená chudinská zařízení, jako např. chudobince, byla prohlášena za veřejná. Chudinské břemeno bylo jako předtím upoutáno na domovskou příslušnost.²²¹ Racionalizace chudinství vnesla do udílení podpor výchovný, a tedy i disciplinační prvek, jelikož podpora byla udělována pouze chudým chovajícím se dle obecně respektovaných morálních norem. Na jejich dodržování bylo dohlíženo. Zárukou správného chování a výchovy farníků byl farář, jehož povinností bylo zhotovování vysvědčení mravnosti pro žadatele o chudinskou podporu. Osvícenskými reformami se farář stal součástí rozsáhlého byrokratického aparátu. Kromě duchovních povinností měl na starosti chudinskou péči, k ní patřil dozor nad sirotky a nalezení nacházejícími se na území jeho farnosti. Farářům byly svěřeny rovněž některé výkony zdravotní policie. Jejich úkolem byla propagace očkování proti neštovicím, poučování farníků o správné hygieně. Kromě toho měli dohlížet na provoz základních škol. Byli rovněž pověřeni získáváním dalších finančních prostředků pro chudinský institut. Měli vyplácet finanční podporu, tzv. obročí, těm, kteří byli uznáni jako chudí a potřební. Výplata peněz byla prováděna každý pátek. Zřizování farních chudinských institutů nebylo povinné, pouze doporučené, přesto byl farní chudinský institut rozšířenou záležitostí. V místech, kde institut nevznikl, byly zakládány obecní chudinské fondy. Vznikem farních chudinských institutů nebyla vrchnost zbavena své povinnosti postarat se o chudé, kteří byli jejími poddanými. K tomuto účelu vedla vrchnostenská kancelář seznamy sirotků a almužníků. Chudinské instituty měly vést k lepší evidenci chudých a k racionalizaci vyplácení podpor. Fungovaly jako dozorčí orgány na výkon chudinské péče na jednotlivých panstvích, zároveň byly místem evidence a shromažďování vědění o chudinství v dané oblasti. Tyto informace byly

(šupák, šupačka), což je odvozeno z německého slova *der Schub*, jež bylo užíváno pro označení policejního postrku.

²²⁰ Vzorem pro tuto reorganizaci byl systém, který existoval na panství hraběte Jana Buquoye: Margarete BUQUOY, *Hrabě Jan Buquoy, sociální reformátor doby osvícenství* : výstava u příležitosti 220. výročí reformy chudinského zřízení v Habsburské monarchii podle novohradského vzoru v klášteře servitů v Nových Hradech 17. dubna - 30. září 2004. Feldkirchen -Westerham - Buquoy 2004.

²²¹ Tato zásada zůstala po celé 19. století nezměněna, převzala ji i nově vzniklá Československá republika.

povinny jednou za půl roku posílat krajským úřadům, které údaje poskytovaly nadřízeným institucím ke statistickému zpracování.

Pomoc v nouzi měla podobu finanční, naturální nebo poskytnutí ubytování. Závisela na prostředcích a vůli té které obce. Podporována byla jen osoba, která si pomoc zasloužila svojí předchozí prací a způsobem života. Výše podpory byla různá a závisela na rozhodnutí komise. Podpora nebyla trvalá. Přijetím chudinské podpory se jedinec zavazoval k dodržování společenských norem. Jeho chování bylo průběžně kontrolováno tzv. otci chudých, kteří byli pověřeni dozorem. Při nedodržení některé ze zásad dobrého chování (např. pro častou návštěvu hospod) mohla být podpora kdykoli odebrána.²²² Podpora byla chudým vyplácena buď farním institutem existujícím od konce 18. století, nebo obecním chudinským fondem.²²³ Farní chudinské instituty přežily až do 70. let 19. století, kdy byly pravděpodobně včleněny do obecních chudinských fondů.²²⁴

3. 3. 3. 2. Tuláci

Neusedlí obyvatelé znamenali pro státy bezpečnostní rizika. Od raného novověku se setkáváme se snahou o zredukování počtu neusedlého obyvatelstva a snahou o jeho kontrolu a evidenci.²²⁵ Kromě dospělých neusedlých obyvatel se problémem staly i jejich děti, které byly způsobem života rodičů vedeny k tuláctví, zahálce, lenosti a krádežím. Proto snaha o kontrolu a nápravu potulných vrstev vyústila ještě v době před vydáním školského patentu v zakládání speciálních domů určených pro vzdělávání a výchovu sirotků a dětí bez domova. Děti byly v těchto ústavech vedeny k pobožnosti a pracovitosti.²²⁶ V zakládacích listinách ústavů určených pro převýchovu bylo deklarováno, že se zakladatelům jedná v první řadě o dobro dětí. Ve skutečnosti se jednalo o určitou obranu společnosti vůči nekontrolovatelným vrstvám.²²⁷

²²² K snahám o řešení chudoby FISCHER, *Armut in der Geschichte...*, Göttingen 1982.

²²³ K farním institutům s. 91 této práce.

²²⁴ Karel ŠRÉDL, *K dějinám chudinských církevních fondů v českých zemích*, Revue církevního práva, Praha 2003, s. 225 - 229.

²²⁵ Určitý přehled protituláckých opatření představuje: HIML, *Zrození vagabunda...*, Praha 2007.

²²⁶ K tomu ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství ...* Praha 1897.

²²⁷ Nejznámějším typem převýchovného ústavu určeného pro děti z této doby jsou tzv. přádelní a tkalcovské školy. Jejich vznik měl podnítit rozvoj textilního průmyslu. Kromě těchto škol, měla být výuka tkaní zavedena v existujících sirotčincích. Dle KLÍMA, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955, s. 359an. V Bělé pod Bezdězem vznikla i dětská manufaktura. K tomu KLÍMA, s. 396an. Dalším typem škol vzniklých v této době byly tzv. krajkářské školy – k tomu Jana STRÁNÍKOVÁ, *Antonie*

Kromě domů určených pro děti byly zakládány pracovní domy, určené pro převýchovu dospělých tuláků a žebráků.²²⁸

V polovině 18. století vznikla bezpečnostní komise mající za úkol provádění vizitací, zatýkání tuláků a jejich transport do místa původu. Komise zároveň shromažďovala údaje o jednotlivých potulných osobách. Její existencí sledoval stát centralizaci svého vědění o neusedlých skupinách v rámci českých zemí. Tato znalost mu umožňovala účinněji zasahovat. V zásazích proti této skupině obyvatelstva měly napomáhat jednotlivé kraje.²²⁹ Snahou bylo, aby každý neusedlý měl určen svůj původ, kam ho bylo možné v případě zadržení poslat, protože domovská příslušnost byla kontrolním orgánem a začala zakládat právo na udělení podpory. Obec zadržené tuláky musela potrestat a pokusit se je odvést od dosavadního způsobu života. Děti byly odebírány rodičům a dávány na převýchovu do rodin osedlých obyvatel.²³⁰ Některé obce, např. Praha, posílaly tyto děti do „speciálních“ škol, ve kterých měly být vedeny k práci a ctnostnému způsobu života. Školy byly zřizovány při manufakturách. Dítě v nich mělo získat základní vzdělání, zároveň práce měla působit jako převýchovný prostředek.²³¹ Všechny zásahy do života neusedlých skupin měly vést k jejich zpětnému zařazení do společnosti a k změně z neužitečného individua na užitečné.²³²

Potulka a žebrota byly vnímány jako nebezpečné pro stát a společnost. O nebezpečnosti těchto jevů svědčí říšský zákon z roku 1890, jímž byly žebrání a potulka kriminalizovány.²³³ Zároveň se předpokládalo, že osoby vyhýbající se práci mohou být převychovány, proto dříve než zákon zakazující potulku a žebrání vyšlo nařízení, rozkazující všem zemím monarchie zřizovat speciální ústavy, ve kterých by byli tito lidé zaměstnáváni a zároveň převychováni v pracovitě občany.²³⁴ Povinnost

Janovská (1882-1859), česká krajčářka. In: Marcela ŠÁŠINKOVÁ (ed.), *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2006, s. 319.

²²⁸ První zmínka o donucovací pracovně založené v Praze pochází podle Klímy z roku 1674, srov. KLÍMA, s. 54.

²²⁹ Ke vzniku komise: HIML, *Agentury osvěcenského blaha...* In: *Post tenebras spero lucem...*, s. 60an.

²³⁰ HIML, *Zrození vagabunda...*, s. 180n. a 248.

²³¹ KLÍMA, s. 396an. a 3. kapitola této práce, s. 174.

²³² HIML, *Zrození vagabunda...*, s. 256.

²³³ Zákon č. 89/1890 ř. z. rozeznával potulku a žebrota. Tulákovi hrozilo vězení 1 – 3 měsíce, za žebrota byl trest stanoven na 8 dnů až 3 měsíce. Žebrání bylo již od roku 1852 posuzováno za přestupek §§ 517 – 521, Zákon trestní z 27. května 1852, ř. z. č. 117. Žebrota byla regulována rovněž zemským chudinským zákonem ze dne 3. prosince 1868 z.z. č. 59.

²³⁴ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 89 o tom, kdo může být držen v donucovacích pracovnách nebo polepšovacích ústavech a zákon ze dne 24. května 1885, č. 90 o donucovacích pracovnách a

zasáhnout proti žebrotě a toulání byla stanovena i v chudinském zákonu z roku 1868, jímž bylo uloženo obcím učinit opatření proti těmto jevům. Obec byla nadále oprávněna vydávat chudinská vysvědčení, ale ta nesměla být vydávána za účelem žebrání, jak mohlo být a bylo dosud praktikováno.²³⁵ Za žebrotu měl být potrestán ten, kdo na veřejných místech, dům od domu nebo ze zahálčivosti se domáhal veřejné dobročinnosti. Rovněž měla být pro tento delikt stíhána osoba, která naváděla k žebrotě děti a mládež, nebo ten, kdo je posílal žebrat či poskytl své dítě někomu jinému za účelem žebrání.

O dodržování zákonů a o snaze obcí čelit fenoménu žebroty a toulání svědčí množství potrestaných za přestupky podle nařízení proti tulákům a žebrákům. Zatímco roku 1874 bylo pro potulku a žebrání odsouzeno 11 732 osob, roku 1876 jich bylo již 14 516, o dva roky později 15 637 a roku 1880 již 18 328 osob,²³⁶ přičemž některé mohly před soudem stát i několikrát z důvodu recidivy. Údaje svědčí o znásobení zásahů státu a jemu podřízených institucí do životního stylu individua a o snaze bojovat proti neusedlému způsobu života a žebrotě.

3. 2. 4. Alkoholismus²³⁷

Dlouhou dobu byl alkohol považován za lék. Jeho požívání v mírné míře bylo doporučováno těhotným ženám²³⁸ a při některých onemocněních.²³⁹ Od pozdního středověku lze sledovat postupné vymezování se vůči přílišnému pití alkoholu. Teprve v 18. století se objevuje názor, že pijáctví je nemoc.²⁴⁰ Vůči alkoholu se vymezuje i J. P. Frank, a to především s ohledem na jeho vliv na vývoj dítěte. Podávání utišujících prostředků, jako byl mák, opium či alkohol, aby dítě spalo, považuje za nebezpečné pro

polepšovacích ústavech, Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1885, Vídeň 1885, s. 213.

²³⁵ Chudinským zákon ze dne 3. prosince 1868 z. z. č. 59.

²³⁶ Údaje se týkají odsouzených podle říšského zákona z 10. května 1873 ř. z. č. 108 s policejními předpisy proti tulákům. Statistické údaje čerpány z ENGLIŠ, *Chudinství ...*, s. 63.

²³⁷ V českém prostředí zatím neexistuje historiografická práce, která by se soustavněji věnovala problematice dějin alkoholismu. Z tohoto důvodu řadu tvrzení čerpáme z knihy francouzské provenience, která byla přeložena do češtiny: Jean-Charles SOURNIA, *Dějiny pijáctví*, Praha 1999.

²³⁸ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 38-39.

²³⁹ SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004; alkohol se používal i při léčbě dětských nemocí. K tomu: LENDEROVÁ – RÝDL, s. 131.

²⁴⁰ Tuto myšlenku vyjádřil lékař a spisovatel Benjamin Rush (1745 – 1813), o vlivu alkoholu na člověka: *The effects of ardent spirits upon man* (1805). In: Dagobert D. RUNES (ed.), *The selected writings of Benjamin Rush*, New York 1947, s. 334 – 341.

vývoj mozku. Zároveň obviňuje matky, že k tomuto prostředku sahají z lenosti.²⁴¹ Přesto byl alkoholismus spíše než za nemoc pokládán za sociální nebezpečí, protože chudí se jeho vlivem stávali nekontrolovatelní. Opilství vzbuzovalo veřejné pohoršení a ohrožovalo mravnost. Mělo blízký vztah k promiskuitě.²⁴² Pod vlivem alkoholu byly páhány trestné činy.²⁴³ Opilost narušovala především rodinné svazky, a tím porušovala i sociální řád. Otázce nadměrného pití byla věnována velká pozornost, přesto až do poloviny 19. století nelze mluvit o promyšlené taktice vůči alkoholu. Alkoholismem byly v očích teoretiků více ohroženy nižší sociální vrstvy. Nadměrná konzumace alkoholu u nižších vrstev, vyvolaná chudobou a špatnými životními podmínkami, byla považována za nebezpečí pro celou společnost.

Teprve v polovině 19. století se stává lékařská argumentace konkrétnější a účinnější a bývá podložena vědeckými výzkumy. Termín alkoholismus poprvé užívá švédský lékař Magnus Huss ve své studii *Alcoholismus chronicus* z roku 1849, zde shrnul a systémově uspořádal dosavadní poznatky o vlivu alkoholu na lidský organizmus, zároveň stanovil nové léčebné metody alkoholismu.²⁴⁴ Nadměrné pití lihových nápojů a jeho účinky reflektují nejen lékaři, ale i filantropové, sociologové a pedagogové. Alkohol ohrožoval především rodinu a děti v ní žijící. Měl blízko k násilí. Byl považován za ohrožující, protože některé děti byly na něj navykány odmala. Někteří rodiče dokonce dovolovali dětem, aby pily, sami jim tyto nápoje dávali nebo je vodili do hospody.²⁴⁵ Alkoholismu bylo dáváno za vinu zanedbání dětí po stránce fyzické i psychické, neschopnost matek kojit, vznik hysterie, mrtvice a zánětů ledvin. Kromě toho měl vliv na dítě přímo i nepřímo. Důsledkem alkoholismu rodičů byla u dítěte „zvrácenost citu a smyslů, výchova ve zloděje a prostitutky, [alkohol] dodává energii žhářům a sebevrahům.“²⁴⁶ Pití alkoholu způsobovalo i menší tělesnou odolnost a duševní zdatnost, kterou zdědí i potomci.²⁴⁷ Názory na alkoholismus byly ovlivněny i novými antropologickými a přírodovědeckými proudy, především naukou o dědičnosti.

²⁴¹ FRANK, II., s. 278.

²⁴² Podle KNIHA PRÁV, §245.

²⁴³ Anna BAYEROVÁ, *Žena lékařkou. lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí*. Dle A. Fischerové-Dückelmannové. Praha s. d., s.86.

²⁴⁴ SOURNIA, *Dějiny pijáctví*, s. 9 a 65.

²⁴⁵ FOUSTKA, *Péče o dítě...* Praha s.d.

²⁴⁶ K vlivu alkoholu na dítě např. Václav ŠEJNOHA, *Alkoholism a škola obecná*. Učitelstvu, školním úřadům a rodičům. Litomyšl 1910, s. 8; Konrád SEDLÁČEK, *Zachraňte slabomyslné!* Prostějov 1907, s. 6.

Dědičným zatížením byl i sklon k pití alkoholických nápojů. Alkohol a jeho požívání měl vliv na budoucí generaci a její kvalitu.²⁴⁸

Už v 18. století můžeme sledovat vznik abstinentních spolků a snahy o rozvinutí osvětové činnosti.²⁴⁹ Do Čech toto hnutí proniká od 40. let 19. století.²⁵⁰ Ke skutečnému rozkvětu hnutí dochází až na konci 19. století, kdy boj s alkoholem a alkoholismem dostává organizovaný ráz.²⁵¹ Jedním z propagátorů abstinentního hnutí byl Tomáš G. Masaryk tematizující alkoholismus v sociologickém spise *Sebevražda*. Masaryk viděl v pití alkoholu příčinu dekadence, degenerace, narušeného duševního i fyzického zdraví. Svůj pohled zaměřil především na mládež.²⁵² Masaryk ve svých snahách nebyl sám. K propagátorům abstinence patřili např. lékaři František Drtina, Duchoslav Panýrek, Gustav Kabrhel a Jan Šimsa.²⁵³ Do hnutí se zapojily i ženy, např. Františka Plamínková, Jindřiška Wurmová, Anna Bayerová. Proti alkoholismu se postavily i různé spolky, např. Ústřední spolek českých žen založený roku 1898, v roce 1905 vznikl Zemský spolek proti alkoholismu v Praze, jehož členskou základou tvořili hlavně lékaři, učitelé a spisovatelé. Na činnost tohoto spolku navázal Československý abstinentní svaz založený v roce 1908. O čtyři roky později uspořádal spolek ve spolupráci s Ústředním spolkem žen První protialkoholní výstavu, jež se konala v rámci sokolského sletu v Praze.

Koncem 19. století a počátkem 20. století můžeme sledovat zvýšenou citlivost měšťanských vrstev na problematiku alkoholismu v nižších vrstvách společnosti a zároveň snahy ochránit před alkoholem děti a mládež. Souvisí to se změnami ve společnosti, které do té doby proběhly, a s jistým nárokem této vrstvy „zcivilizovat“ nižší vrstvy společnosti,²⁵⁴ rovněž s rozvojem lékařských metod a jejich argumentací.

²⁴⁷ ŠEJNOHA, *Alkoholism a škola obecná...*, s. 11; rovněž BAYEROVÁ, *Žena lékařkou...*, s. 86n.

²⁴⁸ ŠEJNOHA, *Alkoholism a škola obecná...*, Litomyšl 1910.

²⁴⁹ SOURNIA, *Dějiny pijáctví*, s. 41an.

²⁵⁰ Dle Jakub RAŠ, „*Za ostřízlivění národa*.“ *Abstinentní hnutí v českých zemích v první polovině 20. století*. *Dějiny a současnost* 4/2009, s. 14 – 17.

²⁵¹ K vývoji abstinentního hnutí v českých zemích RAŠ, „*Za ostřízlivění národa*.“ ... *ĎAS* 4/2009, s. 14 – 17.

²⁵² K tomu: Helena PAVLINCOVÁ, *Střízlivost a střídmost sub specie aeternitatis. Masaryk o alkoholu*. [cit. 2009-27-02] URL: http://www.phil.muni.cz/fil/blok/katedrovy_kost_2004/pavlincova.html .

²⁵³ SOURNIA, *Dějiny pijáctví*, s. 9; další zástupce abstinentního hnutí jmenuje RAŠ, „*Za ostřízlivění národa*.“ ..., *ĎAS* 4/2009, s. 14 – 17.

²⁵⁴ Ke snaze měšťanstva o „zcivilizování“ nižších vrstev společnosti: QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...* Paris 1997; Philippa BRENNER, *Zur Anstaltsfürsorge von 1880 bis 1931 am Beispiel der Besserungsanstalt „Eggenburg“*. *Zur Entwicklung heilpädagogischer Reformen und*

3. 3. 5. Nezaměstnanost, její vnímání a řešení²⁵⁵

Jednou z osvícenských ctností byla pracovitost a přičinlivost. Lenost byla považována za neřest a bylo třeba s ní bojovat.²⁵⁶ Nedostatek pracovních příležitostí nebyl dáván za vinu hospodářské situaci nebo státu. Jedinec si z pohledu osvícenců způsobil sám svojí nepřičinlivostí to, že neměl práci nebo nemohl žádnou najít. Proto měly být budovány specializované ústavy učící pracovat. Můžeme říci, že nezaměstnanost byla problémem především jednotlivce a ze strany státu byla řešena pouze intencí převýchovy. Ani na počátku 19. století neexistovalo žádné zákonodárství, které by jedince ochránilo v případě ztráty zaměstnání. Pokud živitel rodiny ztratil práci a nespĺňoval podmínku neschopnosti práce, nastal pro rodinu problém jak vystačit z prostředky pro život, protože mu většinou nebyla uznána žádná podpora. Zákony podporu v nezaměstnanosti neznaly. Předpokládalo se, že si práci může najít každý sám, pokud chce. V době, kdy neexistovalo žádné sociální zabezpečení, hrozilo tak rodině dělníka zchudnutí, které se projevilo na kvalitě stravy a bydlení. Zároveň dělníci bez práce migrovali do velkých měst, kde se snažili najít uplatnění. Představovali v očích měšťanstva ohrožující nekontrolovatelnou skupinu.²⁵⁷

Otázku nezaměstnanosti poprvé řešil říšský domovský zákon z 3. 12. 1863 ř. z. č. 105, který stanovil, že nezaměstnaní žádající o podporu, schopní práce, mají být vedeni k práci, a to i donucovacími prostředky. Nezaměstnaní mohli od obce dostat přiděleny veřejné práce, za něž dostávali plat. Výkon zákona záležel na obci a rovněž i na tom, zda obec mohla vůbec nějakou práci poskytnout. Dá se říci, že sociální zákonodárství v této době nešlo stejným tempem, jakým se vyvíjel hospodářský život i se všemi nebezpečími. Teprve koncem 19. století začínají ve větších městech vznikat stravovny²⁵⁸ a zprostředkovatelný práce,²⁵⁹ jejichž úkolem byla pomoc chudým

Erziehungsmaßnahmen für verwahrloste Kinder und Jugendlicher innerhalb der Anstaltserziehung. dip. Wien 2004.

²⁵⁵ Pojem nezaměstnanost se ve starších pramenech nevyskytuje, setkáváme se s ním až koncem 19. století.

²⁵⁶ IM HOF, *Evropa a osvícenství*, s. 180.

²⁵⁷ URBAN, *Česká společnost*, s. 283.

²⁵⁸ Stravovny vznikaly na základě zákona ze dne 29. dubna 1895 č. 38 z.z., měly být prostředkem proti žebrotě a tuláctví, byly určeny pro chudé ženy a muže, kteří neměli práci ani prostředky na výživu, ale byli schopní práce. Stravovny byl povinen zřizovat okres. Na domovskou příslušnost se ve stravovnách nehledělo (§1.-2.). Přijatý musel ve stravovně vykonat určité práce (§3.). Úkolem stravoven bylo rovněž zprostředkování práce. K tomu ENGLIŠ, *Chudinství ...*, s. 80an.

nezaměstnaným v hledání zaměstnání. Změna v poskytování podpory nezaměstnaným nastává až v letech 1906–1912 díky nálezům správního soudu, který uznal potřebu podpory i chudým živícím sebe i rodinu.²⁶⁰ Otázkou je, zda tato zásada byla v konečné fázi skutečně realizována, nebo zůstala pouze na papíře.

3. 3. 6. Problematika zanedbaného dítěte

Velkým problémem se v průběhu 19. století stala zanedbanost dětí a mládeže. S otázkou zanedbanosti dětí se setkáváme koncem 18. století, kdy si teoretikové zdravotní policie stěžují na nedostatek dozoru nad dětmi a jejich volný pohyb na ulicích rozrůstajících se měst.²⁶¹ Proč se tento problém objevuje až na přelomu 18. století a ne dříve, kdy se děti rovněž vyskytovaly na ulicích a toulaly se? Někteří autoři předpokládají, že tato výhrada souvisí s určitým vzestupem citlivosti k dětem a snahou o větší kontrolu.²⁶² Důvodem pro ohrazení se vůči potulování dětí mohl být i nárůst tohoto jevu a vzrůstající nebezpečí, které dětem hrozilo v ulicích města. Další příčinou citlivějšího vnímání tohoto jevu byla osvícenská snaha o převýchovu obyvatelstva. Rodina v pojetí osvícenců byla základní jednotkou státu. Jedním z jejích úkolů byla výchova, jejíž součástí byl i dozor nad chováním dítěte. Příčinou citlivějšího vnímání dítěte bez dozoru byl nový pohled na matku, který se prosadil nejprve ve Francii,²⁶³ postupně pronikal i do střední Evropy. Matka v tomto pojetí měla prvenství ve vzdělávání dítěte, byla jeho první učitelkou a byla považována za první osobu, která formuje „duši a srdce dítěte“.²⁶⁴ Dítě bez matčina dozoru bylo považováno za určité selhání matčiny role. Právě domnělý nebo skutečný nedostatek dozoru nad malými dětmi se stal příčinou konfliktů ve městech, kde bylo poukazováno na to, že se děti

²⁵⁹ Zřizování veřejných zprostředkovatelen práce bylo upraveno zákonem ze dne 29. března 1903 č. 57 z. z. Zákonem bylo stanoveno, že ve stravovnách má být zprostředkováváno zaměstnání. Přičemž ne každá stravovna se měla stát zprostředkovatelnou. Zemský výbor si v zákonu vyhradil právo určit, v jakém okrese vznikne zprostředkovatelná práce a jí přidělit další okresy. K tomu ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 84an.

²⁶⁰ *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*, díl I. Praha 1935, s. 19 – 20.

²⁶¹ FRANK, II., s. 225.

²⁶² Pramenem pro definici zanedbanosti jsou zprávy o jednotlivých chovancích v polepšovnách obsažené v tzv. domácích konferencích. NA, ZV III., XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny, kart. 9902, 9944, 9945 a 9952; problematice zanedbaných dětí se např. věnovala ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ autorka brožurky *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...* Praha 1894.

²⁶³ Dominique Julia datuje tuto změnu rokem 1730. BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident* ..., s. 60.

²⁶⁴ BECCHI – JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident* ..., s. 65.

pohybují bez dozoru po ulicích a mohou být poraněny na těle nebo na mravech.²⁶⁵ Tato obava nakonec vedla k zakládání speciálních soukromých ústavů věnujících se výchově školou dosud nepovinných dětí – jeslí a opatroven.

Potulování dětí v ulicích měst signalizovalo, že rodina neplní své povinnosti, jak by měla. Diskurz zanedbaného dětství se týkal především dětí bez rodiny – sirotků, nalezců. Rodina v případě opuštěných dětí nemohla hrát socializační úlohu, nemohla ani působit jako prostředek ochrany a prevence.

Pojmem „zanedbaný“ mohly být označeny děti, které neměly dostatečné školní vzdělání, ať už se týkalo náboženských nebo základních vědomostí. Stejný obsahový význam jako zanedbanost měl pojem „zpuštění“. Původci zanedbanosti byli především rodiče neposílající dítě do školy, a též rodiče, kteří na dítě neměli čas. Zanedbanost byla dávána za vinu především matkám, jež místo dohledu nad dítětem, šly za prací. Jako příčina zanedbanosti byly dále spatřovány bytové podmínky rodiny, dětská práce v továrně nebo špatná výchova. Další příčinou zanedbanosti mohl být alkoholismus v rodině. Podle představ soudobých autorit se zpuštění a zanedbanost mohla projevat: nečistotou a fyzickou slabostí těla, nedostatkem náboženského citu, nedostatkem studu a špatnými mravy, nedostatkem lítosti nad zlým činem, nočním potulováním, útekou z domu, žebráním, nemírným požíváním alkoholu, kouřením, leností, neposlušností vůči každé autoritě, vandalismem, závistí, ubližováním druhým, zpronevěrou, žhářstvím, vraždou a sebevraždou.²⁶⁶

Kromě špatného vychování a dozoru se objevuje s koncem 19. století jako příčina zanedbanosti i dědičnost, která je vnímána jako určitá forma předurčení dalšího vývoje dítěte. Otázkou bylo, zda dítě, které se narodilo soudně trestaným rodičům, může mít jiné chování a jednání než rodiče. Co je příčinou toho, že dítě se nechová tak, jak očekává zbytek společnosti? Je na vině dědičnost nebo prostředí? Nové otázky souvisí s pronikáním myšlenek sociálního darwinismu, sociologie a kriminologie do českého prostředí.²⁶⁷ V prostředí národa bez vlastní státnosti je problematika

²⁶⁵ „[Dítě]... bez dohledu a péče zůstaveno bylo zhoubným vlivům náhody... [Děti] jinak strádaly v nezdravých bytech, aneb toulaly se po ulicích.“ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 23an. K mravní čistotě malého dítěte např. SALZMANN, *Mravečinka...*, s. 19.

²⁶⁶ Dle ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 96.

²⁶⁷ Odras těchto myšlenek můžeme najít např. v knize Inocence Arnošta Bláhy BLÁHA, *Sociologie dětství*. Brno a Praha 1927.

zanedbaných dětí zvyrazněna nebezpečím, jaké tyto děti představují pro obrozující se národ.²⁶⁸

Zanedbanost byla v první řadě považována za jeden z důsledků chudoby. Nedostatek prostředků v rodině nutil i ženy jít za prací. Tato skutečnost byla považována za příčinu nedostatečného dozoru nad dětmi. Zanedbanost se týkala především dětí městského proletariátu. Větší počet zanedbaných dětí byl v průmyslových oblastech. Teprve počátkem 20. století se objevuje názor, že zanedbané může být i dítě majetných rodičů. Jako příčina zanedbanosti dětí z majetnějšího prostředí byl uváděn nedostatek pozornosti ze strany rodičů – matka věnující se především společenským povinnostem, otec nezajímající se o způsob výchovy svých dětí. Příčinou byla hlavně lhostejnost rodičů.²⁶⁹

Problematika zanedbanosti nabývala postupem doby na závažnosti. Zatímco počátkem 19. století můžeme sledovat pouze málo kroků vůči nedbalým rodičům,²⁷⁰ po polovině 19. století se mění postoj státu vůči tomuto jevu v tom, že se množí zásahy proti toulajícím se dětem. Je pravděpodobné, že v tomto ohledu stát reagoval na společenskou poptávku. Zásahy státu o něco zaostávaly za společenským a ekonomickým vývojem. Mnoho nařízení bylo vydáváno ex post a pouze se uzákonila již existující skutečnost. Zdá se, že ani v této době se nejednalo o nějaké systematické pojetí práva. Zákonná norma byla vydána pro potřeby vzniklé situace a neřešila všechny vyvstálé otázky a problémy. Zákony tak v mnohém zaostávaly za skutečností. O tom svědčí i kritika existujících zákonů ze strany současníků.²⁷¹

Změny ve společnosti, ke kterým došlo v průběhu 19. století, mohou za zproblematizování zanedbání dětí. Vlivem průmyslové revoluce došlo k uvolnění rodinných vztahů, rodina ztratila především svoji ochrannou roli.²⁷² Objevila se rovněž problematika kriminality a delikvence mládeže, která dle dobových pozorovatelů narůstala.²⁷³ Do popředí zájmu všech teoretiků se dostává otázka možnosti převýchovy

²⁶⁸ Toto je zřetelné např. v knize Marie Červinkové – Riegrové. ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...* Praha 1894.

²⁶⁹ Např. WOLFRING, *Erster Oesterreichischer Kinderschutzkongress...* Wien 1907.

²⁷⁰ Takovýmto zásahem byl např. Občanský zákoník z roku 1811 upravující právní a majetkové vztahy v rodině; zákon umožňoval rovněž odejmutí „moci otcovské“ – Občanský zákoník z roku 1811 na s. 275: [URL: http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=jgs&datum=10120003&seite00000275=&zoom=2](http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=jgs&datum=10120003&seite00000275=&zoom=2) [cit. 2008-11-01].

²⁷¹ K nesystematičnosti zákonů HIML, *Zrození vagabunda...*, s. 298.

²⁷² LENDEROVÁ – RÝDL, *Radostné dětství?...*, Praha 2006.

²⁷³ Např. FOUSTKA, *Péče o dítě...*, Praha s.d.

zanedbaných dětí, protože pouze tímto způsobem se dalo zabránit růstu kriminality. Ve snahách o prevenci nešlo pouze o ochranu společnosti před kriminalitou, ale také o snahu o zachování tradičního společenského řádu.²⁷⁴ Předpokladem pro úspěšné polepšení dětí se stalo jejich vyjmutí z rodiny a převýchova ve specializovaných ústavech.²⁷⁵

3. 3. 7. Zneužívání dětí a jeho vnímání společností

Se zanedbaností a zpustlostí dětí a mládeže mohlo souviset jejich zneužívání k různým účelům. V 19. století se pod pojmem zneužívání dítěte ukrývalo nejen sexuální zneužívání a týrání, ale zahrnoval i donucení dítěte k těžkým a nevhodným pracím nebo jeho navádění k žebrotě a prostituci.²⁷⁶

Dítě v rodině mělo být vůči nadměrnému týrání chráněno občanským zákonem z roku 1811, který v případě zneužívání otcovské moci umožňuje její odejmutí.²⁷⁷ Jako zneužití otcovské moci bylo vnímáno nejen nadměrné trestání dětí, ale také nucení dítěte k fyzicky náročné práci. Udání viníka ale záviselo na všímavosti okolí a na jeho vůli vměšovat se do rodinných záležitostí.²⁷⁸ Zákon sice umožňoval podání stížnosti ze strany dítěte, ale realita zůstala daleko za dikcí zákona. Kdyby dítě udalo svého otce, ztratila by rodina živitele, navíc by udání mohlo být vnímáno jako neúcta a nevděk vůči rodičům. Nadto dítě mělo málokdy povědomí o zákonech a platných normách. Pokud nastala situace, že otci na podnět okolí byla soudem odejmuta jeho pravomoc, musel soud dítěti určit poručníka nebo dítě dokonce mohlo být odejmuto z rodiny. Nemůžeme říci, že by minulá století byla krutější k dětem, pouze je vnímala jiným způsobem a vznášela vůči nim jiné požadavky. Dítě bylo na svoji budoucnost připravováno tvrdším

²⁷⁴ OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?*... Frankfurt/New York 2000.

²⁷⁵ K polepšováním třetí kapitola práce s. 187an.

²⁷⁶ Tyto dvě polohy jsou zřetelné např. ve zprávách nalezince, kde panují obavy, že pěstouni mohou zneužívat děti sexuálně nebo na těžké práce např. NA, ZPN, Vývoj, organizace a agenda ústavu 1893 – 1949, kart. 2; nebo např. FOUSTKA, *Péče o dítě...*, Praha s.d.

²⁷⁷ § 178 obč. z. zněl: „jestliže by otec své moci zle užívaje, dítěti v právech ubližoval, aneb s povinností s mocí otcovskou spojených nekonal, může netoliko dítě samo, nýbrž i každý, kdož by toho vědomost měl, zvláště pak nejbližší příbuzní jeho na soudu pomoci žádati. Soud to má vyšetřiti a podle okolností opatření učiniti.“

²⁷⁸ Např. roku 1906 stanul před okresním soudem ve Vídni inženýr trestající své děti rákoskou na vyklepávání koberců, jednalo se o tříletou Herthu a čtyřletého Waltra. Pachatele udal typograf, který bydlel ve stejném domě. Jako svědci u soudu vypovídali další sousedé, kteří uváděli, že často slyšeli křik dětí. Inženýr se hájil tím, že děti koupal, ale to nezdůvodňovalo modřiny a podlitiny, které našel lékař při prohlídce dětí. Na svojí obhajobu otec uvedl, že si myslí, že okolí příliš zasahuje do jeho pravomocí. Deutsches Volksblatt vom 19. Juli 1906, Wien. Cit. dle WOLFRING, *Erster Oesterreichischer...*, s. 13.

zacházením. Zdůraznění důležitosti psychického a fyzického zdraví a předpoklad souvislosti jeho kvality v dospělosti s jeho kvalitou v dětství, vedly ke změně vnímání tohoto období lidského života. Dítě jako jedinec získává postupně svá práva na ochranu před špatným zacházením. Poskytnutí těchto práv souvisí se snahou ustanovit řád ve společnosti a s disciplinací.

3. 3. 7. 1. Problematika dětské námezdní práce

Dětská práce patřila neodmyslitelně k jednomu z prožitků dětství. K pomoci v domácnosti a hospodářství byly vedeny jak dívky, tak chlapci. Rovněž námezdní práce byla součástí dětství.²⁷⁹ Týkala se především chudých rodin, kde dětský přivýdělek byl vítanou výpomocí. První hlasy proti námezdní dětské práci se objevují v 18. století. Osvícenci brojí především proti přetížení dětského organismu nevhodnými pracemi (v dole, na šachtě). Nadměrné zatěžování těla dítěte mohlo vést k fyzické degeneraci, k předčasnému vyčerpání dětského organismu, které se mohlo projevit předčasným úmrtím nebo fyzickou méněcenností v dospělosti. Teoretici zdravotní policie upozorňují i na odlišné dispozice každého jedince, ale práce je nadále považována za důležitý výchovný prostředek, který předchází lenosti a zahálčivosti v pozdějších letech života.²⁸⁰ Striktně je rozlišováno mezi prací vhodnou pro dítě a prací výslovně nevhodnou a nebezpečnou.²⁸¹ Proč právě osvícenství přináší tento ohled vůči dítěti? Státu šlo o zdravou populaci, a tak bylo v jeho zájmu ochránit děti a mládež před předčasným vstoupením do výdělečného pracovního procesu. Podle osvícenců potřebovalo dítě sílu především k růstu, a to jak rozumovému, tak tělesnému, přičemž od určitého věku bylo potřeba začít se vzděláváním, jež mělo vést k rozvoji „duševních“ i fyzických sil.²⁸² Kromě vzdělávání mělo být dítě zapojováno do různých pomocných prací, a tím vedeno k pilnosti a pracovitosti. Dětskému organismu měla být dána možnost dospět, tedy dosáhnout dostatečných sil k uplatnění ve společnosti. Zájmem státu se stalo, aby každé dítě absolvovalo alespoň základní vzdělání. Z tohoto důvodu najdeme jisté ochranné prvky už v tereziánském školním řádu, který obsahoval i

²⁷⁹ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 293n.

²⁸⁰ O důležité roli práce ve výchově dětí svědčí zavádění textilní výroby při některých školách. Výroba byla určena pro manufaktury. Zaměstnávány byly především chudé děti. Ruční práce se týkaly dívek, chlapci se učili např. včelařství nebo šlechtitelství. K tomu ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy...*, s. 36.

²⁸¹ FRANK, II., s. 534n.

²⁸² O správném vzdělávání a vychovávání dětí např. SALZMANN, *Mravečinka...*, Praha 1878.

nařízení týkající se výtěžné dětské práce v manufakturách. Ochrana se týkala především zde pracujících sirotků, ale i dětí majících rodiče. Dětem kromě námezdní práce mělo být umožněno vzdělání. S ohledem na výtěžnou práci dětí bez rodičů a jejich ubytování v prostorách manufaktury se stalo důležité zachování zdraví a mravnosti, proto školský patent následovala nařízení chránící nejen zdraví, ale i zabraňující předčasnému tělesnému styku mezi chlapci a dívkami. Např. roku 1786 bylo nařízeno, že „*chlapci a dívky [pracující v továrnách] musí být v ložnicích oddělení, v jedné posteli nesmí spát více než jedno dítě, děti se mají aspoň jednou týdně čistit mytím a česáním, dětem musí být každý 8 den dáváno čisté a vyprané prádlo a každý měsíc se má čistit ložnice a dávat nové prostěradlo.*“²⁸³ Akcentování nutnosti udržování a zachování čistoty jistě souvisí s ohledem na zdraví a hygienu dětí. Oddělené ložnice a samostatné spaní měly zabránit předčasnému zahájení pohlavního života, rovněž měly zajistit možnost odpočinku a regeneraci sil.

Škola byla určena pro děti, jejichž rodiče si nemohli dovolit soukromého učitele nebo jejichž rodiče nepovažovali za nutné nějakého najmout. Za neposílání dítěte do školy čekal rodiče trest v podobě finanční pokuty nebo veřejně prospěšných prací.²⁸⁴ Nedá se ale říci, že rodiče nařízení uposlechli. Ještě hluboko v 19. století se setkáváme s problémem nedostatečné školní docházky.²⁸⁵

Děti zaměstnané v rodícím se průmyslu měly mít zajištěno pokračování ve vzdělání, proto bylo nařízeno, aby při továrnách vznikly večerní nebo nedělní školy. Přičemž bylo důležité, aby dítě mělo při vstupu do podniku již určité znalosti, a tak dekretem dvorské kanceláře z roku 1805 bylo stanoveno, aby děti, které ještě nedosáhly devíti let, nebyly přijímány k tovární práci. Byla rovněž zavedena povinnost lékařských prohlídek. Stanovení hranice devíti let pro vstup do průmyslové výroby souvisí s ochranou dětského organismu. Věková hranice devíti let pro zahájení námezdní práce odporuje obecně respektovanému ukončení druhé fáze životního cyklu (tj. dosažení dvanácti, resp. čtrnácti let), jejímž dovršením bylo dítě považováno za samostatné. Z vyznění nařízení vyplývá, že devítileté děti byly považovány za schopné vstoupit do

²⁸³ Cit dle Siegmund KRAUS, *Kinderarbeit und gesetzlicher Kinderschutz in Österreich*. In: Edmund BERNATZIK –Eugen PHILIPPOVICH, *Wiener Staatswissenschaftliche Studien*. Fünfter Band. Wien und Leipzig 1904, s. 269.

²⁸⁴ Tamtéž, s. 269.

²⁸⁵ K tomu STRÁNÍKOVÁ, *Německobrodská hlavní škola v 19. století – hlavní tendence vývoje docházky chlapců a dívek*. In: *Od počtí ke školní brašně...*, s. 61 – 73.

zaměstnaneckého poměru. Nástup v devíti letech měl zaručit, aby dítě absolvovalo alespoň tři roky školní docházku s ostatními dětmi. To, že se alespoň naučilo číst a psát bylo pravděpodobně považováno za dostatečné znalosti k nastoupení do pracovního procesu. Na realizaci všech nařízení měl dohlížet duchovní a vrchnost.²⁸⁶ Otázkou je, zda daná nařízení byla skutečně respektována. Jejich vymahatelnost závisela hlavně na postoji vrchnosti a rovněž duchovního, a souvisela s ekonomickými podmínkami. Příčinou, proč i po tomto nařízení se setkáváme se zaměstnáváním chudých dětí mladších devíti let v průmyslových podnicích, byla sociální a ekonomická otázka. V některých případech se jednalo o opuštěné děti nebo sirotky, manufaktura byla určitým řešením toho, jak se o tyto děti postarat s minimálními náklady.

S postupem doby můžeme sledovat zvyšování citlivosti vůči dětské námezdní práci. Důvodem bylo především předčasné dospívání takto pracujících dětí – neblahý vliv kontaktu s dospělými dělníky, zvláště jeho vliv na dětské chování. Špatný dopad na chování dítěte mohla mít i práce v zemědělství dávající příležitost k potulce, polnímu pychu a předčasnému „z nemravňení“.²⁸⁷ Jako nebezpečnější pro dítě byla vnímána práce v továrnách, proto následovala další nařízení omezující námezdní dětskou práci v průmyslových podnicích. Dekret Dvorské kanceláře z roku 1842 omezoval zaměstnávání dětí zákazem přijímání dětí mladších dvanácti let. O účinnosti tohoto dekretu lze pochybovat, protože zároveň povoloval výjimečně zaměstnat i děti devítileté s tou podmínkou, že alespoň tři roky chodily do školy a že zaměstnavatel zajistí pokračování jejich vzdělávání. Povolení zaměstnání dítěte záviselo na vrchnosti. Dekret zároveň určil maximální pracovní dobu pro děti od devíti do dvanácti let 10 hodin, pro dvanácti až šestnáctileté 12 hodin denně. Dětem měla být poskytnuta i doba pro regeneraci. Pracovní doba musela být přerušena alespoň jednou hodinovou přestávkou. Dekret dále zakazoval noční práci, tj. od 9 večer do 5 hodin ráno, dětem mladším šestnácti let. Zároveň bylo nařízeno, aby zaměstnavatelé vedli seznam u nich zaměstnaných dětí, které jsou mladší šestnácti let. Tento seznam měl obsahovat jméno, věk, bydliště a datum vstupu do továrny. Tyto seznamy se odevzdávaly vrchnosti a duchovnímu. Zaměstnávání dětí, v intencích dekretu z roku 1842, mělo probíhat pod kontrolou vrchnosti a rovněž státních orgánů. Jeho účinnost byla pravděpodobně malá, protože následovala další nařízení omezující dětskou námezdní práci a upravující její

²⁸⁶ KRAUS, *Kinderarbeit...*, s. 249 – 451.

podmínky. Dekret z roku 1846 nepřipouštěl již zaměstnávat děti mladší dvanácti let, a dále kromě polední přestávky nařizoval dvě půlhodinové přestávky, ráno na svačinu a večer na večeři. Ani tato nařízení nebyla dodržována. Následovalo nařízení obsažené v živnostenském řádu z roku 1859, které zakázalo zaměstnávání dětí mladších deseti let v provozech, kde je více než dvacet dělníků; děti starší deseti let směly být zaměstnány pouze na žádost otce nebo poručníka. Tuto žádost muselo schválit představenstvo obce. Povolení smělo být uděleno jen, když bylo zajištěno další vzdělávání dítěte. Těmto dětem směly být přiděleny pouze práce, které nepoškozovaly zdraví a nebrzdily jejich fyzický vývoj. Živnostenský řád upravoval i pracovní dobu, která u dětí do dvanácti let nesměla přesahovat 10 hodin. V případě nutnosti mohla být prodloužena o dvě hodiny. Prodloužení mělo trvat maximálně jeden měsíc. Řád zakazoval noční práci dětí mladších čtrnácti let. Zároveň byl zachován princip domluvy mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Ani živnostenský řád nebyl dodržován. O nedodržování svědčí zprávy obchodních komor, např. v Liberci v roce 1870 pracovaly osmi až čtrnáctileté děti jako dospělí.²⁸⁸ Byla vydána další opatření regulující zaměstnávání dětí v továrnách, ale i ta zůstávala nevyslyšena, přestože cílem většiny nařízení bylo zachování zdraví mladého jedince a umožnění dosažení vzdělání. Možným důvodem pro neuposlechnutí nařízení upravujících dětskou námezdní práci byla oboustranná výhodnost. Dětská práce byla levnější než práce dospělých. Zároveň pro chudou rodinu znamenal dětský přívídělek přilepšení do rodinného rozpočtu. Ohledy na vzdělání šly stranou. Dá se říci, že zvítězily ekonomické zájmy nad zřetelem ke zdraví dítěte a jeho vzdělání. Výchova v chudších vrstvách se pravděpodobně zaměřovala spíše na okamžité potřeby rodiny než na potřeby dítěte a jeho budoucnost. Především na rodičích a rovněž na jejich názorech na vzdělání záleželo, jakou strategii zvolí. Odlišný názor na vzdělání mělo prostředí řemeslníků, kvalifikovaných dělníků či dělníků bez kvalifikace. Teprve ke konci 19. století můžeme zaznamenat postupnou změnu v názorech na důležitost vzdělání dítěte a zohlednění možnosti sociálního vzestupu ve výchově.²⁸⁹

²⁸⁷ ŠAFRÁNEK, *Vývoj...*, s. 50.

²⁸⁸ Cit dle Albín BRÁF, *Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse*. Prag 1881.

²⁸⁹ K dětství v chudé rodině a rozdílným strategiím MACHAČOVÁ, *Dětství v chudé rodině – 2. polovina 19. století v Českých zemích*. In: *Od početí ke školní brašně...*, s. 111 – 118; rovněž Jiří MATĚJČEK, *Dětství nádeníka se střídavým zaměstnáním Václava – Wenzla Holka: z doby vzniku „moderní nespokojenosti“*. In: *Tamtéž.*, s. 119 – 125.

V problematice dětské výdělečné práce narážíme ještě na odlišný přístup k chlapecké a dívčí mládeži. Nařízení zohledňovala učňovskou mládež, tedy chlapce. Dívky se netýkala. Jejich ochrana byla ponechána soukromé dobročinné iniciativě.²⁹⁰ Rovněž nebezpečí plynoucí z předčasného zaměstnání se lišila. Chlapci hrozila delikvence, dívky prostituce.

Přestože nařízení v praxi byla obcházena, měla pozitivní vliv na formování názorů veřejnosti. Podařilo se zviditelnit problematiku dětské námezdní práce. Dětská práce začala být na přelomu 19. a 20. století odsuzována veřejností, stejně se k ní stavěla rodící se česká sociologie.²⁹¹ Snahy o omezení dětské námezdní práce svědčí o určitém posunu ve vnímání dětství a rovněž o posunu ve vnímání námezdní práce. Dětská námezdní práce byla odmítnuta. Opatření týkající se dětské práce tak mohla vést k prodloužení dětství.

3. 3. 7. 2. Obchod s dětmi

Pojem „obchod s dětmi“ se v 19. století nevyskytuje. Jedná se o novodobou problematiku, přesto jsme ho zvolili pro označení jevu, který se vyskytoval především ve východních Čechách a současnky byl nazýván „harfenictví“. Jednalo se o pronajímání dětí ze strany rodičů potulným hudebníkům.²⁹² Harfenictví – tedy vydělávání si peněz za pomoci hudby chozením dům od domu, nebylo novým jevem, existovalo již dříve.²⁹³ Víme jistě, že společnost sledovala tento jev s nedůvěrou. Svědectví o tom podávají některé výchovné knihy určené pro mládež. Znepokojující bylo, když s dospělou mužskou osobou vystupovala dívka. Tu pronásledovalo podezření prostituce nebo intimního vztahu se svým spoluhráčem.²⁹⁴ Harfenictví jako způsob přivýdělnku bylo typické především pro chudé rodiny. „Na harfu“ byly posílány především děti dělníků nebo baráčníků, méně rolníků nebo řemeslníků.²⁹⁵ Ke konci

²⁹⁰ K tomu ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 42n.

²⁹¹ Dle LENDEROVÁ – RÝDL, s. 296.

²⁹² FOUSTKA, *Péče o dítě...* Praha s.d.; Pronajímání se tak týkalo spíše starších dětí, většinou dvanácti až dvacetiletých. Dle GEBAUER, *Východočeské otrokářství*, s. 12; podle K. Krpaty byly pronajímány i devítileté děti Karel R. KRATA, *Harfenická kruciáta*. Hradec Králové 1987.

²⁹³ GEBAUER, s. 14.

²⁹⁴ Např. v románu F. Rubeše vystupuje dívka Liduška, která je sirotek a doprovází svého děda na harfu. Liduška se seznámí s dívkou z vyšší vrstvy než je ona, matka dívky zakáže udržovat s ní kamarádství, protože je harfenice. František RUBEŠ, *Harfenice. Obrázky ze života*. Nákladem Martina Neureutra v Praze 1844.

²⁹⁵ GEBAUER, s. 13.

století začalo být harfenictví považováno za vykořisťování dětské práce a označováno jako otrokářství,²⁹⁶ především kvůli tomu, že vydělané peníze získával někdo jiný.

Harfenictví bylo provozováno v chudých regionech ležících mimo dopravní síť. Doloženo je v oblasti kolem Nechanic. Jednalo se o region zaměřený na zemědělství, s horší kvalitou půdy. Charakteristické pro tuto oblast byly špatné cesty, zanedbané vesnice, nerozvinutý průmysl.²⁹⁷ Kromě východních Čech je harfenictví zmiňováno v Krušných horách.²⁹⁸

Harfenictvím se zabývali lidé mající s ním předchozí zkušenost. V některých rodinách se dokonce toto povolání dědilo.²⁹⁹ Mezi rodiči a provozovatelem „živnosti“ byla uzavřena smlouva, jednalo se tedy o pracovní poměr, proto bývají osoby pronajímající si děti k hudební produkci označovány jako podnikatelé.

Podnikatel³⁰⁰ se většinou snažil sehnat větší skupinu dětí o šesti a více členech. Skupina měla mít stejný počet chlapců jako dívek tak, aby děti mohly vystupovat v páru. Děti si pronajímali na smlouvu od rodičů za odměnu 80 – 280 zl. ročně. Děti někdy vstupovaly do služeb i proti vůli rodičů. V některých případech byli pronajímáni i sirotci. Výše odměny závisela na umu dítěte a nástroji, na který hrál. Ve smlouvě bylo stanoveno, že vydělané peníze za hraní bude dítě odvádět podnikateli, za to mu bude poskytnuto zaopatření a hudební nástroj. Podnikatel zaplatil dítěti cestu za prací i zpět a vyplatil rodičům mzdu za rok, zároveň zařídil vydání cestovního pasu nebo čelední knížky. Doba dohodnutého pronájmu dětí činila nejméně dva až tři roky.³⁰¹ V místě bydliště absolvovaly většinou krátký výcvik na harfu nebo jiný hudební nástroj. Cestou se pak ve hraní zdokonalovaly. Podnikatelé odváděli malé hudebníky především na východ – do Ruska, Číny, Turecka apod. Tedy do oblastí s nižší vzdělaností a nižšími nároky na hudební produkci. Vyhledávali místa s větší koncentrací obyvatelstva a využívali politické zmatky v daném regionu.

Kvalita hudební produkce byla většinou nízká, proto se muzicírovalo na ulicích, v hospodách, po barech, nevěstincích i soukromých domech. Harfenictví bylo

²⁹⁶ GEBAUER, s. 15; rovněž František Ladislav SÁL, *Harfenické děti*. Praha 1914.

²⁹⁷ GEBAUER, s. 6.

²⁹⁸ Franz JANISCH, *Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend in Böhmen*. Bericht für den I. österreichischen Kinderschutzkongreß Wien 1907 nach behördlichen Gutachten. Friedland in Böhmen 1907.

²⁹⁹ GEBAUER, s. 7n.

³⁰⁰ V pramenech bývá označován jako harfenistář GEBAUER, s. 39; rovněž KRPATA, *Harfenická...*, Hradec Králové 1987.

provázáno s některými formami kriminality – tuláctvím, žebrotou, podvody, prostitucí a násilím. Především k žebrotě a prostituci mělo velmi blízko a bylo s ní provázáno. Rovněž bylo doprovázeno alkoholismem. Špatné podmínky měly vliv jak na chování jedince, tak na jeho zdraví. Někteří podnikatelé své svěřence týrali, nedávali jim dost najíst a bili je.³⁰² Harfenictví můžeme považovat i za určitý druh kuplířství, protože v některých případech byly do služby posílány i dívky, které neuměly hrát na žádný hudební nástroj a ani je nikdo hrát nenaučil.³⁰³ Děti rovněž musely každý den přinést stanovené množství peněz. Pokud přinesly menší obnos, byly trestány. Strach z trestu mohl vést k tomu, že dívka zákazníkovi „dobrovolně“ poskytla nejen svůj hudební um, ale i své tělo.

Jedinou snahou o podchycení tohoto jevu bylo nařízení o sestavení seznamu osob, které najímají děti za účelem přivýdělků pomocí hry na hudební nástroj. Seznam měl sloužit pro lepší kontrolu daných osob. Realita byla ve skutečnosti jiná. Některé obce z regionu, kde se harfenictví vyskytovalo, zapřely existenci podnikatelů na svém území. Důvodem proto bylo, že se jednalo o vzájemně výhodný obchod.³⁰⁴ Krokem proti harfenictví bylo ztížení vydávání cestovních dokladů, ale dopad daného nařízení závisel na okresních hejtmanstvích a jejich postoji.³⁰⁵

Pohled společnosti se počátkem 20. století zaměřuje na harfenictví, protože souviselo s žebrotou, kriminalitou a prostitucí. Největším problémem byla jeho nekontrolovatelnost, znepokojující byla i anonymita mladistvých, kteří se tímto způsobem dostávali do zahraničí a po několika letech se vraceli domů. Tito jedinci mohli znamenat nebezpečí pro populaci kvůli možnému onemocnění nakažlivými chorobami a rovněž kvůli svému chování. Pokusy o zakázání harfenictví souvisí se snahou o ochranu společnosti.

³⁰¹ GEBAUER, s. 14-15.

³⁰² Tamtéž; rovněž František Ladislav SÁL, *Harfenické děti*. Praha 1914.

³⁰³ GEBAUER, s. 27; rovněž KRPATA, *Harfenická...*, Hradec Králové 1987.

³⁰⁴ KRPATA, *Harfenická...*, Hradec Králové 1987.

³⁰⁵ GEBAUER, s. 75n.; rovněž KRPATA, *Harfenická...*, Hradec Králové 1987.

3. 3. 8. Dětská delikvence a kriminalita

V letech 1780 – 1820 se zrodil koncept dětské zločinnosti. Tento koncept vytvořilo měšťanstvo svým akcentem mravnosti.³⁰⁶ Důležité bylo stanovit věk, ve kterém dítě již chápe své provinění a může za něj nést odpovědnost. První stanovení dětské trestní odpovědnosti nalezneme v zákoníku z roku 1803. Ta začíná čtrnáctým rokem. Dítě se pravděpodobně mohlo dostat před soud i jako dvanáctileté, protože zákon uvádí jako jednu z polehčujících okolností věk pod dvanáct let.³⁰⁷ Zákon z roku 1852 upřesnil trestnost. Dítě zůstalo beztrestné do deseti let, za případné poklesky je měl potrestat otec nebo poručník, jedenácti až čtrnáctileté děti byly již trestány soudně, ale čekal je nižší trest. Pro čtrnácti až šestnáctileté osoby byl trest o něco vyšší, v šestnácti letech se stával jedinec plně trestně zodpovědným za své činy. Zákoník poprvé počítal se speciálním vězením, které by bylo určeno pouze pro mladistvé, a kde by probíhala převýchova.³⁰⁸ Realita zůstala až do 80. let 19. století jiná. Speciální vězení v českých podmínkách neexistovalo, mladiství byli v nejlepším případě pouze odděleni od dospělých, ale někdy ani to nebylo možné.³⁰⁹ Teprve v 80. letech 19. století převládl názor o nutnosti zřízení speciálních ústavů pro převýchovu mladistvých delikventů a zločinců, nejprve na soukromé úrovni.³¹⁰ O pár let později byl vydán zákon o zřizování polepšoven a donucovacích pracoven.³¹¹

Kde hledat příčinu tohoto obratu? Počátkem 19. století proběhla v souvislosti s válečnými událostmi hospodářská krize a roku 1811 musel být vyhlášen státní bankrot. Vlivem nepříznivého hospodářského a ekonomického vývoje stoupla kriminalita, přičemž převažovaly majetkové delikty. Začala být hledána příčina tohoto nárůstu. Stát svůj zájem obrátil i k dětem. Dítě bylo díky pedagogickému optimismu považováno za nevinné, za jeho nepřipustné chování byli viněni především rodiče a jejich špatná výchova. Vinu na delikventním chování neslo i prostředí, ve kterém dítě vyrostlo – alkoholismus rodičů, nevzdělanost nebo nekvalitní bytové podmínky. Dítě podle těchto názorů nebylo zodpovědné za svoji výchovu a za podmínky, v nichž žilo.

³⁰⁶ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 296n.

³⁰⁷ KNIHA PRÁV, §§ 2 a 39.

³⁰⁸ Mojmír LEPÁŘ, *Ochrana práv osob nedospělých a nezletilých*. Praha 1910.

³⁰⁹ Národní archiv (dále NA), Zemský výbor III. (dále ZV), sign. XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny, Zřizování donucovacích pracoven 1884 – 1889, Zpráva ředitele zemské káznice v Praze ze dne 29.12.1886, kart. 9902.

³¹⁰ Roku 1883 byla otevřena chlapecká vychovatelna v Libni. K tomu SECKÝ, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými ...*, *Obrázky ze života těch, na něž rádi zapomínáme*, Praha 1910, s. 194.

Proto je akcentována nutnost vyjmout dítě ze špatného prostředí a převychovat, tedy nahradit chybějící výchovu.³¹²

Zločinnost a delikvence mládeže byla vnímána jako symptom jiných ohrožujících jevů – chudoby, tuláctví, žebráctví, zanedbání, zneužívání dětské pracovní síly, nemanželského původu apod.³¹³ Společnost se snažila zabránit vzniku delikvence a kriminality tím, že zaváděla preventivní opatření vůči jevům, které považovala za ohrožující, a také tím, že se snažila o převýchovu dětí, které se již nějakým způsobem prohřešily. Nástrojem k tomu byla zákonná opatření, vznik specializovaných ústavů a dobročinnost.

Během 19. století narůstá počet ohrožujících jevů. Dá se říci, že 19. století mnohé zdědilo ze století předcházejícího, rozvinulo osvícenské teorie a přeměnilo je pro potřeby moderní společnosti a moderního státu. Druhá polovina století přináší nejen snahy konat dobročinnost, ale v rámci filantropie také snahy o dosažení trvalých změn v zákonných opatřeních. Stát se v této době mění ze státu charakterizovaného jako „laissez – faire“ ve stát intervenční, který rozšiřuje své právo zásahu i do privátní sféry občana.³¹⁴

³¹¹ Ke vzniku polepšoven 3. kapitola práce, s. 187an.

³¹² K tomu OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?...*, Frankfurt/New York 2000.

³¹³ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 296 – 298.

³¹⁴ K tomu OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?...*, Frankfurt/New York 2000.

4. Státní a soukromé ústavy určené pro ochranu dítěte

Osvícenství přineslo důraz na zdraví a blaho jedince, které mohlo být ovlivněno mnoha faktory. Stát měl zájem na tom, aby populace byla zdravá, schopná vojenské služby.¹ V medicíně konce 18. století převládal názor, že fyzický a duševní stav dospělého člověka je ovlivněn fyzickým a duševním stavem matky. Z tohoto důvodu se lékaři soustředili rovněž na zdravotní stav ženy, jejíž organizmus byl v jejich očích ohroženější různými nemocemi. Kromě nemocného těla se lékaři začali zajímat o duševní choroby a jejich léčení.² V obou případech šlo o to, navrátit jedince do společnosti. Aby společnost mohla být tímto způsobem ozdravována, bylo nejprve třeba jedince ze společnosti vyčlenit a podrobit ho zkoumání a léčbě. Tato snaha vedla ke vzniku racionalizovaných ústavů, ve kterých bylo možno nemocné léčit a provádět výzkum. Kromě výzkumu probíhala v těchto ústavech výuka budoucích lékařů.

Specializovaným ústavům, které začaly vznikat v průběhu 18. století, předcházely ústavy, které byly spíše místem azylu než místem léčby. Tyto ústavy vznikly z iniciativy panovníka, města, vrchnosti, církve nebo náboženského bratrstva. Byly většinou určeny pro předem stanovený počet nemocných a přestárlých obyvatel města. Umístění v ústavu často nesouviselo s chudobou, protože se dalo zajistit finančním obdarováním ústavu nebo zřízením nadace určené na pokrytí nákladů spojených s ošetřováním konkrétní osoby. Do špitálů mohly být umisťovány i opuštěné děti a sirotci. Pacienti nebyli v těchto ústavech odděleni dle pohlaví ani dle věku.³ První velké ústavy, které byly určeny pro větší počet chovanců, začaly vznikat v 16. století.⁴ Příkladem ústavu tohoto typu je Vlašský špitál, který vznikl iniciativou italské kongregace počátkem 17. století v Praze. V 18. století se tento ústav více specializoval na péči o nalezené a sirotky, ale stále pečoval i o několik špitálních.⁵

¹ O jednotlivých zájmech osvícenského státu např. sborník LORMAN – TINKOVÁ (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*. Praha 2009

² K vzniku ústavů pro duševně nemocné FOUCAULT, *Dějiny šílenství v době osvícenství...* Praha 1994.

³ O špitální péči vzniklo již mnoho prací. Velmi dobře je zpracována problematika pražských špitálů, kterým je věnován sborník Documenta Pragensia 7/1987. O vývoji pražských zdravotních ústavů rovněž SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999.

⁴ V některých zemích vznikly tyto ústavy již dříve. Např. Hôtel de Dieu v Paříži. K tomu např. SVOBODNÝ, *Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefinských reforem*. Documenta Pragensia 7/1987, č. I., s. 113 – 134; SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999.

⁵ O Vlašském špitálu: SVOBODNÝ – KUDĚLA, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719 – 1789)*, HD 15/1991, s. 47 – 75. Rovněž SVOBODNÝ, *Vlašský špitál na Malé Straně...*, s. 113 – 134.

Panovník do zdravotních záležitostí příliš nezasahoval, kromě krizových období epidemií, kdy bylo zapotřebí zabránit dalšímu šíření nákazy. Ze strany panovnického dvora byly podporovány různé dobročinné spolky a nadace, jejich účelem byla zdravotní a sociální péče.⁶ Častější a intenzivnější zásahy panovníka do otázek organizování zdravotnictví a otázek chudinské péče lze sledovat v souvislosti s důsledky třicetileté války od 20. let 17. století.⁷ Největší změny ve zdravotní a sociální péči nastávají v souvislosti s osvícenskými reformami, kdy jedním z kroků tereziánských reforem zdravotnictví bylo vybudování jednotné zdravotní správy. Byla vytvořena síť zdravotních „komisařů“ – městských, krajských a zemských fyziků. Vliv na podobu zdravotnictví měl osobní lékař Marie Terezie Gerhard van Swieten, který byl panovnicí pověřen reformou zdravotnictví. Zdravotní řády z let 1752 – 1753 kodifikují požadavky na vzdělání a povinnosti zdravotníků, možnosti jejich evidence, rozmístění a objem jejich činností.⁸ V Čechách byla nejvyšším orgánem lékařská fakulta v Praze, v zemích kde neexistovala lékařská fakulta (Morava, Slezsko) byla nejvyšším orgánem sanitární komise.⁹ Byl změněn způsob vzdělávání budoucích lékařů, kteří museli absolvovat praktickou výuku, aby získali aprobaci.¹⁰

Až do 80. let 18. století neexistovaly, kromě nemocnic založených Milosrdnými bratry a Alžbětinkami, ústavy, které by poskytovaly nemocným kvalifikovanou lůžkovou lékařskou péči. Toto změnila reforma provedená roku 1781 Josefem II. vydáním tzv. direktivních pravidel, která přesně určovala, pro jaké skupiny obyvatelstva budou napříště zřizovány ústavy. Jako první je v direktivních pravidlech zmíněna opuštěná mládež, následují nemocní bez prostředků, jako poslední je zmíněna skupina obyvatelstva, která vzbuzuje odpor na veřejnosti tj. postižení viditelnou vadou nebo duševně nemocní. Direktivní pravidla nařizovala, aby v každé zemi vznikl nalezinec a sirotčinec pro zaopatření dětí; porodnice, která měla sloužit jako útočiště pro těhotné svobodné ženy; nemocnice určená pro příjem nemocných; chorobinec, který měl poskytnout péči osobám vzbuzujícím opovržení a ústav pro duševně nemocné. Zároveň

⁶ Tato podpora spočívala v udělení privilegií, poskytnutí dotace apod.

⁷ K důsledkům třicetileté války na obyvatelstvo FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 102an.; K vývoji lékařství v českých zemích SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004.

⁸ Generální zdravotní řád pro Čechy a Moravu byl vydán dne 15. prosince 1752, pro Slezsko dne 13. října 1752, nakonec pro celek Dědičných zemí roku 1770. K tomu TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát...*, s. 253.

⁹ Dle STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*, s. 91an.

¹⁰ SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.

bylo stanoveno, aby proběhla zdravotní prohlídka všech osob, které byly ošetřovány v dosud existujících špitálech a zaopatřovacích ústavech. Prohlídky se týkaly i dětí nacházejících se v těchto institucích. Účelem prohlídek bylo zjistit, zda tyto osoby požívají pomoc oprávněně nebo ji zneužívají. Dále bylo nařízeno zrušení některých špitálů a převedení jejich financí a nadání do jednotného fondu, z kterého měly být financovány nové ústavy. Jestliže byla skutečná potřeba, měly být osoby, které se ve zrušených ústavech nacházely, přemístěny do ústavů nového typu. V případě, že ústavní péče nebyla potřebná, byla vypočítána výše podpory, která představovala určité životní minimum. Podpora měla být vyplácena v pevně stanovenou dobu. Kromě zdravotnických institucí byla zreformována i chudinská péče, která byla dána pod správu jednotlivých far nebo obcí. Nárok na udílení podpory měly pouze usazené osoby, které příslušely do dané obce. Podporu mohl získat i cizí člověk usazený v obci pod podmínkou, že v obci provozoval řemeslo nebo jinak pracoval alespoň deset let.¹¹

Realizace josefínských reforem zdravotní a chudinské péče byla podmíněna dostatečným množstvím finančních prostředků na zřízení ústavů a následnou péči v nich. Financování péče o chudé a nemocné bylo roztrženo do různých nadací, o nichž stát neměl přehled. Aby mohla být péče centralizována, bylo zapotřebí získat povědomí o existujících nadáních. V Čechách narazil plán na zřízení jednotného fondu na potíže, které spočívaly v nepřehlednosti různých odkazů a fondů. Tyto potíže trvaly až do roku 1787, kdy byli do Prahy posláni dva úředníci dvorské účtárny pověřeni zpracováním daného úkolu. Vznikl nadační fond rozdělený do různých kategorií, zároveň byl schválen plán k realizaci reforem stanovených v direktivních pravidlech. Nadační fond byl doplňován taxami za ošetření, povinnými dávkami, dary apod. Kvůli finančním problémům s vytvořením jednotného nadačního fondu z majetku zrušených klášterů došlo v Čechách ke zpoždění otevření nových specializovaných ústavů. Porodnice s nalezincem byly zpřístupněny veřejnosti roku 1789, ve stejném roce byl otevřen chorobinec. Nemocnice a ústav pro choromyslné zahájily svoji činnost až v roce 1790. Hlavní dozor nad těmito ústavami a nad chudinskou péčí byl svěřen zemskému protomedikovi,¹² který byl postaven do čela nového vrchního ředitelství.

Všechny státní ústavy stály pod správou všeobecné nemocnice. Nacházely se v jedné lokalitě pražského Nového Města blízko sebe, aby byl umožněn snadný převoz

¹¹ K tomu BAYER, *Beschreibung der öffentlichen Armenversorgungsanstalten...*, s. 30an.

nemocných. Poloha a podoba ústavů odpovídala dobovým lékařským znalostem, dle kterých bylo nutné umístit ústavy tak, aby měly dostatek čistého vzduchu. Ideální zdravotní ústav měl mít vysoké stropy, velká okna, aby byl zajištěn dostatek světla. Okna, rozmístění pokojů a chodeb, to vše mělo umožňovat racionální větrání prostorů tak, aby nevznikl v budově průvan, který byl v dané době považován za zdraví nebezpečný.¹³ Důraz byl kladen i na velikost a rozmístění chodeb a schodiště. Schodiště mělo být reprezentativní součástí budovy.¹⁴

Při výběru umístění ústavů v Praze hrály velkou roli finanční prostředky, které bylo třeba vynaložit na jejich zřízení. Byl stanoven přesný rozpočet. Ten neměl být překročen. V rámci snahy o úsporu nákladů bylo rozhodnuto, že pro potřeby nových institucí budou přestavěny již stojící budovy, které původně sloužily k jiným účelům. Pro nové ústavy byly určeny budovy, které předtím sloužily církvi. Snaha ušetřit způsobila, že nové ústavy nebyly ideální. Zvláště pro porodnici a nalezinec bylo nevýhodou nedostatečné zásobování vodou. I přes nedostatky znamenaly tyto ústavy změnu v organizaci zdravotní a sociální péče. Iniciátorem nově vzniklých ústavů byl panovník, který jako reprezentant státu vystupoval v roli ochránce poddaných a chudých. Nově vzniklá síť ústavů umožňovala státní dozor a kontrolu nad samotnými ústavami i nad ošetřovanými. V nových institucích se zrcadlí snaha o účinnější kontrolu nad životem a smrtí.

Nové ústavy vzniklé v Praze byly v prvé řadě chápány jako humanitární ústavy určené pro obyvatele Prahy. Z tohoto důvodu záviselo bezplatné přijetí do ústavů na chudobě a domovské příslušnosti k Praze. Možnost bezplatné péče byla rozšířena i na obyvatele, kteří pocházeli z jiných částí království, ale podmínkou pro bezplatnou péči byl alespoň desetiletý pobyt v Praze. V případě, že někdo tuto podmínku nesplňoval a neměl finanční prostředky na uhrazení ošetřovného, měla za něj zaplatit alespoň částečný náklad jeho vrchnost. Tato podmínka se netýkala porodnice, kde bezplatného ošetření šlo dosáhnout souhlasem s poskytnutím vlastního těla k učebním účelům.

¹² Protomedik byl nejvyšší zdravotní úředník v Čechách, měl dohlížet na zdravotní záležitosti v zemi.

¹³ Podle dobových lékařských vědomostí řada nemocí byla způsobena špatným a zkaženým vzduchem a nedostatkem světla. K tomu např. SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství...* Praha 2004.

¹⁴ SCHLUMBOHM, „*Verheiratete und Unverheiratete, Inländerin und Ausländerin, Christin und Jüdin, Weiße und Negerin*“: *Die Patientinnen des Entbindungshospitals der Universität Göttingen um 1800*. In: Hans POHL – Rainer GÖMMEL etc. (edd.), *Struktur und Dimension. Festschrift für Karl Heinrich Kaufhold zum 65. Geburtstag*. Band 1: *Mittelalter und Frühe Neuzeit*. Stuttgart 1997, s. 324–343.

Ústavy založené iniciativou státu byly rozděleny dle funkce. Úroveň péče o nemocné závisela na úrovni lékařských poznatků, které byly umožněny i díky existenci klinických pracovišť. V lékařské profesi dochází od konce 18. století a především pak ve století následujícím k výrazné specializaci – na konci 18. století se samostatným oborem stala psychiatrie. V 19. století se od chirurgie oddělily stomatologie, ortopedie, urologie, gynekologie a porodnictví, samostatným oborem se stala také pediatrie.¹⁵ V chudinské péči nedochází k tak velkým změnám jako ve zdravotnictví. K oživení této otázky v Čechách dochází až vlivem industrializace ke konci 19. století

Nové ústavy byly zakládány ve všech zemích monarchie. Jejich hlavním úkolem byla péče o nemocné a léčba. Direktivní pravidla stanovila, že všeobecná nemocnice má sloužit pouze k léčbě nemocných. Pro nevléčitelně nemocné byl určen chorobinec. Nemocnice nebyla určena rodícím ženám, pro péči o ně sloužila porodnice.¹⁶ Zdravotní péče se soustřeďovala pouze na dospělé jedince a starší děti. Malé děti do věku 4 let nesměly být do nemocnice přijímány. Do nemocnice nesměli být přijímáni ani nevléčitelně nemocní a duševně choří. Pobyt v nemocnici mohl být buď zdarma, nebo za úplatku. Výše poplatku závisela na domovské příslušnosti dotyčného pacienta a také na jeho majetnosti. Pacienti byli rozděleni dle pohlaví, v ústavu bylo celkem 300 lůžek, pro ženy bylo vyčleněno více lůžek než pro muže. Ošetřovatelský personál byl rovněž rozčleněn dle pohlaví, jeho počet nebyl stálý, protože závisel na počtu nemocných. Úroveň péče o nemocné byla podmíněna poznatky lékařské vědy.¹⁷ Snaha o léčbu duševně chorých vedla ke zřízení ústavu určeného pro choromyslné. Ústav se nacházel v těsném sousedství nemocnice. Vrchním ošetřovatelem byl jmenován chirurg, který byl zároveň zaměstnán v nemocnici, což svědčí o tom, že v této době šlo spíše o uzavření individuů považovaných za nebezpečné pro sebe a společnost než o léčbu.

V 18. století vznikla základní síť zdravotnických a zaopatřovacích ústavů. Nesmíme zapomenout, že rodina byla stále považována za základní kámen státu, a tak pouze v případech, kdy její ochranný mechanismus selhal, zastupovaly její funkci jiné

¹⁵ K pediatrii FASS (ed.), *Encyclopedia of children and childhood...*, s. 657an.

¹⁶ Výnosem z 21. října 1818 byla nemocnice prohlášena za místní ústav, tzn., že měla být nadále udržována z městských zdrojů více viz SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999. Všeobecná nemocnice se stala v 19. století vzorem pro další zdravotnické ústavy zakládané městy či okresy.

¹⁷ Více o pražských zdravotnických ústavech viz tamtéž.

institute soukromé nebo státní. Charitativní povinnosti státu byly upraveny direktivními pravidly.¹⁸

Po smrti Josefa II. polevilo zasahování státu do filantropických a sociálních otázek. Důvodem byl především dlouhotrvající válečný konflikt a jím způsobený nedostatek peněz. Zároveň síť ústavů, vzniklá v josefínské době, byla považována za dostačující. Teprve změny společenských poměrů vyvolané industrializací vedly, zvláště v druhé polovině 19. století, k opětovným zásahům státu do existujících norem. Tyto zásahy byly mnohdy opožděny za celospolečenským vývojem a často uzákonily nebo upravily to, co již delší dobu existovalo v soukromé podobě,¹⁹ tzn. v podobě různých dobročinných spolků. Kromě spolků nadále existovaly veřejné instituce. Jejich fungování vyvolávalo časté diskuse jak mezi lékaři, tak politiky, které pak vyústily v reformní opatření. Reformy a změny se v 19. století týkaly především nalezenecké a sirotčí péče.

4. 1. Ústavy určené pro péči o matku a dítě

Hodně diskutovaným tématem se v druhé polovině 18. století stala problematika infanticidia a záměrného potratu. Tyto dva jevy představovaly porušení zákonných i morálních norem. Na tyto činy nahlížela negativně církev i stát. V očích osvícenců představovaly především ohrožení populace. V pracích teoretiků zdravotní policie se hovoří o velkém počtu činů proti životu ještě nenarozeného nebo novorozeného dítěte. Je otázkou, zda míra infanticidia koncem 18. století byla skutečně tak vysoká, jak se o ní v těchto pracích píše, ale pro současníky byla jistě znepokojivá. Osvícenství přineslo nový pohled na svobodnou matku a její dítě. Souvisí to s tzv. novou ekonomikou života,²⁰ spojovanou se zájmem státu o každého jedince. Šlo především o záchranu života dětí mimomanželsky otěhotněných žen. Prostředkem prevence se měly stát jak zákonná opatření, tak nové instituce, které zaručily svobodné matce a jejímu dítěti jistou míru ochrany. Stát začal věnovat větší pozornost kromě tzv. nalezencům i sirotkům. Během

¹⁸ SECKÝ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé...*, s. 5n.

¹⁹ Např. mateřské školky vznikaly již před vydáním zákona z roku 1869, který umožňoval jejich zřízení viz LENDEROVÁ – RÝDL, s. 161n.; HALÍŘOVÁ, *Opatrovna v Pardubicích na přelomu 19. a 20. století*. In: *Dítě a dětství napříč staletími...*, s. 117. Podobně mnohé vychovatelný pro zanedbanou mládež vznikly před vydáním zákona z roku 1885 k tomu s. 178 této práce.

²⁰ Tvůrcem konceptu nové „ekonomie života“ je Michel Foucault, který ukazuje, že živá bytost se v 18. století dostává do zájmu různých teorií, politiky a ekonomických strategií. K tomu např. TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života... HD 27/2003*, Praha 2003, s. 133 – 172.

19. století došlo k určitým proměnám v systému péče o svobodné matky a jejich děti. Některé změny a novinky se netýkaly pouze této skupiny, byly zaměřeny i na veřejnost a měly sloužit jejímu blahu a prospěchu. Jednou z těchto novinek bylo např. zřízení ústavu pro zprostředkování kojných.

4. 1. 1. Založení Zemské porodnice a nalezince v Praze²¹

Problematickým činem proti životu bylo infanticidium nebo odložení dítěte. Preventivní ochranná zákonná opatření nepostačovala,²² proto mezi novými ústavu měla hrát hlavní roli porodnice spojená s nalezincem. Tyto ústavu jsou v direktivních pravidlech jmenovány mezi prvními, protože byly považovány za důležité vzhledem k ochraně nové populace. Porodnice měla být prostředkem ochrany matky a jejího nenarozeného dítěte tím, že umožňovala utajení porodu, a tak měla zabránit spáchání zločinu v podobě abortu, vraždy dítěte či jeho odložení. Zároveň měla zajistit základní poporodní péči o dítě.²³ Nalezinec byl určen pouze pro péči o děti narozené v porodnici. Jeho hlavním úkolem bylo zachování dětí při životě.

Adaptace domů pro účely porodnice a nalezince byla dokončena nejdříve, neboť veřejnosti byly otevřeny dne 17. srpna 1789.²⁴ Do nově zřízeného ústavu byly převezeny rodičky a děti nacházející se ve Vlašském špitálu. Otevřením porodnice a nalezince byl Vlašský špitál zrušen, jeho majetek byl převeden do nadačního fondu. Porodnice a nalezinec měly společnou správu. Podle direktivních pravidel měl kromě nalezince vzniknout sirotčinec určený pro péči o opuštěné děti.²⁵ Direktivní pravidla rozlišovala označení „nalezenec“ a „sirotek“. Za nalezence měly být považovány děti do dosažení šesti let života. Pojmem sirotek byly označovány děti ve věku od šesti do patnácti let. Dvorský dekret z 18. září 1788 zrušil rozhodnutí o zřízení sirotčince a nařídil pouze otevření nalezince. Dekret zároveň zrušil rozlišení sirotků a nalezenců. Všechny děti, které se dostaly do péče nového zaopatřovacího ústavu (nalezince), měly být dle nařízení označovány jako sirotci, aby nedocházelo k diskriminaci dětí

²¹ K dějinám pražských zdravotnických ústavů např. SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999.

²² K preventivním zákonným opatřením viz 2. kapitola práce s. 86.

²³ V porodnici se nacházelo tzv. tajné oddělení, kde mohly za určitý poplatek родit ženy, které si nepřály být poznány. Z tohoto důvodu měla porodnice dva vchody, jeden veřejný, pro ty, které přišly родit na kliniku a druhý tajný. Tajné oddělení fungovalo až do roku 1883, kdy bylo zrušeno a převedeno na platební oddělení. K tomu s. 131 této práce.

²⁴ BAYER, *Beschreibung der öffentlichen...*, s. 36.

umístěných ve venkovské péči. Zároveň bylo rozhodnuto, že všichni „sirotci“ mají být předáni do pěstounské péče na venkov a nemají zůstat v ústavu, existující staré zaopatřující ústavy měly být zrušeny. Nařízení o předání dětí na venkov se nevztahovalo na skutečné sirotky, kteří se nacházeli v péči sirotčince u sv. Jana Křtitele.²⁶ Užívání pojmu sirotek pro označení nalezců nebylo exaktní a dá se říci, že ještě po celé 19. století byl užíván pojem nalezenec pro označení dětí, které se narodily v pražské porodnici a byly předány do péče nalezince. V souvislosti s josefínskými reformami pojem nalezenec, francouzsky „enfant trouvé“, německy „Findelkind“, rozšířil svůj významový rozsah. Tímto pojmem nebyly označovány pouze odložené a opuštěné děti, jejichž rodiče byli většinou neznámí, ale také nemanželské děti, které se narodily v porodnici a byly předány do péče nalezince. U většiny těchto dětí byl znám alespoň původ matky, ale to se netýkalo dětí matek, které porodily na tzv. tajném oddělení porodnice a jejichž původ zůstal i pro ústav neznámý.²⁷ Slovo nalezenec v pramenech někdy splývá se slovem sirotek a v některých případech je složité rozlišit, zda pramen hovoří o nalezcích, tedy nemanželských dětech nebo sirotcích jako takových.

4. 1. 1. Vznik klinických pracovišť

Významným mezníkem v rozvoji lékařské péče o ženu a dítě bylo otevření klinik lékařské fakulty v porodnici a nalezcinci, na kterých probíhala výuka a výzkum. Založení klinik souvisí s osvícenskými reformami Marie Terezie a se snahou o propojení teorie s praxí. Klinická medicína přináší důraz na empirii, pozorování a zkušenost. Pravidelná přítomnost lékaře u lůžka nemocného se stává součástí výchovy budoucích lékařů. Objevuje se specializace jednotlivých pracovišť, a tím i kategorizace pacientů. První klinické pracoviště na území habsburské monarchie vzniklo roku 1753 ve Vídni.²⁸ Při pražské porodnici byla roku 1803 oficiálně otevřena klinika určená pro

²⁵ K direktivním pravidlům s. 112 této práce

²⁶ Sirotčinec sv. Jana Křtitele vznikl roku 1773, založili ho svobodní zednáři. Své výjimečné postavení získal díky své specializaci, a také díky císařským nadacím určeným pro příjem sirotků. Österreichisches Staatsarchiv (dále Oesta), Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA), Hofkanzlei, IV O 5, Böhm Prag, Waisenhäuser, kart. 1422.

²⁷ Tajné oddělení bylo rozděleno do tří platebních tříd. Dle platebních tříd byla odstupňována i míra komfortu poskytnutá těmto ženám a míra utajení např. pro ženy ošetřované dle I. třídy byly vyhrazeny samostatné pokoje.

²⁸ Ke vzniku kliniky TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát...*, s. 86 an.

výuku lékařů a porodních babiček.²⁹ Výuka mediků a porodních babiček probíhala již před tímto rokem, a to od roku 1759 ve Vlašském špitálu. Vedením výuky byl pověřen Hynek Ruth. Pacientkami kliniky byly ženy žádající o bezplatné přijetí do porodnice. Roku 1850 byla klinická výuka porodních bab oddělena od výuky lékařů. Rozdělením vznikla v porodnici druhá klinika. Třetí klinika – česká, vznikla při porodnici v 80. letech 19. století, v důsledku rozdělení Karlo – Ferdinandovy univerzity.

Při nalezinci vzniklo klinické oddělení mnohem později, až v 60. letech 19. století, přičemž již od roku 1840 probíhaly klinické demonstrace a přednášky z dětského lékařství.³⁰ Se vznikem kliniky souvisí i založení nového časopisu, který od roku 1868 vycházel zpočátku v Praze pod názvem *Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters*, od roku 1870 vycházel tento odborný časopis ve Vídni jako *Oesterreichisches Jahrbuch für Paediatric*. Prvním redaktorem časopisu byl primář pražského nalezince Gottfried Ritter von Rittershain.³¹ Společně se vznikem tohoto odborného časopisu lze datovat i vznik pediatrie, jako samostatného lékařského oboru v Čechách. Hlavním úkolem časopisu bylo podpořit a podnítit výzkum v oblasti dětského lékařství a podělit se s kolegy o získané poznatky.³²

Vydávání odborného časopisu a vznik samostatné kliniky otevřené při nalezinci předcházely postupný vývoj poznatků v oblasti dětského lékařství a jeho specializace. K této specializaci přispělo otevření ambulatoria Johanna Melitsche, které fungovalo v letech 1790 – 1803, a založení první dětské nemocnice v Praze roku 1842 určené pro dvou až čtyřleté děti. Rovněž existence nalezince měla velký podíl na etablování pediatrie, protože pouze v tomto ústavu bylo zpočátku možné lékařsky vyšetřovat a zkoumat děti v novorozeneckém a kojeneckém věku.

²⁹ K tomu SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály...*, s. 50n.

³⁰ SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály...* Praha 2004.

³¹ Celým jménem Gottfried Johann Nepomucenus, Ritter von Rittershain (12. května 1820 – 20. srpna 1883). Vystudoval medicínu v Praze, kde dne 27. ledna 1844 získal titul Med. Dr. po obhájení své disertační práce *De Epilepsia*. Roku 1843 se stal asistentem soudního lékařství a po své promoci zemským soudním a káznickým lékařem. Dne 28. února 1856 byl jmenován docentem speciální patologie a terapie. Proslul jako pediatr, ve svých více než 40 publikacích se zabýval hlavně otázkami péče o nalezence a ústavy pro ně určenými, statistikou dětské úmrtnosti a chorobami novorozenců. Roku 1864 se stal primářem nalezince v Praze na Karlově a dne 7. 11. 1864 byl jmenován mimořádným profesorem patologie a terapie dětských nemocí. Cit. dle Allgemeine deutsche Biographie, Bd.: 28, Reinbeck – Rodbertus, Leipzig, 1889 URL: <http://mdz10.bib-bvb.de/~db/bsb00008386/images/index.html?seite=699> [staženo 2009-04-30].

³² „Es handelte sich darum eine erhöhte Tätigkeit auf einem Gebiete der Forschung anzuregen, welches trotz seiner Wichtigkeit noch immer sehr lau bearbeitet wird.“ Úvodník od dr. Gottfrieda von Rittershain. In: *Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters*. Prag 1868.

Na klinické pracoviště nalezince byly přijímány děti narozené matkám ošetřovaným zdarma na klinice porodnice. Svobodná matka musela poskytnout ke studiu a pozorování nejen své tělo, ale i tělo svého dítěte.

4. 1. 1. 2. Správní a stavební vývoj nalezince a porodnice

Porodnice s nalezincem byly státními ústavy. Jejich správou bylo původně pověřeno ředitelství všeobecné nemocnice. Koncem 50. let 19. století byla porodnice s nalezincem předána pod správu řádu Milosrdných sester sv. Karla Boromejského. Kromě správy ústavu měly milosrdné sestry dohlížet na ošetřovanky a personál. Milosrdné sestry kontrolovaly, zda rodičky dodržují lékařská nařízení. Dohlížely na to, aby ženy nechodily na procházku bez povolení a nevykonávaly nevhodné práce. Boromejky měly vést náboženská cvičení na pokojích, mile rozmlouvat s ošetřovankami a dbát o to, aby pobyt v ústavu vedl k mravnímu zlepšení hospitalizovaných svobodných matek,³³ které spočívalo především v tom, že si uvědomí svůj mravní pokles. Pomocníkem při převýchově byl především důraz na křesťanskou víru.

Kromě správy porodnice s nalezincem bylo změněno i financování ústavu, který nově získával peníze z nadačního fondu dle toho, kolik bylo ošetřovanců v ústavu. Tento nový způsob financování vedl k poklesu počtu vydávaných dětí do pěstounské péče, což se projevilo v růstu dětské úmrtnosti v nalezinci.³⁴ Vysoká úmrtnost v ústavu donutila vládu k další změně. Dne 1. listopadu 1861 se z původně státního ústavu stal ústav zemský a správa ústavu byla Boromejkám odejmuta.³⁵ Za financování nákladů na péči odpovídala nadále pouze zemská vláda, a tedy Zemský výbor.

Zemská porodnice a nalezinec v Praze se dlouhou dobu nacházely v nevyhovujících prostorách. Pro účely porodnice s nalezincem byla přestavěna bývalá nadační budova pro duchovní u sv. Apolináře. Maximální kapacita byla 50 lůžek pro rodičky, 100 lůžek pro děti. Postupně přestala stará budova vyhovovat po hygienické, zdravotní a kapacitní stránce. Z důvodu nedostatku prostoru se oddělení porodnice

³³ NA, ZV, sign. 34/33 Převzetí ústavu zemí, kart. 624; Smlouva s Boromejkami platila do roku 1861, kdy porodnice s nalezincem přešla pod správu země. Boromejky pak dostaly na starost filiálku nalezince.

³⁴ Blíže k tomuto období: RITTERSHAIN, *Rückblick auf die Ergebnisse der königl. böhmischen Landes Findelanstalt in den Jahren 1865 – 1869*. In: Oesterreichisches Jahrbuch für Paediatrik, Wien 1870, Band 2, s. 155 – 214.

rozšířilo do celé budovy a nalezinec byl přestěhován do sousedního domu. Vzhledem k narůstajícímu počtu porodů v porodnici tyto prostory nalezinci nepostačovaly, proto byla správa nucena pronajímat domy v okolí. Přes neustálé navyšování kapacity porodnice a nalezince přetrvávaly nevyhovující podmínky k provozu, to vedlo k nárůstu úmrtnosti rodiček a dětí. Z tohoto důvodu bylo v 60. letech 19. století rozhodnuto o stavbě nové porodnice, jejímž projektem byl pověřen Josef Hlávka. Nová budova porodnice se nacházela nedaleko původních prostor, kde byl po dokončení stavby zřízen ústav pro choromyslné. Nová porodnice byla dokončena roku 1875 a do dnešní doby slouží svému účelu. V 90. letech se nové účelové budovy dočkal i nalezinec. Velkorysá stavba čítající čtyři pavilony byla zahájena roku 1896. Roku 1898 byla otevřena první část. Celý areál byl zprovozněn v letech 1901–1902.³⁶ Díky stavbě nových účelových budov byla zkvalitněna péče o rodičky a novorozené děti po hygienické a zdravotní stránce. Rovněž byla navýšena kapacita ústavu.

4. 1. 1. 3. Děti v nalezinci

Pražský nalezinec měl s porodnicí jednotnou správu. Zároveň bylo při něm dvorským dekretem ze 13. září 1789 zřízeno zvláštní ředitelství (Waisen und Pründler Oberdirektion), které mělo za úkol vést sirotčí a obročnickou agendu.³⁷ Úkolem ředitelství bylo umisťování dětí do péče pěstounů a zajištění péče o nemocné děti. Dle intencí direktivních pravidel byla péče nalezince určena pouze pro děti narozené v porodnici, ale rok před otevřením porodnice a nalezince došlo ke změně. Péče byla rozšířena i na děti pocházející tzv. zvenčí – tj. děti, které se nenarodily v porodnici. Podmínkou pro přijetí těchto dětí do péče, ať manželských nebo nemanželských, byla chudoba rodičů, která musela být potvrzena farářem, a příslušnost do Prahy. Do

³⁵ NA, Zemská porodnice a nalezinec v Praze (dále ZPN), Instrukce, nařízení, dekrety, oběžníky a vyhlášky, kart. 1.

³⁶ K stavbě nové porodnice a nalezince NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN II, kn. 11, s. 320-321, 390-391; Výroční zpráva Král. českého zemského porodnice a nalezince v Praze 1897, kn. 948, s. 8 - 9; podrobněji srov. SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály...*, Praha 2004.

³⁷ Ředitelství spadalo pod Vrchní ředitelství chudinských zaopatřovacích ústavů (Oberdirektion der öffentlichen Armen - Versorgungsanstalten). Personál tvořil: vrchní ředitel pověřený dozorem nad vedením sirotčí a obročnické agendy; sirotčí vizitátor, který byl povinen dohlížet na děti ve venkovní péči, informovat o nálezu ředitele, dbát o to, aby bylo dítě pěstouny udržováno v čistotě, aby bylo o ně řádně pečováno, aby po dosažení určeného věku navštěvovalo školu a po absolvování školy bylo „přidržováno k umění či řemeslu“ tak, aby po propuštění z péče bylo schopno se samo postarat o svoji výživu. Sirotčí vizitátor rovněž předával farářům ošetřovné. Sirotčí protokolista, který vedl protokoly, zaznamenával pěstouny hlásící se k převzetí dětí a poukazoval děti na místa určení. Dle BAYER, *Beschreibung ...*, s. 237.

nalezince byly přijímány zpočátku nejen děti narozené v porodnici, ale i sirotci, skuteční nalezcenci a dokonce děti, které měly oba rodiče.³⁸ Přijetím dětí do nalezince se jejich poručníkem stalo ředitelství, a tím nepřímo i stát, který se tímto, jako nadřízený suverén, postavil do role otce nalezených dětí. Dále již to byli právě státní úředníci, kteří rozhodovali o budoucnosti těchto dětí, a kteří dohlíželi na jejich výchovu.

Jak je zřejmé, děti se do nalezince dostávaly několika způsoby. V první řadě se jednalo o děti narozené v porodnici svobodným matkám, které se rozhodly ponechat je v péči ústavu. Ještě v porodnici byl každý novorozenec pokřtěn farářem. Křest se prováděl v blízkém kostele, kam byly děti přenášeny. Po vybudování a otevření nové porodnice roku 1875 byly děti křtěny v kapli ústavu.³⁹ Křestní jméno dítěti mohla dát jeho matka, přála-li si tak učinit. Když matka, která porodila na tajném oddělení, neprojevila o dítě zájem, dávala křestní jméno a příjmení dítěti porodní bába. Křestní jméno dítěte z tajného oddělení mělo prozrazovat jeho domnělý aristokratický původ, proto se zde setkáváme se jmény: Richard, Ludvík, Napoleon, Milada, Hedvika, Klára.⁴⁰ Příjmení těchto dětí bylo smyšlené. Děti narozené nemajetným matkám dostávaly příjmení po matce, nejčastěji se u těchto dětí setkáváme s křestními jmény: Marie, Anna, Kateřina, Jan, František.⁴¹ Výběr křestního jména zde závisel na dobové oblibě, v některých případech dítě dostalo jméno dle svätce, na jehož svátek se narodilo. Po vykonání křtu bylo dítě předáno matce. Věřilo se, že pobyt dítěte u matky v ní probudí mateřský cit, a že si dítě vezme do vlastního ošetřování. Záleželo na prohlášení matky, zda dítě bude předáno do péče nalezince.⁴²

Dítě bylo do nalezince přijato bezplatně nebo za poplatek. Způsob přijetí závisel na ošetrovací třídě, ve které byla ošetrována matka dítěte v porodnici. Přijímací taxa v nalezinci byla rozdělena do čtyř tříd: v I. ošetrovací třídě se platilo za děti narozené v porodnici 20 zl., za dítě z II. ošetrovací třídy 10 zl. a za dítě ze III. ošetrovací třídy 6 zl., ve IV. třídě se poplatek neplatil. Dané taxy byly stanoveny pro rok 1789, kdy byl ústav otevřen. Výše poplatků za přijetí dítěte do nalezince závisela na hospodářských poměrech země, pokud hospodářství stagnovalo a zvyšovaly se ceny, stoupaly i náklady

³⁸ České gubernium se postupem doby snažilo zredukovat počet přijatých sirotků a dětí majících oba rodiče (tj. manželských dětí) tím, že stále častěji odkazovalo na povinnost obcí postarat se o tyto děti – např. NA, fond České gubernium Publicum (dále ČG-Publ.) 1806 - 1815, sign. 9, kart. 5478.

³⁹ SVOBODNÝ – HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999.

⁴⁰ Rudolf Jaroslav KRONBAUER, *Z posledních stanic II, Porodnice a nalezinec*, Praha 1926.

⁴¹ NA, ZPN, Protokol stavu nalezcenců 1810 – 1821, kn. 472.

na výchovu dětí – např. roku 1806 byly poplatky navýšeny kvůli drahotě takto: I tř. 40 zl, II. tř. 20 zl, III. tř. 10 zl.⁴³ Podle údajů z přijímacích protokolů většina žen žádala v porodnici o přijetí do nejlevnější III. třídy, z toho vyplývá, že za většinu dětí přijatých do nalezince byla zaplácena částka 6 zl., později 10 zl. Zaplacením této částky se svobodné matky vykoupily ze svých mateřských povinností. Po zaplacení taxy bylo dítě matce odejmuto a přeneseno na pokoj, kde se o něj měly postarat kojné.

Přijetí dětí matek ošetřovaných bezplatně bylo podmíněno jejich souhlasem, že budou sloužit jako kojné v nalezinci. Tyto ženy byly povinny kojit děti po dobu nejméně čtyř měsíců. Neplatícím matkám byly děti nějakou dobu ponechány především kvůli tomu, aby se zabránilo přeplnění pokoje, kde se nacházely děti s kojnými, a také se tímto způsobem zjišťovalo, zda je žena schopná a vhodná pro službu kojné v nalezinci.⁴⁴ Svobodné matky ošetřované zdarma měly možnost vyplatit se z povinnosti kojit, jejich dítě bylo poté přijato bezplatně, především z toho důvodu, že své tělo poskytly k učebním účelům.⁴⁵ Důvodem pro umožnění vyplacení se ze služby kojné mohla být snaha umožnit ženě zapojit se brzy do pracovního procesu. Nemanželské mateřství mělo v této době stejnou hodnotu jako manželské, pouze v očích osvícenců bylo náročnější pro organizmus matky i dítěte, bylo spojováno se značnější psychickou a zdravotní zátěží. Možnost vykoupit se z mateřských povinností měla ženě pravděpodobně ulehčit její už tak těžký úděl.

Kromě dětí narozených v samotné porodnici se do nalezince mohlo dostat i dítě narozené v jiném ústavu, např. ve vězení, nemocnici, chudobinci. V tomto případě muselo nejprve gubernium přijetí dítěte povolit. Přijímány byly manželské i nemanželské děti. Děti narozené v jiném ústavu byly přijímány do nalezince na žádost ředitelství ústavu, která byla podána na gubernium. Gubernium pak tuto žádost zprostředkovalo sirotčímu ředitelství s pokynem, aby vyšetřilo poměry rodičů dítěte.⁴⁶ Úkolem sirotčího ředitelství bylo zjistit délku pobytu rodičů dítěte v Praze. Byli-li rodiče z Prahy nebo v Praze bydleli nejméně deset let a byli nemajetní, byla péče o dítě bezplatná. U rodičů, kteří pocházeli z jiné obce, byli nemajetní a neměli žádné příbuzné,

⁴² BAYER, *Beschreibung...*, s. 123.

⁴³ NA, ČG-Publ., 1806 - 1815, sign. 90 Záležitosti nalezince, péče o sirotky, kart. 5477.

⁴⁴ BAYER, *Beschreibung...*, s. 124.

⁴⁵ O stejné hodnotě mateřství hovoří např. FRANK, II., s. 7; o vlivu nemanželského původu na zdraví JOHN, *Ueber den Einfluß der Ehe...*, s. 16n.

byla obec nebo vrchnost povinna postarat se v době jejich nepřítomnosti o dítě. Záleželo na rozhodnutí obce a vrchnosti, jak dítě zabezpečí. Dítě mohlo být ponecháno v sirotčí péči nalezince za předem vyměřený poplatek, který byl stanoven na 50 zl., když vrchnost, později obec, za dítě nechtěla platit, mohlo být dítě posláno do obce, ke které příslušelo, postrkem. Obec a její vrchnost musela pak dítěti zajistit výživu a ubytování. Dítě mohlo být dáno do nalezince i z důvodu uvěznění rodičů. Pouze tehdy mohlo dojít k přijetí staršího dítěte. Hranicí pro příjem byl věk patnácti let, od roku 1805 dvanácti let.⁴⁷ Obec byla vyrozuměna o uvěznění svých příslušníků prostřednictvím krajského úřadu. Zástupci obce si museli děti během 8 dnů vyzvednout z vězení, kam byly umístěny společně s rodiči. Pokud obec na vyrozumění nereagovala, měly být děti dány do sirotčí péče na její náklady či na náklady příbuzných dítěte.⁴⁸ Péče o děti uvězněných či onemocnělých osob byla krátkodobá. Trvala po dobu uvěznění rodičů nebo po dobu hospitalizace svobodné matky. Nemocnice ani vězení nebyly považovány za vhodné ústavy pro pobyt dítěte. Tak znělo nařízení gubernia. Praxe se ale lišila. V případě, kdy se jednalo o krátkodobější uvěznění kojící matky, skončila žena ve vězení většinou s dítětem. Dítě bylo ponecháno u matky, která se měla postarat o jeho výživu. Jak tomu bylo u starších dětí, se nám zatím nepodařilo zjistit, zdá se, že pokud se jednalo o krátkodobé uvěznění, zůstalo dítě s matkou, v případě delšího uvěznění bylo dítě matce pravděpodobně odejmuto, postarat se o něj musela jeho domovská obec.⁴⁹

Kromě dětí narozených v porodnici či v některém jiném ústavu byly do nalezince přijímány děti, které se narodily mimo ústavu. Tyto děti byly označovány jako „dětí zvenčí“ (*Kinder vom Aussen*). Do nalezince byly přijímány ve stáří od několika dnů až do dvanácti let života.⁵⁰ Zájem o přijetí dětí do péče ústavu měly především ovdovělé nebo osamělé ženy. Svoji žádost adresovaly většinou přímo Českému guberniu, které jako hlavní správce ústavu mělo právo rozhodovat o přijetí nebo nepřijetí dítěte do péče nalezince.⁵¹ Gubernium žádost předalo k dalšímu vyřízení

⁴⁶ Sirotčí a obročnické ředitelství (*Waisen und Pründler Oberdirektion*) vzniklo v rámci osvícenských reforem chudinské péče.

⁴⁷ Roku 1873 byla péče o dítě v nalezinci naposledy zkrácena na dobu do dosažení šesti let života.

⁴⁸ NA, ČG-Publ., kart. 5477.

⁴⁹ Toto vyvozujeme na základě platných nařízení týkajících se chudinské péče.

⁵⁰ I zde se doba péče o dítě postupně krátila, od počátku 19. století lze sledovat snahu postupně vytěsňit manželské děti z péče nalezince, který měl být určen pouze pro nemanželské děti.

⁵¹ Hlavním dozorčím orgánem porodnice a nalezince v Praze bylo české gubernium, zůstalo jím až do roku 1848, kdy bylo gubernium změněno na místodržitelství. V 60. letech 19. století byla porodnice s nalezincem dána pod správu země tj. zemského výboru.

sirotčímu ředitelství, ale setkáme se i s opačnou praxí, kdy o přijetí dítěte bylo nejprve požádáno sirotčí ředitelství, které pak žádosti rovnou s výslechovým protokolem žadatelky nebo žadatele posílalo guberniu.

Výslechové protokoly byly sepisovány s každým, kdo požádal o přijetí dítěte do sirotčí péče. V protokolech jsou uvedeny základní údaje, jméno žadatele nebo žadatelky, stav, zaměstnání a důvody žádosti. Žadatel musel s sebou přinést vysvědčení o nemajetnosti, musel prokázat, že je narozen nebo alespoň 10 let žije v Praze, rovněž musel předložit potvrzení o dobrých mravech. V protokolech se sirotčí ředitelství rovněž vyjadřuje, zda žadatel nebo žadatelka splňuje podmínky pro přijetí dítěte do ústavu.

Porodnice a nalezinec byly vnímány jako ústav určený v první řadě pro Prahu a její příslušníky, proto příslušnost k Praze a nemajetnost zakládala žadatelovo právo na bezplatné přijetí dítěte do státní sirotčí péče. Pokud nějaký dokument chyběl, byl žadatel vyzván k jeho doplnění. Sirotčí ředitelství za pomoci sirotčího vizitátora ověřovalo přímo v domácnostech žadatelů, zda jsou informace uvedené v žádosti pravdivé, či nikoliv. Získané údaje pak tlumočilo guberniu, které posléze udělilo povolení pro bezplatné nebo poplatné přijetí dítěte.

Celá vyřizovací agenda, která předcházela přijetí „dítěte z venčí“ do státní sirotčí péče, trvala dva až tři týdny. V případě nutnosti mohlo sirotčí ředitelství přijmout dítě provizorně a posléze požádat o povolení přijetí. Provizorní přijetí se týkalo především nemanželských dětí narozených mimo porodnici, které se dle soudu sirotčího vizitátora nebo samotného ředitelství nacházely v bezprostředním ohrožení života. Podle zpráv sirotčího vizitátora mohlo těmto dětem ze strany matky hrozit odložení nebo zavraždění. Za příčinu takového jednání byla považována „bezvýchodná situace chudé svobodné matky,“ která kvůli dítěti nemohla sehnat výdělek.

Mezi zachovanými zprávami adresovanými Českému guberniu převažují žádosti o přijetí manželských dětí.⁵² Převaha žádostí o umístění sirotků není způsobena tím, že by státní sirotčí péče byla určena v první řadě pro manželské děti. Nemanželské děti byly považovány rovněž za sirotky, protože většinou původ otce zůstal neznámý, ale na rozdíl od manželských dětí i pokud by byla identita otce známa, neměly právo na dědictví po otci. Větší počet žádostí o přijetí manželských dětí je pravděpodobně

⁵² NA, ČG – Publ. (1806 – 1807), kart. 5477.

způsoben určitým povědomím svobodných matek o tom, že úřady upřednostňují porod v porodnici, proto se svobodné matky snažily svoji situaci řešit jiným způsobem a žádost podávaly, až když selhaly všechny možnosti, jak se o dítě postarat. Žádosti o přijetí manželských dětí podávaly většinou vdovy. Některé ženy žádaly o přijetí většího počtu dětí. Některým žádostem bylo vyhověno, další žádosti byly vyřízeny kladně jen částečně a přijato bylo pouze jedno dítě. Důvodem pro takovéto rozhodnutí byla snaha ponechat ženě v péči starší děti, které byly schopny vydělat nějaké peníze, a tím ženě pomoci dostat se z krajní situace.⁵³

V případě, že svobodná matka porodila mimo ústav a rozhodla se obrátit s žádostí o umístění dítěte na správu ústavu, musela prokázat svoji nemajetnost, morální bezúhonnost a také, že delší dobu bydlí v Praze. Její žádost byla úřady prověřována. Ačkoli svobodná matka měla rodiště v Praze nebo zde delší dobu bydlela, a měla tedy právo na bezplatné přijetí dítěte do sirotčí péče, zjišťovalo se, zda má příbuzné, kteří by mohli zaplatit za přijetí dítěte. Zjišťovalo se také, zda otec dítěte, uvedla-li matka jeho jméno, může uhradit přijímací taxu za dítě. Pro některé svobodné matky mohlo být toto zjišťování a vyšetřování zátěží a nepříjemnou záležitostí, a proto se snažily postarat o své dítě, které se narodilo mimo porodnici, jiným způsobem. Dítě si mohla svobodná matka ponechat ve své péči nebo ho svěřit do péče své matky nebo do péče k tomu najaté ženy. Najmutí cizí ženy k péči o dítě bylo rizikem, protože se tato péče mohla stát předmětem vydírání. Pěstounka většinou požadovala po matce za ošetřování vysokou částku a matce nezbylo nic jiného než její požadavky plnit.⁵⁴

Další možností, jak zabezpečit dítě, bylo jeho svěření do péče porodní báby, která se měla za úplatu o dítě postarat a najít mu vhodného pěstouna. Předpokladem pro svěření dítěte porodní bábě byla schopnost uhradit určitou finanční částku. Tento obnos mohla uhradit buď svobodná matka, nebo její partner.⁵⁵ Svěření dítěte cizí osobě a jeho

⁵³ Např. žádost Johany Svobodové, vdovy po nádeníkovi, ve které prosila o přijetí všech svých 4 dětí. Této žádosti bylo vyhověno pouze částečně a do sirotčí péče byly přijaty pouze 2 děti (4 a 3 roky staré) s odůvodněním že nejstarší dcera stará 8 let může matce něco vydělat, nejmladší dítě je nemocné.

⁵⁴ Např. služebná Kateřina Nováková svěřila svojí dceru Johannu do péče cizí nejmenované ženy. Tato žena požadovala za ošetřování dítěte měsíčně 7 zl. a své nároky stupňovala. Kvůli placení pěstounce musela Kateřina zastavit své šaty, a protože se tímto ocitla na konci svých možností, zažádala o přijetí svého tříměsíčního nemanželského dítěte do sirotčí péče. Žádosti bylo nakonec vyhověno, protože byla prokázána chudoba, nemajetnost, a to, že je zaměstnána a dlouhodobě bydlí v Praze. Dítě bylo přijato bezplatně. Jedná se o případ z roku 1870. NA, ČG – Publ., kart. 5477.

⁵⁵ Např. služce Josefě Dvořákové z Prahy dal její partner, v té době studující, na zaopatření dítěte 25 zl. Josefa během šesti týdnů utratila 15 zl., 10 zl. dala pak porodní bábě s tím, aby se o její dítě postarala. Z pramene vyplývá, že o celé transakci věděl manžel porodní báby, který peníze přijímal. Celá záležitost

odnesení do nalezince nebylo trestným činem ani přestupkem. Pravděpodobně šlo o běžnou záležitost a výhodný obchod, který se odehrával za zády úřadů.⁵⁶

Jestliže se svobodná matka rozhodla obrátit na gubernium s žádostí o přijetí svého nemanželského dítěte do sirotčí péče, musela vůči úřadu použít určitou strategii, která jí mohla pomoci v celém procesu. Musela v žádosti adresované guberniu zaujmout určitý postoj, který jí byl společností a společenskými normami přisouzen. Z těchto důvodů najdeme v žádostech obdobnou dikci. Žena se většinou prezentuje jako „nešťastná osoba“, která byla svedena nebo podlehla slibům ze strany muže. Následuje popis situace, ve které se díky narození dítěte ocitla. Některé matky uvádějí i svůj úmysl porodit v porodnici, na cestě do ústavu však byly překvapeny náhlým porodem, a proto musely vyhledat pomoc nejbližší porodní báby. Všechny ženy zdůvodňují svoji žádost neschopností postarat se o výživu svoji a svého dítěte. Zdůrazňují snahu získat zaměstnání, do kterého budou moci nastoupit pouze, když dítě svěří do péče ústavu. V ústavu vidí záruku pro lepší ošetření dítěte, než by mu mohly poskytnout ony samy.

Ze žádostí svobodných matek o umístění dítěte v nalezinci vyplývá, že mezi ženami nižší vrstvy společnosti na počátku 19. století existovalo určité povědomí o podmínkách přijetí dítěte do nalezenecké a sirotčí péče. Žadatelky, které nepocházely z Prahy, nabízely samy zaplacení určité částky za přijetí dítěte do péče státu. Zároveň uváděly, jakým způsobem získaly nabízený obnos, a že nejsou schopny uhradit vyšší částku, než kterou nabízejí, což dokládají chudinským vysvědčením. Taxa za přijetí dítěte do nalezenecké péče, jehož matka nebyla příslušná do Prahy, byla stanovena na 50 zl.⁵⁷ Gubernium mohlo ve výjimečných případech slevit ze svého požadavku, a to pouze když svobodná matka nebyla schopna uhradit tuto částku.⁵⁸ O tom, že si žadatelky možnost slevy uvědomovaly, svědčí dikce žádostí.

byla odhalena. Pramen neuvádí jak. Věc skončila pro Josefu Dvořákovou šťastně, protože vysvědčením prokázala, že se živí pouze službou, je chudá a pochází z Prahy, bylo její dítě přijato do nalezince. Porodní bába musela vrátit 10 zl., jenž byly použity jako příjímáčí taxa do nalezince. Dále bylo nařízeno, aby se prošetřilo, zda Josefa Dvořáková je schopna zaplatit vyšší částku než 10 zl., které dala porodní bábě. Vyšetřování skončilo negativně, proto dítě bylo přijato za příjímáčí taxu 10 zl. NA, ČG – Publ. 1808 – 1810, sign. 90, kart. 5478.

⁵⁶ O tom svědčí častá nařízení ze strany gubernia, které porodním babám zakazují tuto praxi, rovněž se dochovala upozornění pěstounkám, které přijížděly pro dítě z nalezince do Prahy, aby nebraly do své péče děti od soukromých osob. O těchto praktikách rovněž píše Vojtěch FRANC, *O nalezencích v Čechách. Příčiny veliké úmrtnosti a špatného vychování těchto dětí*. Český Brod 1884, s. 14 – 17.

⁵⁷ Výše zákupní taxy se měnila v čase, narůstala dle dobových poměrů. Byla snaha udržet částku poměrně vysokou, aby byl takto regulován příliv dětí zvenčí.

⁵⁸ Např. žádost z října 1807 služky Reginy Schmidin, ve které uvádí, že částku 30 zl. získala prodejem svého šatstva a od dobročinných lidí, a že předepsanou zákupní taxu 50 zl. není v žádném případě

Pouze výjimečně byly přijímány do sirotčí péče nalezince děti, které měly oba rodiče. I přes zákaz Českého gubernia bylo do nalezince přijato několik dětí, jejichž oba rodiče byly ještě na živu.⁵⁹ Žádostem bylo vyhověno s ohledem na situaci rodičů, kteří se z důvodu nemoci nebo z jiných důvodů ocitli v tíživé majetkové situaci.⁶⁰ Tyto děti byly většinou přijaty provizorně do doby, než se situace rodičů zlepšila, tj. dokud se neuzdravili nebo se nevrátil živitel rodiny. Situace rodiny byla v půlročních intervalech sledována, jestliže došlo ke zlepšení, bylo dítě vráceno zpátky.

Mimo rodičů a příbuzných dítěte mohl o jeho přijetí do ústavu požádat poručník, který se dostal do tíživé finanční situace, farář nebo magistrát. Tato situace nastala, když dítě bylo úplně osiřelé nebo opuštěné. Najdeme i případy, kdy farář podal žádost jménem svobodné matky a v žádosti uvádí důvody, proč žádá o přijetí dítěte. Žádosti farářů byly považovány za důvěryhodné, proto matka dítěte nebyla podrobována dalšímu výslechu. Žádostem o přijetí manželských a nemanželských dětí bylo vyhověno pouze v tom případě, když dotyčná osoba souhlasila s odevzdáním dítěte do státní péče. Jestliže žadatel byl proti odevzdání dítěte a žádal pouze o sirotčí podporu, byla většinou jeho žádost zamítnuta s tím, že je proti direktivním pravidlům.⁶¹ Zároveň byl žadatel vyzván, aby zkusil požádat domovskou obec o chudinskou podporu.

schopna složit, městské hejtmánství potvrdilo nemajetnost žadatelky a uvedlo, že od svůdce nelze nic získat a služka může najít výdělek pouze, pokud své dítě dá do opatření. Dále jsou uvedeny podrobné informace o původu Reginy Schmidin a její situaci: „dcera rybáře Karla Schmida občana Plzně, který zemřel zchudlý; která měla to neštěstí, porodit mimo manželství chlapce, jehož péče zůstala na ní neb její svůdce k tomu nemá sil ani vůli, je chudá, nemůže své dítě zabezpečit, proto požádala zdejší městské hejtmánství o pomoc, aby její dítě bylo přijato do všeobecného zaopatření. Lidskost a přesvědčení, že bez tohoto zaopatření matka a dítě zajdou, nás vede k tomu podpořit tuto žádost, tím bude matka schopna získat výživu řádnou službou.“ NA, ČG-Publ., Záležitosti nalezince, péče o sirotky, (1806 – 1815), kart. 5477.

⁵⁹ Dne 14. července 1805 pod č. 23875 vydalo gubernium zákaz přijímat do sirotčího zaopatření chudé děti, které mají ještě oba žijící rodiče.

⁶⁰ Děti byly přijaty, především kvůli tomu, že živitel rodiny onemocněl, nebo byl odveden k vojsku či byl uvězněn: např. do nalezince byl přijat Thomas Haudek 6 let, důvodem pro jeho přijetí bylo, že: „rodiče úplně práce neschopni, žijí v nouzi, jejich děti by, zanedbávány ve fyzické a duševní výchově, vyrostli v neschopné, nuzné lidi. Otec je občanem Prahy, kvůli nemoci je neschopen vykonávat řemeslo, žije se svojí ženou a dětmi v nejtíživější chudobě, že nemohou nejstaršího šestiletého chlapce kvůli nedostatku ošacení poslat do školy.“ Friedrich Kopisch 3 roky „otec pracuje jako noční hlídač v pracovně, dostává 24 kr denně, slouží zde spolu s ženou, díky obsluhování nemocných trestanců onemocněli nedávno oba, tím se dostali do nepříznivé situace“ a Jakob Oliwa 5 let „rodiče neschopni výdělků, nacházejí se v tíživé chudobě, nemohou poskytnout dětem nejnütnější výživu a péči.“

⁶¹ I v tomto případě nalezneme výjimky. Např. dítě Barbary Bäumert bylo necháno v péči babičky za ošetrovné vyplácené z nalezineckého fondu. Ponechání dítěte příbuzným je zdůvodněno jeho onemocněním – syfilis, a tím, že takto nemocné dítě nebude nikdo chtít do pěstounské péče. Žádost z roku 1807. NA, ČG-Publ., 1806 – 1815, kart. 5477.

Do nalezince byly přijímány i děti nalezené v Praze a okolí, tzn. skuteční nalezenci. Dvorským dekretem z roku 1788 bylo stanoveno, že při nalezinci vznikne 63 míst určených pro děti narozené či odložené v Praze. Za péči o tyto děti platil nalezinci pražský magistrát ročně 375 zl.⁶² Každé dítě, které se nenarodilo v porodnici, ale mimo ni a bylo přineseno do nalezince, muselo mít farní vysvědčení o udělení křtu. Dítě, o jehož křtu nastaly pochybnosti, muselo být ihned pokřtěno. Pokud bylo křestní jméno i příjmení dítěte neznámé, bylo dítěti dáno nové jméno.

Před přijetím dítěte přineseného z venku měl nalezinec provést průzkum ohledně majetnosti či nemajetnosti rodičů dítěte, což bylo možné jen v případě, kdy byli oba rodiče známí. Když byla známa pouze totožnost matky, zkoumala se její majetnost a majetnost jejích rodičů. Průzkumem majetnosti byl pověřen sirotčí vizitátor, který měl spolupracovat s pražským magistrátem. Pokud matka nebyla známa, snažil se ji ústav za pomoci policie vypátrat, když identita matky zůstala neznámá, měla za umístění nalezence zaplatit obec, ve které bylo dítě nalezeno. Snahou bylo, aby fondu, z něhož byly ústavy vydržovány, nevznikla špatně vyměřeným poplatkem ztráta. Toto je znění dekretu, ale jaká byla skutečná praxe při přijímání dětí? O tom, že se ve skutečnosti odlišovala od nařízení, svědčí mnohá napomenutí adresovaná ústavu ze strany gubernia. Hodně dětí bylo do ústavu přineseno a přijato, aniž by byla ústavu zaplacená nějaká taxa, např. roku 1799 bylo do ústavu přineseno zvenčí celkem 289 dětí, z toho 244 dětí bylo přijato bezplatně. To znamená, že pouze 45 dětí bylo přijato po zaplacení vyměřené taxy.⁶³ Je zřejmé, že důraz byl při přijímání dětí zvenčí kladen na zachování života jedince. Důvodem pro přijetí byla nutnost postarat se o výživu a výchovu dítěte.

Svěření dítěte do péče nalezince bylo určitou zárukou toho, že bude o dítě postaráno. To nemohli zaručit příbuzní ani obce nebo vrchnosti, které tvořily první instanci, na kterou bylo možné se obrátit v případě potřeby. O všechny děti, které byly přijaty do státní sirotčí péče, bylo postaráno jednotným způsobem. Zdravé děti nezůstávaly v ústavu dlouho. Nalezinec pro ně byl pouze průchozí stanicí, protože ředitelství se snažilo pro děti svěřené do jeho péče co nejdříve najít vhodné pěstouny.

Předáním dítěte do nalezince se jeho poručníkem stala správa ústavu. Rodiče, kteří svěřili své dítě do jeho péče, se museli vzdát práva zasahovat do osudu svého potomka. Všichni, kdo předali dítě do péče nalezince, měli nárok na informace týkající

⁶² NA, ČG-Publ., 1806 - 1815, kart. 5477.

se jeho dalších osudů. Tyto informace šlo získat předložením tzv. výstřižního lístku (*Ausschnittszettel*), ve kterém bylo uvedeno protokolární číslo dítěte.⁶⁴ Po předložení lístku byl tomu, kdo ho přinesl, sdělen osud dítěte. S jistotou víme, že matkám mohla být sdělena i adresa pěstounů, kterým dítě bylo svěřeno. Svobodná matka, která se zajímala o osud dítěte a způsob jeho výchovy, mohla pěstouny navštívit. Správa byla instruována, aby matkám připomínala, že se při návštěvě mají k pěstounům chovat uctivě a poslušně. Mohlo se stát, že matka při návštěvě zjistila nějaké nesrovnalosti v péči o dítě, tuto skutečnost měla pak nahlásit ředitelství.⁶⁵ Svobodná matka zde vystupuje, pokud tuto roli přijala, jako dozor nad pěstouny. Bohužel prameny nás již neinformují o tom, zda k takovýmto případům docházelo či nikoliv.

Děti narozené v porodnici byly do nalezince přenášeny čtvrtý až osmý den po porodu. Do nalezince společně s dětmi přicházely nemajetné matky, které zde začínaly působit jako kojné. Předtím než se žena stala kojnou, byla vyšetřena chirurgem nalezince, zda je schopna dítě kojit. Po stanovení schopnosti či neschopnosti kojit (která se určovala dle množství mléka a dle zdravotního stavu matky), byla žena buď přijata do nalezince, nebo propuštěna. Propuštění svobodné matky z nalezince pro neschopnost kojit nezakládalo její povinnost zaplatit za přijetí dítěte, protože rozhodující byl pouhý souhlas s kojením, a ne schopnost tuto službu vykonávat. Každý kojeneček byl při příjmu do péče nalezince prohlédnut. Chirurg nalezince společně s nalezeneckou dozorkyní (*Findelaufseherin*) měli dítě rozbalit, zkontrolovat jeho pohlaví, a prověřit, zda nemá nějakou tělesnou vadu. Na závěr vyšetření měli dítěti prohlédnout dutinu ústní, aby se ujistili, zda není nakaženo nějakou přenosnou chorobou. Každé dítě přijaté do ústavu bylo zaevidováno do nalezeneckého protokolu a bylo mu přiděleno protokolární číslo, tzv. nalezenecká známka, která měla podobu papírového kolečka nebo čtverečku s číslem. Znamka byla dítěti pomocí provázku zavěšena na krk, aby během pobytu v nalezinci nemohlo dojít k záměně.

⁶³ NA, ČG - Publ. 1796 - 1805, sign. 90/4 – 5 Záležitosti porodnice a nalezince, kart. 3510.

⁶⁴ V instrukcích úředníkům nebyla stanovena žádná podmínka příbuznosti. Informace byly sdělovány jakékoli osobě, která lístek předložila. Z tohoto důvodu byly matky upozorňovány na nutnost včasného oznámení případné ztráty tohoto lístku.

⁶⁵ NA, ZPN, Instruktionen für die Gebär u. Findelanstalt zu Prag 1835, kn. 14.

4. 1. 1. 4. Přeměna tajného oddělení na platební oddělení

Již jsme zmínili, že v porodnici existovalo tzv. tajné oddělení umožňující anonymní přijetí těhotné ženy. Identita a domovská příslušnost rodiček zůstala správě porodnice utajena, z toho vyplývá, že i původ dětí zde narozených byl neznámý. Od konce 70. let lze sledovat snahy o úplné zrušení nalezenecké péče. Jako důvod pro zrušení byla uváděna vysoká úmrtnost nalezenců.⁶⁶ Úkolem státu byla ochrana zdraví a tedy i života. Mělo být zrušeno to, co bylo v očích navrhovatelů hlavní příčinou vysoké úmrtnosti dětí, a tou byl ústav sám. Než bylo přikročeno k samotnému zrušení nalezince, byla provedena anketa, která měla zodpovědět otázku vhodnosti nalezenecké péče.⁶⁷ Zároveň jako reakce na tyto snahy vyšla práce Aloise Epsteina⁶⁸ *Studien zur Frage der Findelanstalten*.⁶⁹

Epstein se v této práci pokusil institut nalezince obhájit tím, že ukázal jednak praxi v ústavu, jednak skutečné úmrtnostní poměry v nalezinci. Rovněž upozornil na to, že nalezinec má především funkci nemocnice pro novorozence a kojence, protože zdravé děti v ústavu nezůstávají. Kromě brožurky určené pro informování veřejnosti vypracoval Alois Epstein referát určený zemskému sněmu, ve kterém místo zrušení nalezince navrhl zavření tzv. tajného oddělení, které bylo pokládáno za hlavní příčinou špatné pověsti ústavu. Epsteinův návrh byl přijat. Dne 16. srpna 1882 vyšel výnos Zemského výboru č. 24575 o zrušení tajného oddělení v porodnici a jeho přeměnění v platební oddělení,⁷⁰ k realizaci nařízení mělo dojít od 1. ledna 1883.⁷¹

Zrušením tajného oddělení při porodnici bylo „zrušeno vše, co zahalovalo matku v roušku tajemství a čím byla odloučena za pobytu ve zvláště separovaných celách se

⁶⁶ Rušení nalezinců bylo v této době trendem, např. roku 1869 bylo rozhodnuto o zrušení nalezince v Linci, 1871 byl zrušen nalezinec v Laibachu apod. viz NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN I., kn. 10, s. 336 – 337 a s. 369.

⁶⁷ Pramen neuvádí respondenty ankety. Domníváme se, že v anketě odpovídali lékaři, právníci a zástupci různých úřadů.

⁶⁸ Alois Epstein (1849 – 1918) vystudoval Lékařskou fakultu v Praze, roku 1873 promoval, o šest let později se habilitoval jako soukromý docent pediatrie, 1880 se stal primářem a r. 1884 profesorem a přednostou kojenecké kliniky v nalezinci. Díky jemu byl pražský nalezinec znám po celém světě. Byl průkopníkem patologie a terapie kojenců a novorozenců, jako jeden z prvních se zabýval otázkou, zda je tuberkulóza nemocí dědičnou či infekční. Cit dle: URL: <http://www.fnmotol.cz/nalezinec-quot-u-apolinare-quot.html> [staženo 2008-12-12] a <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?letter=E&artid=436#1132> [staženo 2008-12-12].

⁶⁹ EPSTEIN, *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Böhmen*. Prag 1882.

⁷⁰ NA, ZPN, Kniha normálí (1901-19..), kn.7, s. 116

⁷¹ NA, ZPN, Videátní kniha II, kn.11, s. 97 – 99.

*zvláštním vchodem od každého styku s veškerým okolím“.*⁷² Od ledna 1883 znala správa ústavu jméno a původ každé matky, která byla hospitalizována v porodnici, zároveň byl znám původ všech dětí, které byly z porodnice předány do nalezince. Změněn byl i způsob přemísťování dětí z platebního oddělení do nalezince. Zatímco děti narozené na tajném oddělení byly ihned přenášeny do nalezince, což bylo považováno za jednu z příčin vysoké mortality – např. roku 1877 zemřelo v nalezinci 67 dětí ze 167 dětí pocházejících z tajného oddělení, tedy 40,12% z celkového počtu,⁷³ zůstávaly děti narozené na poplatném oddělení v porodnici jeden den až pět dnů, a teprve po té byly přenášeny do nalezince. Na rozdíl od jiných dětí v ústavu nebyly tyto děti kojeny vlastními matkami. Ale i to, že novorozenci mohli několik dnů zůstat na jednom místě, a byli považováni za přijaté do nalezince, lze pokládat za pokrok po stránce péče o zdraví dětí.

Zrušení tajného oddělení zároveň svědčí o tom, že strach z prozrazení identity nebyl již považován za dostatečný důvod pro úplné zatajení jména a původu matky. Rodičkám bylo utajení porodu stále garantováno správou ústavu do doby, než jejich dítě dosáhlo věku šesti let. Tzv. platební oddělení (*Zahlabteilung*) v porodnici bylo určeno pro všechny těhotné ženy. Při přijetí musely předložit domovský list. Péče ženě byla poskytnuta i v případě, když nedodala domovský list. Z porodnice byla pak propuštěna spolu se svým dítětem. Ženy přijaté na platební oddělení nesměly, na rozdíl od klinických oddělení, sloužit k učebním účelům, ani jako kojné. Každá žena vstupující do oddělení platila ihned při přijetí taxu za přijetí dítěte do nalezince, zároveň musela zaplatit ošetrovné za deset dnů dopředu. Ošetrovné bylo rozděleno do tří tříd: I. tř. – 3 zl., II. tř. – 2 zl., III. tř. – 1 zl., dle výše zaplaceného ošetrovného byla rozdělena taxa za přijetí dítěte do nalezince: I. – II. tř. 200 zl., III. tř. 120 zl. Pokud se matka rozhodla, že si vezme dítě s sebou domů, byla jí vrácena při odchodu z porodnice složená taxa za dítě. Dále bylo stanoveno, že jakmile bylo dítě přijato do nalezenecké péče, byla taxa zaplacená za dítě nevratná. Toto opatření platilo i v případě, když matka chtěla své dítě zpět ihned po přijetí do nalezince.⁷⁴

Společně se zrušením tajného oddělení byl zrušen druhý vchod do budovy porodnice, do té doby tajný a hlídáný porodní bábou. Důvodem pro zrušení tajného

⁷² NA, ZPN, Kniha normálí (1901-19..), kn.7, s. 116.

⁷³ RITTERSHAIN, *Statistische und Pädiatrische Mitteilungen aus der Prager Findelanstalt*, s. 12.

⁷⁴ NA, ZPN, Videátní kniha II, kn.11, s. 97 – 99.

oddělení byla snaha snížit novorozeneckou úmrtnost v nalezinci. Zrušením oddělení bylo rovněž uznáno právo dítěte na znalost alespoň jednoho z rodičů. Snahy o zdůraznění práv dítěte a uznání odpovědnosti svobodné matky souvisí především s rozvojem ženského hnutí a akcentem mateřství a povinností s ním spojených.⁷⁵

4. 1. 1. 5. Pěstounská péče

Nejdůležitějším úkolem nalezince bylo udržení dětí při životě, ale až do poloviny 19. století byla pro nalezince typická vysoká úmrtnost dětí. Některé děti zemřely hned v prvních hodinách svého života.⁷⁶ Za příčinu vysoké úmrtnosti byl považován nemanželský původ dětí, jejich vrozená slabost a špatný zdravotní stav matek. Podle tehdejších medicínských znalostí byl na vině i špatný vzduch v ústavu. Z tohoto důvodu se ředitelství nalezince snažilo, co nejrychleji dát svěřené děti do péče pěstounů. Původně měly být děti svěřovány pouze pěstounům bydlícím na venkově, protože venkov byl považován za blahodárny pro zdraví dětí. Děti se v péči venkovanů měly otužit proti nemocem a měly být vedeny k mravnému životu. Pravidlo vydávání dětí do péče pouze pěstounům z venkova mohlo být porušeno v případě, když byl nedostatek pěstounů nebo když delší dobu byly špatné povětrnostní podmínky.⁷⁷ Neustálý nedostatek zájemců o přijetí dětí do péče vedl nakonec gubernium k povolení svěřování dětí pěstounům pocházejícím z Prahy.⁷⁸

Nemocné a slabé děti měly zůstat v péči nalezince. Neměly být vydávány pěstounům, dokud se jejich stav nezlepšil. Panoval názor, že o nemocné dítě bude lépe postaráno v ústavu. Nalezinec byl pravděpodobně prvním státním ústavem v Čechách, který se bezděky stal také prvním ústavem léčby dětských nemocí.

Měl-li nalezinec ve své péči děti, které byly schopny transportu do pěstounské péče, oznamoval tuto skutečnost pomocí veřejných oznámení. Při získávání nových pěstounů museli pomáhat duchovní, kteří měli z kazatelen vyzývat své věřící k projevům křesťanské lásky. Zájemci o dítě se hlásili ústavu buď prostřednictvím

⁷⁵ K tomu např. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě...* Praha 1999.

⁷⁶ Např. roku 1799 zemřelo 218 dětí z 625 dětí nacházejících se v ústavu. NA, ČG - Publ., kart. 3510; v roce 1814 zemřelo v ústavu 279 dětí z 450. Dle DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti kojenců...*, s. 31; roku 1880 zemřelo v nalezinci 50,7% dětí do 1 roku života. Dle BRDLÍK, *Dětské lékařství v minulosti a jak jsem je prožíval*. Praha 1957, s. 102-103. Úmrtnostní poměry v ústavu se zlepšily až po otevření nové budovy.

⁷⁷ NA, ZPN, Instruktionen für die Gebär u. Findelanstalt zu Prag, 1835, kn. 14, §62.

⁷⁸ Nařízení ze dne 31. října 1840. NA, ZPN, *Kniha normálí (1832-1841)*, kn. 4, s. 197.

vrchnosti, nebo prostřednictvím krajského úřadu, zároveň museli ke své žádosti přiložit vysvědčení mravnosti, které bylo vystaveno společně farářem a vrchností. Ve vysvědčení musel farář potvrdit, že žadatelka o nalezence nedávno porodila, a je tudíž schopna kojit. Vysvědčení bylo vydáváno bezplatně. Farář svým podpisem na vysvědčení převzal i odpovědnost za dítě, které bylo pěstounce svěřeno. Další podmínkou pro získání dítěte do péče, kromě mravnosti a schopnosti kojit, bylo katolické vyznání obou pěstounů. Pokud byla zájemkyně shledána za vhodnou pro svěřením dítěte, byla jí tato skutečnost oznámena prostřednictvím krajského úřadu; zároveň jí byl sdělen den, kdy se má do ústavu pro dítě dostavit. Pro předávání dětí do péče pěstounek byly stanoveny určité dny v týdnu.⁷⁹

Pěstounka i s vysvědčením se musela nejprve ohlásit na ředitelství nemocnice.⁸⁰ Zde byl zaměstnán úředník, který byl obeznámen se stavem a počtem dětí v nalezinci. Povinností tohoto úředníka bylo ověřit vysvědčení pěstounky, vyplnit její osobní údaje do protokolu a vystavit jí lístek, se kterým si pěstounka vyzvedla dítě v nalezinci. Dříve než jí bylo dítě svěřeno, musela se podrobit prohlídce, která měla ověřit, zda je skutečně schopna kojit. Prohlídku prováděla porodní bába. Kojenci byli vydáváni pouze pěstounkám, které byly schopné kojit.⁸¹ Každá pěstounka musela nahlas odříkat přísahu, že se bude o jí svěřené dítě dobře starat, že ho bude kojit a zacházet s ním jako s vlastním. Zároveň musela podepsat tzv. kontrakt na dítě, ve kterém byly uvedeny zásady pěstounské péče.⁸² Kromě kontraktu obdržela pěstounka tzv. známku dítěte, kde bylo uvedeno celé jméno dítěte, datum jeho narození a jeho číslo v nalezeneckém protokolu.⁸³ Tuto známku i s kontraktem měla mít pěstounka u sebe, dokud zůstávalo dítě v její péči. Po ukončení péče musela tyto dvě listiny vrátit zpět ústavu. Pěstouni

⁷⁹ K předání dětí do venkovské péče byly určeny následující dny: pondělí, středa a pátek, pro pěstounky z města bylo vyhrazeno úterý, čtvrtek a sobota. NA, ZPN, *Knih normálií* (1808 - 1841), kn. 1, s. 20.

⁸⁰ Všeobecná nemocnice byla otevřena o něco později než porodnice a nalezinec, a tak do konce roku 1790 byla správa porodnice a nalezince, jež byla svěřena nemocnici, vykonávána v ústavu samotném. Po otevření nemocnice byla správa porodnice a nalezince svěřena kanceláři nemocnice.

⁸¹ Děti předáním pěstounkám vstupovaly pod ochranu vrchního sirotčího ředitelství.

⁸² Kontrakt byl původně vystavován na jméno ženy, která dítě přebírala do své péče. Ta byla odpovědná za jeho výživu a výchovu. Ve 30. letech 19. století se objevují stížnosti, že jméno pěstounky nestačí, především z toho důvodu, že na výživu vydělává především muž; z těchto důvodů začalo být ve smlouvách uváděno i jméno pěstouna. NA, ZPN, *Knih normálií* (1832-1841), záznam z roku 1833, kn. 4, s. 13. Je otázkou, zda toto nařízení bylo respektováno, protože roku 1835 se objevuje totiž příkaz stejného znění.

⁸³ Znamka se podobou lišila od známky, kterou dítě dostalo při příchodu do ústavu a kterou mělo pověšenou na krku. Pěstounka dostala většinou malý lístek, na kterém bylo uvedeno číslo nalezence, jeho jméno, datum narození a datum, kdy bylo předáno do pěstounské péče.

uchovávali různým způsobem listiny, které dostali od ústavu, proto se některé listiny do ústavu dostávaly zpět poškozené, v některých případech došlo i ke ztrátě jedné z písemností.⁸⁴

Snahou správy ústavu mělo být, aby všechny děti byly před vydáním do pěstounské péče očkovány proti neštovicím. Očkovat nešlo dle tehdejších zásad dříve, než dítě dosáhlo věku třiceti dnů.⁸⁵ Považoval-li lékař nalezince pobyt dítěte za ohrožující pro jeho život, bylo dítě do pěstounské péče vydáno před dosažením jednoho měsíce života.⁸⁶ Ve skutečnosti byly ale pěstounům vydávány mnohem mladší děti. Jakmile to dovolil jejich zdravotní stav a povětrnostní podmínky, byly nabídnuty do pěstounské péče. Pěstounům se tak do rukou dostávaly týden až dva týdny staré děti. To znamená, že většina dětí, která se dostala do pěstounské péče, nebyla očkovaná. Pěstouni bydlící poblíž Prahy pak museli nechat dítě očkovat v nalezinci. Ti, kteří pocházeli ze vzdálenějších míst, mohli nechat provést očkování u oprávněného lékaře a nalezinci pak poslat potvrzení o jeho provedení. Dítě bylo možné očkovat až na výzvu správy nalezince, tím zůstával pod její kontrolou průběh očkování všech svěřenců. Očkování nalezenců a jeho účinky na dítě mohlo mít vliv na rozhodnutí pěstounské rodiny nechat očkovat i své vlastní děti.

Pěstounky, které si vyzvedaly kojence, dostávaly od ústavu pro dítě na tehdejší poměry relativně bohatou výbavu. Tu si pěstounka mohla ponechat, pokud se dítě v její péči dožilo jednoho roku života.⁸⁷ V případě, že dítě zemřelo před dosažením jednoho roku, musela pěstounka celou výbavu vrátit ústavu. Pěstounka, které se podařilo dítě odkojit a dítě dosáhlo v její péči věku jednoho roku, získala finanční odměnu za odkojení. Odměna za odkojení a zisk výbavy měly být určitou zárukou, že o nalezence bude dobře postaráno. Pěstouni byli pro přijetí cizího dítěte do péče motivováni finančně, za svěřené dítě dostávali ošetřovné. Ošetřovné bylo odstupňováno dle věku dítěte, za kojence do jednoho roku bylo účtováno 24 zl. ročně, za dítě od jednoho roku

⁸⁴ Pěstouni byli nuceni zažádat o nové vystavení. Předložení kontraktu bylo třeba při vyplácení ošetřovného.

⁸⁵ NA, ZPN, Instruktionen für die Gebär u.Findelanstalt zu Prag, 1835, kn. 14, Instrukce pro primáře nalezince, §43. Očkování mohlo být také jednou z příčin vysoké úmrtnosti dětí v nalezinci. Až do konce 19. století nebyla medicína schopna zajistit stoprocentně čistou a kvalitní očkovací látku.

⁸⁶ Nalezenec mohl být ohrožen v případě přeplnění ústavu, např. zvýšeným rizikem nákazy.

⁸⁷ Součástí výbavy byla 1 peřinka pro dítě, 2 pleny, 6 podložek, 4 košilky, 2 povijany, 2 velké a 2 malé zavinovačky a 2 čepečky. Obsah výbavy se měnil v čase, až do roku 1880 dostávaly pěstounky na dítě jen peřinku, po té tato součást výbavy byla z úsporných důvodů zrušena. ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *O nalezencích v Čechách*. Praha 1888.

do deseti let 15 zl. ročně a za dítě od deseti do patnácti let 12 zl. ročně.⁸⁸ Ošetřovné se snižovalo souměrně s narůstajícím věkem dítěte, neboť se správně předpokládalo, že starší děti jsou schopny pěstounům pomáhat při práci. Uvedená částka byla pěstounům vyplácena faráři postupně v měsíčních intervalech. Každou výplatu ošetřovného musel farář zaznamenat do kontraktu. Ústavem byly do péče svěřovány i starší děti. Jednalo se o děti buď vrácené předchozími pěstouny, nebo o děti přinesené do ústavu zvenku. V těchto případech se nejednalo o kojence, a tak tyto děti byly svěřovány buď pěstounkám, které nekojily, nebo pěstounkám majícím již v péči jedno dítě z nalezince a projevivším zájem o další dítě. Ústavem nebyla starším dětem poskytována výbava, dostaly pouze to, co jim dali jejich předchozí pěstouni s sebou. V některých případech se jednalo jen o šatstvo, které děti měly právě na sobě. Pokud se pěstouni o tyto starší děti dobře starali, mohli získat od ústavu příspěvek na ošacení.⁸⁹

Většina pěstounek, která si přicházela do nalezince vyzvednout nalezence, pocházela z chudých oblastí zaměřených na zemědělství.⁹⁰ O nalezence projevovaly nejvíce zájem rodiny, které patřily k nižší vrstvě společnosti, samy měly většinou 5 – 6 dětí a k tomu pečovaly o jednoho či dva nalezence v různém věku. Ošetřovné vyplácené ústavem za nalezence bylo pro tyto rodiny vítaným zdrojem příjmu. Některé pěstounky musely absolvovat několikadenní pochod, aby se dostaly do Prahy pro dítě.⁹¹ Dlouhá cesta z Prahy do nového domova znamenala pro dítě nebezpečí, protože mu hrozilo podchlazení nebo dehydratace. Není divu, že mnoho dětí zemřelo dříve, než se dostalo na místo určení.

Po celou dobu existence měl ústav málo pěstounů. Nedostatek zájemců o dítě z nalezince byl vnímán jako citlivá záležitost, především s ohledem na vysokou úmrtnost dětí. Včasné svěření dítěte do péče pěstounů mělo úmrtnost nemanželských dětí snížit. Z tohoto důvodu naléhalo ředitelství na pražskou konsistoř a vrchnosti a žádalo je o spolupráci ve věci nalezenecské péče, ale zdá se, že se tento požadavek nesetkal s velkou odezvou. Z dob počátků ústavu pochází málo zpráv, ale dle pozdějších zápisů z 20. a

⁸⁸ Ošetřovné se během doby měnilo, jeho výše měla odpovídat nákladům na péči o dítě. Ve skutečnosti výše ošetřovného zaostávala za reálným vývojem cen.

⁸⁹ NA, ČG - Publ. 1796 - 1805, kart. 3510.

⁹⁰ Nejvíce pražských nalezenců bylo v okresech: Ledec, Pelhřimov, Tábor, Benešov, Kutná Hora, Německý Brod, Český Brod, Sedlčany, Příbram, Milevsko. Některé oblasti se dokonce specializovaly na příjem pražských nalezenců. Dle ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *O nalezencích...*, s. 2.

⁹¹ Z archivu autorky, Vzpomínky Heleny Kupsové z Trhového Štěpánova na babičku. Rozhovor uskutečněn dne 15. dubna 2007.

30. let 19. století, které obsahují četné stížnosti na to, že vrchnosti nepodporují péči o děti z nalezince na svém panství, a že dokonce jsou proti tomu, aby nalezenci byli na panství umístěni.⁹² Můžeme usuzovat, že i v počátcích svého fungování se ústav setkával s určitým odporem a despektem ze strany veřejnosti. Nedostatek pěstounů rovněž souvisel s hospodářskou situací státu. Zejména kvůli napoleonským válkám vzrostly ceny základních životních potřeb. Drahota snižovala zájem obyvatel o převzetí nalezence do péče především kvůli tomu, že odměna za výchovu zůstávala stále stejná.

Největším problémem bylo získat pěstounky, které by byly schopny dítě kojit. Z tohoto důvodu navrhlo ředitelství chudinských zaopatřovacích ústavů guberniu řešit tuto situaci zaopatřením dětí v prostorách jiného ústavu. Děti měly být kojeny v zahradním domku, který se nacházel v areálu chorobince. Návrh počítal s tím, že do domku budou docházet kojné z nalezince a o děti se postarají „zkušené matky“ – pacientky z chorobince,⁹³ a to do té doby, než by děti byly schopny přijímat jinou stravu než mateřské mléko. Tímto způsobem mělo být ošetřováno 20 dětí. Po odstavení měly být děti předávány pěstounkám z venkova. Zřízení filiálky nalezince v areálu chorobince bylo povoleno dne 30. března 1797.⁹⁴ Z pramenů se ale již nedozvídáme, zda tento záměr byl skutečně realizován. Je jisté jen to, že nalezinec stále zápasil s nedostatkem pěstounů a situace se stávala neudržitelnou. Povinností nalezince bylo svěřovat děti do péče pěstounům, pokud možno na venkov, ale komu je svěřit, když nejsou pěstouni a do ústavu přicházejí nové děti, zatímco ty, které měly být již dávno svěřeny pěstounům, zde zůstávají? Dá se říci, že nastala patová situace. Vysoká úmrtnost v ústavu přiměla zemské úřady jednat. Roku 1805 bylo navýšeno ošetřovné za kojence o 7 kr. denně.⁹⁵ Zvýšením ošetřovného měly být motivovány pěstounky, aby si braly děti do jednoho roku života alespoň na odkojení. Dle zkušeností mělo i nemanželské dítě po dosažení tohoto věku vyšší šance na přežití. Z pramene nevyplývá,

⁹² Tyto zápisy se nacházejí zejména v Knihách normálií, které jsou součástí fondu Zemské porodnice a nalezince v Praze uchovávaného se v Národním archivu. Zápisy bohužel neuvádějí, o která panství šlo.

⁹³ Dle direktivních pravidel byly chorobince určeny pro práce neschopné, opuštěné, chronicky nemocné osoby, které svojí nemocí či vzhledem vzbuzovaly odpor. V Praze byl veřejnosti chorobinec otevřen dne 1. 12. 1789. HLAVÁČKOVÁ – SVOBODNÝ, *Pražské špitály a nemocnice*, s. 46 a BAYER, *Beschreibung...*, s. 153.

⁹⁴ NA, ČG - Publ. 1796 -1805, sign. 2-4. Záležitosti porodnice a nalezince, kart. 3509.

⁹⁵ NA, ČG-Publ., 1806-1815, kart. 5477

zda se tímto způsobem podařilo snížit úmrtnost dětí v ústavu. Je pravděpodobné, že nikoliv, protože i z pozdějších let pocházejí zprávy o vysoké úmrtnosti v nalezcinci.⁹⁶

Během doby, kdy bylo dítě v pěstounské péči, mohlo být několikrát vráceno do ústavu a opět svěřeno jiným pěstounům. Možnost vrácení – tzv. restituce – dítěte do ústavu, byla zakotvena v kontraktu, který ústav uzavřel s pěstouny. Pěstoun, který chtěl dítě vrátit, musel tuto skutečnost měsíc předem oznámit ústavu a uvést důvod, proč dítě vrací.⁹⁷

Dítě, které dosáhlo v pěstounské péči věku šesti let, byli pěstouni povinni poslat do školy. Kromě výchovy musel nalezenec získat i vzdělání tak, aby se z něj stal užitečný obyvatel státu a aby svou činností mohl vrátit to, co do něj stát investoval. Dítěti se mělo dostat vzdělání dle jeho schopností, dovedností a fyzických sil, které se zjišťovaly při pravidelných kontrolách. Kontroly byly prováděny každého půlroku. Vykonával je vybraný úředník. Ze strany vrchnosti, faráře a učitele mu měla být poskytnuta veškerá podpora při návštěvách pěstounů a jejich svěřenců.⁹⁸ Ačkoliv byla povinnost posílat dítě do školy součástí kontraktu, realita se lišila od přání tvůrce reformy. Dítě, které dosáhlo daného věku, mělo být ohlášeno faráři. Farář, který sám měl na starost „mavní vzdělání dětí“, měl dohlížet na to, zda je nalezenec posílán do školy. Někteří faráři tuto povinnost neplnili, a tak nevlastní dítě nebylo většinou posíláno do školy, protože mohlo zastat práci na poli nebo v domácnosti. Zemská vláda se tomuto problému snažila čelit různými výnosy a hrozbami. Neustále bylo připomínáno, že nalezcům je poskytována zdarma nejen školní výuka, ale i učebnice a školní potřeby. Až do roku 1872 nebyla otázka školní docházky nalezců uspokojivě vyřešena. Tohoto roku byla péče o nalezence zkrácena do šesti let dítěte, a tak kontrola a dozor na školní docházku přešla do kompetencí domovských obcí.⁹⁹

Další povinností pěstounů bylo zajištění lékařské pomoci v případě onemocnění dítěte. Úmrtí nalezence museli ohlásit vrchnosti a faráři, kteří měli podat hlášení správě

⁹⁶ K tomu např. RITTERSHAIN, *Jahresbericht der königl böhm Landes Findelanstalt für 1867*. In: *Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters*. Prag 1868, s. 1an.

⁹⁷ Např. v březnu 1805 vypovědělo smlouvu 31 pěstunek, které měly v péči dítě jeden rok, s tím, že „tížící drahoty všech životních potřeb nedovoluje jim tyto převzaté děti živit a odívat.“ NA, ČG-Publ., 1806-1815, kart. 5477.

⁹⁸ Tento systém platil do roku 1872, kdy byla péče o nalezence zkrácena do dosažení šesti let dítěte.

⁹⁹ Rozhodnutím českého zemského sněmu ze dne 3. 12. 1872 byla stanovena doba normální nalezenecké péče na šest let. Děti narozené od 1. 1. 1873 v porodnici a svěřené do venkovské péče měly být s ukončeným šestým rokem života předány matce, popřípadě domovské obci. Nalezinec tímto nařízením ztratil svoji zodpovědnost za vzdělání dítěte a tato zodpovědnost přešla na domovskou obec dítěte.

nalezince prostřednictvím krajského úřadu. Vrchnost a farář měli dohlédnout na to, aby úmrtí dítěte nebylo zamlčeno, nebo aby místo zemřelého nalezence nebylo pěstouny podstrčeno jejich vlastní dítě, za které by pak neprávem dostávali odměnu za výchovu. Prokázaná zpronevěra ošetřovného byla posuzována jako krádež.¹⁰⁰ Podstrčení dítěte nebylo dle gubernia možné bez vědomí obce, a proto obce ručily za náhradu způsobené škody.¹⁰¹

V případě úmrtí dítěte nebo jeho vrácení do ústavu musel farář vyplatit pěstounům zůstatek ošetřovného a sepsat všechny předměty, které mělo dítě jako výbavu. U dítěte mladšího jednoho roku měl farář od pěstounů převzít výbavu a buď ji dítěti ponechat, nebo ji, v případě úmrtí dítěte, vrátit ředitelství chudinských zaopatřovacích ústavů. Faráři byli celkově odpovědní za vedení péče o chovance z nalezince na své faře. Kromě vyplácení ošetřovného pěstounům měli dohlížet na péči o nalezence, byli povinni navštěvovat pěstouny, naslouchat jim a přesvědčovat je o dalším ponechání dětí v péči. Jestliže při návštěvě pěstounů objevili nějaké nesrovnalosti ve výchově či v zacházení se svěřencem, měli pěstounům domluvit. Větší prohřešek, jako např. zanedbávání, měli oznámit úřadům. Každého půlroku musel farář, v jehož správním okrsku se nacházeli nalezenci, zasílat ředitelství účty týkající se vyplácení ošetřovného a měl rovněž podávat hlášení o stavu nalezenců. Někteří duchovní své povinnosti neplnili, jako důvod byla uváděna velká zaneprázdněnost. Nalezenci z některých far se z pěstounské péče vraceli špatně oblečení a bez jakéhokoliv vzdělání. Ředitelství ústavu i gubernium se snažilo tuto situaci změnit zavedením funkce nalezeneckých či sirotčích otců, kteří měli za úkol společně s farářem dohlížet na mravní a duševní vývoj dítěte. Na některých farách zastávala tuto roli jediná osoba, a tou byl sám farář. Otázka dozoru na výchovu nalezenců nebyla vyřešena ani na konci 19. století.

4. 1. 1. 6. Dvoutřetinová péče

V souvislosti s přechodem ústavu do zemské správy a zkrácením pěstounské péče o děti z nalezince do věku šesti let bylo na 22. sezení českého zemského sněmu, které proběhlo dne 3. prosince 1872, rozhodnuto o zavedení tzv. dvoutřetinové péče.

¹⁰⁰ Krádež byla v 19. století sankcionována několikaletým vězením, záviselo na charakteru krádeže a způsobu jejího provedení.

¹⁰¹ NA, ČG - Publ. 1796 - 1805, kart. 3510.

Jedním z cílů vlády bylo snížení počtu kojných a dětí v nalezinci a pokles jejich úmrtnosti. Dvoutřetinová péče byla naprostou novinkou v péči o nalezence, dítě smělo být svěřeno vlastní matce nebo příbuzným matky do pěstounské péče za dvoutřetinovou ošetrovací taxu. Z toho byl odvozen název tohoto typu zaopatření dítěte.

Vyplácení ošetrovného trvalo, dokud dítě v péči matky nebo příbuzných nedosáhlo věku čtyř let. Podmínkou pro svěření dítěte vlastní matce byl její „řádný“ život a dobrý psychický stav.¹⁰² Dítě z nalezince smělo být do dvoutřetinové péče vydáno pouze na žádost vlastní matky nebo pokrevního příbuzného. Jak svobodná matka, tak příbuzní museli prokázat, že jsou schopni mít dítě u sebe, tj. že mají adekvátní ubytování.

Pokud žádala o dítě svobodná matka a dítě ještě nebylo odstaveno, musela prokázat, že je schopná kojit. Žadatelé o dítě byli zároveň upozorněni na to, že dítě nemohou vrátit zpět do péče nalezince.¹⁰³ Svobodné matky byly tímto nařízením vedeny k větší odpovědnosti za své dítě. Stát dohlížel za pomoci farářů na jejich chování. Podmínkou pro vyplácení ošetrovného bylo beztrestné chování a mravný život. Svobodným matkám, které přijaly vlastní dítě do dvoutřetinové péče, byl výslovně zakázán konkubinát. Vliv na vyplácení ošetrovného měl i sňatek, kdy žena rovněž ztrácela právo na ošetrovné, především kvůli tomu, že sňatkem získala rodina živitele.¹⁰⁴ V očích současníků byl muž v první řadě povinen postarat se o výživu své ženy a dítěte, třebaže nevlastního.

Do dvoutřetinové péče byly děti předávány stejným způsobem jako děti vydávané do normální pěstounské péče. Až na to, že žadatel musel předložit zvláštní revers, jenž dokazoval způsobilost matky, popř. prarodičů, k převzetí dítěte. Revers musel potvrdit farní a obecní úřad. Tímto reversem se příjemce zavazoval k převzetí dítěte s podporou vyplácenou za obvyklých podmínek. Dítě si mohly matky vzít s sebou domů rovnou z nalezince, nebo jakmile dosáhlo v pěstounské péči jednoho roku a nemuselo být již kojeno. Výše ošetrovného byla stanovena takto: v prvním roce života dítěte 4 zl. měsíčně, ve druhém roce 2 zl. 66 kr. měsíčně, ve třetím až čtvrtém roce 2 zl.

¹⁰² NA, ZPN, Videátní kniha I., kn. 10, s. 381.

¹⁰³ Tamtéž, s. 386.

¹⁰⁴ Dekretem z 16.9.1881 č. 26589 bylo toto pravidlo rozšířeno na všechny matky propuštěné z nalezince, z toho vyplývá, že pokud se matka provdala a dítě bylo u cizích pěstounů, přestalo být pěstounům vypláceno ošetrovné za dítě.

měsíčně.¹⁰⁵ Nejednalo se o nijak vysokou sumu, proto byly matky motivovány právem na bezplatné ošetření nemocného dítěte a bezplatné léky. V případě úmrtí dítěte byl vypraven bezplatný pohřeb. Vyplácenou částku ošetřovného bylo možno výjimečně navýšit na hodnotu normálního ošetřovného, ale pouze na žádost pěstounů a se svolením Zemského výboru.¹⁰⁶

Snahou státu bylo podpořit, aby matky přijímaly své děti do péče, proto bylo stanoveno, že matky nebo příbuzní, kteří se pečlivě starají o svěřené dítě, budou dostávat odměnu, která neměla přesáhnout výši normálního ošetřovného. Odměna byla vyplácena až na základě předložení zprávy o lékařském vyšetření dítěte, která musela být potvrzena obecním i farním úřadem.¹⁰⁷

I přestože ošetřovací poplatek za péči o vlastní dítě byl nižší než za cizí dítě, využívaly matky tuto možnost. Díky dvoutřetinové péči narostl počet dětí, které přijaly matky do vlastní péče, zatímco v roce 1861 bylo matkami přijato jen 6,1% z 3000 dětí, v roce 1880 činil tento podíl 14,9% a v roce 1881 15% dětí.¹⁰⁸ Roku 1885 pobíralo dvoutřetinovou podporu 300 matek a příbuzných, roku 1887 – 393.¹⁰⁹ V roce 1897 bylo předáno od cizích pěstounů k vlastním matkám nebo prarodičům 86 dětí, bezprostředně z nalezince bylo vydáno 263 dětí – celkem 349.¹¹⁰

Jedním z důvodů pro zavedení tzv. dvoutřetinové péče byla snaha o snížení míry úmrtnosti nalezenců. Věřilo se, že vlastní matka bude pečovat o dítě lépe než cizí žena a tím poklesne úmrtnost nalezenců nacházejících se v pěstounské péči.¹¹¹ Realita byla jiná. Počet dětí nacházejících se v dvoutřetinové péči byl nižší než počet dětí svěřených cizím pěstounům. Příčinou malého počtu svěřených dětí do dvoutřetinové péče bylo nízké ošetřovné. Předpokladem bylo, že matka bude s dítětem bydlet u svých rodičů, kteří jí vypomohou. Nízký státní příspěvek a častá chudoba jak matky, tak rodičů, mohly vyvolat často konflikt v rodině, který se odrazil na vzájemných vztazích a kvalitě péče o dítě. Zákonodárství tento jev nezohledňovalo, ale za důležité bylo považováno,

¹⁰⁵ NA, ZPN, Vývoj, organizace a agenda ústavu 1893 – 1949, nedat., kart. 2.

¹⁰⁶ Např. dne 8. května 1907 bylo povoleno takto navýšit ošetřovné pokrevním příbuzným nalezenců Emilie Narovcové č.zn. 7413, Antonie Tejrychové č. zn. 7961, Emanuela Kofroně č. zn. 2649 a Anežky Zahálkové č. zn. 6050 – NA, ZPN, Kniha normálií (1901-19..), kn.7, s. 231.

¹⁰⁷ NA, ZPN, Kniha normálií (1901-19..), kn.7, zápis z 6. června 1912, s. 318.

¹⁰⁸ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 249 – 303.

¹⁰⁹ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *O nalezencích v Čechách...*, s. 15.

¹¹⁰ NA, ZPN, Vývoj, organizace a agenda ústavu 1893 – 1949, Zpráva král českého zemského porodince a nalezince v Praze za rok 1897, kart. 2.

¹¹¹ K tomu DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti kojenců...*, s. 56n.

že umožněním přijetí dítěte do pěstounské péče vlastní matkou bylo zabráněno citové odcizení od dítěte, neboť k tomu docházelo, pokud dítě bylo u cizích pěstounů.

Přestože nařízení přesně stanovila, za jakých podmínek lze dvoutřetinovou podporu vyplácet, snažili se jak příbuzní, tak matka některé podmínky obejít. Nejproblematičtější byla podmínka mravného života (nežití v konkubinátu). Pokusy o obcházení tohoto pravidla svědčí i o nedostatečnosti dozoru – např. roku 1906 zjistil jeden nalezenecký kontrolor, že některé matky v jeho obvodu žijí v konkubinátu s ženatými muži a pobírají podporu. Reakcí na toto zjištění bylo ze strany Zemského výboru zopakování podmínek pro udílení dvoutřetinové podpory.¹¹² O tom, zda byly matky nějak potrestány, prameny mlčí. Trestem nesporně bylo již samotné odnětí podpory.

Přes všechny nedostatky byla dvoutřetinová péče vnímána jako blahodárná instituce. Jako první umožnila, že svobodná matka mohla pečovat o své dítě, které přišlo na svět v porodnici. Dřívější nařízení poplatnou péčí vlastním matkám neumožňovala a ani je nemotivovala k převzetí dítěte za vlastní. Zavedení dvoutřetinové péče souvisí se změnami ve společnosti a také se změnou vnímání mateřství, které mělo být umožněno hodnotně prožít i svobodné matce.

4. 1. 1. 7. Propuštění z péče nalezince a další zaopatření dítěte

V počátcích nalezenecké instituce měl nalezenec zůstat v péči pěstounů do dosažení patnácti let života, po tuto dobu figuroval ústav jako poručník dítěte. Povinností nalezince bylo umístit děti před dosažením normálního věku do učení nebo do služby.¹¹³ Chlapci byli dávání buď do učení k mistrům, nebo do zemědělství. Ten, kdo prokázal nadání, mohl být podporován i na gymnáziu a následně na vysoké škole. Nalezinec se snažil vytvořit si podobnou síť spolehlivých mistrů, jako měl jeho předchůdce Vlašský špitál, do jejichž učení by svěřoval své chovance. Ústav se setkával s nezájmem a předsudky, proto se snažil motivovat mistry i po finanční stránce. Kromě ošetřovného byly mistrovi uhrazeny náklady spojené s vyučením a odbytým. Zároveň byly zakoupeny nalezenci nástroje, které potřeboval pro výkon daného řemesla, byla mu dána i výbava, která se skládala z ložního prádla a oblečení. S každým mistrem, který

¹¹² NA, ZPN, Videátní kniha II, kn.11,s. 277.

¹¹³ Tzv. normální věk – jednalo se o stanovený věk, do jehož dosažení zůstávalo dítě pod ochranou nalezince. K tomu více na s. 144.

měl zájem o převzetí nalezence do své péče, uzavřelo ředitelství smlouvu, ve které byly přesně stanoveny podmínky vyučení. Doba učení zde byla pevně stanovena včetně toho, co vše ústav uhradí a jaké povinnosti musí mistr plnit. Na rozdíl od chlapců, o dalším zaopatření dívek instrukce mlčí. Dívky, stejně jako chlapci, byly povinny do dvanácti let navštěvovat školu, před dosažením věku patnácti let jim musel ústav najít službu. Výbava není u dívek zmiňována,¹¹⁴ ale s největší pravděpodobností ji také dostávaly.¹¹⁵ Zřejmě bylo snazší najít umístění pro dívky, které dle tehdejších představ nepotřebovaly další vzdělávání, a tím neznamenal náklady pro stranu, která je k sobě vzala do služby.

Stát se snažil mít po určitou dobu kontrolu nad výchovou nalezenců, ale pozvolna začal delegovat své povinnosti na nižší instance. Toto je zřetelné z postupného zkracování doby, po kterou dítě mohlo zůstat pod opatrovnictvím nalezince. K prvnímu zkrácení péče došlo roku 1806, kdy nalezenec zůstal pod ochranou ústavu do dosažení věku dvanácti let. I po této změně se ústav snažil najít dětem, které tento věk dosáhly, místo v učení nebo ve službě, přičemž umístění dítěte do cizí péče mělo být tentokrát poskytnuto zdarma. Při hledání vhodných mistrů se setkala správa ústavu se značnou neochotou přijmout zdarma děti na vyučení, proto se snažila dohodnout s jednotlivými cechy. I zde narazila na odmítavý postoj. Důvodem pro neochotu přijmout dítě do učení bez uhrazení ošetřovného nebyl nemanželský původ, ale jak uvádí pramen, fyzická slabost dětí. V počátcích učení nepřinesl chlapec mistrovi žádný zisk, naopak znamenal pro něho náklady, které souvisely s nutností se vyučit řemeslu. Správa ústavu se z tohoto důvodu snažila mistry motivovat finančně. Roku 1806, kdy vstoupila v platnost zkrácená doba péče o dítě, bylo výjimečně guberniem povoleno přijetí do učení za poplatek, který měl mistrovi uhradit náklady spojené s vyučením.¹¹⁶ Ani v následujícím roce nebyla správa ústavu úspěšná v hledání vhodných mistrů, potíže byly i při hledání služby pro dívky. Z těchto důvodů bylo rozhodnuto přenést tuto povinnost na obce a vrchnosti.

K dalšímu zkrácení nalezenecké péče došlo roku 1829, kdy byla doba odpovědnosti ústavu za dítě omezena desátým rokem jeho života. Pobírání ošetřovného šlo prodloužit do deseti až čtrnácti let dítěte pouze s tou podmínkou, že si pěstouni dítě

¹¹⁴ NA, ČG - Publ. 1796-1805, kart. 3510.

¹¹⁵ Toto domněnku vyvozujeme z toho, že výbavu dostávaly dívky ve Vlašském špitálu. K tomu SVOBODNÝ – KUDĚLA, *Matriky zemřelých...* HD 15/1991, s. 47 – 75. Hodně pravidel bylo v nalezinci převzato z tohoto ústavu, a protože se jednalo o určité zabezpečení, nemohla být výbava výjimkou.

¹¹⁶ Dopis Sirotčího ředitelství z 9. července 1806, NA, ČG-Publ., 1806 - 1815, kart. 5477.

ponechají až do jeho dospělosti. Doba, po kterou dítě bylo pod poručnictvím ústavu, byla označována jako „normální věk dítěte.“ Pěstouni, kteří měli zájem o ponechání si dítěte po uplynutí této doby, museli zažádat správu o jeho předání do výchovy. Dítě u nich mohlo zůstat do dosažení dvacátého roku života. Když se pěstouni k tomuto kroku odhodlali, bylo jim zdůrazňováno, aby s dítětem zacházeli jako s vlastním a vedli ho k práci nebo řemeslu. Také nebyli povinni odkázat nalezenci finanční podíl.¹¹⁷ Dítě, které se dožilo v péči pěstounů dvaceti let, stalo se svobodným občanem a mohlo se dle toho chovat. Nalezenec mohl zůstat u svých pěstounů jako čeledín či děvečka, ale mohl vstoupit do jiných i vzdálenějších služeb.¹¹⁸

K poslednímu zkrácení péče došlo roku 1872, kdy byla doba opatrování dítěte stanovena do dosažení věku šesti let. Cílem bylo ušetření zemských financí.¹¹⁹ Nalezinec se tímto zkrácením vyplácení ošetřovného zbavil své zodpovědnosti za vzdělání dítěte, povinnost posílat dítě do školy přešla z kompetence státu do pravomoci domovské obce. Pouze na obci nyní závisel dozor nad jí svěřeným dítětem, a tedy i jeho posílání do školy. O tom, že docházka nalezenců do škol nebyla nijak vysoká, svědčí časté stížnosti a stesky současníků.¹²⁰ Nedostatečná výchova a vzdělání těchto dětí vedly k jejich pozdější delikvenci a posléze ke kriminalitě.

Nalezinec po dosažení „normálního věku“ přestal figurovat jako poručník dítěte, proto bylo nutno tuto funkci svěřit někomu jinému. Poručník byl nalezenci vybrán soudem. Příslušnost k soudu se pak řídila dle místa pobytu dítěte.

Pěstouni, kteří nechtěli, aby dítě zůstalo u nich, ho museli odevzdat do péče nalezince ještě před tím, než dosáhlo normálního věku. Lhůtou byl jeden měsíc před stanoveným věkem. V počátcích ústavu museli pěstouni uhradit dopravu dítěte zpět do pražského ústavu z vlastních prostředků. Od poloviny 19. století začala být cesta pěstounům částečně hrazena.

Cesta zpět do Prahy a především předání do ústavu bylo pro dítě traumatizující záležitostí. Předávání se neobešlo bez pláče. Když se dítě vrátilo do péče ústavu, bylo to oznámeno obci, kam dítě příslušelo. Než byl nalezenec předán do obecní péče, musel

¹¹⁷ Zápis z roku 1865 NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN, kn 10, s. 352a. Podobné nařízení najdeme i pro rok 1829, Cyrkulární nařízení českého zemského gubernia, Praha 2. prosince 1829, NA, ZPN, Instrukce, nařízení, dekrety, oběžníky a vyhlášky, kart.1.

¹¹⁸ V případě odchodu do jiných služeb musely být dodrženy konskripční a emigrační zásady. NA, ČG - Publ., 1796 - 1805, kart. 3510.

¹¹⁹ NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN, kn. 10, s. 380.

nějakou dobu strávit v Praze. Délka tohoto pobytu závisela na ročním období, kdy byli nalezení do ústavu vráćeni, protože v době nepříznivého počasí zůstali v Praze, dokud se nezlepšily podmínky k přepravě. Zpočátku byli vráćení nalezení ubytováni přímo v ústavu, ale ve 40. letech 19. století byl poblíž nalezince pronajat dům určený pro péči o vráćeně děti.¹²¹ Bylo o ně postaráno do té doby, než byly předány do rukou jiných pěstounů, úředníka z obce nebo policejních orgánů.¹²² Asi v 50. letech 19. století byla uzavřena dohoda mezi nalezincem a řádem Milosrdných sester sv. Karla Boromejského.¹²³ Řád převzal péči o restituované děti. Ústav se takto snažil o izolaci navráćených dětí od dětí, které se nacházely v nalezinci. V první řadě šlo o zabránění nakažení restituovaných některou z nemocí vyskytujících se v nalezinci. O děti pečoval řád ve filiálkách nalezince. První filiálka se nacházela na Hradčanech, pravděpodobně sídlila ve stejném domě jako vězení pro ženy. Roku 1856 byla filiálka přesunuta na zámek v Buštěhradu. Toto řešení bylo pouze přechodné.¹²⁴ O čtyři roky později byla filiálka přestěhována do sirotčince Milosrdných sester, který se nacházel v Řepích.¹²⁵ Nalezenci byli vychováváni společně se sirotky, ti ve školním věku navštěvovali školu. Do sirotčince byli přijímáni i restituovaní kojenci a malé děti. V případě předání kojence do sirotčince musela do ústavu docházet kojná z nalezince. Koncem 60. let 19. století se sirotčinec potýkal s epidemií oční choroby, proto bylo rozhodnuto o jeho zrušení, ale v této době otevřela kongregace nový sirotčinec v Karlíně. Z roku 1868 pochází smlouva uzavřená mezi kongregací a pražskou městskou radou, kde kongregace souhlasila s přijímáním dětí, které byly přikázány městu Praze. Do sirotčince měly být přijímány pouze zdravé děti, pro které se nepodařilo najít jiné umístění. Sirotčinec měl poskytnout nutnou výchovu a vzdělání do dosažení věku čtrnácti let. Za výchovu dostávala kongregace ročně výživné.¹²⁶ Nemocné děti měly zůstat do vyléčení

¹²⁰ Např. ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 107.

¹²¹ Jednalo se o dům čp. 495. Zápis z roku 1846 - NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN I., kn. 10, s. 120.

¹²² Policie přišla na řadu až v případě postrku.

¹²³ Milosrdné sestry sv. Karla Boromejského přišly do Prahy ve 30. letech 19. století. Zabývaly se charitativní činností, péčí o nemocné, přestárlé a sirotky. V roce 1857 uzavřela kongregace smlouvu, která se týkala převzetí nalezince a porodnice pod její správu. Smlouva byla platná až do října 1861, kdy ústav přešel do rukou země. Sestry působily v porodnici a nalezinci již od roku 1851. Jejich úkolem bylo udržení pořádku a disciplíny. Měly rovněž dohlížet na religiozitu žen ošetřovaných v ústavu. Pobyt v ústavu měl vést k mravnímu zlepšení svobodných matek.

¹²⁴ NA, ZPN, Kniha normálí (1841-1865), kn. 5, s. 193.

¹²⁵ Výnos ministerstva vnitra z 6. srpna 1860 č. 23151 aktivace zaopatřovacího ústavu pro nalezence v Řepích. Kongregaci byly uhrazeny náklady na transport dětí. NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN I., kn. 10, s. 210.

¹²⁶ Zápis z roku 1868 NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN I, kn. 10, s. 330.

v nalezinci a po uzdravení měly být převezeny do sirotčince. Průměrná doba péče o restituované děti, které nepříslušely do Prahy, trvala dva týdny, obec musela uhradit náklady vzniklé péčí o dítě. Často se stávalo, že si obec do ní příslušející dítě nevyzvedla. Obce se snažily vyhnout povinnosti financovat výchovu cizího dítěte, bránily se např. tím, že matka dítěte v obci nežila a nikdy neplatila daně. Na protesty obce většinou nebyl brán ohled a dítě do ní bylo posláno na její náklady postrkem. Muselo projít pověstnou pražskou hnanou stanicí na Fišpance. Do obce bylo posláno ve „vybrané“ společnosti tuláků, prostitutek a zlodějů. Jaký vliv mohla mít tato zkušenost na nezletilé dítě, si můžeme lehce domyslet. Ani po dosažení místa určení nebyl život nalezence většinou jednoduchý. Osud dítěte po skončení normální nalezené péče, jestliže si ho k sobě nevzala matka, spočíval v rukou domovské obce.

Domovská příslušnost zakládala právo chudého žádat o pomoc obec, do níž příslušel. Už od doby osvícenské byla snaha převést kompetence vrchností na státní úřady. S konečnou platností se to povedlo po polovině 19. století, a to na základě zrušení poddanství a vydání domovského zákona,¹²⁷ který stanovil, že každý státní občan musí mít v některé obci domovské právo. Domovskou příslušnost bylo možno získat pouze narozením, sňatkem, získáním veřejného úřadu a přijetím do domovského svazku. O tomto přijetí rozhodovala jediné sama obec a proti jejímu rozhodnutí nebylo žádného odvolání. Zákon obsahoval i ustanovení o bezdomovcích, tj. osobách, u nichž nebylo možné domovskou příslušnost zjistit. Právo na nerušený pobyt zaručoval domovskému příslušníku § 1 domovského zákona. Příslušníci obce nemohli být ze své domovské obce odstrčeni, vyhoštěni nebo vypovězeni. Bylo jim také zaručeno právo na chudinské zaopatření. Podrobnější předpisy k výkonu říšského domovského zákona obsahovaly zemské chudinské zákony v těch zemích, ve kterých byly přijaty. V ostatních zemích bylo chudinství upraveno pouze předpisy zákona o domovském právu.¹²⁸

Domovskou příslušnost musely mít i děti, které odcházely z péče nalezince. Ta se určovala, pokud se jednalo o nemanželské dítě, dle domovské příslušnosti matky. V případě, že domovská příslušnost matky nebyla známa (toto se týkalo především dětí

¹²⁷ Říšský zákon z 5. března 1862, č. 18 ř. z. a říšský zákon o domovském právu z 3. prosince 1863, č. 105 ř. z.

¹²⁸ JANÁK, *Domovské právo ve starém Rakousku a v ČSR*. Praha 1975; *Překlad zákoníka říšského vydaný pro království České*, ročník 1862, Praha 1863; *Překlad zákoníka ...*, ročník 1863, Praha 1864.

narozených v tzv. tajném oddělení porodnice nebo skutečných nalezců), byla domovská příslušnost určena soudem. Snahou bylo, aby děti s neznámým původem byly přiděleny do pražské obce.¹²⁹ Stát se snažil zachovat si možnost dohledu na osud dětí z tajného oddělení, které byly znevýhodněny utajením jména a původu matky. Tyto děti byly svěřovány pěstounům na náklady pražské obce, které jí byly posléze propláceny zemským fondem. V případě že město nenašlo vhodné pěstouny, byly dány do sirotčince milosrdných sester v Karlíně.¹³⁰ Ošetřovné za tyto děti bylo vypláceno do dosažení čtrnácti let života. Po dosažení čtrnácti let byli chlapi dáváni mistrům do vyučení, dívky do služby.¹³¹

Nemanželské děti, které vystoupily z nalezenecké péče dosažením tzv. normálního věku a jejichž matka si je v nalezinci nevyzvedla, byly posílány do domovských obcí svých matek, kde do té doby neměl často nikdo ponětí o jejich existenci.¹³² Dle domovského zákona byla každá obec povinna postarat se o svého příslušníka. Mohla i některé své příslušníky finančně podporovat. Děti se tato podpora většinou netýkala. Obec byla povinna postarat se o jejich další výchovu a výživu. Jak tato péče vypadala? Zákonnou povinností obce byl dozor na opuštěné a osiřelé děti, ale na její vůli zůstalo, jakým způsobem bude tento dohled vykonáván. Jí svěřené děti byly většinou evidovány pouze v sirotčích seznamech, které si vedl poručenský soud. Obce sice měly ze zákona zřizovat tzv. chudinské rady,¹³³ do jejichž kompetencí patřila chudinská otázka, tj. i záležitosti týkající se dětí. Chudinské rady byly většinou zřízeny pouze ve větších městech a obcích. Stejným zákonem se nejvyšším dozorcím orgánem chudinské péče v Čechách stal Zemský výbor, a tedy země. Obec musela hradit náklady spojené s péčí o jejího příslušníka v některém ústavu,¹³⁴ a náklady spojené postrkem. V případě neschopnosti obce zaplatit tyto náklady, bylo jí uhrazení ošetřovacích výloh prominuto. Především pro malé obce se chudinská péče stávala velkým finančním

¹²⁹ Podmínkou pro získání domovské příslušnosti do Prahy bylo včasné vrácení nalezence z pěstounské péče. Zákon stanovil, že dítě s neznámým původem získá domovskou příslušnost tam, kde dosáhne tzv. normálního věku.

¹³⁰ NA, ZPN, Videátní kniha fondu ZPN, kn. 10, zápis z 8. prosince 1866, s. 315n.

¹³¹ Tamtéž, zápis z 9. května 1868, s. 330.

¹³² Toto se týkalo dětí, které se narodily na klinikách, jména a domovská příslušnost matek byla v tomto případě známa.

¹³³ Zřizování chudinské rady bylo zakotveno v chudinském zákoně, ne všechny obce se tímto zákonem řídily, týká se to především chudších obcí. V tomto případě se chudinskými záležitostmi zabývalo přímo zastupitelstvo obce.

¹³⁴ Toto pravidlo se netýkalo nalezence a porodnice, kde péče na klinických odděleních probíhala zdarma. O existenci nemanželského dítěte se obec většinou dozvěděla až v době ukončení nalezenecké péče.

břemenem, neboť chudinská otázka tvořila v některých obcích až 50% všech výdajů.¹³⁵ Z uvedených skutečností vyplývá i důvod, proč se některé obce bránily přijímat nalezence. Tyto děti byly považovány za cizince a obec ani její zastupitelstvo se necítilo být povinno se o ně postarat. Čím byla obec chudší, tím hůře se v ní dařilo bývalému nalezcovi. Obce, které měly své sirotčince nebo umísťovaly děti do ústavu, byly výjimkou. V celých Čechách bylo roku 1884 v soukromých i obecních sirotčincích umístěno jen 862 dětí.¹³⁶ Sirotci a nalezcovi, jichž výživa připadla obci, byli dávání na výchovu do rodin a obec platila rodině za jejich ošetřování. V některých obcích se o příštím vychovateli dítěte rozhodovalo dražbou. Kdo měl nejmenší nároky na výši ošetřovného, dostal „práze“¹³⁷ do péče. Často tak končilo dítě z nalezince v rukou obecních sluhů, ponocných, pastýřů nebo chudých vdov. Další praxí bylo posílání dítěte „po střídě“. Dítě bylo ubytováno většinou v obecní pastoušce a každý den bylo posíláno do jiné rodiny, kde dostalo stravu. Tento třetí způsob byl považován za nejnebezpečnější pro morální integritu dítěte – učilo se žebrať a toulat.¹³⁸

Jak je vidět, zákony sice existovaly, ale jejich naplňování bylo různé. Úroveň péče o bývalé nalezence závisela dlouhou dobu na ochotě a financích domovské obce, proto není divu, že se většina obcí spoléhala na pomoc různých spolků.¹³⁹ Dosažením „normálního věku“ končila odpovědnost nalezince za další osud dítěte. Ten přecházel do kompetence domovské obce. Dlouhou dobu se o další osud dětí nikdo nezajímal. Ke konci 19. století se objevují první hlasy volající po nutné reformě nalezenecké péče a po potřebě kontroly způsobu zaopatření bývalých nalezenců. Snahy o reformu a přísnější dohled nad nalezinectvím jsou zdůvodňovány tím, že z těchto dětí se rekrutují budoucí žebráci, tuláci a kriminálníci. Je naléháno na obce, aby o své svěřence lépe pečovaly a dávaly je do pěstounské péče. K lepší organizaci nalezenecké péče dochází počátkem 20. století díky vzniku Zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež.¹⁴⁰

¹³⁵ KONEČNÝ, *Otázka chudinská*. Věstník poradního sboru českých okresů v království českém, roč. V. č. 1, Praha 1915, s. 3 – 4.

¹³⁶ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *O nalezencích v Čechách*, s. 31

¹³⁷ Slovem „práze“ byly označovány děti pocházející z pražského nalezince. Jednalo se většinou o děti narozené v Zemské porodnici.

¹³⁸ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *O nalezencích v Čechách*, s. 31an.; rovněž SECKÝ, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými...*, s. 5an.

¹³⁹ DVOŘÁK, *Jednotná organizace dozoru na nalezince, sirotky a děti opuštěné...* Praha 1905.

4. 1. 1. 8. Transporty nalezenců z Vídně do Prahy

Náklady na vydržování porodnice a nalezince byly vysoké. To vedlo zemskou vládu ke úsporným snahám, proto bylo vydáno nařízení, že do zemských ústavů mají být přijímáni pouze příslušníci dané země, tj. země české. Příslušníci jiné rakouské země směli být přijati pouze za zvýšený ošetrovací poplatek. Pokud občan jiné země neměl prostředky na péči, měla za něj náklady za ošetřování uhradit jeho země, která pak tyto náklady mohla vymáhat na příslušné domovské obci. Zároveň se zemské výbory jednotlivých zemí monarchie domluvily na reciprocitě péče o děti příslušné do jiné země.

Pro lepší názornost si tuto praxi předvedeme na příkladu Vídně, kde se v této době rodilo mnoho dětí příslušných do Čech. Důvodem proto byla zvýšená migrace osob pocházejících z českých zemí za prací. Děti narozené Češkám ve vídeňské porodnici přecházely nadále do péče nalezince, a byly svěřovány pěstounům. Po dosažení normálního věku se vracely do vídeňského nalezince, odkud byly posílány do země svého původu. Tyto děti měly částečně štěstí, protože do Prahy nebyly posílány postrkem, jak bylo tehdy zvykem, ale jezdili pro ně zaměstnanci pražského nalezince.¹⁴¹ Transporty do Prahy se netýkaly všech českých dětí narozených ve vídeňské porodnici. Ve smlouvě mezi oběma Zemskými výbory bylo přesně stanoveno, že do Prahy se mají posílat pouze nalezenci starší šesti let, které nepřevzala matka, ani příbuzní či pěstouni (tzv. restituované děti). K převozu měly být shromážděny pouze nejstarší děti. Vídeňský nalezinec měl těmto dětem na náklady českého zemského fondu poskytnout oblečení. Transport nalezenců do Prahy měl proběhnout, jakmile se ve vídeňském nalezinci nacházelo 25 – 30 restituovaných dětí. O této skutečnosti byl pražský nalezinec vyrozuměn telegrafickou cestou. Bylo stanoveno, že pro dopravu 12 – 15 dětí z Vídně je nutná jedna osoba.¹⁴² Děti byly do Prahy přepravovány vlakem. Převoz na nádraží ve Vídni dostavníkem zabezpečovala správa vídeňského nalezince na náklad českého zemského fondu, pražský ústav se musel postarat o převoz dětí z pražského nádraží do nalezince, resp. do jeho filiálky.

Doprava dětí do Prahy se měla odehrávat pouze za příznivého počasí, zcela zastavena měla být v zimních měsících, především z obav před nachlazením dětí. Toto

¹⁴⁰ Ke vzniku Zemské komise viz 4. kapitola s. 241.

¹⁴¹ NA, ZPN, Videátní kniha II., kn. 11, zápis na s. 118.

¹⁴² NA, ZPN, Videátní kniha II, kn. 11, zápis na vlepeném listu, s. 118.

nařízení nakonec nebylo dodržováno. Zvítězily finanční ohledy a děti byly do Prahy dopravovány i v průběhu zimy.¹⁴³ Převáženy do Prahy nesměly být pouze nemocné děti. Ty měly zůstat ve vídeňském nalezinci až do uzdravení, náklady na ošetření hradil český zemský fond. Spolu s dětmi putovaly do Prahy i jejich záznamy, tzn. informace o jejich datu narození, jménu a původu matky dítěte.

První transport tzv. vídeňských dětí, neboli „vídeňských pražátek“,¹⁴⁴ proběhl dne 4. března 1884. Týkal se celkem šestnácti dětí (devíti chlapců a sedmi dívek) narozených ve vídeňské porodnici v letech 1875 – 1877. Od března až do června 1884 bylo odvezeno z Vídně 160 českých nalezenců a asi 500 dětí bylo ze seznamů vyškrtáno, protože byly „vzaty za vlastní“. Poslední transport dětí starších šesti let příslušejících do Čech (18 dětí) odjel z Vídně dne 10. října 1884, přičemž ve Vídni zůstaly děti narozené v letech 1875 – 1877, a to z ročníku 1875 – 453 dětí, 1876 – 539 dětí, 1877 – 586 dětí. Transport se měl týkat ještě 1578 dětí, ale z nich bylo 660 přijato pěstouny za vlastní, 500 bylo předáno matce nebo příbuzným, 11 zemřelo a 398 bylo odvezeno do Prahy v šestnácti transportech, takže ve stavu vídeňského nalezince se koncem roku 1884 nacházelo pouze 9 dětí narozených v letech 1875 – 1877, které čekaly na transport.¹⁴⁵

V následujícím roce měli být do Prahy dopraveni nalezenci narození roku 1878 a v prvním semestru roku 1879, kterých se v péči vídeňského nalezince nacházelo 1013. Z těchto nalezenců bylo v deseti transportech, z nichž poslední byl proveden dne 26. srpna 1885, odvedeno 233 nalezenců, 448 bylo převzato do bezplatné péče dosavadními pěstouny, 316 vlastní matkou nebo příbuznými, 2 převzati rovnou domovskou obcí a 7 nalezenců v průběhu roku zemřelo. Z tohoto ročníku zbylo sedm nalezenců, kteří buď nebyli pěstouny předáni, nebo byli nemocní, a tedy neschopní přepravy. Jejich doprava do Prahy měla být uskutečněna následující rok.¹⁴⁶

Z dochovaného materiálu a ze zmínek v literatuře vyplývá,¹⁴⁷ že transporty z Vídně se odehrávaly od 80. let 19. století. Byly prováděny pouze, pokud se v péči ústavu nacházely děti českého původu. Po návratu strávily děti několik dní ve filiálce

¹⁴³ Tamtéž, Zápis z roku 1891, s. 167.

¹⁴⁴ Toto označení uvádí SECKÝ, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými ...* Praha 1910.

¹⁴⁵ NA, ZPN, Videátní kniha II, kn. 11, s. 123 – 124.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 134

¹⁴⁷ Verena PAWLOWSKY, *Mutter ledig – Vater Staat. Das Gebär- und Findelhaus in Wien (1784 – 1919)*. Innsbruck 2001, s. 147n.

ústavu, dokud si je nevyzvedla domovská obec, případně byly do obce poslány postrkem.

Ačkoli transporty do země původu vznikly kvůli úspoře zemských financí, znamenaly pro zemský fond vysoké náklady, proto od roku 1889 můžeme sledovat snahu, aby úlohu země převzaly domovské obce dětí. To znamená, aby děti nadále neputovaly do Prahy, ale přímo do domovské obce. Ze zachovaných pramenů vyplývá, že se zřejmě nepovedlo donutit obce, aby tuto úlohu převzaly a dopravu z Vídně financovaly, a tak se s transporty dětí z Vídně do Prahy setkáváme ještě v roce 1914.¹⁴⁸

4. 1. 1. 9. Zřízení ústavu pro zprostředkování kojných

Svěřování dítěte kojné bylo pravděpodobně běžnou záležitostí. Během staletí se postupně rozšířilo i do nižších vrstev společnosti. Při hledání kojné pomáhala porodní bába.¹⁴⁹ Osvícenci začali brojit proti zvyku svěřovat dítě cizí ženě. Zdůrazňovali užitečnost kojení vlastní matkou, ale to nevedlo k zavržení zvyku dávat dítě nájemným kojným. Vysoká úmrtnost manželských dětí v kojeneckém věku vedla k pokusu ovlivnit výběr kojných.

Z roku 1833 pochází první zachovaná zpráva o zřízení ústavu pro zprostředkování kojných (tzv. *Ammen-comptoiru*) v Praze. Úkolem ústavu zřízeného při pražském nalezinci u sv. Apolináře bylo zabránit „neštěstí“,¹⁵⁰ tj. možnému úmrtí dítěte z důvodu neschopnosti matky kojit nebo kvůli špatnému výběru kojné. Podle dobových názorů zdravotní stav kojné měl velký podíl na zdravotním stavu dítěte. Hlavní snahou ústavu byl nejen dohled nad zdravotním stavem zprostředkovaných kojných, ale i dozor na jejich chování k dítěti.¹⁵¹ Iniciátorem vzniku ústavu pro vydávání kojných soukromým stranám byl pravděpodobně některý z lékařů nalezince nebo porodnice. Kojné přicházely do ústavu z porodnice nebo nalezince, před vydáním do služby absolvovaly lékařskou prohlídku, která měla zaručit, že nemají nakažlivou nemoc. Zdravotní prohlídka se odehrávala v budově ústavu v dopoledních hodinách. Každá žena schopná vykonávat službu kojné dostala zdravotní knížku, potvrzení o schopnosti

¹⁴⁸ NA, ZPN, Videátní kniha II, kn.11.

¹⁴⁹ K tématice nájemného kojení LENDEROVÁ, *Nájemné kojení...*, s. 127-145.

¹⁵⁰ NA, ZPN, Kniha normálií (1808 - 1841), kn. 1, Zápis z roku 1833, s. 82 – 90.

¹⁵¹ RITTERSHAIN, *Zweiter Jahresbericht der königl. böhmischen Landesfindelanstalt in Prag*. Prag 1866, s. 99n.

kojit (tzv. *Tüchtigkeitsbuch*) a byla zapsána do speciální knihy.¹⁵² Kromě žen, které porodily v porodnici, mohly své služby ústavu pro zprostředkování kojných nabídnout i vdané ženy nebo vdovy. Tyto se měly nahlásit v kanceláři ústavu a absolvovat zdravotní vyšetření. Otázkou je, zda ženy, které měly zájem stát se kojnými, tuto instituci znaly a její nabídku využily. Z dochovaných pramenů vyplývá, že ústav pro zprostředkování kojných využíval především svobodné matky, které porodily v pražské porodnici. Za zprostředkování místa musela žena zaplatit. Poplatek byl stanoven na 1 zl. 30 kr. a měl být zaplacen teprve, když skutečně zájemkyně nastoupila do služby.

Žadatelé o kojnou se mohli dostavit do nalezince v libovolnou hodinu. Poplatek za zprostředkování kojné byl stanoven na 12 zl. 60 kr. Předpokládalo se, že kojná bude kojit pouze cizí dítě. Z tohoto důvodu nalezinec zaručoval, že se o dítě postará v případě, pokud svobodná matka má vlastní dítě při sobě. Dítě zájemkyně o práci kojné (ať provdané nebo svobodné) mělo být přijato za nejnižší příjmací taxu.¹⁵³ Tento poplatek byl prominut v případě, že žena předtím působila jako kojná v nalezinci. Dále bylo stanoveno, že ústav umožní výměnu kojné v případě, kdy ztratí mléko během prvních čtrnácti dnů od nastoupení do služby. Výměna kojné byla zpoplatněna poloviční sazbou, která mohla být prominuta.¹⁵⁴ Jak často k vrácení nebo výměně kojné docházelo, se nepodařilo z dochovaných pramenů zjistit. Víme ale, že k vrácení kojné několikrát během existence zprostředkovatelny při nalezinci došlo,¹⁵⁵ např. v roce 1896 bylo soukromými stranami vráceno 55 kojných z 451 zprostředkovaných.¹⁵⁶ Důvodem pro vrácení bývala ztráta mléka nebo náhlé onemocnění kojné.

Služba zprostředkovatelny kojných byla v první řadě určena pro obyvatele pražských měst, ale kojné si najímaly i rodiny ze vzdálenějších míst, např. z Kolína.¹⁵⁷ Jedním z důvodů pro vznik zprostředkovatelny kojných při pražském nalezinci byla snaha o ulehčení hledání služby kojné, a tím umožnit svobodné matce vydělat si na

¹⁵² Tato kniha se nedochovala. O její existenci víme ze zachovaných instrukcí. NA, ZPN, Instrukce, nařízení, dekrety, oběžníky a vyhlášky, sign. 1, kart. 1.

¹⁵³ Poplatek byl stanoven na 12zl. NA, ZPN, Kniha normálií (1808 - 1841), kn. 1, Zápis z roku 1833, s. 82 – 90.

¹⁵⁴ Docházelo i k vrácení zaplacené taxy za zprostředkování kojné.

¹⁵⁵ Např. z roku 1912 pochází zápis znějící takto: „Navrácení taxy za kojnou Marii Thomasovou pro děcko zem. tajemníka Dr. B. Lauschmanna.“ NA, ZPN, Videátní kniha II., kn. 11, Zápis z 11. června 1912, s. 449.

¹⁵⁶ NA, ZPN, Výroční zpráva královského českého Zemského porodince a nalezince v Praze 1897, s. 4 – 8, kn. 948.

¹⁵⁷ Roku 1894 bylo povoleno „Antonínu Knirschovi poštmistrovi z Kolína vrácení taxy 20 zl za dodanou kojnou Annu Čášenskou č. oš. 826.“ NA, ZPN, Videátní kniha II., kn. 11, Zápis z 20.června 1894, s. 185.

živobytí. Snahou bylo vytvořit konkurenci různým dohazovačkám tím, že zprostředkovatelna zaručovala dobrý zdravotní stav zprostředkovaných žen. Jejím cílem bylo i snížení finančních nákladů při hledání pracovního místa. Dobrým zdravotním stavem kojných si stát zároveň zajišťoval lepší zdravotní stav nové generace. Snažil se o ovlivnění kvality předávaného zdraví v rodině. Dobrý zdravotní stav kojných, a tím i nastupující generace, byl i zájmem společnosti. Stát na tento sociální požadavek reagoval i na legislativní úrovni. Dne 31. prosince 1908 vydalo pražské místodržitelství oběžník, který stanovil podmínky, jež musely ústavy pro zprostředkování kojných splňovat. Důležitý byl především zdravotní dozor a důkladná evidence kojných.¹⁵⁸ Tento oběžník zároveň svědčí o tom, že v této době existovaly i soukromé zprostředkovatelny.

4. 1. 1. 10. Vznik právního oddělení v nalezinci

Znění občanského zákoníku z roku 1811 stanovilo, že dítě má právo na péči obou rodičů. Dítě narozené v manželském svazku znalo jak matku, tak otce. Tuto výsadu neměly děti narozené v porodnici. Již při samém založení porodnice a nalezince bylo stanoveno, že nikdo se nemá vyptávat matky na původ a jméno otce dítěte. Úlohu otce převzal stát, přestože ze zákona se o výživu nemanželského dítěte měl postarat především otec a v případě jeho nemajetnosti matka. Utajení jména otců u dětí, které se narodily v porodnici, mělo zřejmě státu umožnit, aby s dětmi narozenými v porodnici mohl nakládat dle vlastních potřeb, protože ze zákona mohl rozhodovat o výchově a vzdělání dítěte pouze otec. Dalším důvodem pro utajení jmen otců byla zřejmě obava zákonodárce, že ženy nebudou uvádět jména skutečných otců a označí za otce někoho jiného. Role státu jako otce dávala smysl, dokud nalezenecká péče trvala do patnácti let dítěte, protože mohl rozhodovat o umístění dítěte do učení a služby, a tedy o jeho budoucnosti. Postupně byla tato doba opatrovnictví státu zkracována, a tím se zkrátilo i období, po které byly děti prostřednictvím správy nalezince pod ochranou státu. Spolu se zkrácením péče byla tak omezena doba, po kterou mohl stát o dětech rozhodovat. Stát se zkrácením nalezenecké péče do šesti let dítěte zřekl své zodpovědnosti za dítě a předal ji do kompetence samosprávných orgánů.

¹⁵⁸ Dle LENDEROVÁ, *Nájemné kojení*, s. 134.

Od 60. let 19. století sílila spolková činnost, humánním záležitostem se věnovaly především ženské spolky, které začaly upozorňovat na nespravedlnost nalezeneckého systému, kde otec není veden k tomu, aby uhradil alespoň částečně náklady na péči o dítě. K těmto hlasům se postupně přidali i lékaři působící v nalezinci. Názor, že má nemanželské dítě právo na oba rodiče, se v zákonodárství projevil koncem 60. let 19. století, kdy byla stanovena pravidla pro legitimizaci nemanželských dětí.¹⁵⁹ Do této doby občanský zákoník stanovoval, že o nemanželské dítě se má postarat otec, kterému ale nebylo umožněno, aby po případném sňatku s matkou dítěte dítě legitimizoval. Umožnění legitimizace mělo vést ke snížení počtu nemanželských dětí v populaci. Možnost legitimizace nezměnila nic v právech dětí narozených v porodnici. Změnu přinesl až počátek 20. století, především zásluhou činnosti Jana Dvořáka,¹⁶⁰ ten považoval ochranu matky a dítěte za úkol nalezenecké péče. Pokud si dítě nevzala vlastní matka, měla ochranu dítěte garantovat znalost jména otce, který měl hradit náklady za péči o dítě. Dne 15. května 1904 podalo ředitelství Zemské porodnice a nalezince zemskému sněmu reformní návrh na zřízení tzv. právního oddělení v nalezinci. Oddělení zahájilo svoji činnost dnem 1. února 1905. Jeho hlavním úkolem bylo zjišťování jmen otců a podávání paternitních a alimentálních žalob.¹⁶¹

O fungování právního oddělení svědčí deník výdajů a příjmů, který se zachoval pro léta 1910 – 1913. Na úvodní stránce deníku je tabulka, v níž jsou uvedeny počty dětí, pro které se podařilo získat alimony (viz tabulka 2).

¹⁵⁹ Tzv. májové zákony. K tomu např. KLABOUCH, *Manželství...*, s. 140an.

¹⁶⁰ MUDr. Jan Dvořák (13. 5. 1849 – 13. 12. 1916) zajímal se o sociálně politické otázky. Roku 1903 se stal ředitelem král. české zemské porodnice a nalezince v Praze.

¹⁶¹ DVOŘÁK, *K otázce právního ochranného oddělení*. Zvl. otisk právnických rozhledů roč. X., č. 1., b. d.

Tabulka 2: Získané alimenty

Narození v roce	pohlaví	
	mužské	ženské
1900	22	15
1901	1	0
1902	1	0
1903	1	1
1904	2	0
1905	10	5
1906	12	5
1907	13	11
1908	34	32
1909	55	37
1910	28	31
1911	2	4
Celkem	181	141

Údaje uvedené v tabulce představují zaznamenané úspěchy v paternitních řízeních. Tabulka byla sestavena počátkem roku 1911.¹⁶² Jak je vidět, právní oddělení bylo ve sporech úspěšnější u chlapců (181) než u dívek (141), přičemž nejúspěšnější bylo při získávání alimentů v roce 1909. Otázkou zůstává, kolik paternitních žalob bylo podáno a jaký zájem vzbudilo dané opatření u svobodných matek, které až do roku 1910 nebyly povinny sdělovat informace o otci dítěte. Teprve roku 1910 vyšlo nařízení, aby byly sepsovány paternitní protokoly bez výjimky se všemi matkami, jejichž děti vstoupí do nalezenecké péče. Opatření se týkalo i platebního oddělení, zato se netýkalo žen, které se rozhodly odejít z porodnice spolu se svým dítětem. Paternitní protokol byl sepsán pouze v tom případě, pokud o to matka výslovně žádala.¹⁶³

Každá svobodná žena, která přivedla na svět dítě v porodnici, byla poučena její správou o existenci právního oddělení. Právní oddělení kromě toho, že zajišťovalo poručenskou agendu a alimenty, poskytovalo právní ochranu nemanželským dětem a udělovalo právní rady svobodným matkám i v jiných záležitostech než alimentálních. Právní oddělení mělo být prostředkem donucení k plnění otcovských povinností, rovněž mělo nabádat svobodné matky, aby (pokud to bylo možné) uzavřely sňatek s otcem

¹⁶² Od roku 1911 jsou v deníku uvedena jména nalezenců, jejich rok narození a částka alimentů popřípadě ošetřovného, která pro ně byla získána. Ze získaných peněz byly placeny poplatky okresnímu soudu, dále advokátům, poplatky za překlady žalob apod. Zbylé peníze byly použity na péči o dítě, pro které byly alimenty získány: NA, ZPN, Vedlejší deník příjmů a výdajů právního oddělení, kn. 66.

¹⁶³ NA, ZPN, Kniha normálií (1901-19..), kn.7, zápis ze 14. 6.1910, s. 292.

dítěte a dítě bylo legitimizováno.¹⁶⁴ Díky vzniku právního oddělení byly částečně změněny i podmínky svěření dítěte do tzv. dvoutřetinové péče.¹⁶⁵ Od roku 1908 byli nalezcenci svěřováni do dvoutřetinové péče i matkám, které žily s otcem dítěte. Podmínkou pro vyplacení podpory bylo, aby otec písemně odpřísáhl, že v lhůtě stanovené ředitelstvím ústavu uzavře s matkou dítěte manželství a dítě legitimizuje. Zdá se, že existence oddělení měla vést k umravňení dolních vrstev společnosti, neboť díky jeho fungování měly být ve společnosti vytvořeny takové podmínky, které by vedly k poklesu počtu nemanželských dětí.¹⁶⁶

4. 1. 1. 11. Negativa nalezenecké péče

Úkolem nalezince měla být ochrana dítěte, především jeho života a zdraví. Ačkoli na poli nalezenecké péče byly učiněny značné pokroky, ne vždy se podařilo dosáhnout všech vytyčených cílů.

Až do konce 19. století byla za velké negativum nalezenecké péče považována vysoká míra úmrtnosti dětí jak v ústavu, tak v pěstounské péči. Vysoká úmrtnost v nalezcinci byla zdůvodňována jednak neustálou přeplněností ústavu, jednak předáváním již umírajících dětí z tajného oddělení porodnice do nalezince. Důvodem této praxe bylo, aby fond nepřišel o zaplacenou taxu za přijetí dítěte, např. roku 1867 zemřelo v den přijetí do nalezince 51 dětí (30 chlapců, 21 dívek), z toho 23 dětí zemřelo tři až čtyři hodiny po transferu, 13 dětí zemřelo následující den, 15 dětí o něco později. Rok předtím zemřelo v den přijetí celkem 23 dětí. Za příčinu úmrtnosti čerstvě transferovaných nalezcenců byl považován špatný zdravotní stav jich samotných a zdravotní stav jejich matek.¹⁶⁷

¹⁶⁴ NA, ZPN, Kniha normálií (1901-19..), kn.7, zápis z 25.1.1910, s. 286

¹⁶⁵ K dvoutřetinové péči s. 140 této práce.

¹⁶⁶ Břetislav FOUSTKA, *Péče o dítě, Sociální postavení evropské mládeže a její ochrana*. Praha s.d, s. 43-44.

¹⁶⁷ Jahresbericht der königl böhm Landes Findelanstalt für 1867. In: Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters. Prag 1868, s. 1n.

Tabulka 3:¹⁶⁸ Úmrtnost nalezců

Roky	Úmrtnost nalezců vůbec	Úmrtnost v prvním roce stáří
1846 – 1850	20,5%	61,4%
1851 – 1860	22,5%	59,6%
1856 – 1860	30,0%	83,1%
1861 – 1865	36,9%	84,6%
1866 – 1870	29,0%	61,5%
1871 – 1875	22,8%	60,1%
1876 – 1880	21,1%	53,5%
1881 – 1885	16,1%	41,9%
1886 – 1890	13,8%	38,5%
1891 – 1895	14,4%	38,9%
1896	12,7%	33,58%

Nejvyšší úmrtnost vykazovaly děti mladší jednoho roku, tzn. kojenci a novorozenci (viz tabulka 3). Nejvyšší míry (přes 80%) dosáhla úmrtnost v letech 1856–1860 a 1861–1865. Příčinou takto vysoké úmrtnosti byla v letech 1856–1860 změněná praxe ve financování ústavu. Peníze z nadačního fondu plynuly správě nalezince podle toho, kolik bylo v ústavu ošetřováno dětí. Z toho vyplývá, že v letech 1856–1860 nebyla správa ústavu motivována k vydávání dětí do venkovské péče. Rovněž důvodem vysoké míry úmrtnosti v letech 1861–1865 byla změna ve výpočtu ošetřovacích nákladů podle počtu ošetřovacích dní u dětí nikoliv podle ošetřovacích dní kojných, toto způsobilo snížení stavu kojných. Jedna kojná pečovala v této době o 2 – 3 děti,¹⁶⁹ proto došlo k zhoršení péče o děti nacházející se v budově nalezince. Teprve od konce 60. let 19. století dochází k postupnému poklesu úmrtnosti dětí mladších jednoho roku. Vysoká úmrtnost v nalezinci byla způsobena i tím, že ústav sloužil především jako nemocnice. Úmrtnostní poměry závisely na úspěšnosti vydávání nalezců do pěstounské péče a rovněž na zdravotních a hygienických podmínkách v ústavu. Snížení míry dětské úmrtnosti se podařilo až koncem 19. století díky rozvoji pediatrie, a také díky otevření nové budovy určené pouze pro nalezince.

Problematická byla i úmrtnost nalezců u pěstounů. Příčina vysoké mortality byla hledána především v nekvalitní péči. Důvodem nekvalitní péče byla chudoba

¹⁶⁸ Čerpáno z DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti kojenců...*, s.56n. Údaje svědčí o postupném poklesu úmrtnosti nalezců. Nesmíme zapomenout, že rovněž úmrtnost manželských dětí byla vysoká, podařilo se ji snížit až koncem 19. století.

¹⁶⁹ DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti kojenců...*, s. 56an.

pěstounů, kteří si často dítě brali jen kvůli tomu, aby získali ošetřovné. Ačkoliv se pěstounky smluvně zavazovaly ke kojení nalezence, realita bývala jiná. Žena kromě dítěte z ústavu měla ještě vlastní dítě, které musela kojit. Není divu, že upřednostnila kojení vlastního před kojením cizího dítěte. Nalezenci bývali krmeni různými náhražkami mateřského mléka. To vedlo k zažívacím potížím a častým úmrtím kojenců. Správa ústavu o praxi umělé výživy nalezenců pravděpodobně věděla a snažila se pěstounky motivovat ke kojení nevlastního dítěte. Úspěch závisel na vůli ženy, a také na míře dozoru ze strany ústavu.

Pokud dítě přežilo v pěstounské péči kojenecký věk, bylo na něj nahlíženo jako na levnou pracovní sílu. „Pražské“ bylo používáno jako pomoc při polních pracích, k pasení hus, k chození do lesa pro dříví, k opatrování menších dětí. Pro zaneprázdněnost prací nebylo posíláno do školy. V některých letech vedl nedostatek pěstounů k vydávání dětí nevhodným osobám – nalezenec byl dán do rodiny alkoholika nebo k tuberkulózním pěstounům, poněvadž neexistovalo opatření, které by kontrolovalo zdravotní stav osob žádajících o dítě.¹⁷⁰

Nedostatky v péči měl odstranit dozor nad pěstouny, kterým byli pověřeni faráři. Jejich úkolem bylo navštěvovat rodiny a kontrolovat, zda je o dítě dobře postaráno. Mnozí faráři však tento úkol neplnili pro zatížení jinými povinnostmi nebo pro přílišné stáří.¹⁷¹ Kromě farářů měla na chování pěstounů dohlížet vrchnost (později obec), ale ani ta své povinnosti neplnila doslovně. Správa nalezince spoléhala i na matku dítěte, které byla sdělena adresa pěstounů. Toto mělo zajistit, aby se nepřetrhl kontakt matky s dítětem.

Způsob a kvalita dozoru na děti ve venkovské péči se velmi lišila. Nej kvalitnější dozor byl v Praze a jejím bezprostředním okolí, kde byli kontrolou pěstounské péče pověřeni dva lékaři, ani ti nemohli postihnout úplně všechno. Problém nedostatečného dozoru nad dětmi svěřenými do pěstounské péče pronásledoval ústav až do druhého desetiletí 20. století, kdy díky změnám v zákonech a existenci České zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež došlo k určitému propojení soukromé dobročinnosti a

¹⁷⁰ DVOŘÁK, *Jednotná organizace dozoru na nalezince...*, s. 20 – 30.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 20 – 30.

státní péče, a tím k reorganizaci dozoru nad nalezcí, který vykonával spolek Okresní péče o mládež.¹⁷²

4. 2. Péče o děti v chorobinci¹⁷³

Kromě porodnice a nalezince je možné se setkat s péčí o děti v chorobinci, který byl podle direktivních pravidel určen pro osoby „vzbuzující odpor“ a starší osoby, které nebyly schopny kvůli svému věku či nemoci pracovat.¹⁷⁴ Do chorobince mohli být přijímáni neslyšící, nevidomí a osoby s onemocněním pohybového aparátu,¹⁷⁵ ale přednost při přijetí měla první skupina. Do ústavu měly být přijímány především chudé osoby příslušné do Prahy, pro ně byl příjem bezplatný. Dále byli do ústavu přijímáni pacienti i za poplatek, který byl rozdělen do tří tříd. Do ústavu byli také přijímáni pacienti na základě smlouvy s armádou, přijetí se týkalo vojenských osob, jejich žen a dětí. Za tyto ošetřovance platilo vojsko 6 kr. denně za osobu.

Příjem do chorobince byl možný pouze na základě výzvy ředitelství chudinských ústavů v Praze. Nový příchozí byl nejprve poslán do kanceláře, kde byl zaznamenán do protokolu. Číslo přidělené v kanceláři mu zůstalo po celou dobu pobytu v ústavu, pomáhalo k evidenci a kontrole nemocných a jejich osobních předmětů. Před přivedením na pokoj byl nový ošetřovaneč umyt a dostal nové oblečení.

Přijetí do ústavu nebylo limitováno věkem, a tak se v ústavu mohly ocitnout i chudé, často bezprizorné děti. Do chorobince byly často transferovány těžko umístitelné děti z nalezince, které měly nějakou fyzickou vadu. Prameny bohužel často mlčí o důvodech předání dítěte do chorobince. S jistotou víme, že v době otevření chorobince (dne 1. prosince 1789) se zde nacházelo 25 dětí. Ústav neměl stálý lékařský personál. Lékař sem docházel z nemocnice pouze v případě potřeby.

Ošetřovanci v chorobinci dostávali, na rozdíl od jiných státních ústavů, jednou za dva dny výplatu ošetřovného, která byla vyplácena z části v naturáliích (chléb),

¹⁷² K okresním pečím o mládež HOFFMANNOVÁ, *K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách*. SAP 32, 2/ 1982, s. 419 – 443.

¹⁷³ Chorobinec byl až do roku 1862, kdy byl předán pražské obci, státním ústavem. Po předání správy pražské obci byl ústav přejmenován na Městský chorobinec.

¹⁷⁴ V chorobinci byli ubytováni i tzv. „mírní blázni“, proto byla budova rozdělena na dvě části, měla dvě poschodí. Pacienti byli odděleni dle pohlaví.

¹⁷⁵ Oesta, AVA, Ministerium des Innern, Präsidiale, 36/2 Siechen u. Findelhäuser, 1848 – 1891, kart. 1039.

z části v penězích, které nemocní měli použít na zakoupení svých potřeb a jídla.¹⁷⁶ Dětem a duševně nemocným nebyly peníze vydávány, ale byla jim obstarávána strava dle nařízení lékaře.

Choří měli možnost si přivydělat, práce jim byla určována dle jejich zdravotního stavu a schopností. Práce měla působit proti nudě a jako rozptýlení. Určité práce musely vykonávat i děti. V tomto případě byla práce výchovným prvkem. Věřilo se, že je lékem proti zahálce a lenosti. Nemocní byli zaměstnáváni tkaním, pletením, šitím a dráním peří. Šilo se nejen pro potřeby ústavu, ale i pro nemocnici.

Protože se v ústavu nacházely i děti školou povinné, byla u něj zřízena škola. To svědčí o určitých nadějích zřizovatele, že se stav dětí může díky péči zlepšit a že se budou moci znovu začlenit do společnosti. Ústavní škola byla rozdělena do dvou tříd. V první třídě se děti učily číst a psát, výuka byla doplněna náboženstvím, ve druhé třídě byly dětem vštěpovány pojmy a znalosti ze zemědělství a z různých řemesel. Školní výuku měl zajišťovat starší hoch (chovanec ústavu). Na výuku dohlížel kontrolor, který byl zkušeným učitelem. Na konci prvního ročního kurzu (roku 1792) byly uspořádány veřejné zkoušky dětí. Znalosti dětí tehdy předčily očekávání. Učitel i jeho vedoucí byli odměněni, ústav navíc získal zdarma několik knih.¹⁷⁷

Děti byly v ústavu navykány řádu, jejich den byl přesně rozčleněn na jednotlivé úkony. Počínaje ranním vstáváním, přes modlitbu, osobní hygienu, vyučování, práci, odpočinek, vše mělo určený svůj přesný čas a způsob vykonání. Kromě toho měly být vzdělávány v hudbě. Součástí výchovy byla i návštěva bohoslužeb. Mše se konala denně, odpoledne se modlili chovanci růženec, v neděli a ve svátky se modlitba konala střídavě v češtině a němčině. Na větší církevní slavnosti byli zváni i lidé z obce.¹⁷⁸

Po dokončení školní docházky se chlapci, pokud byli fyzicky schopní, dávali do učení k mistrovi. O zaopatření dívek nemáme bohužel zprávy. Pokud se nějaké v tomto věku v chorobinci nacházely, byly pravděpodobně dávány do služby obdobně jako dívky v nalezinci. Chlapci byli dáváni do učení na šestitýdenní zkušební dobu. Chovanec během této doby bydlel už u mistra, ale od ústavu dostával stále ošetřovné, kterým bylo mistrovi hrazeno zaopatření. Po vyjádření spokojenosti byla s mistrem

¹⁷⁶ V ústavu byl zaměstnán hostinský, který byl povinen za bezplatné ubytování vařit levná dobrá jídla. Na ceny měli dohlížet úředníci ústavu BAYER, *Beschreibung...*, s. 166.

¹⁷⁷ BAYER, *Beschreibung...*, s. 159 – 160.

¹⁷⁸ Tamtéž.

uzavřena smlouva, kde bylo uvedeno, že mistr má povinnost dát chlapci „za vyučenou“ a ústav za to poskytne učni oblečení. Dále se ústav ve smlouvě zavázal, že chlapce přijme zpět, pokud se ukáže, že je neschopen vykonávat řemeslo. Vyučení a služba se týkaly pouze těch dětí, které byly fyzicky a psychicky schopné zařadit se zpět do normálního života. Ty, které toho schopné nebyly, mohly strávit celý zbytek života v ústavu nebo při změně jejich zdravotního stavu, mohly být propuštěny či předány do jiného humanitárního ústavu.

Dítě mělo kromě toho naději, že se ho ujme někdo jiný. Zájemce o ně musel prokázat, že o dítě bude dobře postaráno, že ho nebude využívat pro vlastní zisk, tj. k žebrotě, a že ho zaopatří tak, aby se v budoucnosti nestalo přítěží pro společnost.

4. 3. Soukromé ústavy pro péči o děti

Racionální ústavní péče o nemocné a znevýhodněné měla své kořeny v 18. století. Kromě státních (později zemských) ústavů existovaly soukromé instituce zabývající se péčí a ochranou dítěte. Mezi soukromé instituce lze zahrnout i ústavy založené církví. Rozvoj ústavní péče poskytované spolky nebo jednotlivci můžeme sledovat od 2. poloviny 19. století. Souvisí to se změnami ve společnosti započatými rokem 1848,¹⁷⁹ ačkoli i před tímto datem bychom našli soukromé instituce věnující se dětem. Skutečný rozkvět nastává až v 80. letech. V této době se do popředí dostává sociální otázka, jež byla zároveň otázkou dělnickou. Česká liberální buržoazie se začala zajímat o tuto novou vrstvu společnosti, snažila se jí integrovat do národní společnosti. Pomoci v této snaze měly různé dobročinné a svépomocné spolky.¹⁸⁰

Rozvoj charitativních aktivit je souběžný s industriálním rozvojem. S dobročinnou činností souvisí vznik nových ústavů, jež často předběhly zákonem dané skutečnosti, a stát na jejich vznik reagoval pozdějším vydáním zákonných mantinelů, ve kterých se směly soukromé instituce pohybovat.

Ústavy založené z iniciativy státu se věnovaly především nemanželským a „zpuštěným“ dětem. Toto spektrum bylo postupně doplňováno soukromou dobročinností, jejímž úkolem bylo poskytnout ochranu všem ohroženým dětem. Péče spolků se zaměřovala na děti normální, děti duševně nebo tělesně postižené, tzv. abnormální; na

¹⁷⁹ URBAN, *Česká společnost...*, s. 157.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 264an.

ty, které měly rodinu, ale žily ve špatných podmínkách a na děti bez rodiny, týkala se zdravých i nemocných dětí.¹⁸¹

Způsob ochrany se lišil spolek od spolku. Některé podporovaly děti finančně, jiné poskytovaly základní životní potřeby, další zakládaly ústavy určené pro pobyt a výchovu. Zaměříme se nyní na ústavy vzniklé ze spolkové iniciativy.

4. 3. 1. Sirotčince

Sirotčí péče jako taková měla dlouhou tradici. Sirotkům byla věnována pozornost už ve středověku. Existoval především institut poručnické péče, kdy dozor nad výchovou dítěte byl svěřen do rukou jiné dospělé osoby.¹⁸² Jako sirotek byl v prvé řadě vnímán ten, kdo ztratil otce. Poručník měl otce nahradit. Dozorem nad výchovou sirotků byli pověřeni faráři a vrchnost. Po zrušení poddanství přešla povinnost dozoru na domovskou obec dítěte. Do její péče spadaly především nemajetné děti. Na jejím rozhodnutí a finančních prostředcích záleželo, jaká péče bude nemajetnému sirotkovi poskytnuta. Většina obcí volila mezi třemi možnostmi, a to svěřit sirotka do trvalé pěstounské péče za úplatek, pokud možno, co nejnižší. Ubytovat dítě v obecní pastoušce a postupně je přidělovat jednotlivým rodinám po obci, tzv. „chození po střídě“ nebo dát sirotka do obecního či okresního sirotčince a hradit náklady na pobyt v něm, ale žádný zákon nenařizoval obcím povinnost zřizovat tyto ústavy.¹⁸³

Zřízení sirotčince bylo dobrovolnou iniciativou spolku, jednotlivce nebo obce. Teprve chudinský zákon z roku 1895 č. 38 z. z. o zřízení stravoven pro chudé svěřil budování ústavů, tj. nemocnic, chorobinců a sirotčinců do kompetence okresů. Budování sirotčinců bylo závislé na financích, většinou bylo spojeno s vysokými náklady na zřízení a provoz. Navíc jak v 18., tak 19. století byla upřednostňována náhradní rodinná výchova. Do dobročinného ústavu se tak dostalo pouze malé procento opuštěných a osiřelých dětí. Ty, které nebyly přijaty do ústavu nebo do rodiny, byly

¹⁸¹ František ČÁDA, *Péče o děti a mládež*. Praha 1916, s.7n.

¹⁸² K vývoji poručenského práva Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém se zřetelem k právům římskému, německému a v Rakousích platnému*. Praha 1904.

¹⁸³ Do té doby byl vznik dobročinného ústavu v obci většinou dobrovolnou iniciativou té které obce. Okruh osob, které mohly být přijaty do ústavu byl většinou omezen na chudé osoby, příslušné do obce či choré osoby, nezpůsobilé práce, jen výjimečně se tato péče týkala majetných osob. Pokud byla do ústavu přijata majetná osoba, péče o ní byla zpoplatněna.

ponechány na starost obci. Ta většinou žádnou výchovu neposkytovala, pouze zaopatření.¹⁸⁴

Sirotky byli evidováni v tzv. sirotčích knihách. Stejně jako nalezení, byl sirotkovi soudem, pokud nebyl stanoven v závěti, přidělen poručník, který měl dohlížet na další výchovu a zabezpečení. Výchova vypadala různě, závisela především na poručníkovi a také na společenském postavení a majetnosti sirotka. Z uvedeného vyplývá, že sirotčí péče patřila k jedné z mála organizovaných oblastí. Problém nastal, pokud dítě ztratilo rodiče a nemělo žádné příbuzné. Pro takovéto děti začaly být budovány sirotčince. V 16. a 17. století vznikají první skutečné sirotčince v Nizozemí, Německu, Belgii a ve Švýcarsku. V Německu to byly Lübeck r. 1547, Augsburg r. 1572, Hamburk r. 1597, Mohuč r. 1665, Erfurt r. 1670, Frankfurt nad Mohanem r. 1679, Drážďany r. 1685, Brémy r. 1692, Halle 1694, Lipsko 1701 atd.¹⁸⁵ Během 18. století se síť sirotčinců rozrostla.

V Čechách vznikaly sirotčince většinou z iniciativy jednotlivců či zájmových sdružení. Jejich zakladateli byli osvícení šlechtici či profesní nebo náboženská seskupení. Pro dobu 18. století a sirotčí péči se zachovalo pouze málo pramenů. Například z roku 1764 pochází zpráva, že byl zřízen sirotčinec v Litvínově. Do tohoto sirotčince bylo předáno hrabětem Emanuelem z Waldsteina 12 dětí, o které do té doby pečoval špitál v Doksech.¹⁸⁶ Otázkou je, co se pod pojmem *Waisenhaus* – sirotčinec v dané době ukrývalo. To, že nešlo o sirotčinec, ale spíše o donucovací pracovnu, vysvětluje z další dílky pramene. V Litvínově v této době začala působit textilní manufaktura, při níž měly být děti ubytovány a zaměstnány. Hrabě Waldstein přesně určil, k jaké práci mají být děti používány. Špitál nepovažoval za vhodný pro děti, protože nedostatkem práce ve špitálu byli mladiství chovanci vychovávaní k zahálčivosti a hrozilo tedy, že v budoucnu z nich vyrostou tuláci a vrchnost se bude muset o ně postarat.¹⁸⁷ Dále víme o existenci sirotčince u sv. Jana Křtitele v Praze a o sirotčinci v Chebu.¹⁸⁸ Existovaly také specializované ústavy zaměřené na péči o vojenské sirotky, kteří zde byli připravováni na budoucí vojenskou kariéru, tyto děti

¹⁸⁴ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, Praha 1894.

¹⁸⁵ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, Praha 1894.

¹⁸⁶ Oesta, AVA, Hofkanzlei, sign. IV O 5 Böhm. Spitäler und Armenhäuser, in. gen, kart. 1420.

¹⁸⁷ Tamtéž.

¹⁸⁸ Tamtéž.

měly být dle guberniálního nařízení upřednostňovány při příjmu nových chovanců do sirotčinců.¹⁸⁹

Dá se říci, že v 18. století ještě neexistovala tak vysoká společenská potřeba pro vznik dalších specializovaných ústavů pro péči o děti a mládež. O společenské potřebnosti sirotčinců v 19. století svědčí jejich zakládání. Roku 1900 existovalo v Čechách 60 sirotčinců.¹⁹⁰ O sedm let později (roku 1907) jich bylo již 83.¹⁹¹ V letech 1900 – 1907 tak každý rok vznikly alespoň dva ústavy, přesto podle dobových pozorovatelů množství vzniklých ústavů nepokrývalo poptávku.¹⁹² Hodně chudých osiřelých dětí žilo v této době v chudobincích či obecní pastoušce a chodilo „po střídě.“ Stejně jako v případě nalezenců byl tento typ výchovy považován za škodlivý, protože učil dítě žebrat. Z tohoto důvodu bylo apelováno na budování dalších sirotčinců a na zlepšení podmínek pěstounské péče. Cíle bylo částečně dosaženo na počátku 20. století díky vzniku Zemského sirotčího fondu a České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež.

Zákony ani jinými nařízeními nebylo stanoveno, jak má ústav typu sirotčinec vypadat. Budova měla především splňovat zdravotní a hygienické nároky. Podoba a určení sirotčinců závisela především na jejich zakladatelích. Většina byla určena pouze pro domovské příslušníky, u některých byl podmínkou pro přijetí i manželský původ dítěte. Sirotčince vznikaly především tam, kde jich bylo nejvíce potřeba, tzn. ve větších rozvíjejících se městech, která se musela vyrovnávat s nárůstem počtu obyvatelstva. Největší koncentrace sirotčinců byla v Praze. Jak jsme se již zmínili, měly sirotčince různou podobu. Funkci sirotčince mohla mít např. manufaktura, ve které děti získaly ubytování a zaopatření. Určitou dobu byla jako sirotčinec vnímána i Zemská porodnice a nalezinec v Praze, přičemž do její péče se dostalo pouze nepatrné množství sirotků a postupem doby byla tato praxe omezována.¹⁹³ Rovněž existovaly různé azyly a útulky určené pro opuštěné a osiřelé děti. Tyto útulky nebyly zahrnovány do statistik o sirotčincích. Karel Engliš uvádí, že azyly byly speciální ústavy určené pro žebravé a zanedbané děti, ale pevná hranice mezi sirotčinci a azyly neexistovala.¹⁹⁴ O tom svědčí i

¹⁸⁹ Vročení nařízení se nepodařilo zjistit. Viz pozn. č. 188.

¹⁹⁰ ENGLIŠ, *Chudinství v království českém...*, s.123.

¹⁹¹ FOUSTKA, *Péče o dítě...*, s. 43.

¹⁹² ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...* Praha 1894.

¹⁹³ K tomu s. 121an. této práce.

¹⁹⁴ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 123.

výkazy těchto ústavů, některé byly určené pro sirotky a opuštěné děti, jiné pro zanedbané. K nezahrnutí azylů a útulků do statistik tak pravděpodobně vedlo jejich pojmenování, v němž se slovo sirotčinec nevyskytovalo.

Podívejme se nyní na to, jak vypadalo zaopatření a péče o děti v některých existujících sirotčincích. Pro dokumentování výchovy dětí nám posloužily pražské ústavy, a to Italský sirotčinec,¹⁹⁵ sirotčinec sv. Jana Křtitele,¹⁹⁶ dívčí sirotčinec sv. Notburgy¹⁹⁷ a Městský sirotčinec arcivévodkyně Gisely.¹⁹⁸

4. 3. 1. 1. Přijímání nových chovanců

Podmínky přijetí nových chovanců závisely na zřizovateli daného ústavu. Dolní hranice pro přijetí byla u většiny sirotčinců limitována věkem sedmi let, přičemž do Italského sirotčince měly být přednostně přijímány děti z nalezince, které prokazovaly ve škole zvláštní nadání.¹⁹⁹ Podmínka absolvování alespoň jednoho roku školní docházky svědčí o tom, že většina starších ústavů zakomponovala do svých stanov tereziánskou reformu školství. Důvodem pro stanovení věku sedmi let pro přijetí do sirotčince může být i přechod dítěte do druhé fáze dětství, ve kterém má být započato intenzivnější vzdělávání a výchova. Sirotkovi ve výchově chybí rodinný dozor, ten má suplovat výchova v sirotčinci. Již po krátkém období navštěvování školy bylo možné zjistit, jak se dítě chová a zda má nějaké nadání. Podle toho se pak měla přizpůsobit výchova v sirotčinci tak, aby byly dobré vlastnosti podporovány a špatné regulovány. Výjimkou je Městský sirotčinec arcivévodkyně Gisely, kde nebyla stanovena dolní hranice věku pro přijetí. Jediným omezením byla podmínka, že dítě musí již samo

¹⁹⁵ Byl určen pro chlapce. Navazoval na josefínskými reformami zrušený vlašský špitál. Byl založen roku 1804 italskou kongregací, která byla původně zřizovatelem i zrušeného Vlašského špitálu. SECKÝ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé v král. hlavním městě Praze a předměstích*. Díl I., Praha 1905, s. 7.

¹⁹⁶ Tento sirotčinec byl založen již v 18. století. Původně byl určen pro chlapce a dívky. Později se zaměřil pouze na chlapce. Nacházel se na Novém Městě pražském. Oesta, AVA, Hofkanzlei, sign. IV O 5, Böhm Prag, Waisenhäuser, kart. 1422. Ústav se původně nacházel poblíž kostela sv. Petra na Poříčí. Během doby byl několikrát nucen se přestěhovat především kvůli nárůstu počtu chovanců. Od roku 1780 se ústav nacházel v Bredovské ulici. Dle Vinzenz Falk von FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses zum hl. Johann dem Täufer*. Prag 1868, s. 3 a 11; později se přestěhoval do Kateřinské ulice na Novém městě pražském. Dle SECKÝ, *Staropražské špitály*, s. 34.

¹⁹⁷ Např. roku 1775 bylo v péči ústavu 22 chlapců a 21 dívek - Oesta, AVA, Hofkanzlei, sign. IV O 5, Böhm Prag, Waisenhäuser, kart. 1422.

¹⁹⁸ Dívčí sirotčinec byl založen roku 1813 dobročinným dámským Spolkem paní sv. Notburgy. Nacházel se ve Šporkově paláci na Malé Straně.

¹⁹⁹ Sirotčinec arcivévodkyně Gisely určený pro chlapce a dívky byl otevřen roku 1875. Jeho zřizovatelem byla pražská městská rada. Jiří OSTEN, *Sirotčí péče v Čechách a počátky městského sirotčince v Praze*. In: Pamětní list, s. 17 – 33.

chodit. Pro děti školou nepovinné byla roku 1881 v sirotčinci zřízena opatrovna. Tato změna souvisí s potřebou začít s výchovou v nejranějším věku dítěte.

Děti se do sirotčince většinou dostávaly na žádost žijícího rodiče nebo poručníka, případně člena spolku nebo městské rady. Děti vhodné pro přijetí byly vybírány správou ústavu. V sirotčinci u sv. Jana Křtitele byl zaveden specifický způsob výběru chovanců. Stanovami ústavu bylo určeno, že část nových chovanců (dvě třetiny) bude vybírána losováním, část (jednu třetinu) vybere představenstvo. Losem byli vybíráni pouze nemajetní. Losování probíhalo většinou ve svátek sv. Jana Křtitele, tj. dne 24. června. Do osudí se dostali pouze ti, kteří splňovali následující podmínky:

1. dosažení sedmi let a nepřekročení věku dvanácti let (nutno doložit křestním listem);
2. fyzické zdraví a prodělané očkování proti neštovicím nebo přestálé neštovice (předložení lékařského vysvědčení);
3. manželský původ a katolické náboženství;
4. osiřelost alespoň ze strany otce (dosvědčená úmrtním listem otce);
5. nemajetnost (vysvědčení chudoby);
6. dobré vysvědčení z posledního absolvovaného ročníku školy.²⁰⁰

Předpokladem pro přijetí do péče sirotčince, byla i docházka do školy, z tohoto důvodu mělo být dítě vhodné pro přijetí alespoň sedmileté, aby mohlo alespoň jedno nebo dvě pololetí navštěvovat školu, a tím splňovat podmínky pro přijetí.

Losování bylo koncipováno jako oslava svátku patrona ústavu a bylo doprovázeno církevními ceremoniemi. Před losováním byla přečtena všechna jména, jež splňovala podmínky a dostala se do osudí. Losováním bylo pověřeno nějaké dítě z publika. Z osudí bylo taháno tak dlouho, dokud se nedosáhlo předem stanoveného počtu. Můžeme říci, že v tomto případě záleželo na náhodě, kdo se stane novým chovancem ústavu. Nesmíme zapomenout na to, že všechny žádosti byly před postupem do slosování pečlivě posouzeny. V osudí se tak nacházela pouze jména těch chlapců, kteří byli uznáni jako vhodní pro poskytnutí zaopatření.

Před přijetím chovance do ústavu zjišťovaly správy všech ústavů podrobnosti o životě sirotka, o jeho rodině, chování apod. Ústavy si tak vytvořily určitou představu o

¹⁹⁹ Oesta, AVA, Hofkanzlei, sign. IV O 5, Böhm Prag, Waisenhäuser, kart. 1422.

²⁰⁰ FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses zum hl. Johann dem Täufer*. Prag 1868.

tom, jaké dítě se jim dostává do péče. Zároveň byl tímto způsobem činěn nátlak na ty, kteří chtěli umístit dítě do sirotčince, protože museli splňovat určité mravní normy.

Mezi přijatými dětmi do sirotčince sv. Jana Křtitele převládaly především nemajetné manželské děti pocházející z pražských měst.²⁰¹ Ve sledované době se nám podařilo najít jednu výjimku. Tou byl chovanec, jehož našli opuštěného na břehu Vltavy v Poříčí.²⁰² Jeho přijetí do péče sirotčince sv. Jana Křtitele svědčí o tom, že ve zvláštních případech byla při příjmu nového chovance udělána výjimka. Cílem všech ústavů bylo ochránit dítě před špatnými vlivy a udělat z nich užitečné jedince.

Příslušnost rodičů dítěte do Prahy byla podmínkou pro přijetí u všech pražských ústavů. Chudé nemajetné děti byly do péče přijímány zdarma. Pokud se ukázalo, že žijící rodič nebo příbuzný je schopen platit ošetrovné, byly jim náklady za péči účtovány podle jejich majetnosti. Existovaly tři ošetrovací třídy s různou výší poplatku. Do ústavů mohly být přijímány i mimopražské děti s tou podmínkou, že bude za ně placeno ošetrovné.

Možnosti přijímání byly omezeny kapacitou daných ústavů, která většinou nepřekračovala 40 chovanců. Výjimkou byl Městský sirotčinec arcivévodkyně Gisely, jenž mohl přijmout až 170 dětí, přičemž tohoto počtu nebylo mezi lety 1873–1904 nikdy dosaženo (viz tabulka 4)

²⁰¹ Tento trend najdeme i u ostatních pražských ústavů

²⁰² Chlapec dle záznamů nedokázal nic bližšího o svém původu sdělit. Uvedl pouze, že se jmenuje „Pepíček“. Bylo mu dáno příjmení podle místa nálezů „Ufer (Břeh)“. Chlapec nebyl znovu pokřtěn, protože o jeho pokřtění a katolické víře svědčil fakt, že se uměl pokřizovat. Další osudy, tohoto nalezence se nám nepodařilo vypátrat.

Tabulka 4: Vývoj počtu chovanců v sirotčinci Gisela

Rok	Počet chlapců	Počet dívek	Celkový počet chovanců
1873	?	?	51
1878	?	?	86
1880	?	?	105
1882	?	?	133
1884 ²⁰³	?	?	156
1885	?	?	170
1892 ²⁰⁴	77	46	123
1894 ²⁰⁵	76	51	127
1896 ²⁰⁶	71	44	115
1898 ²⁰⁷	66	42	108
1900 ²⁰⁸	39	36	75
1902 ²⁰⁹	23	19	42
1904 ²¹⁰	23	27	52

Z údajů v tabulce vyplývá, že až do roku 1885 měl stav chovanců vzestupnou tendenci. Od roku 1892 se počet chovanců snižuje, ale až do roku 1898 neklesá pod 100. Rokem 1900 začíná prudký pokles počtu dětí. Tato tendence přetrvává i v následujících letech (1902 – 1904). Pokles byl zřejmě způsoben špatnými podmínkami v ústavu. Ústav se nacházel v obecním domě, jehož prostory byly upraveny pro jeho potřeby, ale postupem doby přestal vyhovovat nárokům na hygienu a také výchovu dětí.²¹¹ Vzestupnou a sestupnou tendenci počtu chovanců nalezneme i u jiných ústavů. Toto pravděpodobně souvisí s finančními prostředky, jež měla správa ústavu k dispozici.

4. 3. 1. 2. Cíle a prostředky výchovy

Můžeme říci, že výchovným cílem všech sirotčinců bylo, aby se jejich svěřenci po skončení sirotčí péče dokázali uplatnit ve společnosti, aby si našli odpovídající zaměstnání a chovali se dle mravních norem. Výchova se v sirotčincích lišila podle pohlaví dětí a charakteru ústavu. Např. Italský sirotčinec ve svých počátcích svěřoval

²⁰³ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže*. Praha 1894.

²⁰⁴ Zpráva o městském sirotčinci arcikněžny Gisely za rok 1893, *Věstník král. hlavního města Prahy* (dále VHMP) 1894 – 1896, roč. 1894, s. 14 -15.

²⁰⁵ Zpráva ... za rok 1894, VHMP 1894 – 1896, roč. 1895, s. 36.

²⁰⁶ Zpráva ... za rok 1897, VHMP 1897 – 1900, roč. 1898, s. 6.

²⁰⁷ Zpráva ... za rok 1898, Tamtéž, roč. 1899, s. 22.

²⁰⁸ Zpráva ... za rok 1900, VHMP 1901 – 1903, roč. 1901, s. 32.

²⁰⁹ Zpráva ... za rok 1902, Tamtéž, roč. 1903, s. 59.

²¹⁰ Zpráva ... za rok 1904, VHMP 1904 – 1905, roč. 1905, s. 30.

děti pěstounům a kvalitu péče kontroloval. Toto bylo způsobeno tím, že sirotčinec nevlastnil žádnou budovu, protože původní budova italské kongregace byla prodána při zrušení Vlašského špitálu. Teprve roku 1830 se kongregaci podařilo získat budovu od státu zpět, a tak bylo umožněno i zaopatření dětí v prostorách ústavu.²¹² Zbylé ústavy pečovaly o děti ve svých budovách, kde dítě mělo plné zaopatření.

Péče v námi zkoumaných sirotčincích se příliš nelišila. Děti byly navykány na určitý řád. Učily se úctě a poslušnosti. Měly být vychovány tak, aby byly dobře připraveny na další život a staly se užitečnými členy společnosti. Každý čin, každý krok chlapce nebo dívky v sirotčinci byl kontrolován učiteli, případně vychovatelkami. K regulaci chování mělo pomoci napomínání, pokud to nepomohlo, mohl být použit přiměřený trest. Tresty většinou spočívaly v domluvě, případně zákazu nějaké oblíbené činnosti či výprasku. V případě sirotčinců se nesetkáváme s tresty využívajícími pouta, ale jako přísný trest byla udělována samovazba.²¹³

V každém sirotčinci byl stanoven pevný domácí řád, ten obsahoval přesný rozvrh dne a kompetence osob nacházejících se v ústavu. Den byl rozdělen podle jednotlivých aktivit a času k modlitbě. Děti vstávaly brzy ráno. Umyly se, ustlaly. Starší měly pomáhat mladším se stláním a úklidem. Pak měly tiše odejít do tříd, kde se pomodlily a připravily si věci na vyučovací hodinu. Následovala snídaně, odchod do školy, vyučování, návrat ze školy, dopolední práce, modlitba a oběd, odpolední vyučování. Po návratu ze školy měly děti volno. Večer opakovaly probranou látku ze školy, případně vypracovávaly úkoly. V létě před večeří se konala krátká zdravotní procházka v zahradě ústavu. Po večeří měly děti čas na hraní nebo si mohly číst. Po osmé hodině začínala příprava ke spánku, mladší chlapci mohli jít spát dříve. Starší jim museli vyčistit oděv a obuv a to samé museli provést se svými věcmi. V devět hodin večer měly již děti spát. V neděli a ve svátek se vstávalo ve stejnou dobu, všechny děti se musely účastnit pobožností. V tyto dny býval program zpestřen výletem do okolí. Školní vzdělání tak bylo kombinováno s prací v prostorách ústavu, procházkami a náboženskou výukou, ale i zábavou či četbou.

²¹¹ Městský sirotčinec arcikněžny Gisely, VHMP 1906 – 1908, roč. 1908, s. 5.

²¹² SECKÝ, *Staropražské špitály*, s. 31-33

²¹³ *Domácí a kázeňský řád pražského městského sirotčince Její Výsosti paní arcivévodkyně Gisely*. V Praze 1880, s. 18.

Život v sirotčinci byl provázen zvukovými signály, na které dítě muselo očekávaným způsobem reagovat. V jakoukoli dobu se děti měly chovat tiše a uctivě, starší měly dohlížet na mladší a pomáhat jim. Nacházíme zde prvek spolupráce sloužící jako výchovný prostředek. U sirotčinců zaměřených na mužskou mládež se setkáváme především s mužským personálem. Teprve ve 30. letech 19. století sem začíná pronikat ženský element. Např. roku 1836 byla při ústavu sv. Jana Křtitele zaměstnána hospodyně mající dohlížet na to, aby děti dobře prospívaly především po fyzické stránce.²¹⁴ Jinak veškerý personál ústavu byl mužský, kromě jedné ošetřovatelky nemocných.

Chovanci ústavu byli od ostatních dětí na veřejnosti odlišeni oblečením. Oblečení mělo buď jednotnou barvu,²¹⁵ nebo na něm nosili specifické označení např. pásku,²¹⁶ která signalizovala, že spadají pod ochranu určitého ústavu. Označení byla zveřejňována, a tak každý věděl, když potkal takto označené dítě na ulici, že se jedná o chovance sirotčince. Prostřednictvím označení neměly být děti znevýhodněny, naopak mělo se jím ukazovat, že patří k méně šťastným členům společnosti, které je třeba podporovat. Z pramenů nevyplývá, zda takovéto odlišení dětí vedlo k většímu zájmu společnosti o daný sirotčinec. Víme, že děti vzbuzovaly soucit,²¹⁷ ale nevíme, zda tento soucit podnítl obdarování nebo přijetí dítěte za vlastní.

4. 3. 1. 3. Vzdělávání chovanců

Většina sirotčinců neměla vlastní školu, a tak byly děti posílány do některé školy nacházející se v blízkosti ústavu. Výjimkou je sirotčinec sv. Jana Křtitele. Nacházela se při něm původně trojtřídní, později pětitřídní škola určená nejen pro chovance ústavu. Navštěvovat ji mohly i děti mající rodiče a žijící v okolí ústavu.²¹⁸ Původně byl sirotčinec určen jak pro chlapce, tak dívky. Výuka chlapců se v některých předmětech lišila od dívců. Chlapci si měli osvojit základy křesťanské víry, biblickou dějepisu a Nový zákon, čtení, psaní, počítání, zeměpis a kreslení. Dívky měly místo zeměpisu a kreslení v učebním rozvrhu šití, pletení, domácí a kuchyňské práce. Každou neděli se

²¹⁴ V pramenu je uváděna jako „Hausmutter“ a hovoří se pouze o fyzickém zdraví chovanců. Domnívám se, že jejím hlavním úkolem byl dohled na kvalitu stravy. FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses...*, s. 32.

²¹⁵ OSTEN, *Sirotčí péče v Čechách*, s. 17 – 33.

²¹⁶ FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses...* Prag 1868.

²¹⁷ K tomu např. SECKÝ, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými...* Praha 1910.

v sirotčinci konalo poučné kázání určené pro všechny chovance ústavu.²¹⁹ Od roku 1805 nebyly do péče sirotčince již přijímány žádné dívky a ústav se zaměřil pouze na chlapeckou mládež starší sedmi let.²²⁰ Roku 1814 bylo v ústavu zavedeno vyučování českého jazyka.²²¹ Cílem výchovy bylo, aby chovanci ovládali oba zemské jazyky, a „ve svém živobytí nebyli omezováni neznalostí jednoho nebo druhého.“²²² Znalostí dvou zemských jazyků usnadňoval sirotčinec chovancům hledání budoucího zaměstnání.

Sirotčince byly chápány jako výchovné ústavy. Jejich činnost umožňovala lepší kontrolu nad podobou výchovy jim svěřených dětí. Jejich hlavním úkolem bylo ochránit dítě před nebezpečími plynoucími z nedostatečné výchovy. Zároveň fungovaly částečně jako převýchovné ústavy, a to v případě, když přijaly starší dítě nacházející se delší dobu v péči obce. Počátkem 20. století se objevuje myšlenka, že zdravé děti, by se neměly dávat do sirotčince, jako vhodnější je pro ně spatřována pěstounská péče. Do sirotčinců mají být dávány pouze děti, jejichž výchova byla nějakým způsobem zanedbávána. Sirotčince získávají roli preventivních a převýchovných ústavů.²²³ Je otázkou, zda tato myšlenka byla naplňována. Myslíme si, že nikoliv.

4. 3. 1. 4. Ukončení ústavní péče a další zaopatření chovanců

Péče o dítě ve většině sirotčinců končila s ukončením školní docházky, tj. dosažením věku dvanácti let. Od konce 60. let 19. století byla péče v souvislosti s Hasnerovou reformou prodloužena do dosažení čtrnácti let. Výjimkou byl sirotčinec u sv. Notburgy pečující o dívky do dovršených sedmnáctých, popřípadě osmnáctých narozenin. Důvodem pro delší péči byla pravděpodobně snaha dívky co nejdéle střežit, a tím je ochránit před mravním nebezpečím.

Většina sirotčinců hledala pro své svěřence další zaopatření, ať už v učení nebo ve službě. Výjimkou byl sirotčinec sv. Jana Křtitele, který podle stanov nevyhledával

²¹⁸ SECKÝ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé...*, s. 7.

²¹⁹ Oesta, AVA, Hofkanzlei, sign. IV O 5, Böhm Prag, Waisenhäuser, kart. 1422. Zpráva z roku 1776 uvádí, že tímto kázáním byl pověřen morální teolog Augustin Zippe. K němu: LORMAN, *Rozum osvícený vírou. Poznámky k problematickému vztahu rozumu a zjevení na příkladech textů Augustina Zippeho a dalších soudobých morálních teologů*. In. *Post tenebras spero lucem ...*, s. 252-270.

²²⁰ FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses...*, s. 22.

²²¹ Tamtéž, s. 24.

²²² Tamtéž, s. 44.

²²³ K tomu SECKÝ, *Sirotčinec anebo rodina?...* Praha 1926.

svým chovancům další zaopatření, pokud si tak nepřál poručník.²²⁴ Když poručník projevil zájem o umístění chlapce do učení k mistrovi, měl být brán ohled na chlapcovu chuť a lásku k danému řemeslu, a na jeho fyzické a psychické schopnosti. Vhodnost přidělení k určitému řemeslu posuzovali učitelé působící v sirotčinci. Od roku 1822 požadovala správa ústavu od každého mistra podepsané dobrozdání, že o svěťence bude pečovat tak, jako by byl jeho otcem. Každý odcházející svěťenec dostal od svého domovského ústavu prostředky, které mu měly umožnit snadnější začátek. Sirotci po celou dobu existence sirotčinců měli právo na výbavu. Tato praktika byla podobná jako u nalezců, kteří v počátcích nalezenecké péče výbavu také dostávali. Chlapecká výbava obsahovala základní oblečení na zimu a léto. Dívky dostávaly většinou podobnou výbavu jako chlapci.²²⁵ Podoba výbavy a její poskytnutí záviselo na finančních prostředcích ústavů. Dívky navíc dostávaly s sebou výrobky, které vyrobily při výuce ručních pracích ve škole.

Všechny sirotčince se snažily udržet kontakt s bývalými chovanci. Ti, co bydleli v Praze, měli ústav osobně alespoň jednou za měsíc navštívit. Tímto způsobem měla správa pod kontrolou i mistra nebo zaměstnavatele, u něhož dítě umístila. Ti, co nebydleli v Praze, měli si alespoň s ředitelem ústavu dopisovat. Kvalita péče o dítě v cizích službách byla kontrolována správou ústavu.²²⁶ Všem odcházejícím bylo zdůrazňováno, že se na svůj bývalý domovský ústav mohou obrátit s prosbou o radu a pomoc. Korespondence mezi ústavem a chovanci mohla sloužit jako prvek kontroly, jehož prostřednictvím si mohlo dítě stěžovat na špatné zacházení.

Správy ústavů byly rovněž povinny všem chovancům dát řádné vysvědčení, které mělo obsahovat: jméno a příjmení, den a místo jeho narození, domovskou příslušnost, datum a číslo dekretu, jímž byl chovanec do ústavu přikázán, datum, kdy vstoupil do ústavu, jeho krátký životopis, kolik let a jaké školy navštěvoval, čemu a v jaké míře se v ústavu naučil, jeho schopnosti, chování za pobytu v sirotčinci a tělesné zdraví. Budoucí zaměstnavatel tímto získal veškeré informace o jím přijímaném dítěti.

²²⁴ SECKÝ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé...*, s. 7.

²²⁵ Tamtéž.

²²⁶ FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses...*, s. 25n.

4. 3. 1. 5. Financování provozu

Zřízení a provozování sirotčince bylo nákladnou záležitostí. Pokud byl ústav provozován spolkem, jehož členové platili příspěvky, byla část provozu hrazena z těchto příspěvků. Dále mohl být ústav financován prostřednictvím darů a nadací. Např. sirotčinec u sv. Jana Křtitele měl mnoho příznivců z řad aristokracie a pražských měšťanů. Jeho příznivci zakládali nadace určené pro příjem nemajetných, odkazovali sirotčinci majetek apod. Ústav získal i některé výhody od panovníka, např. část výtěžku z plesů apod.²²⁷ Pokud se jednalo o městský ústav (např. Městský sirotčinec arcivévodkyně Gisely), byl provoz sirotčince financován městem a ze zisku z ošetrovného. O rozvoj a rozšiřování Městského sirotčince arcivévodkyně Gisely se zasloužil např. spolek Americký klub dam,²²⁸ který se vzdal úmyslu založit vlastní sirotčinec a v únoru 1885 odevzdal starostovi města Prahy 30 000 zl. na zřízení nadačních míst pro sirotky ženského pohlaví. Sirotčince mohly získat i subvence od vlády. Přesto financování provozu a péče o děti nebylo snadnou záležitostí a zdar instituce býval ohrožen nedostatkem peněz. Financování péče v sirotčincích bylo usnadněno až počátkem 20. století díky vzniku Zemského sirotčího fondu.²²⁹

4. 4. Převýchovné a nápravné ústavy pro děti a mládež

Kromě ústavů založených v intencích josefinských direktivních pravidel (tj. porodnice, nalezince, nemocnice nebo chorobince) vnikaly v Čechách od konce 17. století instituce sloužící k nápravě žebráků a tuláků. Tyto ústavy byly určeny především pro práce schopné jedince, kteří v nich měli odvyknout žebrotě a potulce. Pokud v ústavu odvykli lenosti, která byla považována za hlavní důvod jejich dosavadního způsobu života, měli se stát užitečnými členy společnosti. Chovanci kvůli dosavadnímu způsobu života „v zahálce“ museli být zde vedeni k práci. Tyto instituce se nazývaly Zwangsarbeitshäuser – donucovací pracovny a jejich úkolem byla převýchova líných individuí v užitečné občany. Donucovací pracovny měly „lenochy“ naučit pracovat. Nejstarší donucovací pracovna vznikla v Praze již roku 1674, osoby „práce štítící“ zde

²²⁷ FALKENHEIM, *Geschichte des Prager Weisenhauses...* Prag 1868.

²²⁸ Americký klub dam – spolek, který vznikl roku 1865, hlavním jeho iniciátorem byl Vojtěch Náprstek. Spolek byl volným sdružením, jehož členkou mohla být pouze Češka starší šestnácti let a doporučená jinou členkou klubu. Cílem klubu bylo sebevzdělání, filantropie, podpora technického pokroku v domácnosti, péče o děti a mládež. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 241.

²²⁹ K vzniku sirotčího fondu viz 4. kapitola práce s. 236.

nebyly odděleny od zlodějů a jiných delikventů. První ústav zaměřený pouze na donucení k práci vznikl až roku 1739.²³⁰ Dle názorů současníků měla lenost své kořeny již v dětství, a proto bylo doporučeno, aby byly zřizovány speciální ústavy pro opuštěné děti, ve kterých by získaly základní vzdělání a zaměstnání.

Donucovací pracovny určené pro děti byly označovány jako přádelní školy nebo Spinnhäuser a nebyly zřizovány státem. V roce 1765 bylo vládou pouze doporučeno, aby přádelny vznikaly při všech sirotčincích, chudobincích a trestnicích.²³¹ Přádelní školy vznikaly především z iniciativy šlechticů, kteří se rozhodli podnikat v textilním průmyslu. Zřízením přádelní školy si chtěli vychovat budoucí zaměstnance pro manufakturu. Státem byly tyto snahy podporovány, protože se jednalo o rozvoj průmyslu, a tím i ekonomiky.²³² Přádelní školy měly výchovný a ochranný cíl, podle Michela Foucaulta jde v institucích tohoto typu o regulaci času, těl a sil, a tedy disciplinaci.²³³

Jedna přádelní škola, kam přicházeli i nalezcenci, byla založena v polovině 18. století v Praze. Roku 1765 vznikla dětská manufaktura založená v Bělé pod Bezdězem hrabětem Waldsteinem a hrabětem Kinským. Při zahájení činnosti bylo v manufaktuře 80 dětí, jejich počet se měl každý rok zvyšovat. Rovněž do této manufaktury měly být dodávány děti z nalezince. Podmínkou pro přijetí dětí byl jejich dobrý zdravotní stav a dosažení sedmi nebo osmi let. Děti pracující v manufaktuře musely navyknout pevnému dennímu řádu. Práce byla přerušována školní výukou, přestávkami pro odpočinek a náboženskými úkony.²³⁴ Přesně rozdělený den podle jednotlivých úkonů měl být prostředkem nápravy dětské pokřivené duše. Přijaté děti měly v manufaktuře zůstat maximálně sedm let, starší pak dva roky. Péče o děti nijak nevynikala, jako hlídači působili v manufaktuře bývalí vojáci. Strava nebyla kvalitní a špatné byly i hygienické podmínky. Proto se nesmíme divit vysoké úmrtnosti v podniku, ani vysokému počtu úteků. Kvůli špatnému zacházení s dětmi a nerentabilitě vynucené dětské práce

²³⁰ KLANTE, *Die erste Arbeitslosenfürsorge des Landes Böhmen*. Zeitschrift für Sudetendeutsche Geschichte 2, 1938, s. 31-40. Cit dle BĚLINA – KAŠE – KUČERA, *Velké dějiny...*, s. 258.

²³¹ BĚLINA – KAŠE – KUČERA, *Velké dějiny...*, s. 258.

²³² KLÍMA, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955.

²³³ FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 228an.

²³⁴ KLÍMA, *Manufakturní období...*, s. 396n.

fungovala většina donucovacích pracoven pouze krátce. Navíc bylo zjištěno, že donucení zadržovaných k práci nemá žádný vliv na úbytek žebrařících osob.²³⁵

Největší změny na poli sociální péče a ochrany dětství v 19. století vyvolala v českých zemích industrializace, která s sebou přinesla nové otázky, potřeby a problémy, které bylo potřeba vyřešit. Nárůst vrstvy proletariátu ve městech začal znepokojovat jejich obyvatele. Vzrůstal počet stížností na stoupající kriminalitu a delikvenci, proto byla hledána příčina tohoto nárůstu. Objevuje se nový pojem „zanedbanost“ (*Verwahrlosung*),²³⁶ jímž se společnost snažila vymezit původ a vznik kriminálních činů v období dětství. Jedna z příčin byla hledána ve špatném prostředí a výchově dětí, ale děti a mladiství nebyli zodpovědní za svoji výchovu a životní podmínky. Hlavním problémem nebyla chudoba, ale nedostatečná mravní výchova, nedostatek dozoru a disciplíny. Vinu za zanedbanost tak nenesli pouze rodiče, ale i společnost umožňující existenci špatných podmínek k životu. Důvodem pro páchaní trestných činů a přestupků v mladistvém věku bylo morální selhání a slabá vůle delikventa způsobená nevhodnou výchovou.

Ve 2. polovině 19. století se mění názor na pojetí trestu u mladistvých.²³⁷ Do této doby končili mladiství ve stejném vězení jako dospělí provinilci, kde si odpykávali trest. Pobyt ve vězení spolu s dospělými mohl vést k dalšímu zkažení. Objevuje se myšlenka kategorizace zločinců podle věku a spáchaného činu. Pouze tímto rozdělením lze dosáhnout nápravy chování jak u dospělých, tak mladistvých a zároveň zabránit tomu, aby se chování zhoršilo špatným vlivem starších spoluvězňů. Současně je hledán způsob, jak zabránit delikvenci mládeže. Velkou roli v hledání prevence proti zločinnosti mládeže sehrál pedagogický optimismus. Dítě, které se provinilo proti stanoveným normám, lze získat zpět pro společnost intenzivním výchovným působením. Pro větší účinnost je třeba dítě nejprve vyjmout z prostředí, kde vznikla jeho „nákaza“, a uzdravit ho prostřednictvím náhradní výchovy. Převýchova v mladistvém věku měla vést ke změně individua, které v dospělosti již nemělo společnosti škodit, ale naopak stát se jejím hodnotným členem.²³⁸ Tyto názory vedly ke vzniku převýchovných ústavů – polepšoven a vychovatelem.

²³⁵ BĚLINA – KAŠE – KUČERA, *Velké dějiny...*, s. 258.

²³⁶ K definici zanedbanosti druhá kapitola práce s....

²³⁷ K tomu OBERWITTLER, *Von der Strafe zur Erziehung?*... Frankfurt/New York 2000.

²³⁸ FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 51n.

Ústavy určené pro nápravu individuů známe již z 18. století. Cílem ústavů bylo odstranění lenosti a navyknutí práci. V ústavech nového typu už nejde jen o to, aby se člověk naučil pracovat, ale o promyšlené výchovné působení na individuum se zapojením poznatků medicíny, psychologie a pedagogiky.

Idea nových převýchovných ústavů pro děti a mládež se objevila v 50. letech 19. století. První uvědomělý a soustavný pokus o ochrannou výchovu zanedbané a pustnoucí mládeže sahá do roku 1854, kdy byly v Anglii zřízeny první vychovatelny, zvané „reformatory schools“.²³⁹ Ostatní státy pak následovaly příkladu této země, neboť vychovatelny se objevovaly v Německu, ve Francii aj. České země dlouhou dobu ve tvoření speciálních ústavů zaostávaly, důvodem může být opožděný příchod průmyslové revoluce, rovněž nevyjasněné kompetence mezi zemskou a ústřední vládou a nedostatek zemských finančních prostředků. Podívejme se nejprve na právní situaci, tedy na to, zda existovaly zákony umožňující speciální ústavní výchovu.

4. 4. 1. Právní situace v českých zemích

Jak jsme již uvedli, jednou z příčin zanedbanosti byla špatná výchova dítěte. Občanský zákoník z roku 1811 §177 umožňoval zbavit otce „otcovské moci“ navždy, a to v případě, že své děti neživil a naprosto zanedbával. Bylo počítáno i s možností odebrání dítěte z rodiny. Následující paragraf stanovil, kdo může soud požádat o pomoc v případě, kdy otec zneužívá nebo nadužívá své pravomoci. O pomoc mohlo požádat buď dítě samo, nebo každý, kdo věděl, že dochází k zanedbávání dítěte nebo k jeho týrání. Soud pak měl stížnost vyšetřit.²⁴⁰ Zákoník ale nestanovil žádnou povinnost oznámení, ani nepamatoval na to, co se má stát s dítětem, když bude odebráno od rodiny. Nebyla ani řešena otázka, kdo bude hradit péči o dítě mimo rodinu. Povinnost hrazení nákladů řešily jiné zákony – chudinské a domovské. Pokud rodiče byli majetní, museli nést náklady na výchování svého dítěte oni, v případě nemajetnosti měla náklady na výchovu hradit domovská obec, která se pak musela postarat o dítě. Zákony přesně neurčovaly, jak má péče o dítě vyjmuté z rodiny vypadat. Nic nezaručovalo, že se domovská obec o dítě postará lépe než rodiče, kteří sice péči zanedbávali, ale poskytli dítěti alespoň nějaké zázemí. Je otázkou, co bylo pro dítě větším zlem, zda setrvání

²³⁹ FOUSTKA, *Péče o dítě...* Praha s.d; Heslo polepšovny OSN, 20. díl, Praha 1903.

²⁴⁰ *Obecný zákoník občanský císařství rakouského*. Vídeň 1862, kapitola III, O právech rodičů a dětí, § 177 a § 178, s. 44 – 45.

v rodině, kde bylo vystaveno špatnému zacházení a hladu, nebo svěřeni do péče obce, kde ho zřejmě čekalo totéž.²⁴¹ Občanský zákoník umožnil vyjmutí dítěte z rodiny, ale nestanovil podobu výchovy, jíž má dítě obdržet, neinicioval ani vznik specializovaných ústavů. Kromě občanského zákoníku bylo dítě chráněno trestními zákony. Potrestání osob zneužívající dítě k žebrotě, tuláctví, prostituci a osob, jež dítě týraly, umožňovaly oba trestní zákoníky z roku 1803 a 1852. Tyto zákony sice umožňovaly ochranu dítěte, ale postižitelnost pachatelů byla minimální.

Speciální ústavní výchova pro mladistvé byla uzákoněna v 70. letech 19. století. Roku 1873 vyšel zákon proti „zahalečům a tulákům.“²⁴² Tento zákon inicioval zakládání donucovacích pracoven. Osoby mladší osmnácti let měly být posílány do speciálních ústavů tzv. „napravoven,“ kde mohly zůstat do dosažení dvacátého roku života. Dále bylo stanoveno, že v případě neexistence speciálních ústavů mají vzniknout speciální oddělení při donucovacích pracovnách. „Napravovny“ měly sloužit rovněž pro mladistvé osoby, jež spáchaly zločin, který pouze pro nedospělost pachatele musel být vnímán jako přestupek. Právo poslat pachatele do ústavu měl pouze zemský úřad. O přijetí dítěte mohli zemský úřad požádat i rodiče nebo poručník.²⁴³ Nedostatkem zákona bylo, že nenářizoval vznik specializovaných ústavů, přesto od roku 1873 existovaly v českých zemích zákonné předpoklady pro vznik převýchovných ústavů pro mládež, neboť bylo umožněno zakládání soukromých ústavů. Jejich počet zřejmě neodpovídal představám zákonodárce, proto byl zákon zrušen a nahrazen zákony vydanými roku 1885 nařizujícími zřídit speciální ústavy pro převýchovu. Dne 24. května 1885 byly vydány dva říšské zákony o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech. Zákony byla zrušena předchozí ustanovení z roku 1873. První zákon stanovoval, kdo může být z rozsudku soudu držen v donucovacích pracovnách a kdo v polepšovacích ústavech. Dá se říci, že zopakoval nařízení obsažená v „protituláckém zákonu“ z roku 1873. Do polepšovacího ústavu patřili mladiství, kteří spáchali trestný čin nebo přestupek „tuláctví, žebráctví a zahálky“.²⁴⁴ Druhý zákon svěřoval budování těchto ústavů zemím. Nařizoval, aby mladiství byli posíláni pouze do polepšoven. Dále

²⁴¹ SECKÝ, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými...* Praha 1910.

²⁴² Zákon daný 10. května 1873 č. 108 ř. z.

²⁴³ Zákon daný 10. května 1873, č. 108 ř.z., §§ 17, 18.

²⁴⁴ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 89 o tom, kdo může být držen v donucovacích pracovnách nebo polepšovacích ústavech, *Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1885*, Vídeň 1885, § 8.

určoval, jak by měly převýchovné ústavy vypadat: „Tyto ústavy buďte zřízeny tak, aby v nich postaráno bylo o mravní a náboženské vychování [...], jakož i aby cvičili se v zaměstnání, které by bylo jejich schopnostem přiměřené a jich příští výživě sloužilo.“²⁴⁵ V ústavu mělo být doplněno to, co bylo ve výchově zanedbáno, převýchova měla vést i k získání dovedností, jež by umožnily po propuštění z ústavu najít zaměstnání. Zákonodárce věděl, že dosud nebyly založeny žádné státní polepšovací ústavy, proto umožňoval zřízení oddělení pro mladistvé při vybraných donucovacích pracovnách, rovněž bylo zákonem umožněno, aby děti potřebující nápravnou výchovu byly prozatím posílány do existujících soukromých polepšovacích ústavů.²⁴⁶

4. 4. 2. Vznik soukromých převýchovných ústavů

Novým typem ústavů vznikajících v 19. století byly instituce zaměřené na nápravu dětí, jež se již nějakým způsobem prohřešily proti normám společnosti. Vznik soukromých převýchovných ústavů svědčí o vnímání nebezpečnosti kriminality ze strany společnosti. Vláda na potřebu nových ústavů reagovala až později tím, že zákonným opatřením nařídila budování zemských ústavů.

Zřízení nápravných a polepšovacích ústavů souvisí se snahami o reformu trestů. Snaha o nápravu neměla končit opuštěním vězení, ale měla pokračovat i na svobodě. Zároveň vznikly instituce doplňující výchovu u zanedbaných dětí. Cílem všech snah byla prevence kriminality. Převýchovné ústavy byly označovány jako vychovatelny, ochranovny, nebo polepšovny. Pojem ochranovna a vychovatelna jsou v pramenech často ztotožňovány, protože tyto ústavy měly stejný účel. S termínem polepšovna se setkáváme v případě zemských ústavů. Ochrarovny nebo vychovatelny byly chápány jako polepšovací ústavy. Byl to jakýsi mezičlánek mezi sirotčincem a trestnicí. V těchto ústavech byla spojena represe s prevencí. Některé ochranovny se ujímaly nejen zanedbaných dětí, ale i dětí, které se nacházely ve špatném prostředí. Jiné věnovaly svoji pozornost dětem, které se již dostaly do konfliktu se zákonem.

Koncem 19. století existovala v Čechách pestrá škála ústavů a spolků věnující se nápravné výchově zanedbaných dětí. Nejstarším z nich byla Jednota pro blaho propuštěných mladistvých káránců vzniklá roku 1839 a vydržující vlastní vychovatelnu.

²⁴⁵ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 90 o donucovacích pracovnách a polepšovacích ústavech..., § 13.

Další soukromé převýchovné ústavy vznikly až v 80. letech 19. století – Vychovatelna v Libni roku 1883, Vychovatelna arcivévodkyně Alžběty okresu vinohradského a žižkovského roku 1886,²⁴⁷ Vychovatelna manželů Olivových v Říčanech²⁴⁸ roku 1896, Chlapecká vychovatelna v Hradci Králové roku 1910.²⁴⁹ Většina těchto vychovatelů, kromě vychovatelny manželů Olivových, se zaměřila na chlapce. Dívčí převýchovné a ochranné ústavy vznikaly až iniciativou Marie Červinkové – Riegrové.²⁵⁰ Vznik převýchovných soukromých ústavů byl většinou iniciován veřejně známými osobnostmi, na jejichž výzvu reagovalo okolí.²⁵¹ O založení soukromých převýchovných ústavů se zasloužily především osoby pocházející z českého prostředí, proto se ve vychovatelkách setkáváme především s českým jazykem. Během výzkumu se nám podařilo najít zprávu o dvou převýchovných zařízeních vzniklých v německém jazykovém prostředí, a to Sct. Josephsheim v Mostě a instituce stejného názvu vzniklá v Teplicích.²⁵² Je pravděpodobné, že takovýchto ústavů bylo v Čechách více.

Většina vychovatelů byla zřízena v adaptovaných prostorách, kromě Vychovatelny manželů Olivových, pro jejíž účely byla postavena nová účelově zařízená budova. Můžeme říci, že se v této době jedná o jeden z mála příkladů nově postaveného dobročinného ústavu (pokud nepočítáme Hlávkovu novostavbu Zemské porodnice, a koncem století započatou stavbu areálu nalezinice).

²⁴⁶ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 90, § 14.

²⁴⁷ Vychovatelna arcivévodkyně Alžběty byla zřízená vinohradským okresem. Vychovatelna byla původně určena pouze pro chlapce pocházející z vinohradského a žižkovského okresu. K ní Matěj ZINDERA, *První výroční zpráva okresní vychovatelny arcivévodkyně Alžběty na Král. Vinohradech*. Praha 1887.

²⁴⁸ Vychovatelna manželů Olivových byla založena iniciativou Aloise a Luisy Olivových na jejím vzniku se finančně podílelo město Praha. Alois Oliva (1822-1899) byl úspěšným podnikatelem v oboru cukrovarnictví. O vznik vychovatelny se zasloužil spolu se svojí manželkou Louisou. Manželé poskytli finance na zakoupení pozemků, dále poskytli dva domy, z jejichž nájmu měl být částečně financován provoz ústavu. Alois Oliva zároveň založil nadaci sloužící k pokrytí nákladů. *Vychovatelna Olivových v Říčanech. Zpráva o vývoji a činnosti ústavu na desetiletí 1896 – 1906*. Praha 1907, s. 6an.

²⁴⁹ Vychovatelna byla zřízena v prostorách bývalého chudobince v Rokytanského ulici. SOkA Hradec Králové, Chlapecká výchovna Hradec Králové. 1910-1948 (1955), inv. č. 109.

²⁵⁰ Roku 1885 vznikl zásluhou Marie Červinkové – Riegrové spolek Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze. Tento spolek zřídil dívčí ochrannou v Černovicích u Tábora (od r. 1885), Lobči u Kralup nad Vltavou (1887), a ve Velešlavíně. ENGLIŠ, *Chudinství...*, s.120; rovněž *Čtvrtá výroční zpráva spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze za rok 1889*. Praha 1890. K aktivitě Marie Červinkové – Riegrové viz BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 74. Roku 1886 vznikl spolek Domovina zřizující ochrannou stejného jména určenou pro zpustlé a padlé dívky. ENGLIŠ, *Chudinství...*, s.122.

²⁵¹ Např. myšlenka zřízení libeňské vychovatelny byla propagována Vojtěchem Náprstkem a Františkem Ladislavem Riegrem. K tomu Petr ZENKL, *Městská sociální péče*. In: Praha v obnoveném státě Československém, Praha 1936, s. 436.

²⁵² Tyto dva ústavy zmiňuje ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 121.

4. 4. 2. 1. Chovanci převýchovných soukromých ústavů a péče o ně

Vzniklé ústavy se většinou zaměřovaly na různé věkové skupiny, rovněž se lišily i důvody pro umístění dítěte v péči ústavu. Jak vyplývá z názvu, zaměřovala Jednota pro blaho propuštěných mladistvých káránců svoji pozornost na mladistvé, kteří prošli káznici, tzn., že již spáchali nějaký delikt. Při výběru chovanců spolupracovalo vedení spolku s trestnicemi a káznicemi. Žádalo je o seznamy propouštěných mladistvých káránců s informacemi o jejich osobě a životě. Sami členové spolku se snažili získat o jedinci podrobné informace. Podle těchto informací se rozhodovalo, kdo bude přijat do péče spolku a kdo nikoliv. Vhodní pro přijetí byli ti, kteří potřebovali ve své chudobě nejvíce podpory a u nichž existovala naděje, že se polepší. Upřednostněni byli káránci propuštění z pražských nápravných ústavů. Chovance bylo možno přijmout i na žádost příbuzných nebo poručníka. Každému přijatému bývalému káránci určil spolek opatrovníka, jenž měl zajistit, aby chovanec dostal potřebné šatstvo, ubytování, práci, případně vzdělání nebo vyučení. Pokud mladistvý byl umístěn mimo dům, dohlížel opatrovník na kvalitu péče. Jednota pro blaho propuštěných mladistvých káránců byla předchůdcem dnešních sociálních kurátorů, protože jejím cílem bylo zaopatření bývalých káránců, dohled nad jejich chováním a jejich další převýchova. Kromě mladistvých osob soustředila Jednota svůj zájem i na děti. Vydržovala vlastní vychovatelnu „U dobrého pastýře“ určenou pro děti mladší čtrnácti let, které zde měly být připravovány na budoucí život. Děti zde byly vychovávány rodinným způsobem.²⁵³

Ostatní vychovatelný, tj. Vychovatelná v Libni a Vychovatelná arcivévodkyně Alžběty se soustředily na starší věkovou skupinu. Vychovatelná v Libni se zaměřila na věkovou skupinu sedmi až osmnáctiletých chlapců.²⁵⁴ Minimální doba trvání péče v této vychovatelně byla stanovena na tři roky, proto sem nesměli být přijímáni chlapci od šestnácti let. Vychovatelná arcivévodkyně Alžběty se soustředila na věkovou skupinu sedmi až čtrnáctiletých.²⁵⁵ Vychovatelná manželů Olivových byla specifická ve složení svých chráněnců. Byla určena pro 40 hochů a 80 dívek, jejich dolní věková hranice byla stanovena věkem čtyř let. Ve výjimečných případech bylo možné přijmout i mladší dítě.

²⁵³ Vychovatelná se nacházela v Ječné ulici. SECKÝ, *Smilování a útrpnost...*, s. 194.

²⁵⁴ František KNEIDL, *Vychovatelná*. In: Paměti školního okresu karlínského, soudní okresy Karlín a Brandýs nad Labem od nejstarších časů, zvláště však od roku 1848 až do současnosti, Praha 1898, s. 599 – 615

²⁵⁵ Tamtéž, s. 599 – 615.

Jedinou podmínkou bylo, aby dítě umělo chodit a dokázalo se samo obléknout. Horní hranice pro přijímání dětí byla stanovena na desátý rok života. Starší děti neměly být přijímány. Děti mohly zůstat v ústavu do osmnáctých narozenin, přičemž chlapci bývali propouštěni již ve čtrnácti letech. Dívky zůstávaly o něco déle, většinou do osmnácti let.²⁵⁶ Delší setrvání dívek v péči vychovatelny bylo zdůvodňováno tím, že musí dosáhnout takové mravní zralosti, aby se „dovedly uvarovat nebezpečím, jimž bývají mladé dívky vydány.“²⁵⁷ O jaké nebezpečí se jedná, pramen neuvádí, ale můžeme si domyslet, že se jedná o navázání milostného vztahu. Zda dívky ve vychovatelně obdržely nějakou osvětu v podobě pohlavní výchovy, to z dochovaných pramenů nevyplývá. Domníváme se, že nikoliv, protože pohlavní výchova v této době ještě nebyla součástí školních osnov a pokusy o její zavedení, k nimž došlo až mezi válkami, se setkaly s velkou nevolí rodičů.²⁵⁸ Oproti ostatním byla vychovatelná v Hradci Králové určena pro „lehce abnormální“ chlapce. Pojmem „abnormální“ dítě byly v této době označovány tělesně a duševně postižené děti (děti trpící rachitis, skrofulózou, TBC; ochrnuté, slepé, hluché, hluchoněmé a nevléčitelně nemocné; děti epileptické, „nervosní“, opožděné, slabomyslné, choromyslné a „kretění“), rovněž mravně zanedbané děti (zpustlé, provinilé a zločinné děti).²⁵⁹ Mezi chovanci však nalezneme i zdravé děti nebo děti mající problémy ve škole.²⁶⁰ Při této vychovatelně fungovala jedna z prvních pomocných škol.

Podmínkou pro přijetí ve všech pražských vychovatelnách bylo, aby děti svojí domovskou příslušností patřily do Prahy. Do vychovatelny mohli být přijati i chovanci, kteří domovskou příslušností patřili do jiné obce, ale jejich přijetí bylo podmíněno závazáním se rodičů nebo domovské obce, že budou hradit ošetrovací náklady. Na rozdíl od ostatních vychovatelem se vychovatelná v Hradci Králové neomezovala pouze na domovské příslušníky a přijímala do své péče všechny potřebné chlapce pocházející z českých zemí. Další podmínkou pro přijetí do vychovatelem bylo katolické vyznání a

²⁵⁶ *Vychovatelná Olivových v Říčanech. Zpráva o vývoji a činnosti ústavu na desetiletí 1896 – 1906.* Praha 1907.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 11.

²⁵⁸ LENDEROVÁ – RÝDL, s. 260an.

²⁵⁹ ČÁDA, *Mravní výchova mládeže dorůstající.* Praha 1909, s. 16.

²⁶⁰ „Prvním chovancem byl potulný hoch téměř slepý, úžasně mravně zanedbaný a ještě ke všemu epilepsií stížený. Druhý chovanec byl poloslepý opuštěnec na polovinu těla ochrnutý, povahově surový, sobecký a bezohledný, třetí byl idiot řádné práce a činnosti neschopný, čtvrtý mravně zpustlý student ze 3. reálky, pátý, šestý, sedmý byly různé slabomyslné děti předměstské školy, osmý divoký odchovanec

manželský původ. Výjimkou byla vychovatelná manželů Olivových, do které byly přijímány i nemanželské děti. V případě skutečné nutnosti mohlo být do vychovatelny výjimečně přijato dítě jiného náboženského vyznání.²⁶¹

O přijetí dítěte do péče rozhodovala správa ústavu. Dítě mohli do ústavu přihlásit rodiče nebo jejich zástupci, rovněž tak mohla učinit okresní školní rada nebo jiné školní, obecní, soudní či policejní úřady. Pokud o přijetí dítěte žádali přímo rodiče, museli v žádosti uvést jeho morální vady, dále museli sdělit, jak chtějí přispívat na jeho pobyt v ústavu. K žádosti musel být přiložen křestní a domovský list, lékařské vysvědčení a zpráva od ředitelství školy o dosavadním chování dítěte a jeho prospěchu ve škole. Když kuratorium schválilo přijetí dítěte, byla rodičům předložena smlouva, ve které byly uvedeny povinnosti a práva ústavu k chovanci a roční poplatek za celé zaopatření. U cizího příslušníka bylo k smlouvě přiloženo potvrzení domovské obce, že žadatel, popř. obec, je schopen vyhovět podmínkám placení. V případě potvrzené nemajetnosti a příslušnosti rodičů dítěte do Prahy poskytla vychovatelná péči zdarma.²⁶² V hradecké vychovatelně hradili ošetřovné buď rodiče, případně domovská obec nebo jiná sociální instituce.²⁶³

Péče o dítě a výchova probíhala většinou v budově ústavu. Výjimečný je způsob výchovy v případě Jednoty pro blaho opuštěných mladistvých káránců, kdy děti mladší dvanácti let byly dávány do vychovatelny, starší byly svěřovány do péče opatrovníků. Mladším dětem bylo poskytnuto základní školní vzdělání v soukromé škole zřízené při vychovatelně. Chlapci byli vedeni k řemeslu, dívky k ručním pracím a péči o domácnost. Starší děti žijící mimo ústav mohly být v případě nedostatečného vzdělání posílány do školy existující při vychovatelně. Nežily v ústavu, ale společně s rodinou svého opatrovníka, případně pěstouna. V rámci rodiny jim bylo poskytnuto základní zaopatření. Chlapci byli učeni řemeslu většinou samotným opatrovníkem nebo byli dáni do učení řemeslníkovi žijícímu poblíž jejich bydliště. Dívky zůstávaly u svých

pražské ulice, kdež po vyloučení ze školy všechen volný čas trávil...“ SOkA Hradec Králové, Chlapecká výchovna Hradec Králové. 1910 - 1948 (1955), Pamětní kniha Chlapecké vychovatelny, kn. č. 1.

²⁶¹ Např. v roce 1865 byl do vychovatelny „U dobrého pastýře“ přijat židovský sirotek, jenž týral vlastní matku, a neúčinkovalo na něj žádné napomínání. Utíkal ze školy i z učení a dostal se do vlivu skupiny mladistvých výtržníků. Pobyt v ústavní vychovatelně ho měl dostat z tohoto vlivu a ukázat mu správnou cestu životem. Cit. dle Čeněk HEVERA, *Vězeňství a ústavy dobročinné*. Pardubice 1882, s. 37.

²⁶² Toto platilo až do roku 1887, kdy český zemský sněm povolil libeňské vychovatelně subvenci ve výši 3000 zl. Podmínkou bylo, že do tohoto ústavu budou přijímány i děti, které svojí domovskou příslušností patří do jiných obcí země.

²⁶³ SOkA Hradec Králové, Chlapecká výchovna Hradec Králové. 1910-1948 (1955), inv. č. 109.

opatrovníků, kde se připravovaly na kariéru služebné.²⁶⁴ Dítě mělo být po propuštění z péče schopno vést samostatný život.

Soukromé vychovatelný existující před rokem 1885 se staly vzorem pro podobu výchovy v zemských polepšovnicích. Z tohoto důvodu se vychovatelný příliš nelišily od zemských polepšoven. Jediný rozdíl byl ve složení chovanců. Při příjmu do většiny vychovatelů rozhodovalo náboženské vyznání a domovská příslušnost, zatímco do zemských polepšoven byli přijímáni chovanci bez rozdílu vyznání, důležitá byla pouze zemská příslušnost.²⁶⁵

4. 4. 2. 2. Počet chovanců ve vychovatelných a jejich charakteristika

Kapacita soukromých ústavů byla limitována finančními prostředky a kapacitou budovy, v které se ústav nacházel. Do péče Jednoty pro blaho propuštěných mladistvých káránců se v letech 1839–1883 dostalo celkem 819 propuštěných osob. V roce 1873 měl spolek na starosti celkem 37 chovanců, z toho byly 3 dívky.²⁶⁶ Koncem roku 1883 měl spolek v opatrování 31 osob, přičemž ve vychovatelně bylo umístěno 15, u řemeslníků 16 dětí. Roku 1887 čítal spolek 27 chovanců, ze kterých 16 bylo ve vychovatelně, ostatní byli umístěni v učení u různých mistrů.²⁶⁷ Počet chlapců nacházejících se v péči spolku byl vyšší než počet dívek, tento jev zřejmě souvisí s vyšším počtem zadržených a trestaných chlapců.²⁶⁸ Chlapci se do vězení a posléze do péče spolku dostávali kvůli toulání, žebrotě a krádežím. Zachovala se zpráva o důvodech pro přijetí tří dívek v roce 1875, 2 byly trestány pro vraždu dítěte. Třetí způsobila škodu na majetku. Nevíme, v jakém věku se tyto dívky dostaly do péče Jednoty pro blaho propuštěných mladistvých káránců, jisté je že dívky, jež spáchaly vraždu, byly o něco starší než dívka, která se provinila zhářstvím. Složení chovanců Jednoty bylo velmi pestré, domníváme se, že toto byl i jeden z důvodů pro individuální přístup k výchově, jenž byl Jednotou praktikován.

Kapacita vychovatelný v Libni byla stanovena na 70 osob. Tohoto počtu nebylo nikdy dosaženo. Při otevření ústavu roku 1883 bylo přijato 20 osob. O deset let později

²⁶⁴ HEVERA, *Vězeňství...*, s. 30an.; rovněž ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 249 – 303.

²⁶⁵ Pro podobnost péče jsem se rozhodla pojednat o její podobě souhrnně v podkapitole o zemských polepšovnicích.

²⁶⁶ HEVERA, *Vězeňství...*, s. 30an.

²⁶⁷ ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 249 – 303

bylo ve vychovatelně celkem 66 chlapců.²⁶⁹ Od této doby počet chovanců klesal a již tuto hodnotu nepřekročil. Většina chovanců se do ústavu dostala na žádost rodičů nebo poručníků. Najdeme mezi nimi jak polosirotky, tak úplné sirotky.²⁷⁰

Výjimkou není ani vychovatelna arcivévodkyně Alžběty. Její kapacita byla 24 chovanců.²⁷¹ V letech 1886–1906 prošlo branami ústavu 98 chlapců, z nich pouze jedenáct mělo oba rodiče na živu, devíti zemřela matka, třiceti osmi chlapcům zemřel otec a 40 bylo úplnými sirotky. Do péče vychovatelny se tak dostávaly většinou děti bez rodičů, nebo děti ztrativší otce. Ztráta otce znamenala ztrátu autority v rodině. To mohlo vést ke vzpurnému chování především u dospívajících chlapců.

Ve Vychovatelně manželů Olivových bylo v letech 1896 – 1906 umístěno celkem 154 dětí. Většina dětí (celkem 96) se do péče vychovatelny dostala ve věku sedmi až devíti let,²⁷² to znamená ve školním věku. Jedním z projevů nedostatečné výchovy a zanedbanosti byla špatná docházka do školy. U této věkové skupiny bylo možné tento jev definovat. Děti mladší sedmi let (celkem 45) byly většinou přijaty kvůli opuštěnosti nebo úplnému osiření.²⁷³ Protože věkové složení zaopatřených dětí bylo pestré, vznikla při ústavu kromě školy i opatrovna určená pro děti mladší šesti let. Většina přijatých dětí do vychovatelny (celkem 96) měla na živu alespoň jednoho z rodičů, přičemž 52 mělo nemanželský původ. Úplných sirotek bylo 41, z toho 17 nemanželských. Pouze 19 dětí mělo oba dva rodiče na živu. Příčina přijetí dětí do péče vychovatelny spočívala v „abnormálních“ rodinných poměrech. Pod tímto slovem se ukrývala např. rozdělená domácnost rodičů, alkoholismus jednoho z rodičů či hmotný nedostatek.²⁷⁴ Podle výroční zprávy byla Vychovatelna manželů Olivových především útočištěm zanedbávaných dětí, tj. dětí, které podědily duševní chorobu po celé řadě svých předků, které byly zplozeny a odkájeny za spolupůsobení alkoholu, ubožáci, kteří léta trávili celé dni v uzamčené jizbě v umrtvující samotě.²⁷⁵ Projevem zanedbanosti byl

²⁶⁸ K tomu Tabulka 1 ve 2. kapitole., s. 84.

²⁶⁹ Zpráva o pražské vychovatelně v Libni. VHMP 1894 – 1896, roč. 1894, s. 91.

²⁷⁰ AHMP, SPL – I., sign. PPL I - 3377/1, Zpráva pražské vychovatelny v Libni za školní rok 1886, ročník III.; Tamtéž, Zpráva vychovatelny v Libni za rok 1887, ročník IV, s. 5; Vychovatelna v Libni, VHMP 1897 – 1900.

²⁷¹ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 117; ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé...*, s. 279.

²⁷² Mezi těmito dětmi nalezneme: 36 sedmiletých, 34 osmiletých a 26 devítiletých. Dle *Vychovatelna Olivových ...*, s. 10.

²⁷³ Mezi těmito dětmi nalezneme: 1 dvouleté, 1 tříleté, 11 čtyřletých, 13 pětiletých a 19 šestiletých. Dle *Vychovatelna Olivových ...*, s. 10.

²⁷⁴ Tamtéž.

²⁷⁵ Tamtéž, s. 31.

nejen špatný psychický stav, ale i horší fyzický vývoj. Teoretici se domnívali, že zanedbanost může být i dědičnou dispozicí, protože autor zprávy lituje, že nezná chyby a vady rodičů, neboť tyto vady mohly dítě ovlivnit již v době jeho početí. V tomto pojetí se zanedbanost stává nemocí, kterou je možno zdědit. Tím, že různé vady a vlastnosti mohly být chápány jako zděděné, se dostáváme k hranici názorového sporu, který koncem 19. století ovládl sociologii a pedagogiku. Tento spor se týkal otázky dědičnosti chování, pokud by ji bylo možné prokázat, pak by chování jedince nebylo ovlivňováno pouze výchovou. Znamenalo by to, že dítě se nerodí úplně nevinné, ale je zatížené určitými zděděnými dispozicemi. Jde tedy o popření osvícenského pedagogického optimismu v souvislosti se vznikem kriminální antropologie, jež se snaží odhalit spojitosti mezi biologickou, psychologickou a sociální totalitou individua. Objevuje se myšlenka degenerace.²⁷⁶ Možnost převýchovy nebyla ale zamítnuta, protože zděděné dispozice bylo možné správným zásahem podpořit anebo zamezit jejich rozvoji. Důležitou roli v tomto ohledu hraje prostředí, ve kterém dítě vyrůstá.²⁷⁷ Správné prostředí pro vývoj měly poskytnout vznikající vychovatelny a později i zemské polepšovny, jež měly dohnat a nahradit to, co bylo zanedbáno, a opravit to, co bylo pokaženo.

Chlapecká vychovatelna v Hradci Králové byla specifická složením svých chovanců. Do její péče se dostávali tělesně a mentálně postižené děti, rovněž děti normální označené jako zanedbané. Ústav byl určen pro osmi až čtrnáctileté hochy. Protože do vychovatelny byly přijímány postižené děti, byla v ústavu zřízena pomocná škola. Vyučování v ní bylo přizpůsobeno možnostem jednotlivých chovanců. Kromě pomocné školy fungovala při ústavu i obecná škola. Cílem vychovatelny bylo připravit chovance všemi dostupnými prostředky pro praktický život.²⁷⁸ Vychovatelna v Hradci Králové byla jedním z prvních převýchovných ústavů, při kterém existovala specializovaná výchova pro postižené.

²⁷⁶ TINKOVÁ, *Hřích, zločin...*, s. 143.

²⁷⁷ K tomu např. Inocenc Arnošt BLÁHA, *Sociologie dětství*. Brno a Praha 1927.

²⁷⁸ SOKA Hradec Králové, Chlapecká výchovna Hradec Králové. 1910-1948 (1955), Tisky, kart. 36.

4. 4. 2. 3. Způsob propouštění z péče

Systém propouštění z péče byl u soukromých převýchovných ústavů shodný. Výjimkou byla Jednota pro blaho propuštěných mladistvých káránců, kde byla stanovena pouze horní hranice pro příjem. Tou byl věk dvacet let. Nebylo ale stanoveno, jak dlouho má péče trvat. Pravděpodobně horní hranicí bylo dosažení zletilosti. Z péče spolku byli propuštěni chovanci, u nichž bylo dosaženo polepšení, ale také nepolepšitelní a starší chovanci, kteří si nepřáli nadále zůstat v péči spolku. Podrobení se péči Jednoty bylo zřejmě dobrovolné nikoliv vynucené, proto existovala možnost dobrovolného odchodu, tuto možnost měli pravděpodobně pouze mladiství, kteří již dosáhli dvaceti let.

Děti nacházející se v péči vychovatelem byly většinou propuštěny po dosažení čtrnácti let, nebo pokud u nich bylo dosaženo viditelného polepšení. Pobyt v ústavu mohl být prodloužen do osmnácti let. Propouštění z péče byli i nepolepšitelní, aby uvolnili místo nadějnějšímu případu. O propuštění chovance z ústavu rozhodovalo kuratorium, a to na návrh učitele. Chovanci byli z ústavu propouštěni třemi způsoby. Dítě mohlo být vráceno rodičům, ústav se vzdal veškeré zodpovědnosti za něj nebo mu ústav zajistil zaopatření v učení nebo ve službě. V tomto případě byla chovanci při odchodu poskytnuta výbava. Správa ústavu uzavřela smlouvu o podmínkách učení nebo služby s tím, kdo dítě převzal. Dále byl chovanci vyhledán „ochránce“, který měl na propuštěnce dohlížet a alespoň dvakrát do roka podávat ústavu zprávy. Tato ochrana trvala zpravidla až do úplné zletilosti.²⁷⁹ Chovanec také mohl zůstat v péči ústavu do osmnácti let, získal základní dovednosti v řemesle v jedné z ústavních dílen, přičemž mu pak bylo vyhledáno místo, kde dokončil vyučení v oboru, kterým se zabýval ve vychovatelně. Dívky získaly potvrzení o svých schopnostech, některé po dosažení osmnácti let mohly zůstat v ústavu a působit jako ošetřovatelky nebo služebné.

Cílem všech vychovatelem bylo nahradit dětem domov. Hlavním úsilím bylo zajištění budoucího živobytí tak, aby mladistvý nebyl nucen kvůli špatným podmínkám dopustit se zločinu. Je otázkou, zda se vychovatelnám podařilo tento cíl dosáhnout, protože po propuštění závisel další osud jedince na něm samotném a rovněž na podmínkách, do kterých se dostal. V případě, kdy se dítě vrátilo do podmínek, z nichž bylo vychovatelnou vyňato, tj. k svým rodičům nebo příbuzným, mohl tento návrat vést

²⁷⁹ Dle rakouského občanského zákoníku jedinec se stával zletilým ve věku dvaceti čtyř let.

k recidivě. V očích správců vychovatelem měly větší šanci na nápravu děti, o něž rodiče nestáli, nebo žádné neměly.

4. 4. 3. Vznik zemských polepšoven v Kostomlatech pod Milešovkou, Opatovicích nad Labem a Králíkách

Vznik zemských polepšoven měl ze zákona v první řadě financovat zemský výbor, přičemž na zřízení mohl dostat dotaci ze strany státu. Jednalo se o finančně nákladnou investici, proto byl zvažován vznik polepšovny při zemské káznici.²⁸⁰ Tímto způsobem chtěl výbor ušetřit zemské finance, ale v roce 1886 byla káznice přeplněna. Zachoval se dopis ředitele káznice žádající o reformu systému. Upozorňuje na pestrost chovanců: jsou zde zločinci; ti, co trestáni pro přestupek nebo prvně trestaní, mezi nimi jsou i mladiství provinivší se svojí „lehkomyslností, nepořádným životem nebo následkem zanedbaného vychování.“²⁸¹ V ústavu nejde rozdělit jednotlivé kategorie chovanců od sebe podle pohlaví a chování. Není možné jim poskytnout různé zacházení a vyučování podle jejich povahy. Kolektivní systém umožňuje, aby docházelo k neustálému kontaktu mezi jednotlivými odsouzenými, tím se káznice stává učilištěm zločinu. Dopis zdůrazňuje nutnost oddělení káránců podle toho, jakou mírou je možné jejich polepšení. Dále jsou zmiňovány nevhodné zdravotní a hygienické poměry.²⁸²

Kvůli vzniku nových ústavů byla v roce 1886 svolána anketa, k níž byli přizváni poslanec Jan Kvíčala,²⁸³ univerzitní profesor Albín Bráf,²⁸⁴ místopředseda tajemník

²⁸⁰ Káznice (Zuchthaus, Strafanstalt) podle zákoníku z roku 1803 byla určena pro výkon trestu kratšího deseti let. Zemská káznice v Praze s donucovací pracovním byla zřízena roku 1833.

²⁸¹ Dopis ředitele káznice z 29. prosince 1886. NA, Zemský výbor III. 1874-1928 (dále ZV III.), XXIII. Zemské donucovací pracovní a polepšovny (dále ZDPaP), Zřizování donucovacích pracoven 1884 - 1889, kart. 9902.

²⁸² Tamtéž.

²⁸³ Jan Kvíčala (1834 - 1908), klasický filolog, překladatel, pedagog a politik. Spoluzakladatel moderní české filologie. Vystudoval na pražské universitě (1852-55) klasickou filologii. Roku 1859 se habilitoval na docenta klasické filologie, byla mu svěřena správa filologického prosemináře. Roku 1867 se stal prvním řádným profesorem klasické filologie na universitě v Praze, kde byl v roce 1878 zvolen i děkanem. V roce 1880 byl zvolen poslancem říšské rady. Tady se angažoval především v boji za rozdělení pražské university na českou a německou část. V roce 1883 se vzdal svého poslaneckého mandátu v říšské radě, aby mohl vykonávat úřad poslance na sněmu Království českého. Jeho hlavním polem působnosti pak byly především změny a reorganizace českého školství, kde navrhl řadu reforem. Cit. dle URL: <http://www.libri.cz/databaze/kdo18/search.php?zp=5&name=KV%CD%C8ALA+JAN> [cit 2009-05-05].

²⁸⁴ JUDr. Albín Bráf (1851 - 1912), právník, vysokoškolský profesor, národohospodář, politik a novinář. Po absolvování právnických studií roku 1874 začal vyučovat národní hospodářství na obchodní akademii v Praze. Roku 1877 se habilitoval jako soukromý docent a v roce 1882 se stal profesorem politické ekonomie a národního hospodářství na právnické fakultě v Praze. Své přednášky uváděl jako první v češtině. V letech 1883 - 1895 byl poslancem českého sněmu, členem zemského výboru a doživotním

Rudolf Klar²⁸⁵ a další odborníci z oboru pedagogiky a práva. Tato komise rozhodla o nevyužitelnosti stávající káznice a o zřizování nových ústavů, pokud možno na venkově. Bylo rozhodnuto obeslat jednotlivá okresní hejtmanství s dotazníkem o možnostech zřízení donucovací pracovny nebo polepšovny v místě jejich působnosti.²⁸⁶

Bylo stanoveno, jak má vypadat ideální místo pro vznik ústavu. Poloha ústavu měla být zdravotně nezávadná, ústav se měl nacházet v místě, kde bylo dobré spojení se sídlem politického úřadu, vojenské posádky a četnického stanoviště. Další podmínkou bylo, aby se v místě nacházel dostatek vody a levného stavebního materiálu a aby poblíž ústavu byla železniční stanice. Polepšovny měly být schopny pojmout 100 až 200 chovanců a poskytovat dostatečnou příležitost k zaměstnání při pracích v přírodě.²⁸⁷ Dochovaná korespondence svědčí o tom, že řada obcí, na rozdíl od dnešní doby, měla zájem na zřízení donucovací pracovny nebo polepšovny. Obce většinou v souvislosti se zřízením ústavu v jejich katastru očekávaly vznik odbytíště pro výrobky a nová pracovní místa.²⁸⁸

Před vlastním zřízením polepšoven byly úředníky Zemského výboru podniknuty průzkumné cesty do fungujících převýchovných ústavů v Evropě, kde byla hledána inspirace pro podobu převýchovy a denního rozvrhu. Pověřené osoby navštívily Itálii, Německo, Švýcarsko a Nizozemí.²⁸⁹

Vznik jednotlivých zemských polepšovacích ústavů v Čechách je velmi komplikovaný. Bylo počítáno se vznikem ústavů oddělených podle pohlaví. Toto pravidlo v počáteční fázi nebylo dodržováno, zvláště u malých dětí. Pro polepšovny nebyly vybudovány speciální budovy, ale byly zvoleny nevyužité budovy sloužící původně k jinému účelu. V první fázi bylo rozhodnuto, že pro dívky vznikne speciální oddělení při ženské káznici v Řepích. Tento objekt dle zpráv zcela vyhovoval a existovala zde možnost oddělit dívčí mládež od dospělých. Dále bylo rozhodnuto o vybudování ústavu pro chlapce v Kostomlatech pod Milešovkou. Tam také vznikla

členem panské sněmovny. Cit. dle URL: http://cs.wikipedia.org/wiki/Alb%C3%ADn_Br%C3%A1f [cit 2009-05-05].

²⁸⁵ Rudolf Klar (1845 – 1898) vystudoval právnickou fakultu v Praze. Po ukončení studií se stal zaměstnancem politického oddělení místodržitelství v Praze. Po smrti svého otce převzal vedení ústavu pro nevidomé v Praze, přičemž zůstal ve státních službách. Cit. dle URL: <http://www.apogeum.info/tlex/heslo.php?id=501> [cit 2009-05-05].

²⁸⁶ NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zřizování donucovacích pracoven 1884 - 1889, kart. 9902

²⁸⁷ Tamtéž.

²⁸⁸ Tamtéž.

²⁸⁹ Tamtéž.

první zemská polepšovna určená pro chlapce. Ústav byl zřízen v pronajatém bývalém zámku, o jeho zřízení v této lokalitě rozhodl výhodný pronájem.²⁹⁰ Vybraná lokace zřejmě splňovala i všechny ostatní podmínky včetně dobré dopravní dostupnosti. Před otevřením ústavu bylo nutno provést stavební úpravy.

Kapacita ústavu měla být sto osob.²⁹¹ Zemská polepšovna byla určena pro děti ve věku od sedmi do osmnácti let.²⁹² Kromě polepšovny zde vznikla donucovací pracovna pro dospělé. Polepšovna zahájila provoz roku 1888. Chovanci byli rozděleni do skupin podle věku. Vzniklo i zvláštní oddělení dospělejších, určené pro osoby ve věku od osmnácti do dvaceti čtyř let, toto oddělení mělo 48 míst. Již první rok po založení se objevují stížnosti ze strany vedení na nedostatek místa, je navrhováno zrušení oddělení pro dospělejší, jež bylo zřízeno pouze jako provizorium.²⁹³ Prameny nezmiňují, zda k plánovanému zrušení došlo, ale domníváme se, že ano, protože z následujícího roku pochází zpráva o propuštění jedenácti nejstarších chovanců s tím, že podobných se v ústavu nachází ještě sedm. Následně byla zahájena menší stavební adaptace umožňující rozdělení chovanců na dvě skupiny, a to na oddělení mladších a oddělení starších, sedmnácti až osmnáctiletých, přičemž starší chovanci jsou označeni jako vzdorovitější než mladší děti, které chyby starších napodobují, popřípadě s nimi spolupracují.²⁹⁴ Rozdělení chovanců do dvou skupin mělo napomoci v jejich převýchově; jako nadějnější na nápravu je označována skupina mladších dětí. I přes tyto úpravy a propuštění starších chovanců nestačil ústav uspokojit zemské požadavky na umístění zanedbaných dětí do ústavu. Z tohoto důvodu bylo rozhodnuto o vybudování dalšího ústavu, který měl sloužit pouze jako polepšovna. Sem byli umístěni všichni mladiství z Kostomlat. Kostomlatská polepšovna a donucovací pracovna se posléze zaměřila na ženy. Její správou a péčí o chovanky byly pověřeny Milosrdné sestry Karla Boromejského.²⁹⁵

Jako místo pro zřízení druhé zemské polepšovny byly určeny Opatovice nad Labem. Rovněž ani v tomto případě nešlo o stavbu nové účelové budovy. O zřízení

²⁹⁰ Teprve dne 1. července 1906 přešel zámek do jejího majetku za 215 000 K. NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Společné záležitosti: zemská komise pro péči o mládež, kart. 9965.

²⁹¹ NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Káránci, kart. 9952.

²⁹² NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Vdovy a sirotci 1888 – 1909, vyučování, kart. 9948.

²⁹³ NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954.

²⁹⁴ NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Káránci, kart. 9952.

nové polepšovny bylo rozhodnuto již roku 1889 a následujícího roku byl pro tyto účely zakoupen bývalý cukrovar za 60 000 K. Budova byla upravena na polepšovnu pro chlapce nákladem 194 948 K. Okamžitě začaly práce na adaptaci cukrovaru. Na zřízení dle zákona z roku 1885 přispěla vláda 40% nákladů. Počítalo se s tím, že část dokončovacích prací provedou chovanci.²⁹⁶

Po dokončení adaptačních prací se do nového ústavu měli přestěhovat chovanci z Kostomlat. Po jejich přestěhování měla v Kostomlatech vzniknout donucovací pracovna s polepšovnou pro ženy. Ty měly být do Kostomlat převezeny z káznice v Řepích. Stavba se prodlužovala, a tak byl Zemský výbor nucen dohodnout se s kongregací Milosrdných sester Karla Boromejského na prodloužení umístění donucovací pracovny v Řepích. Teprve roku 1892 bylo možné s konečnou platností přestěhovat celé chlapecké oddělení do Opatovic.²⁹⁷ Zároveň s tím bylo zrušeno ženské oddělení donucovací pracovny při řepské káznici a převedeno do Kostomlat.²⁹⁸ Výhodou opatovického ústavu bylo, že k cukrovaru patřila pole. Ústav je mohl obhospodařovat vlastními silami, a tímto učit chovance polním pracím.

Polepšovna v Opatovicích nad Labem byla určena pro mladistvé do osmnácti let života, přičemž zákonem nebyla stanovena dolní věková hranice. Do ústavu se mohly dostat i sedmileté děti. Ústav byl explicitně určen pro chlapce. Toto pravidlo bylo skutečně dodržováno. Kapacita nové polepšovny byla stanovena na 150 chovanců. V době převedení chlapců do ústavu nebyly dokončeny všechny budovy, které se zde měly nacházet. Ještě v letech 1893 – 1895 zde panoval čilý stavební ruch – byly postaveny školní budovy, hospodářské budovy a zřízena kaple.

V následujících letech narůstal počet chovanců v polepšovně a Zemský výbor začal uvažovat o rozšíření ústavu o dalších 50 míst, což bylo realizováno čtyři roky po otevření, roku 1896. V této době se začínají objevovat stížnosti ze strany správy ústavu na chování mladistvých. Je upozorňováno na škodlivost styků hochů ještě školou povinných se staršími chovanci umístěnými v ústavu z rozhodnutí soudu, kteří se sem dostávali po odpykání trestu ve vězení. Proto bylo nařízeno, aby byly tyto věkové kategorie od sebe odděleny, ale separace obou oddělení nebyla v praxi uskutečnitelná,

²⁹⁵ NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zemská donucovací pracovna pro ženy Kostomlaty, Smlouva s milosrdnými, kart. 9960.

²⁹⁶ NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

²⁹⁷ Do nového ústavu bylo přestěhováno celkem 57 mužských korigendů. Transport probíhal vlakem.

²⁹⁸ NA, ZV III., XXIII. ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

zvláště v době jídla nebo mše, kdy docházelo k vzájemnému potkávání. Proto začal Zemský výbor přemýšlet o vybudování třetího nápravného ústavu určeného pro mladistvé s neukončenou školní docházkou, tedy pro děti do čtrnácti let.

Pro vznik této v pořadí třetí zemské polepšovny byly vybrány Králíky, kde byl adaptován bývalý klášter voršilek. Ty nabídly státu celý komplex budov ke koupi za 75 000 zl.²⁹⁹ Zemská polepšovna v Králíkách vznikla tedy za účelem oddělení školou povinných káránců z polepšovny v Opatovicích nad Labem. Fungovat začala pravděpodobně v roce 1898. Z tohoto roku pocházejí zprávy o dokončení adaptačních prací a rovněž z výkazů opatovické polepšovny mizí v červenci věková kategorie sedmi až čtrnáctiletých.³⁰⁰

Před otevřením ústavu navštívil budoucí správce existující ústavy v zahraničí a dva soukromé ústavy v Čechách.³⁰¹ Ty se pak staly vzorem pro domácí řád a zacházení s dětmi v polepšovně. Správa polepšovny se od otevření ústavu dne 14. června 1898 potýkala s problémy plynoucími z nedodržení projektu přestavby. O jaké potíže se jednalo, z pramene nevyplývá, domníváme se, že nedostatečné byly hygienické podmínky.

Vznik zemských polepšoven svědčí o tom, že od 80. let 19. století je i zemská vláda znepokojena dosavadním vývojem kriminality a delikvence dětí a mládeže. Snaží se tomu čelit umožněním vzniku zemských donucovacích pracoven a polepšoven. Zákony umožňují v této době vyjmutí dítěte z rodiny, což dosud nikdy nebylo realizováno. Teprve v 80. letech 19. století je tento zásah do rodiny umožněn. Pravděpodobně se zde odráží i změna pohledu na chudou rodinu, která je sice základem státu, ale kvůli svému znevýhodnění není schopna plnit svoji výchovnou roli. Stát tuto roli přejímá v podobě polepšoven, které mají být nejen místem represe a trestu, ale mají i preventivní úkol. Tím je péče o zanedbané děti, které se provinily svým chováním vůči rodičům a okolí.³⁰²

²⁹⁹ Voršilky působily v Králíkách od roku 1880, roku 1894 požádaly o možnost přenesení sídla konventu do Liberce. K tomu Marie MACKOVÁ, *Voršilky v Čechách do roku 1918*. Pardubice 2007, s. 109 a 113n.

³⁰⁰ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

³⁰¹ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Káránci, kart. 9952.

³⁰² § 16 zákona z roku 1885 č. 90 ř. z. umožnil přijímání dětí do polepšoven na žádost rodičů, příbuzných nebo poručníků. „*Kromě případů zákonně ustanovených nikdo nemůže dán býti do pracovny donucovací neb ústavu polepšovacého. Ustanovení toto však nevylučuje, aby mladistvé osoby k návrhu zákonných zástupcův a se svolením opatrovnického úřadu i kromě případův v tomto zákoně uvedených dány byly do polepšovacého ústavu pro mladistvé osoby.*“ Zákon ze dne 24. května 1885, č. 90 ř. z., Vídeň 1885, s. 213.

4. 4. 4. Život ve vychovatelnách a polepšovнях

V Čechách vznikly do roku 1898 tři zemské polepšovny, přičemž dvě byly určeny pro chlapce a pouze jedna pro dívky. Kromě polepšoven existovaly dvě městské vychovatelny,³⁰³ jedna okresní³⁰⁴ a několik soukromých ústavů.

Úkolem vychovatelem byla především prevence. Propuštění delikventi se do jejich péče většinou nedostávali. Pouze jeden spolek se zaměřil na zaopatření bývalých mladistvých vězňů. Polepšovny měly tuto síť doplnit, byly určeny jak pro převýchovu mladistvých delikventů, tak pro potrestání a převýchovu bývalých vězňů.

Domácí řád vychovatelem se nelišil od domácího řádu v polepšovнях. Rozdíl byl pouze v charakteru přijímaných chovanců. Převýchovné ústavy byly určeny jednak pro chlapce (Libeň, Vinohrady, Opatovice, Králíky), jednak pro dívky (Kostomlaty, soukromé ústavy v Černovicích u Tábora, Lobči u Kralup nad Vltavou a ve Veleslavíně). Pouze vychovatelná manželů Olivových a vychovatelná Jednoty pro blaho propuštěných mladistvých káránců se zaměřily na obě pohlaví. Dále se lišil i věk, ve kterém bylo možné nové chovance přijímat, a rovněž podmínky pro přijetí.

Život ve všech převýchovných ústavech se odvíjel podle přesného domácího řádu. Podle něj nesměly být do polepšoven přijímány děti starší osmnácti let, ale to neznamená, že by se v ústavu nevyskytovali osmnáctiletí a starší chovanci. Zákonem z roku 1885 bylo stanoveno, že pobyt mladistvého v ústavu může trvat do dovršení dvaceti let. Toto pravidlo bylo dodržováno. To znamená, že do polepšoven (Opatovice nad Labem, Kostomlaty) mohli být posláni i osmnáctiletí. Dbalo se na to, aby nebyli přijímáni starší, tzn. devatenáctiletí, protože pouze roční pobyt v ústavu byl považován za bezúčelný. Na rozdíl od polepšoven byly vychovatelny zaměřeny pouze na mladší děti do čtrnácti let. Starší chovance nebylo možné přijímat, ale někteří chovanci mohli v jejich péči zůstat až do osmnácti let.

Cílem všech jmenovaných ústavů bylo „uvést [chovance] na pravou cestu mravně náboženským vyučováním, cvičením v řemeslech neb jiných pracech a dáti jim tím základ ku poctivému způsobu života.“³⁰⁵

³⁰³ Vychovatelná v Libni a vychovatelná manželů Olivových.

³⁰⁴ Vychovatelná arcivévodkyně Alžběty.

³⁰⁵ Domácí řád polepšovny v Opatovicích nad Labem: NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

Chovanci polepšoven měli být označováni jako „korigendi“³⁰⁶ nikoli káránci, ale toto označení nebylo ve zprávách ústavu dodržováno. Chovanci vychovatelů neměli žádné zákonem stanovené označení. Dítě zdržující se v péči vychovatelny bylo označováno jako „chovanec“ nebo „chovanka“.

4. 4. 1. Přijímání nových chovanců

Každého nově příchozího musel přijmout správce ústavu, případně jeho zástupce. Poté byl předán dozorcí, který ho měl prohlédat a předvést před lékaře. Ten provedl zdravotní prohlídku. Nově přijatý chovanec musel být vykoupán, byly mu ostříhány nakrátko vlasy a dáno ústavní oblečení. Stříhání vlasů se netýkalo dívek. Osobní věci musely děti odevzdat.

Každý převýchovný a nápravný ústav vedl osobní složky, jež obsahovaly základní údaje o nově přijatém dítěti. Tato novinka byla zavedena v souvislosti se změnou chápání trestu a odráží snahu dozvědět se všechny příčiny, jež vedly k tomu, že se individuum ocitlo v péči ústavu,³⁰⁷ proto každý nově příchozí absolvoval tzv. individualizování³⁰⁸ – znamenalo to pohovory s jednotlivými odborníky zaměstnanými v ústavu. Nově přijatý byl předveden před učitele a duchovního, kteří ho vyzkoušeli z jeho znalostí. Informace získané během pohovoru byly zapsány do jeho složky. Během pobytu dítěte v ústavu byly do složky doplňovány změny v chování a lékařská pozorování. Díky individualizaci měly převýchovné a nápravné ústavy přehled o každém jednotlivci nacházejícím se v jejich péči. Tyto informace byly doplňovány během pobytu dítěte a dle nich bylo s chovancem zacházeno. Každý mladistvý mohl svým chováním ovlivnit podobu těchto informací, a tím i způsob přístupu ke své osobě. Zápisy obsažené ve složce mohly ovlivnit délku strávenou v péči ústavu, mohly zkrátit chovancův pobyt v ústavu nebo ho prodloužit či vést k propuštění z důvodu nepřevychovatelnosti.

Do polepšovny nebo vychovatelny mohlo být dítě nebo mladistvý přikázán soudem, většinou po spáchání nějakého trestného činu. Dále sem mohlo být dodáno dítě na základě žádosti rodičů nebo poručníka či příbuzných. Každé přijetí musel schválit

³⁰⁶ Slovo korigend je odvozeno od latinského slovesa corrigo, corrigere – napravovat, opravovat.

³⁰⁷ FOUCAULT, *Dohlížet a trestat...*, s. 52.

³⁰⁸ Termín „individualizace“ se objevuje např. v domácím řádu Zemské polepšovny v Opatovicích nad Labem. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

Zemský výbor, případně kuratorium vychovatelny. U vychovaten se spíše setkáváme s chovanci přijatými na žádost rodičů nebo poručníka.

Jaké byly důvody pro dodání dětí do polepšovny a kdo je sem posílal? Odpovědět na tuto otázku nám mohou pomoci statistické údaje, které si od jednotlivých polepšoven nechal zpracovat Zemský výbor (viz tabulka 5).

Tabulka 5: Důvody přijetí³⁰⁹

Polepšovny	1899				1900			
	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem
Stav ke dni 1. ledna 1899	120	23	99	242	136	19	140	295
Přijati:								
Pro tuláctví	6	2	1	9	14	2	0	16
Pro žebrotu	3	0	0	3	1	0	0	1
Tuláctví a žebrotu	2	1	1	4	3	0	0	3
Na základě soudního výroku	27	1	6	34	26	1	7	34
Na návrh bezpečnostního úřadu	1	0	4	5	3	1	2	6
Na žádost zákonného zástupce	13	5	54	72	19	4	32	55
Jako nepolepšení znovu dodání	5	0	0	5	2	0	0	2
Převzati z jiné polepšovny nebo donucovací pracovny	9	0	0	9	2	0	0	2
Přírůstek	66	9	66	141	70	8	41	119
Celkový počet káran-ců	186	32	165	383	206	27	181	414

Z údajů z roku 1899 a 1900 vyplývá, že větší počet dětí se do polepšoven dostal na základě žádosti zákonných zástupců. Tuto skutečnost konstatuje i pro polepšovaci ústavy ve Francii Pascale Quincy-Lefebvre.³¹⁰ Důvodem pro žádost mohla být domnělá nebo skutečná nezvladatelnost dětí. Příčinou dodání do polepšoven byla „zpuštění“. Tu

³⁰⁹ Údaje v tabulce čerpány ze statistického výkazu viz NA, ZV III., ZDPaP, Všeobecné statistické výkazy, kart. 9925.

³¹⁰ QUINCY-LEFEBVRE, *Familles, institutions et déviances...* Paris 1997.

můžeme najít v každém spisu nově dodaného chovance. Např. roku 1892 byl do Opatovic nad Labem dodán Josef Novotný, nemanželského původu. Byl „úplně zanedbaný, nebyl schopen odpovědět na nejjednodušší otázku. Přes své mládí je líčen policejním ředitelstvím ve Vídni jako nepolepšitelný vagabund, školní ředitelství ho popisuje jako rušitele školní výuky, nemanželská matka ho vyhnala, musel se toulat. Pouze krátkou dobu navštěvoval školu. Neměl ponětí o náboženství a ani základní znalosti.“³¹¹ O trochu jinou dikci najdeme u původem manželského Antonína Nováka, který „ukazuje velký sklon ke krádeži, i malé bezcennosti rodičů nejsou před ním bezpečny, rodiče, kteří přes den kvůli práci [se zdržují] mimo dům, nemohli ho překvapit. Štítí se práce a policejním ředitelstvím je charakterizován jako slabomyslný. Jeho přičetnost není přesto vyloučena, protože umí uspokojivě číst, psát a počítat.“³¹² Příčiny pro dodání do polepšovacích ústavů byly velice pestré. Ústřední roli hraje nezáměr nebo nedbalost rodičů.

Šlo v případě trestného chování o první přečin, nebo byly děti dodány do polepšovny až na základě opakované trestné činnosti? Tuto otázku můžeme zodpovědět na základě statistických údajů z let 1899–1900 (viz tabulka 6).

³¹¹ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení. Opis z protokolu domácí komise sepsaný 15. července 1892, kart. 9944.

³¹² Tamtéž.

Tabulka 6: Předchozí život nových „korigendů“³¹³

Předchozí život káránců:	1899				1900			
	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem
Nebyli ještě soudně trestáni	14	8	59	81	17	7	32	56
1x trestáni	10	1	5	16	19	0	7	26
2x trestáni	11	0	2	13	16	1	2	19
3x a více trestáni	31	0	0	31	18	0	0	18
Neznám	0	0	0	0	0	0	0	0
Celkem	66	9	66	141	70	8	41	119
Počet káránců, kteří byli potrestáni:								
Pro přečiny proti bezpečnosti majetku	51	1	7	59	53	1	8	62
Pro přečiny proti mravnosti	1	0	0	1	0	0	1	1
Počet káránců, kteří dříve:								
Nebyli v žádné polepšovně	47	9	66	122	60	8	41	109
1x byli v polepšovně	18	0	0	18	10	0	0	10
2x byli v polepšovně	1	0	0	1	0	0	0	0
Celkem	66	9	66	141	70	8	41	119

Z údajů v tabulce 6 vyplývá, že většina nově přijatých chovanců v Kostomlatech a Králíkách v letech 1899 – 1900 nebyla před tím nikdy soudně stíhána. Výjimkou je polepšovna v Opatovicích nad Labem, do které bylo přijato roku 1899 celkem 52 osob, které byly alespoň jednou soudně trestány. Roku 1900 to bylo celkem 53 osob. Tito mladiství se dostali většinou před soud kvůli majetkové trestné činnosti. Zároveň u opatovické polepšovny se setkáváme s údaji o mladistvých, kteří byli do polepšovny přijati opakovaně, a to roku 1899 celkem 19 případů a roku 1900 celkem 10 případů. Vyšší počet trestně stíhaných dětí v opatovické polepšovně souvisí se soudní praxí a stanovením trestnosti. Zatímco do Králík a Kostomlat byly přijímány děti mladší čtrnácti let, tedy relativně beztrestné, do Opatovic se dostávali pouze starší chlapci. Tato skutečnost se odráží i ve spáchaných činech, zatímco v Kostomlatech a Králíkách

³¹³ Údaje v tabulce čerpány ze statistického výkazu. NA, ZV III., ZDPaP, Všeobecné statistické výkazy, kart. 9925

nalezneme pouze malé procento „korigendů“ trestaných za jiné činy než za tuláctví a žebrotu, v Opatovicích je velké procento mladistvých, kteří spáchali majetkovou činnost. To samé se týká i opětného dodání do polepšovny, které se týká pouze Opatovic nad Labem. Je možné, že dítě bylo po předpokládané nápravě propuštěno z Králík, po nějaké době se vrátilo k svému předchozímu způsobu života, a protože již přesáhlo stanovený věk čtrnácti let, bylo dodáno do Opatovic. Tuto skutečnost ale údaje v tabulce nezaznamenávají.

V případě vychovatelů se s recidivou, tedy opětovným návratem do ústavu, nesetkáváme. Toto je způsobeno skutečností, že děti starší čtrnácti let do vychovatelů nebyly přijímány. V případě přestupku nebo zločinu se takový chovanec mohl po vzniku zemských polepšoven ocitnout v jejich péči.

Jaký byl původ nově přijatých chovanců do zemských polepšoven? Byla většina nemanželských anebo tomu bylo naopak? V jakém věku se dostávali do ústavu? Odpovědi na tyto otázky nám pomohou najít další tabulky týkající se let 1899 – 1900 (viz tabulka 7 a 8).

Tabulka 7: Věk nových chovanců³¹⁴

Polepšovna	1899				1900			
	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem
Věk nově přijatých:								
Do 10 roků	0	2	4	6	0	2	5	7
10 – 14	0	5	62	64	3	4	36	43
14 – 16	33	2	0	35	28	2	0	30
16 – 18	29	0	0	29	29	0	0	29
18 – 20	4	0	0	4	10	0	0	10
Celkový počet nových chovanců	66	9	66	141	70	8	42	119

Nejvíce dětí bylo do polepšoven přijato ve věku deseti až čtrnácti let, následuje skupina čtrnácti až šestnáctiletých a skupina šestnácti až osmnáctiletých. Z tabulky vyplývá, že ne vždy bylo dodrženo pravidlo, že v Opatovicích mají být pouze chovanci starší čtrnácti let, např. v roce 1900 se zde nacházely tři děti mladší čtrnácti let. Rovněž je nutné upozornit na specifičnost Kostomlat, kam mohlo být přijato pouze čtyřicet

³¹⁴ Údaje v tabulce čerpány ze statistického výkazu viz pozn. 312.

mladistvých dívek. Na rozdíl od vychovatelem se tedy v polepšovnicích nacházely především děti starší deseti let.

Tabulka 8: Rodinné poměry dodaných dětí

	1899				1900			
	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem
Rodinné poměry:								
Oba rodiče žijí	30	4	19	53	27	3	13	43
Polosírotci	22	2	21	45	33	4	13	50
Mají neprovdanou matku	8	2	15	25	2	1	14	17
Sírotci	6	1	11	18	8		1	9
Celkem	66	9	66	141	70	8	41	119
Způsob výchovy do čtrnácti let:								
V domě rodičů	60	7	50	117	61	7	36	104
Mimo dům rodičů	6	2	16	24	9	1	5	15
Neznám	0	0	0	0	0	0	0	0
Celkem	66	9	66	141	70	8	41	119

Většina nově dodaných dětí do polepšoven měla podle údajů z tabulky 8 manželský původ. V celkovém výčtu jako první figurují částeční sírotci, tzn. děti, které ztratily jednoho z rodičů. Za nimi následují děti mající oba rodiče, nemanželské děti a sírotci, přičemž výkaz nerozlišuje u sirotků manželský nebo nemanželský původ. Jejich počet byl ve všech ústavech nižší než u jiných skupin. To samé se týká vychovatelem. Důvodem, proč se do převýchovných ústavů dostalo pouze malé procento sirotků, mohou být specifika sirotčí péče i to, že o přijetí by musel požádat poručník, jenž by dodáním chovance do polepšovny ztratil moc nad spravovaným majetkem. Většina dětí před přijetím do ústavu žila v domě rodičů.³¹⁵ Pouze minimum dětí bylo vychováno mimo dům. Tento způsob výchovy přichází v úvahu většinou u úplných sirotků nebo u nemanželských dětí, ale najdeme i výjimky, kdy dítě mající oba rodiče uteklo z domu a nějakou dobu žilo na ulici, kde se dostalo do špatné společnosti.³¹⁶

³¹⁵ Toto se týká i částečných sirotků ztrativších pouze matku nebo otce.

³¹⁶ Např. opatovický „korigend“ Franz Janota pocházející z Želivce byl „přijat na základě soudního rozsudku, od šesti let byl neustále na policii, neboť samovolně odešel z domu a navštěvoval nepravdělně

Podívejme se nyní na stupeň vzdělání přijatých dětí (viz tabulka 9).

Tabulka 9: Stupeň vzdělání a povolání přijatých³¹⁷

	1899				1900			
	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	celkem
Stupeň vzdělání:								
Neumí číst ani psát	7	2	0	9	10	2	7	19
Umějí číst, neumí psát	0	0	0	0	2	0	0	2
Umějí číst a psát	59	7	66	132	58	6	34	98
Mají vyšší školní vzdělání	0	0	0	0	0	0	0	0
Celkem	66	9	66	141	70	8	41	119
Povolání:								
Nádeníci	29	0	0	29	24	1	0	25
Řemeslníci	0	0	0	0	0	0	0	0
Tovární dělníci	1	1	0	2	2	0	0	2
Stavební dělníci	0	0	0	0	0	0	0	
Čeledí	4	0	0	4	5	1	0	6
Jiné	22	0	0	22	24	0	0	24
Bez určitého povolání	10	2	12 ³¹⁸	24	11	1	0	12
Školáci	0	6	66	72	4	5	41	50
Celkem	66	9	66	141	70	8	41	119

Z údajů v tabulce 9 vyplývá, že většina nově příchozích do polepšoven v letech 1899 – 1900 uměla číst a psát. Tato skutečnost by mohla svědčit o prosazení základního vzdělání i u nižších vrstev společnosti, ale údaje v tabulce nehovoří o míře znalostí, které děti měly při vstupu do ústavu. Nevíme tedy, do jaké míry ovládaly všechny předepsané věcné znalosti. Je pravděpodobné, že většina chovanců v ústavu neměla školní vědomosti úplné. Důvodem pro jejich přijetí byla zpustlost nebo zanedbanost, za jejíž průvodní jev byla považována nedbalá školní docházka. Dítě buď chodilo za školu, nebo do ní nebylo pravidelně posíláno. U většiny chovanců najdeme poznámku o neznalosti náboženství a neúplném elementárním vzdělání. Někteří chovanci v době

školu, když byl ze školy propuštěn, dal ho otec do obchodu, odtud po dvou měsících utekl, pak byl přijat jako žák hudby, uprchl po třech dnech a po pěti měsících byl poslán zpět svému otci, potom se potuloval, byl několikrát dopadem policí a několikrát potrestán...“ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

³¹⁷ Údaje v tabulce čerpány ze statistického výkazu. NA, ZV III., ZDPaP, kart. 9925.

³¹⁸ 66 dětí bylo školáků, k tomu ještě 12 z nich vykonávalo blíže nespecifikované zaměstnání.

přijetí do ústavu byli již výdělečně činní. V Opatovicích bychom našli nádeníky, dělníky, čeledíny, i mezi chovankami v Kostomlatech se vyskytovaly nádenice, děvečky a dělnice. Králíky byly specifické svým určením pro děti ještě školou povinné, ale i zde bychom našly děti, které již pracovaly. Prameny bohužel neuvádějí jejich zaměstnání. Z uvedeného vyplývá, že všichni přijatí chovanci neměli žádné odbornější znalosti. Je možné, že někteří začali s učením, ale z různých důvodů ho nedokončili. U dívek se ani s odbornějšími znalostmi nepočítalo. Rovněž do vychovatelem se dostávaly děti, jež měly částečné vzdělání. Toto neplatí pouze v případě Vychovatelny manželů Olivových v Říčanech, kam byly přijímány děti mladší šesti let. Převýchovné ústavy měly doplnit a zlepšit znalosti tak, aby se dítě mohlo uplatnit ve společnosti.

Po provedené individualizaci a lékařské prohlídce byl chovanec podle svého předchozího života přidělen do ložnice, zároveň byl seznámen s domácím řádem. V jedné ložnici se mohlo nacházet až dvacet lůžek podle kapacity a velikosti budovy. Do jednotlivých ložnic byli chovanci rozděleni podle věku, svého předchozího života, povahy a stupně vzdělání. V každé ložnici byl ředitelem určen chovanec, jenž měl dohlížet na pořádek. Tomu se říkalo „starší“. Ten měl za úkol dohlížet např. na úklid, srovnání osobních věcí, zároveň směl svým kolegům nařizovat, aby po sobě uklidili. Nesměl ale své pravomoci přehánět, jeho „spoluvězni“ si mohli na jeho chování kdykoli stěžovat. V případě instituce „starších“ se setkáváme se zdvojením kontroly a disciplíny. Nejenže na mladistvé v převýchovném ústavu dohlíželi dozorcí, ale chovanci museli dohlížet na sebe i navzájem. Chovanec v polepšovně nebo ve vychovatelně byl pod neustálým dohledem. Nesměl samovolně opustit jemu přikázanou ložnici. Potřeboval-li vykonat potřebu, musel to nahlásit. Chovanci se nesměli ani vzájemně navštěvovat.³¹⁹

V ústavech byli mladiství rozděleni do tří disciplinárních tříd podle chování. Nově přijatý byl automaticky zařazen do třetí třídy. Postoupit do vyšší třídy mohl jen na základě dobrého chování a prospěchu. Nejlepší třída byla první, z ní mohl být propuštěn na svobodu. Zároveň bylo možné propadnout se zpět do nižší třídy, např. na základě spáchaného přestupku proti domácímu řádu. Podle zařazení do disciplinární třídy se odvíjela chovancova práva – písemná korespondence a výše tzv. peněžitých přídavků. Chovanci zařazení do nižších disciplinárních tříd byli tímto způsobem motivováni

k změně svého chování. „Korrigendi“ zařazení ve 3. třídě směli psát dopisy domů každý šestý týden, ve 2. třídě každý třetí týden a v 1. třídě každý týden. Dopisy musel prohlédnout a přečíst správce ústavu; v případě, že obsahovaly „nepřístojnosti“, měly být zničeny. Poštovné a použitý papír byl hrazen z přídavek. Tzv. peněžité přídavky dostával každý, ve třetí disciplinární třídě činil přídavek 2–3 kr., ve druhé 4–5 kr. a v první 6 kr. Výše přídávku závisela na rozhodnutí správce. Bývalí „korrigendi“ dodaní znovu do polepšovny neměli dostávat žádné peníze, teprve až po svolení ředitele ústavu. Chovanci nedostávali peníze na ruku. Ty byly ukládány pro každého zvlášť. O výši částky na svém „kontě“ dostávali každý měsíc výkazy. Peníze byly využívány ústavem ve prospěch jmenovitého chovance, a to na pokrytí nákladů na zakoupení civilního oděvu, na uhrazení cesty domů apod. Z peněz byly hrazeny i případné škody, jež vznikly ústavu chováním dané osoby, např. rozbitá okna apod. Chovanec si také mohl za tyto peníze pořídít tzv. vedlejší požitky, lepší stravu nebo knihy, přičemž byl zakázán nákup tabáku a lihovin. Výše utracených peněz nesměla přesáhnout ředitelem stanovenou částku. Zbylé peníze se vyplácely po propuštění buď „korrigendovi“, nebo se posílaly domovské obci, která mu je měla vydat po jeho přihlášení. Mohly být poslány také příbuzným nebo mistrovi, k němuž vstoupil do učení. U dívek byly peníze poukazovány budoucímu zaměstnavateli.³²⁰

V ústavech byli chovanci plně zajištěni – dostávali snídaně, obědy a večeře, rovněž určitý příděl chleba, jenž měl sloužit ke svačině. Jídelníček na každý den sestavoval ředitel. Mladiství byli v ústavu vedeni k dodržování základních hygienických pravidel. V každé ložnici se nacházelo umyvadlo, kde si měli mýt ruce a obličej, a to tak často, jak bylo potřeba. Důraz byl kladen na mytí rukou před jídlem. Navíc v zimě si měli umýt celé tělo dvakrát do měsíce, v létě každý týden. Jak jsme již zmínili, každý chovanec musel mít krátce ostříhané vlasy, udržování délky probíhalo dle potřeby.³²¹

³¹⁹ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944; Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954; Zemská donucovací pracovna pro ženy – Kostomlaty, Stanovy, kart. 9958.

³²⁰ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944; Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954; Zemská donucovací pracovna pro ženy – Kostomlaty, Stanovy, kart. 9958. Uvedené skutečnosti platí i v případě vychovatelů. K tomu HALÍŘOVÁ, *Vzpomínky M. Mužtka jako pramen k vývoji sociální péče o mládež v letech 1863-1914*. Diplomová práce. Pardubice 2004.

³²¹ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944; Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954; Zemská donucovací pracovna pro ženy – Kostomlaty, Stanovy, kart. 9958.

4. 4. 4. 2. Výchovné prostředky

Podoba nápravné výchovy dětí a mladistvých v polepšovacích ústavech byla ovlivněna myšlenkami německých filantropistů a Johanna H. Pestalozziho,³²² kteří zdůrazňovali důležitost práce a pozitivní vliv pobytu v přírodě na chování dítěte.³²³ Proto důležitým výchovným prostředkem byly vycházky, práce a výuka náboženství. Vycházky se konaly denně, v zimních i letních měsících a měly trvat nejméně hodinu. Její dobu a trvání určoval ředitel. Nemuseli se jí účastnit ti, kteří pracovali na poli nebo na zahradě. Vycházka měla zdravotní charakter, přispívala k otužení a udržení dobrého zdravotního stavu. Většinou probíhala v rámci ústavu, na zvláštní povolení mohli chovanci v doprovodu učitele a dozorce jít i mimo ústav, ale pouze v neděli nebo ve svátek. Učitel měl chovance poučovat o věcech a jevech, s nimiž se na vycházce setkali. Vycházky měly kromě prvku zdravotního i prvek pedagogický a výchovný. Fungovaly i jako motivační prostředek pro nápravu mladistvých delikventů, protože zvláště hodným a důvěryhodným chovancům mohl ředitel dovolit vycházku bez dozoru. V reálu byli takoví chovanci využíváni např. k pochůzkám po obci, kde se ústav nacházel.³²⁴

Druhým neméně důležitým prvkem ve výchově bylo náboženství. V případě polepšoven se setkáváme s tolerancí vůči jiným vyznáním. Počítáno je s tím, že většina dětí je katolického vyznání. Tito chovanci se měli účastnit nedělních a svátečních bohoslužeb, dále příležitostných bohoslužeb na počest členů panovnické rodiny a alespoň jedné bohoslužby sloužené ve všední den. Katolických bohoslužeb se kromě velkých svátků nemuseli účastnit „korigendi“ evangelického a izraelského vyznání, pro ty měl být opatřen duchovní jejich konfese, navštěvující je alespoň jednou do měsíce.³²⁵ I ve vychovatelnách byly děti vedeny k nábožnému životu. Všichni chovanci byli katolického vyznání, jiná víra nebyla tolerována, a pokud byl výjimečně přijat

³²² Johann Heinrich Pestalozzi (1746 – 1827) švýcarský pedagog a edukačním reformátor. Ukazoval na důležitost práce ve výchově a její prospěšný vliv na vývoj dítěte. Němečtí filantropisté poukazovali na důležitost rodinné výchovy. Obraceli se proti dosavadnímu způsobu výchovy v sirotčincích, kde byla v této době byla praktikována vojenská výchova. Zdůrazňovali důležitost skoleného personálu a rozdělení dětí do menších skupin. K tomu ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé...*, s. 18 an.

³²³ Dle ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana...*, s. 18.

³²⁴ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944; Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954; Zemská donucovací pracovna pro ženy – Kostomlaty, Stanovy, kart. 9958; rovněž Vzpomínky Miroslava Mužíka na pobyt ve vychovatelně AHMP, Šest let v ústavu hlav. města Prahy, neinventováno.

³²⁵ Např. do Králík byl povolán evangelický duchovní. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Králíky - likvidace, dotace, přesídlení, zřízení, kart. 9953; do Opatovic nějakou dobu docházel rabín. Zemská polepšovna Opatovice, Vdovy a sirotci 1888 – 1909, vyučování, kart. 9948.

chovanec jiného vyznání, musel se účastnit jak náboženského vyučování, tak bohoslužeb. Menší tolerance vůči náboženskému vyznání pravděpodobně souvisí se způsobem financování vychovatelů (většinou z obecního, okresního nebo spolkového rozpočtu). Najmutí duchovního pro chovance jiného vyznání by znamenalo zvýšení nákladů na péči o děti. Nemůžeme říci, že správy vychovatelů byly netolerantní vůči jinému vyznání, protože do vychovatelů mohly být výjimečně přijaty nekatolické děti. Jejich přijetí bylo zdůvodněno nutností ochrany před zanedbáním.

Jako výchovný prostředek byla využívána i práce. Mladší děti měly být zaměstnávány po skončení školního vyučování. Děti byly vedeny k manuální zručnosti, byly využívány jako výpomocná síla v kuchyni, na zahradě nebo v dílnách.³²⁶ V některých ústavech, např. v Opatovicích nad Labem, byli „korigendi“ vzděláváni i v hudbě. Poslušnější chovanci byli pronajímáni na práci soukromníkům z okolí ústavu. S pronajímáním se u vychovatelů nesetkáváme. Práce se přidělovala podle věku a fyzického stavu dítěte a jeho chování, o její podobě rozhodoval ředitel ústavu. Správnost svého rozhodnutí o přidělení určité práce dítěti musel kontrolovat rozhovorem s dozorcem, který měl chovance na starosti. Pokud se ukázalo, že zvolená práce je nevyhovující, byla dítěti přidělena jiná. Dítěti bylo zaměstnání přidělováno na určitou dobu, aby se prověřily jeho případné vlohy pro určitou činnost. Chovanci starší čtrnácti let byli zaměstnáváni již cíleně. V chlapeckých ústavech se nacházely řemeslnické dílny, kde mohli začít s učením. Většinou to byly dílny košíkářské, krejčovské, truhlářské, kartáčníkové a ševcovské.³²⁷ V dívčích ústavech se chovanky většinou učily ženské ruční práce – šití, vyšívání, pletení, háčkování, domácí práce a vaření.³²⁸

Ve výchovném plánu bylo počítáno i s volným časem, který děti měly v neděli a o svátcích. V tuto dobu si mohly děti hrát podle počasí a zdravotního stavu buď venku, nebo v pokojích. Na jejich zábavu měl vždy někdo dohlížet. Zároveň bylo stanoveno, že pohybové hry má vymýšlet ústavní učitel. Mimo her si ti, kteří ovládali čtení, mohli číst. Knihy se půjčovaly v ústavní knihovně, kam se dostávaly jen nezávadné a povolené tituly. Předpokládalo se, že ty mohou působit na duši dítěte, vést jej k uvědomování si vlastních chyb, a tím přispět k jeho nápravě.

³²⁶ NA, ZV III, ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

³²⁷ Tamtéž; rovněž NA, ZV III, ZDPaP, Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954.

³²⁸ NA, ZV III, ZDPaP, Zemská donucovací pracovna pro ženy – Kostomlaty, Stanovy, kart. 9958.

Jak jsme již zmínili, cílem polepšovacích ústavů byla převýchova. K dosažení změny chování sloužila řada prostředků – zaměstnávání, náboženství, vedení k čistotě. Každá aktivita měla v ústavech stanoven svůj přesný čas, kdy má být vykonána. Podoba denního rozvrhu závisela na ročním období a věku dítěte. V teplejších měsících (duben až září) byla doba vstávání stanovena na půl páté ráno. Ve vychovatelnách mohly spát děti o něco déle, až do šesti hodin, děti mladší šesti let mohly spát ještě déle. V zimních měsících (říjen až březen) se vstávalo o hodinu později. To, že je čas vstávat, poznali chovanci podle zvonění zvonu. Po signálu museli opustit lůžko, umýt se, učesat, obléknout se a ustlat postel, následovala modlitba. Pak zazněl opět signál vyzývající k odchodu na snídani. Děti se po tomto signálu seskupily na chodbě do dvojstupu a odebraly se do jídelny. Během půl hodiny se měly nasnídat. Po té proběhla mše. Po mši začínala mladším školní výuka nebo šly k vychovatelkám do opatrovny. Starší se odebraly do dílen, kde pracovaly. V jedenáct hodin končila dopolední činnost, následovala modlitba, oběd a polední modlitba. K práci se chovanci vraceli v jednu hodinu. Dvakrát měsíčně probíhala v polepšovnách po obědě výuka náboženství určená pro chovance starší čtrnácti let. Výuka probíhala odděleně v každém zemském jazyku. S dvoujazyčnou výukou se v případě vychovatelem nesetkáváme, zde vše probíhalo pouze v jediném jazyce, většinou češtině.³²⁹ Zaměření se pouze na český jazyk souvisí s tím, že se vychovatelný nacházel se v českém jazykovém prostředí. V zemských ústavech, tedy v Kostomlatech, Opatovicích nad Labem a Králíkách, probíhala výuka v obou zemských jazycích, děti byly do německé nebo české třídy zařazeny podle jazyka, jímž hovořily. Vyučování v obou jazycích v polepšovnách souvisí s tím, že se jednalo o zemské ústavy, které musely respektovat jazykové zákony.

Po práci, respektive po škole, byli chovanci odvedeni na své pokoje,³³⁰ kde se museli umýt a případně se převléci z pracovního oděvu. Každý den v půl sedmé zazněl signál k večeři. Mezi sedmou a osmou hodinou museli ti, co navštěvovali ústavní školu opakovat probranou látku, vypracovávat úkoly a připravit se na následující den. Zaměstnání končilo v osm večer. Následoval čas k zábavě. Veškerá aktivita měla být ukončena – v zimě v půl deváté večer, v létě v devět hodin. Po daném signálu se konala

³²⁹ Z pramenů nevyplývá, jaký jazyk byl používán ve vychovatelně U dobrého pastýře vedené Jednotou pro blaho propuštěných mladistvých káránců.

³³⁰ Školní výuka a práce v dílnách probíhala každý den kromě nedělí a svátků. Ve škole se neučilo rovněž během vyhlášených školních prázdnin.

modlitba buď v ložnicích, nebo v domácí kapli. Po modlitbě nastala doba přípravy ke spánku. Chovanci museli odložit svrchní oděv a ulehnout. Další zazvonění znamenalo, že je čas pomalu usnout. Děti měly úplně utichnout. Dozorci zhasli všechny svítilny. Svítilo pouze „noční světlo.“ Stejný režim dne byl dodržován i v sobotu. Pouze v neděli a ve svátek neprobíhala výuka. Zastavena byla i práce v dílnách. Pracovat museli jen ti, kteří byli přiděleni na domácí práce a práci v kuchyni. V neděli a v době svátků vstávali chovanci ve stejnou dobu jako ve všední den. Po snídani se konala bohoslužba, následoval úklid pokojů, čištění šatů apod. Ve sváteční dny byla otevřena knihovna, z níž si děti směly půjčovat knihy po dokončení všech povinností. V tuto dobu mohlo probíhat i poučné kázání, tzv. exhorta. Odpoledne byl čas vymezen pro další kázání, případně pokud proběhlo již ráno, měli být chovanci odvedeni na vycházku spojenou se cvičením.³³¹

V jakékoli situaci bylo přesně určeno, jak se má dítě chovat – chůze do kostela, školy, do práce nebo do jídelny měla být pomalá. Chovanci mezi sebou neměli hovořit, nesměli poskakovat nebo povykovat. Při jakékoli příležitosti se mělo dítě chovat klidně. Toto bylo zdůrazňováno především při bohoslužbách, kdy bylo zakázáno se i ohlížet. Vůči všem zaměstnancům polepšovny se měli „korigendi“ chovat uctivě a skromně. Když potkali dospělou osobu, museli ji pozdravit a smeknout čepici. Čepici měli držet v pravé ruce. Jednalo-li se o dozorce polepšovny nebo vychovatelny, které chovanec potkával několikrát denně, odpadlo hlasité pozdravení i smeknutí. Úcta dozorcům se měla prokazovat přiložením prstů pravé ruky k čepici.³³² Tento pozdrav byl specifikem pouze v ústavu určeném pro chlapce, byl zde určitý předpoklad možného vstupu do armády. U dívek toto nepřicházelo v úvahu.

Existovalo i nařízení, jak se správně chovat, když někdo dospělý navštíví školu, dílnu, jídelnu nebo ložnici. Chovanci museli zanechat své činnosti a povstat. Teprve po daném znamení se mohli posadit a pokračovat. Navštívil-li někdo dospělý ložnici, bylo přesně určeno, kam se děti mají postavit. Měly stát tiše u nohou postele. Byl určen i způsob oslovování. Všechny osoby měly být oslovovány slovem „pane,“ a to nejen dospělí, ale i ostatní chovanci.

³³¹ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944; Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954; Zemská donucovací pracovna pro ženy – Kostomlaty, Stanovy, kart. 9958.

³³² NA, ZV III., ZDPaP, kart. 9944.

Výchovné působení v polepšovnicích a v některých vychovatelnách v mnohém připomíná klášter nebo armádu. Argumentaci příliš vojenské výchovy používali odpůrci ústavního vychování, kteří si pravděpodobně neuvědomovali, že používané výchovné prostředky měly umožnit zachování disciplíny a udržení kontroly nad velkým počtem osob zdržujících se v prostorách ústavu. Měly rovněž děti naučit určitému řádu, a tak vést k jejich disciplinaci a nápravě. K převýchově dětí se v nápravných ústavech používaly poznatky z pedagogiky a psychologie, děti bývaly rozděleny do menších skupin a neustále pozorovány. Každý ústav měl svého lékaře, který navštěvoval ústav alespoň jednou do měsíce, v případě potřeby častěji. Bylo tedy dbáno i na zdravotní stav „korigentů“.

4. 4. 4. 3. Odměna a trest

V převýchovných ústavech mělo být dohnáno to, co zanedbala rodinná výchova. Děti byly vedeny k úctě a poslušnosti. Za neposlušnost či jiné prohřešky následoval disciplinární trest. Trestán byl jakýkoli prohřešek proti domácímu řádu, tj. hluk, nemravné řeči, ale i vyprávění o spáchaných činech, nadávky, hádky, rvačky, surovost, neprojevení úcty vůči dozorcům, vyrušování v kostele nebo při výuce, kouření apod. Chovancům byl zakázán jakýkoli styk s cizími osobami – tresty byly proto udělovány např. za pokusy o tajnou korespondenci nad rámec povolení. Trestáno bylo i „lenošivé povalování, bezúčelné nebo předstírané chození po ústavu nebo na dvoře.“³³³ Rovněž za nedodržení hygieny a čistoty následoval trest. Vyskytovaly se i případy krádeží, pokusů o útěk, útěků nebo pokusů o žhářství.

Z dochovaných výkazů o udělených trestech vyplývá, že většina trestů byla udělena hlavně za neposlušnost, lenost, vzdorovitost a za držení tabáku nebo kouření. Pro lepší ilustraci jednotlivých kázeňských přestupků v polepšovnicích a počtů udělených trestů jsme ze zjištěných údajů sestavili dvě tabulky (viz tabulka 10 a 11).

³³³ Domácí řád opatovické polepšovny. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

Tabulka 10: Kázeňské přestupky – Opatovice nad Labem³³⁴

Čin	1894	1895	1896	1899	1902	1903	1905	1906	1907
Jednání proti domácímu řádu	38	31	39	11	42	42	97	120	127
Spoluvina na krádeži	0	0	0	2	0	0	0	0	0
Pokus založení požáru	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Odepření práce	0	0	0	1	9	1	0	0	0
Nečistotnost	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Drzé, neposlušné chování	4	6	13	4	4	16	33	33	29
Shazování ovoce v zahradě	0	0	0	0	2	2	0	0	0
Krádež tabáku	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Kouření a držení tabáku	0	0	0	4	0	25	37	48	29
Útěk	2	3	1	2	0	4	8	12	15
Svévolné rozbití okna	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Krádež	3	19	7	15	4	7	45	37	22
Pokus o útěk	1	2	7	5	4	2	1	0	0
Padělání vysvědčení jako pomůcky na útěku	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Lenost ve škole	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Pomoc při útěku	0	0	0	0	3	0	0	0	0
Zapálení slamníku	0	0	0	0	3	0	0	0	0
Svévolné poškození obleků/oken	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Poškození materiálu	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Rvačky a nesvornost	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Přestupky proti mravnosti	0	0	7	0	0	0	4	0	0
Pokus o tajné dopisování	0	0	0	0	1	2	0	1	0
Celkem udělených trestů	50	61	74	48	75	104	225	251	222

 Tabulka 11: Kázeňské přestupky – Králíky³³⁵

	1899	1900	1901	1902	1903	1904
Překročení domácího řádu	56	98	116	98	212	134
Chování proti úředníkům a dozorcům	11	9	15	10	11	9
Krádež ovoce	8	31	37	26	41	44
Pokus o útěk	1	0	5	0	0	3
Útěk	0	0	2	0	0	0
Celkem udělených trestů	76	138	175	134	264	190

Údaje v obou tabulkách se týkají polepšoven určených pro chlapce. První tabulka ilustruje počet jednotlivých činů v Opatovicích nad Labem,³³⁶ druhá

³³⁴ Statistické údaje čerpány z jednotlivých zpráv domácích komisí. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944 a Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945

³³⁵ Statistické údaje čerpány z jednotlivých zpráv domácích komisí. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Králíky - likvidace, dotace, přesídlení, zřízení, kart. 9953 a Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954.

³³⁶ Údaje v tabulce zpracovala autorka dle zachovaných zpráv domácích komisí. NA, ZV III., ZDPaP, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

v Králíkách.³³⁷ Do tabulky týkající se opatovické polepšovny jsme zahrnuli pouze roky, pro které se zachovaly údaje ze všech domácích konferencí, to samé jsme učinili při výběru dat do druhé tabulky. Musíme rovněž připomenout, že v Opatovicích až do roku 1898 byly převychovávány dvě věkové skupiny (osmi až čtrnáctiletí a čtrnácti až dvacetiletí). Roku 1898 byla převedena první věková kategorie, tedy osmi až čtrnáctiletí, do Králík. To znamená, že v údajích první tabulky od roku 1899 se vyskytuje pouze skupina starších chovanců, zatímco údaje v druhé tabulce zahrnují pouze činy mladších dětí. Můžeme porovnat, zda se činy nějakým způsobem lišily. V obou polepšovňách se ve velkém počtu vyskytují činy proti domácímu řádu. V Opatovicích počet udělených trestů za nedodržení domácího řádu nepřekračuje v letech 1894–1896 čtyřicítka. V roce 1899 je zaznamenán prudký pokles na 11 trestů. Toto je způsobeno převezením části chovanců do Králík. Od tohoto roku nastává vzestup prohřešků vůči domácímu řádu vrcholící v roce 1906 a 1907. Vysoký počet přestupků proti řádu zřejmě souvisí s přeplněností ústavu. Rovněž v Králíkách byla problematická disciplína. Na rozdíl od Opatovic počet potrestaných různě fluktuuje, nejvíce trestů za nedodržení řádu, a to 212, bylo uděleno roku 1903. Za disciplinárními prohřešky následují krádeže a drzé chování. V Opatovicích se na rozdíl od polepšovny v Králíkách vyskytovalo kouření, krádeže tabáku a činy proti mravnosti (onanie, homosexualita).³³⁸ Statistika jednotlivých činů je v Opatovicích nad Labem pestřejší než v Králíkách. Opatovické záznamy o činech jsou až do roku 1906 velice podrobné, rokem 1906 tato podrobnost mizí a záznamy se stávají méně propracované. Evidovány jsou pouze činy proti domácímu řádu, drzé a neposlušné chování, krádeže, útoky, výjimečně revolta a mravnost. Příčinou změny evidence trestů v Opatovicích mohla být výměna některých zaměstnanců, a tedy i jiný názor na nutnou propracovanost zaznamenaných údajů.³³⁹ Opatovická polepšovna se od králické liší častějšími útoky nebo pokusy o ně. Obě tabulky se shodují v jednom, a to v postupném nárůstu jednotlivých činů. Nárůst trestů za jednotlivé činy pravděpodobně souvisí úměrně s množstvím chovanců nacházejících se v ústavech. Jakmile počet „korigendů“ překračuje určitý počet, zhoršuje se i chování přijatých mladistvých. Toto souvisí

³³⁷ Údaje v tabulce zpracovala autorka dle zachovaných zpráv domácích komisí NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Králíky - likvidace, dotace, přesídlení, zřízení, kart. 9953.

³³⁸ NA, ZV III., ZDPaP, kart. 9945.

³³⁹ Tamtéž.

s možnostmi kontroly a dozoru. Oba ústavy měly přesně stanovený počet zaměstnanců, jenž mohl být navýšen pouze po povolení Zemského výboru. V některých letech se ústavy pro přeplněnost dostávaly do bezvýchodné situace, kdy nebylo možné některé chovance propustit a nedal se ani navýšit stav dozorců.

I ve vychovatelnách bylo chování dětí pozorováno a hlídáno. V případě vychovatelem se nám zatím nepodařilo objevit statistiku páchaných činů. Je pravděpodobné, že i zde se děti dopouštěly krádeží, neposlušnosti a útěků.

Každá činnost měla v převýchovném ústavu svůj význam, svůj řád. Nevhodné chování a neposlušnost byly trestány. Tresty v polepšovnách se vyměřovaly na základě ministerského nařízení ze dne 4. července 1860 ř. z., č. 173. Šlo o nařízení týkající se nápravných ústavů pro dospělé. Potrestání bylo stejné jak pro muže, tak pro ženy.³⁴⁰ V tomto směru panovala rovnost pohlaví. Jak už jsme zmínili, trestné bylo překročení domácího řádu, rovněž všechny činy, jež byly v trestním zákoníku z roku 1852 označovány jako přestupky. Pokud chovanec dosáhl věku, kdy se jeho konání mohlo dostat k soudu, mohl být v závažných případech k němu předveden,³⁴¹ v ostatních případech bylo vyměření trestu ponecháno správě ústavu. Na základě §4 ministerského nařízení z roku 1860 mohl správce polepšovny udělit následující tresty:

- 1) napomenutí mezi čtyřma očima nebo před ostatními chovanci;
- 2) odejmutí některé nebo všech výhod na určitou dobu;
- 3) sesazení do nižší disciplinární třídy nebo udělení nižšího přídatku, buď na určitou, nebo neurčitou dobu. Zákaz korespondence s příbuznými, zákaz procházek;
- 4) půst částečný nebo úplný při vodě a chlebu;
- 5) spoutání;
- 6) tvrdé lože;
- 7) samovazba;
- 8) „temná komora“;

³⁴⁰ Verordnung des Ministeriums des Innern vom 4. Juli 1860, Nr. 173, §1. In: Reichs-Gesetz -Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1860. Wien 1860, s. 289an.

³⁴¹ Děti ve věku 11 – 14 let mohly být již trestány soudně, čekal je nižší trest. Zločin měl být posuzován jako přestupek. Při vyměřování trestů se měl brát ohled na mladistvý věk končící dovršením dvaceti let - Obecní zákon trestní daný dne 27. května 1852, 2. vyd., Praha 1875.

9) anulování povolení k propuštění;³⁴²

10) tělesný trest.

Stanovení výše trestu a způsob jeho výkonu závisel na předchozím chování „korigenda“, jeho zařazení v disciplinární třídě, míře jeho prohřešku. Svou roli sehrála též skutečnost, zda se jednalo o první porušení domácího řádu nebo šlo o opakovanou záležitost.

Tabulka 12: Příklad udělených trestů:³⁴³

Krádež chleba	vězení (8dní), 4 půsty, 4 dny v poutech – chovanec ve III. třídě
Vyzývavé chování	14 dní arest – chovanec ve II. třídě
Pokus o útěk	3x půsty týdně a 3x pouta se separací – chovanec ve III. třídě
Nemravné chování	3x půsty, 3x pouta týdně – chovanec ve II. třídě
Útěk	dvoutýdenní arest ztrestěný půstem a pouty – chovanec ve III. třídě
Kouření	3x půsty, 3x pouta
Neposlušnost	14 dní s šesti půsty a okovy

Z tabulky 12 vyplývá, že jednotlivé tresty mohly být různě kombinovány, např. půst se samovazbou, tělesný trest a půst apod. Podoba trestů se lišila podle činu a charakteru chovance. Všechny tresty v polepšovně směl udělovat pouze správce ústavu, ten měl rovněž právo některé tresty na místě vykonat, např. výprask rákoskou.³⁴⁴ Každému tělesnému trestu předcházela prohlídka lékaře, pokud lékař zamítl tělesný trest, musel být udělen jiný. Nejčastěji se proti řádu v ústavu prohřešovali nově přijatí chovanci, méně často pak chovanci, kteří postoupili do II. nebo I. třídy. Někteří „korigendi byli samotnou správou ústavu označeni jako nenapravitelní. Tresty udílené ve vychovatelnách byly o něco mírnější, nesetkáváme se zde s pouty, spíše s tělesnými tresty a domluvami. Děti mladší šesti let neměly být trestány na těle, trest zde měl podobu zákazu oblíbené činnosti.³⁴⁵

Podle přesvědčení autorit měl trest kromě tělesné bolesti vzbudit hlavně bolest duševní, jež především povede k tomu, že chovanec se bude vyhýbat dalším

³⁴² Ministerské nařízení se v devátém bodu liší – uvádí možnost transferu do jiného ústavu - Reichs-Gesetz –Blatt, 1860, s. 290. Devátý bod je pozměněn v domácím řádu polepšovny - NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

³⁴³ Údaje čerpány z protokolu o udělených disciplinárních trestech - NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

³⁴⁴ Ačkoli ve všech polepšovňách bylo stanoveno, že dozorcí nemají udělovat žádné tresty, můžeme se setkat s nedodržováním tohoto pravidla – např. v Opatovicích nad Labem si chovanci stěžovali na dozorce Jirsu, Labského, Živce a Pečeného, že je tlučou různými předměty – NA, ZV III, ZDPaP, kart. 9944.

³⁴⁵ *Vychovatelna Olivových v Říčanech*. Praha 1907.

pokleskům.³⁴⁶ Větší tělesná bolest měla podnítit strach z udělení dalšího trestu. Tuto domněnku podporuje i zpráva opatovické polepšovny tvrdící, že u mravně zpustlých chlapců dodaných do ústavu nebyl v rodině používán buď žádný tělesný trest, nebo byl používán nesprávně (příliš krutě nebo ve špatný čas).³⁴⁷ Tělesný trest v tomto případě může působit jako „šoková terapie.“ Trestaný musel více než tělesnou bolest pocítit bolest duše tak, aby ze studu před ostatními chovanci se napříště nedopouštěl podobných výtržností.³⁴⁸

Změnu v chování mělo motivovat možné získání odměny. Byla udílena za dodržování řádu a správné chování a mohla mít různou podobu, která byla přesně stanovena domácím řádem. Mohlo se jednat o vyslovení uznání mezi čtyřma očima, veřejnou pochvalu za přítomnosti ostatních „korigendů“, projev důvěry svěřením nějakého úkolu, např. dozor na pokoji, volný odchod, postup do vyšší disciplinární třídy, a od roku 1899 podmíněčné propuštění.³⁴⁹ Všechny odměny musel schválit správce ústavu, přičemž se vždy muselo jednat o dlouhodoběji pozorovanou změnu v chování. Důvodem pro požadavek dlouhodobější změny v chování byla obava, aby mladistvý tuto změnu pouze nepředstíral za účelem zisku.³⁵⁰ Finanční odměnu nedostával chovanec vyplacenu na ruku, ale ukládala se v kanceláři ústavu.

Všechny výchovné prostředky používané v převýchovných ústavech měly vést ke změně chování mladistvého k lepšímu. Zračí se zde určitý pedagogický optimismus, přičemž autoři zpráv sami uvádějí, že danou změnu lze lépe docílit u mladších dětí než u starších. Při udílení trestů a odměn bylo důležité správné načasování a dávkování. Chyba mohla vést k recidivě. Správný čas a míru bylo nutno vypočítat z chování dítěte. Ve službách nápravných zařízení byly uplatňovány poznatky z pedagogiky, kriminologie, sociologie nebo medicíny. Za pomoci těchto věd měla být chovancům vštípena disciplína a správné chování tak, aby se mohli zařadit zpět do společnosti a neznamenal pro ni již ohrožení.

³⁴⁶ Cit. dle NA, ZV III., ZDPaP, Společné záležitosti: zemská komise pro péči o mládež, kart. 9965.

³⁴⁷ Tamtéž.

³⁴⁸ Tamtéž.

³⁴⁹ Podmínečné propuštění bylo zavedeno na základě usnesení zemského výboru ze dne 2. listopadu 1899 č. 70 923 – NA, ZV III. ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945, první zpráva o udělení podmíněčného propuštění pochází až z roku 1902.

³⁵⁰ HEVERA, *Vězeňství*.... Pardubice 1882.

4. 4. 4. Školní vyučování

Jak již bylo řečeno, do převýchovných ústavů mohly být přijímány jak školou povinné děti, tak starší. V každém zemském polepšovacím ústavu existovala škola, a to buď základní – pro ty, jež ještě nedosáhly věku čtrnácti let, nebo škola pokračovací určená pro starší. Škola byla zřízena i u větších vychovatelů. Do školy museli chodit kromě chovanců ve školním věku i chovanci starší čtrnácti let, kteří měli nedostatečné náboženské a literární znalosti. Literární předměty vyučoval učitel, náboženské katolický duchovní. Výuky náboženství se museli účastnit i chovanci, kteří již nechodili do ústavní školy. Tito měli alespoň dvě hodiny týdně navštěvovat náboženství. V polepšovnicích probíhala výuka náboženství ve dvou jazycích – v německém pro chovance hlásící se k německému jazyku a v českém. Výuka v jednotlivých jazycích probíhala odděleně. I přes snahu vyhovět oběma národnostem se polepšovací ústavy musely potýkat se stížnostmi, že chovance nutí k používání jiného jazyka. Např. polepšovna v Králíkách čelila v roce 1900 útokům objevujícím se v regionálním a celozemském tisku, obviňujícím ji z „čechizace“ chovanců. Polepšovna se těmto útokům bránila články v tisku a dokazováním toho, že podobná obvinění se nezakládají na pravdě. V ústavu byli v této době zaměstnáni dva učitelé, jeden pro české, druhý pro německé oddělení, nacházelo se zde celkem 6 dozorců, z toho dva hlásící se k národnosti německé, čtyři k české. Jinak byli v ústavu zaměstnáváni především obyvatelé z okolí, tzn. Němci.³⁵¹ Na rozdíl od polepšoven nemusely vychovatelny řešit problematiku zemských jazyků.

Doba vzdělávání v polepšovnicích byla velmi individuální a záleželo na prospěchu a chování každého chovance, kdy bude zbaven povinnosti navštěvovat školu. Většinou byla dodržována zákonem stanovená hranice docházky do dosažení čtrnácti let, ale pokud dítě viditelně zaostávalo za ostatními, mohla být výuka prodloužena, dokud nevykázalo potřebné pokroky. Toto se týkalo i negramotných.

Jak už jsme zmínili, kromě elementární školy existovala při polepšovnicích, kde se nacházely děti starší čtrnácti let, pokračovací škola, tzn. v Opatovicích nad Labem a pravděpodobně i v Kostomlatech.³⁵² Tu mohli navštěvovat chovanci, kteří prokázali

³⁵¹ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna v Opatovicích, Kárančí, kart. 9952.

³⁵² Prameny o existenci pokračovací školy pro dívky v Kostomlatech nehovoří, domníváme se, že zde nějaký kurz probíhal, pokud se v polepšovnicích vyskytovaly dívky starší čtrnácti let. Povinná návštěva pokračovací školy byla stanovena školskými zákony.

dostatečné základní vědomosti. Odborně zaměřené pokračovací vyučování začínalo denně v pět hodin večer a končilo v sedm hodin. Vyučování se konalo střídavě v obou zemských jazycích. Večerní pokračovací škola se střídala s výukou náboženství, a to takto: když probíhalo pokračovací vyučování v němčině, probíhala zároveň výuka náboženství v češtině a naopak.³⁵³

Zachovala se nám podrobnější zpráva z roku 1904 o probraných předmětech v chlapecké polepšovně v Opatovicích nad Labem.³⁵⁴ Chovanci zde byli seznamováni s obchodní korespondencí a některými pravidly podnikání, počítalo se tedy s jejich uplatněním v jiné než nádenické práci.

Veškeré školní vyučování v nápravných ústavech podléhalo dozoru státních školních orgánů. O ukončení návštěvy ústavní školy, a to jak základní, tak pokračovací, rozhodovala tzv. domácí komise svolávaná správcem ústavu každý druhý měsíc, většinou v lednu, březnu, květnu, červenci, září a listopadu.³⁵⁵

4. 4. 4. 5. Kontakt internovaného dítěte s vnějším světem

Pobytem v ústavu nebylo dítě zcela odtrženo od své rodiny, pokud nějakou mělo. Zmínili jsme již možnost dopisování. Dítě mohlo od svých příbuzných dostávat i různé dary, s vědomím a souhlasem ředitele ústavu. Darovat bylo možné knihy, potraviny a hračky. Dar mohl ředitel s ohledem na chování dítěte odmítnout. Vydal ho teprve, když si ho dítě zasloužilo. V případě, že dar obsahoval potraviny, mohl je ředitel použít jako přilepšení stravy pro všechny děti nalézající se v ústavu nebo mohl jím odměnit pouze zvlášť poslušné.

V ústavech byly povoleny návštěvy. V domácích řádech nacházíme podmínku trestní a mravní bezúhonnosti osob, jež se do ústavu chystají na návštěvu, kterou bylo možné vykonat pouze se svolením ředitele. I návštěvu si dítě muselo zasloužit svým

³⁵³ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna v Opatovicích, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

³⁵⁴ Těmi byly: „O vnějším označování závodů (firma); Oznámení živnostenská (plakáty, inzeráty); Dopisy živnostenské (nabízecké, objednací, upomínací, dotazovací, prosebné apod.); Telegramy; Důležitá poštovní ustanovení; Kvitance, poukázky; Smlouvy (o učení a mzdě); Vysvědčení; Reversy atd.“ Dále „Měřičství; Volné kreslení (hleděno ornamentu měřičského i rostlinného); Fyzika, Čtení (hleděno článků mravně vzdělávacích, zeměpisných, dějepisných i přírodovědeckých).“ V náboženství pak biblická dějepřava a katechismus. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna v Opatovicích, kart. 9945.

³⁵⁵ NA, ZV III., ZDPaP, Stanovy král. české zemské polepšovny pro mladistvé korigendy, kart. 9945.

chováním. Při mravních poklescích mohly být návštěvy příbuzných zakázány.³⁵⁶ Povolování návštěv bylo součástí promyšlené disciplinace mladého „korrigenda“.

V polepšovnicích většinou neexistovala speciální společenská místnost, proto byly návštěvy uváděny do některé z kanceláří. U rozhovoru s dítětem musel být přítomen dozorce, a to především z důvodu ochrany dítěte.³⁵⁷ Přítomnost dozorce měla i negativní stránku. Dítě si nemohlo svým příbuzným na nic stěžovat, mohlo je jen požádat, aby se zasadili o jeho propuštění.

4. 4. 4. 6. Péče o nemocné

Polepšovnicí ústavy byly místem velké koncentrace osob, proto zde často docházelo k snadnějšímu šíření některých infekčních chorob např. chřipky, očních infekcí i tuberkulózy. U některých infekčních onemocnění (zánět očí) se ve zprávách objevuje podezření, že je chovanci mezi sebou schválně šíří, aby byli zproštěni pracovní povinnosti.³⁵⁸

Každý nápravný ústav měl svého vlastního lékaře. Tomu se hlásil výskyt jakékoliv nemoci. Na rozhodnutí lékaře záviselo, zda nemocný zůstane v ústavu, nebo bude poslán do některé z nemocnic vyskytujících se v blízkosti ústavu, např. z Opatovic nad Labem byli vážně nemocní posíláni k ošetření do nemocnice v Pardubicích nebo v Hradci Králové. Pokud se jednalo o nenakažlivé onemocnění lehčího charakteru, zůstal chovanec ve své ložnici. V případě, že se jednalo o infekční onemocnění, byl nemocný od ostatních separován. V některých polepšovnicích existovala i speciální infekční oddělení. Pro konzultaci příčin některých onemocnění mohl být do ústavu povolán specialista.

Po uzdravení se měl chovanec opět zařadit do každodenního života v ústavu. V případě, kdy se ukázalo, že je nevléčitelně nemocen a charakter jeho nemoci může ohrozit ostatní delikventy zdržující se v ústavu, mohl být po svolení zemské správy propuštěn na svobodu.³⁵⁹

³⁵⁶ AHMP, Šest let v ústavu hlav. města Prahy, neinventováno.

³⁵⁷ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská donucovací pracovna pro ženy v Kostomlatech, Dodatky k domácímu řádu, kart. 9958.

³⁵⁸ Toto podezření můžeme najít např. ve zprávách opatovické polepšovny. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

³⁵⁹ Např. roku 1903 byl z opatovické polepšovny propuštěn František Leubner. Důvodem byla jeho fyzická nezpůsobilost k práci. NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, kart. 9945.

Kromě různých onemocnění byla v polepšovacích ústavech běžná i různá zranění, která si chovanci způsobili většinou při práci. Vyskytovaly se i případy úmyslného sebezraňování, např. polykání jehel.³⁶⁰ Došlo-li ke zranění, musela správa vše nahlásit ústavnímu lékaři. Pokud následkem zranění postižený zemřel, muselo se vše oznámit okresnímu soudu a bylo zahájeno vyšetřování okolností smrti. V dochovaném materiálu jsme našli pouze jeden případ, kdy bylo zahájeno rozsáhlé vyšetřování. Šlo o případ sebevraždy chovance v Opatovicích nad Labem. Sebevrahem byl Antonín Košťál přijatý do ústavu 29. května 1900, jenž svůj čin provedl měsíc po příchodu do ústavu. Antonín Košťál byl v červnu přistižen spolu s jedním komplicem při krádeži vojtěšky. Oba pachatelé byli dovedeni do ústavu a zavřeni do samovazby, kde se Antonín Košťál oběsil. Vyšetřování prokázalo, že se nejednalo o žádné pochybení dozorců, protože chovanci byly preventivně před uvězněním odebrány všechny věci, a jednalo se tak pravděpodobně o promyšlený čin.³⁶¹ Z uvedeného vyplývá, že v polepšovacích ústavech počítali s možností sebevraždy provedené v samovazbě, v některých případech ani odebrání osobních věcí a předmětů, jimiž by se dala spáchat, nepomohlo.

Úmrtnostní poměry byly ve všech polepšovnicích uspokojivé. Přes velkou nemocnost byla míra úmrtnosti chovanců v polepšovnicích nízká (viz tabulka 13).

Tabulka 13: Onemocnění a zemřelí³⁶²

	1899		1900	
	Počet nemocných	Počet zemřelých	Počet nemocných	Počet zemřelých
Opatovice nad Labem	571	1	529	6 ³⁶³
Kostomlaty	16	0	10	0
Králíky	3	0	5	0

Nejvyšší nemocnost v porovnání s ostatními ústavu vykazuje polepšovna v Opatovicích nad Labem. Jako příčina tohoto stavu je uváděna špatná poloha ústavu a

³⁶⁰ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

³⁶¹ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

³⁶² Údaje v tabulce čerpaný ze statistického výkazu - NA, ZV III., ZDPaP, Všeobecné statistické výkazy, kart. 9925.

³⁶³ Nutno odečíst jeden případ sebevraždy viz pozn. č. 360.

nemožnost větrání.³⁶⁴ V letech 1899 – 1900 došlo zde pouze k sedmi úmrtím, jejichž příčinou byla, až na jeden zmíněný případ sebevraždy, tuberkulóza nebo zánět plic. Pokud se pozorněji zadíváme na rok 1899 a 1900 zjistíme v Opatovicích nad Labem nárůst úmrtnosti, v roce 1899 zemřel pouze 1 chovanec, v následujícím roce zemřelo 6 mladistvých. Příčinou většího počtu úmrtí byla pravděpodobně chřipka, kterou v roce 1900 onemocnělo přes 40 chovanců.³⁶⁵ Na rozdíl od opatovické polepšovny byla úmrtnost v ostatních polepšovňách nulová. Příčinou nízké nebo žádné úmrtnosti v ústavech může být zvyk propouštění nevyléčitelně nemocných na svobodu a také včasné lékařské ošetření nemocných.

Většina vážně nemocných zemřela v péči nemocnice, pokud dříve nebyli pro špatný zdravotní stav a neschopnost fyzické práce propuštěni, jen malé procento umíralo v polepšovně. V případě úmrtí chovance v ústavu muselo být tělo ohledáno ústavním lékařem. Úmrtí se oznamovalo duchovní a obecní správě. V instrukcích určených správě ústavu bylo přesně určeno, jak má proběhnout pohřeb. Mladistvý měl být oděn v jednoduchém oděvu a uložen v černé rakvi. Pohřeb se měl konat bez zvonění, účastnit se ho museli všichni chovanci ústavu. Vzniklé náklady byly hrazeny z chovancových přídavků nebo z jeho uložené hotovosti, případně z fondu zemské káznice.³⁶⁶ Pozůstalost zemřelého se mohla rovněž použít pro pokrytí pohřebních výloh nebo mohla být dána příbuzným.³⁶⁷

4. 4. 4. 7. Propuštění z nápravné péče

Z polepšovny mohli být propuštěni pouze chovanci nalézající se v první disciplinární třídě. Dále museli být propuštěni ti, kteří dosáhli věku dvaceti let, a to i pokud u nich nebyl dosažen vytčený výchovný cíl. Návrhy na propuštění byly schvalovány v domácí komisi. Své návrhy každý ústav postupoval Zemskému výboru, jenž je musel potvrdit. Po schválení mohla být tato skutečnost oznámena správcem ústavu dotyčnému chovanci.

Chovance bylo možné z polepšovny propustit i na žádost rodičů nebo příbuzných, ale s propuštěním musela souhlasit správa ústavu. Souhlas závisel na

³⁶⁴ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945.

³⁶⁵ Tamtéž.

³⁶⁶ Fond zemské káznice byl použit na doplacení výloh pouze, když příbuzní zemřelého byli nemajetní.

³⁶⁷ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, Domácí řád, kart. 9944.

chování dítěte. V případě nezměněného chování mohla správa propuštění zamítnout. Rodinní příslušníci rozhodnutí museli respektovat, protože jim bylo odňato právo rozhodovat o osudu dítěte, dokud bylo v péči ústavu.

Správa ústavu byla povinna zabezpečit propuštěného chovance v řemesle či službě. Všechny zemské polepšovací ústavy se snažily, aby v nich chovanci získali průpravu k budoucímu povolání. Každý chovanec obdržel od ústavu vysvědčení, které mu mělo pomoci najít učební místo, kde by zakončil vyučení započaté v ústavu. Chovancům nemajícím nikoho se snažil ústav najít mistry a zaopatřit je v učení. S mistry byla uzavírána většinou smlouva na plné zaopatření. Do místa učení je dovedli buď dozorcí, nebo, v případě vzdálenějšího místa, obdrželi průvodní list a jeli vlakem. V místě učení na ně čekal nový zaměstnavatel. Výuční list mohl „korigend“ získat také v ústavu. Mladistvý mohl získat i zaopatření ze strany soukromého spolku nebo v jiném dobročinném ústavu. Bohužel se vyskytly i případy, kdy ani při nejlepší vůli nebyl ústav schopen vystupujícímu chovanci najít vyhovujícího mistra. Takoví „korigendi“ pak byli většinou posíláni domovským obcím, majícím se o ně postarat a najít jim možné uplatnění. Chovance, kteří měli otce, si většinou převzal otec, případně příbuzní. Ti se museli zaručit, že o dítě bude dobře postaráno a že mu sami najdou mistra. Každý propuštěný dostal od ústavu výbavu v podobě vhodného oděvu a prádla. Dále obdržel propouštěcí list, případně výuční list. Dívkám, které neměly žádnou rodinu, bylo většinou zprostředkováno místo ve službě nebo, stejně jako chlapci, mohly získat zaopatření v péči dobročinného spolku nebo církevního řádu.

Správa ústavu se při propouštění chovance nebo chovanky měla snažit, aby se dostali do podmínek znemožňujících jejich návrat k původnímu stylu života. Jejím povinností bylo sledovat další osudy chovance, dokud nedosáhl osmnácti let. Aby toho ústav docílil, udržoval s nimi ústav korespondenci a kontroloval dodržování respektování smluv ze strany nových zaměstnavatelů. Pro bývalé chovance nebylo povinné tuto korespondenci reflektovat, a tak záleželo na jejich rozhodnutí, zda na dopis správce odpoví či nikoliv. Ze zmínek víme, že někteří chovanci se cítili ústavu zavázáni a dopisovali si se správcem ústavu i v době, kdy už měli vlastní rodinu.³⁶⁸ To by mohlo svědčit o určitých vazbách, které se v době pobytu vytvořily mezi dítětem a správcem. Jiní se úplně odmlčeli a o jejich dalším osudu nemáme žádné zprávy.

4. 4. 4. 8. Úspěšnost převýchovných snah

O výsledcích polepšovacích snah máme první zprávu z roku 1897. Uvádí, že v Opatovicích nad Labem bylo „polepšeno“ 82% mladistvých, ale nejsou zde zaznamenány přesnější údaje, pouze je konstatován uspokojivý výsledek. Přesnější data máme z následujících let (viz tabulka 14).

Tabulka 14: Chování propuštěných mladistvých³⁶⁹

	1898			1899			Celkem
	Opatovice	Kostomlaty ³⁷⁰	Králíky	Opatovice	Kostomlaty	Králíky	
Z ústavu celkem propuštěno:	75	43	2	47	58	23	248
Nezvěstní	0	0	0	1	1	0	2
Zemřeli:	3	0	0	1	1	1	6
Na svobodě zůstává:	72	43	2	45	56	22	240
Z nich:							
Se zcela polepšilo	46	15	2	18	31	17	129
Částečně polepšilo	0	7	0	5	10	0	22
Nepolepšilo	11	11	0	14	12	3	51
Neznám pobyt a chování	12	7	0	8	3	2	32

V tabulce 14 jsou uvedeny výsledky převýchovných snah všech zemských polepšovacích ústavů. V údajích kostomlatské donucovací pracovny pro ženy nejsou odlišeny nezletilé osoby propuštěné z polepšovny od dospělých žen propuštěných z donucovací pracovny, a tedy údaje kostomlatského ústavu jsou zkresleny. Z opatovických a králických výkazů vyplývá, že práce polepšoven byla víceméně úspěšná. Z celkem 74 propuštěných osob, které byly roku 1898 naživu, se úplně polepšilo 48 (64,86%) mladistvých, roku 1899 to bylo 35 (52,24%) z 67 propuštěných. Z toho vyplývá, že se úspěšnost převýchovy od roku 1897, z kterého máme první

³⁶⁸ Korespondenci se správcem libeňské vychovatelny vedl i v dospělosti Miroslav Mužík. AHMP, Šest let v ústavu hlav. města Prahy, neinventováno, s. 144.

³⁶⁹ NA, ZV III., ZDPaP, Všeobecné statistické výkazy, kart. 9925.

³⁷⁰ Ve výkazu Kostomlat jsou bez rozlišení zahrnuty a propuštěné ženy z donucovací pracovny tzn. dospělé osoby. Z dalších údajů víme, že v roce 1898 bylo propuštěno 28 osob mladších dvaceti let a roku 1899 to bylo 36 mladistvých osob.

zprávy, poklesla o 20%. Jak už jsme zmínili, nelze tento údaj nijak zkontrolovat, nevíme, zda uvádí celkový počet všech polepšených, kteří prošli opatovickým ústavem do roku 1897, nebo se jedná o počet polepšených v daném roce. Je pravděpodobné, že se jedná spíše o souhrnný údaj.

Podívejme se, jaká byla úspěšnost převýchovných snah vychovatelů, a to na základě jediné zprávy, která se zachovala pro spolek Jednota pro blaho propuštěných mladistvých káránců. Zpráva hovoří o tom, že od roku 1839 do konce roku 1905 prošlo péčí spolku celkem 976 osob. Z nich bylo propuštěno 233 (23,87%) jako úplně polepšených, 290 (29,71%) na žádost příbuzných aniž se opět provinili, 391 (40,06%) mladistvých bylo propuštěno jako nepolepšitelní, v ústavu zemřelo 43 dětí (4,40%) a 19 (1,96%) jich bylo roku 1905 ještě v ošetřování spolku.³⁷¹ To znamená, že 523 (53,59%) z 976 propuštěných osob bylo úspěšně navráceno do společnosti. Pokud srovnáme údaje zemských polepšovů s údaji Jednoty pro blaho propuštěných mladistvých káránců, zjistíme, že převýchovné úspěchy se pohybovaly kolem hodnoty přes 50%. Můžeme říci, že snahy všech zařízení byly relativně úspěšné. Úspěšnost převýchovy závisela především na věku přijatých osob a době, jakou mohly v ústavu strávit. Úspěšnější byla převýchova u dětí, méně úspěšná u dospělejších.³⁷² Ze zkušeností vyplývalo i to, že čím starší byl přijatý chovanec, tím delší pobyt v ústavu byl potřeba, aby bylo dosaženo změny v chování.³⁷³

Průměrná délka pobytu v polepšovně závisela především na věku přijatého dítěte, na jeho chování a rovněž na tom, zda mělo příbuzné či nikoli. Pohybovala se kolem dvou až čtyř let. Nalezneme ale i takové, které bylo původně posláno do Králík, z nichž po dosažení čtrnácti let bylo předáno do Opatovic nad Labem. Transfer bývá zdůvodňován nedosažením kýžené změny nebo snahou ústavu, aby bylo bezprizornému dítěti umožněno získat vyučení v rámci detence v polepšovně.³⁷⁴ Zemské polepšovací ústavy měly nejen úkol nahradit a dohnat zanedbanou výchovu, ale i úkol zabezpečit základní podmínky pro správný vývoj dítěte. O jejich službě byl velký zájem, který hraničil s možnostmi jednotlivých zemských ústavů. Nalezneme stížnosti na přeplněnost a nemožnost přijímání nových chovanců a rovněž volání po nových

³⁷¹ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 119.

³⁷² NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Králíky - likvidace, dotace, přesídlení, zřízení, kart. 9953.

³⁷³ ENGLIŠ, *Chudinství v království českém...*, s. 91.

³⁷⁴ NA, ZV III., ZDPaP, Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.

ústavech. Nové „korigendy“ bylo možné v reálu přijmout až po propuštění jiných. Jisté změny se podařilo dosáhnout roku 1899, kdy bylo zavedeno podmíněčné propuštění. Chovanec zůstal pod kontrolou ústavu i v cizí péči, dokud správa nerozhodla, že již její dohled nepotřebuje; horní hranicí byl zákonem stanovený věk dvaceti let. Předpokladem pro tuto praxi byl dostatek svolných pěstounů, kteří by se chovance z polepšovny ujali, ale mohl být umístěn i zpět do rodiny. Pobyt v polepšovně byl vnímán jako určitá výstraha a varování rodičům, že jejich přístup k dítěti nebyl správný, a měl tedy i rodiče vést ke změně ve výchovném přístupu k dítěti.

Průměrnou délku pobytu ve vychovatelnách se nám nepodařilo z dochovaných materiálů zjistit. Myslíme si, že v případě těchto ústavů byla velmi variabilní a odvíjela se podle věku přijatých dětí.

Přínosem všech polepšovacích ústavů měla být náprava zpustlých dětí, případně zabránění jejich dalšímu zanedbávání. Měly funkci výchovnou, zaopatřovací a disciplinační. Často byly vyhledávány rodiči, kteří si nevěděli rady se svým dítětem. Aby docílili přijetí dítěte do nápravného zařízení, museli rodiče přiznat svoji výchovnou chybu. InSTITUTE polepšovny mohla být i při správné strategii chudé rodiny využita pro zaopatření dítěte. Jak jsme ukázali, větší pozornost byla při zakládání převýchovných ústavů věnována chlapecké mládeži. Toto zaměření je zdůvodnitelné závažnější patologií dětství a dospívání.

V očích současníků byly nápravné ústavy vnímány pozitivně, protože nahrazovaly a doplňovaly výchovu v rodině. Byly to instituce, kde probíhala ochranná výchova. Negativem nápravné výchovy bylo, že v ústavech většinou nešlo oddělit chovance, kteří již spáchali nějaký zločin od chovanců, již se do ústavu dostali pro přestupek. Jako nedostatek byl vnímán malý počet ústavů. Velký počet chovanců vedl k nedostatečné kontrole. Polepšovací ústav se tak mohl stát i učilištěm zločinu.

4. 5. Preventivní péče (azyly a útulky)

Specifickými ústavy, jež začaly vznikat v 19. století, byly různé azyly a útulky. Podle Karla Engliše byly azyly a útulky ústavy věnujícími se především péči o žebravé a toulající se děti.³⁷⁵ V *Ottově slovníku naučném* nalezneme následující definice. Azyl je ústavem poskytujícím přístřeší pro opilce, chudé lidi bez přístřeší, propuštěné kárance. Pobyt v těchto ústavech může být krátkodobý nebo dlouhodobý.³⁷⁶ Heslo dále odkazuje k pojmu útulny. Podle slovníku má pojem útulna různý obsahový význam. Může se jednat o dobročinné zařízení, v němž je poskytován nejnútnejší útulek osobám bez přístřeší, a to v případě, že tyto osoby nejsou umístěny v chudobinci nebo chorobinci, či není o ně postaráno jinak. Jako útulny byly chápány i ústavy určené jen pro příslušníky určitého stavu, např. pro učně, žáky, sirotky nebo služebné. Přijatým členům měla být poskytnuta pomoc dosáhnout určitého životního cíle.³⁷⁷ Kromě útulen existovaly útulky, což byly „vychovací ústavy pro školní mládež, do kterých přijímají se školou povinné děti chudých rodičů, kteří po celý den mimo domov zaměstnání jsou [...] nebo z jiných důvodů o ně náležitě pečovat nemohou.“ Ústavů tohoto typu existovalo široké spektrum. Mohli bychom mezi ně zahrnout i opatrovny a jesle, protože tyto ústavy byly určené pro krátkodobé ošetřování a zaopatření chudých dětí v předškolním věku, a měly rodičům umožnit, aby bez starosti mohli jít za prací. Pro děti, které již nastoupily do školy, neexistovalo až do 80. let 19. století žádné zařízení, kde by byly zaměstnávány v době polední přestávky a v době než se vrátí jejich rodiče ze zaměstnání. Filantropové si uvědomili, že škola nezmůže vše a že je třeba postarat se o děti zaměstnaných rodičů i po skončení školního vyučování. Proto se započalo s budováním útulků pro chudou školní mládež. Úkolem útulků bylo především dohlédnout na dítě v době nepřítomnosti rodičů, a tak dítě ochránit před škodlivým vlivem ulice. Útulky suplovaly rodičovský dozor a měly vést k ukáznění školní mládeže. Nejednalo se tedy o ústavy zaměřené na sociální patologii dětství, ale o zařízení, která zajišťovala jistou prevenci.

³⁷⁵ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 123.

³⁷⁶ OSN, II. díl, s. 933.

³⁷⁷ OSN, XXVI. díl, s. 265.

4. 5. 1. Útulky pro děti školou povinné

První útulky pro školou povinné děti byly založeny v Praze na návrh Josefa Šauera z Augenburgu.³⁷⁸ Dne 1. května 1886 byl otevřen první útulek na Vyšehradě určený pro chlapce a dívky. Na podzim téhož roku vznikly dva útulky na Hradčanech, další pouze dívčí útulek byl zřízen na Starém Městě, následně vznikl útulek v Holešovicích pro chlapce a pro dívky.³⁷⁹ Náklady na provoz pražských útluků byly hrazeny z obecního rozpočtu. Žáci byli v útlucích rozdělení podle pohlaví. Některé útulky se nacházely ve zvlášť k tomu pronajatých místnostech, ale většina byla zřízena přímo ve školních budovách. Péčí o děti byly pověřeny vychovatelky působící jako industriální učitelky. Během pobytu v útulku trvajícím několik hodin denně byly děti zaměstnávány různými pracemi. Zaměstnání dětí se lišilo podle pohlaví, věku a jejich zručnosti. Dbalo se na to, aby se připravily na další den ve škole a vypracovaly zadané úkoly. Přínosem útluků bylo, že zde děti dostaly i najíst. Činnost byla prokládána vedenou zábavou: hrami, zpěvem, cvičením. Děti byly vedeny k mravnému a nábožnému životu. Hlavním cílem útluků byla ochrana dětí před zanedbáním, a z toho plynoucí delikvence.³⁸⁰ Útulky měly suplovat rodičovský dozor, jehož nedostatek byl považován za nebezpečný pro dítě. O tom, že tyto ústavy byly považovány za užitečné pro ochranu dětí, svědčí jejich rozšíření. Zatímco v letech 1886 – 1887 existovalo osm ústavů tohoto typu, v letech 1905–1906 bychom jich napočítali 28.³⁸¹

Praha se stala vzorem pro ostatní větší města, která rovněž přistoupila k zakládání útluků. Útulky bychom našli např. v Plzni, Ústí nad Labem, Deštné nebo Kamenici nad Lipou. Přes nárůst počtu těchto institucí se do jejich péče nedostaly všechny děti. Důvodem byl nedostatek místa, a také „neuvědomělost“ rodičů. Některé děti stále trávily zbytek dne, než se vrátili rodiče z práce, na ulici, kde dříve či později mohly podlehnout špatným vlivům.

Mezi útulky můžeme zahrnout i azyly. Zaměření azylů záviselo na konkrétním spolku a jeho stanovách. Někdy se podobal spíše sirotčinci, jindy poskytoval jen krátkodobé ubytování. K zařízením, která se svou funkcí blížila charakteru sirotčince,

³⁷⁸ OSN, XXVI. díl, s. 264.

³⁷⁹ *Rozvoj školství v král. hlavním městě Praze pod správou českého zastupitelstva v letech 1860 – 1890.* Praha 1891, s. 30 – 31; ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže*, s. 31 – 42.

³⁸⁰ *Útulky pro chudou školní mládež, Administrativní zpráva Prahy a předměstí za rok 1885 – 1886*, s. 155.

³⁸¹ OSN, XXVI. díl, s. 264; ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 100.

lze přiřadit např. Azyl milostného Jezulátka založený roku 1902 z iniciativy Anny Tiché, učitelky ručních prací. Azyl byl určen pro opuštěné manželské i nemanželské děti. Byl zaměřen především na nalezence vystupující z nalezenecké péče.³⁸² Jedná se o jeden z mála ústavů zaměřených na nemanželské děti pocházející z nalezince. Jak jsme viděli, ve většině ostatních ústavů byl jednou z podmínek pro přijetí manželský původ dítěte. Výjimkou byly některé převýchovné ústavy, jež se zaměřily na prevenci dětské delikvence a kriminality.

K financování nákladů na péči o děti v azylu byl založen o rok později spolek „Družina katolických dam.“ Pro přijetí do azylu nebyl rozhodující věk přijatých dětí, horní hranicí pro přijetí byl čtrnáctý rok. Děti zde mohly zůstat, dokud nedosáhly samostatnosti. Cílem azylu bylo doplnění vzdělání, které dítě získalo v pěstounské péči a zajištění budoucnosti nalezence. Péči o děti byly pověřeny dominikánky. Činnost spolku kvůli finančním nákladům nemohla mít velký dopad. Spolek se staral pouze o dva azyly – jeden v Praze a jeden v Krči. Pro účely azylu byly spolkem najímány různé byty.³⁸³

Kromě zmíněného ústavu existovaly azyly, které se soustředily na péči o děti v době, kdy jejich rodiče nemohli na ně dohlížet. U všech azylů bylo důležité, aby dlouhodobý nebo krátkodobý pobyt v nich byl doplněn výukou, protože vyučování sloužilo jako prevence vůči delikvenci. Azyly tak doplňovaly síť existujících humanitárních ústavů.

4. 5. 1. 1. Polévkové ústavy

Zdraví dítěte mohlo být nepříznivě ovlivněno životními podmínkami, především nedostatečnou stravou. Od 80. let 19. století můžeme sledovat vznik ústavů zaměřených na stravování chudých dětí. Jednalo se o tzv. polévkové ústavy. V Čechách existovaly dva typy těchto ústavů. Jedny byly zřizovány spolky majícími ve stanovách zakotveno stravování chudé školní mládeže (v Čechách jich existovalo asi 80), druhé byly zakládány obcemi a financovány z obecních rozpočtů. Úkolem ústavů bylo „podílet chudé, zejména přespolní děti v zimních měsících výživnou polévkou.“³⁸⁴ Většina

³⁸² ENGLIŠ, s. 121.

³⁸³ SECKÝ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé...* Praha 1905.

³⁸⁴ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 100.

těchto ústavů byla zřízena ve školních budovách. Podmínkou pro udělení stravy byla většinou chudoba. Někde se setkáváme i s podmínkou mravnosti a pilnosti.

Polévkové ústavy se zaměřovaly pouze na děti chodící do školy. Bývaly většinou otevřeny od října do března. Některé byly otevřeny denně, jiné pouze čtyři dny v týdnu. Strava se vydávala pouze v poledne. K polévce dostávaly děti pečivo. Za porci se platilo 3–8 hal. Ve výjimečném případě byla poskytnuta porce zdarma. Polévku většinou vařily dobrovolnice, někde se vařila v lidové kuchyni nebo hostinci.

O důležitosti zmíněných ústavů svědčí statistické údaje. V letech 1881–1890 existovalo v Čechách pouze 6 polévkových ústavů, v letech 1891–1900 jich bylo již 15, 1901–1908 stoupl jejich počet na 64.³⁸⁵

Úkolem polévkových ústavů bylo poskytnout chudému dítěti stravu v nejrizikovějším období (zimní měsíce). Poskytnutím stravy měla být podporována i školní docházka. Hlavním úkolem polévkových ústavů bylo zamezit podvýživě dětí a zvýšit tak jejich odolnost vůči nemocem. Za další pozitivní aspekt existence těchto ústavů lze považovat to, že přispěly k zamezení žebroty a krádeží, kterých by se hladové dítě mohlo dopustit. Polévkové ústavy měly tedy především preventivní funkci.

4. 5. 2. Útulky pro mládež

Problematika učňovské a dívčí mládeže stála dlouhou dobu mimo pozornost filantropů. Toto pravděpodobně souvisí s přetrvávajícím názorem, že čtrnáctileté dítě je schopno se o sebe postarat. Důvodem může být i to, že dozorem nad dítětem ve službě nebo v učení byl pověřen jeho zaměstnavatel. Tento prvek dozoru postupně mizí kvůli změnám ve vzdělávání učňů. Problematický byl především dozor nad chlapci, kteří bydleli a stravovali se mimo mistrovu rodinu.³⁸⁶ U dívek byla problematická především doba, ve které si hledaly zaměstnání, protože mohly „naletět“ různým spekulantům. Mládež jak dívčí, tak chlapecká, byla ohrožena nedostatečným dozorem, a proto se muselo dbát na její dostatečnou mravní výchovu.³⁸⁷ Nedostatek dozoru mohl u chlapců vést ke kriminalitě, u dívek k prostituci. Ve snaze ochránit mládež před nebezpečími plynoucími z volného pohybu bez dohledu dospělého začaly vznikat spolky zřizující útulky pro učně a služebné.

³⁸⁵ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 100n.

³⁸⁶ Václav SCHUSTER, *Útulky pro učně*. Nákladem zem. výboru království Českého. Praha 1903, s. 5an.

³⁸⁷ ČÁDA, *Mravní výchova mládeže dorůstající*. Praha 1909, s. 6an.

Nejstarším útlukem tohoto typu byl Hospic Jednoty katolických tovaryšů v Praze, jenž poskytoval ubytování a nocleh na tři dny cestujícím tovaryšům. Členům spolku byl poskytován byt a byly pro ně pořádány odborné kurzy. Spolek především poskytoval krátkodobé přístřeší, a tím i určitou ochranu mravnosti těm, kteří o existenci hospice věděli a vyhledali jeho služby. Další útulky začaly vznikat až v 80. letech. Roku 1888 byl otevřen azyl Johanneum, dále existovaly v Praze dva útulky pro židovské učně.³⁸⁸

Útulky sloužící dívčí mládeži vznikly buď z iniciativy církve, nebo jednotlivců. Jmenujme alespoň Mariánský ústav v Praze, Útulnu pro služky milosrdných sester sv. Karla Boromejského a útulek spolku Záštitá.³⁸⁹

Cílem všech spolků byla ochrana mládeže, která přicházela do měst hledat práci. Útulky poskytovaly základní zaopatření – jídlo a nocleh. Některé (Johanneum a dívčí útulny) vyhledávaly svým svěřencům zaměstnavatele a pořádaly různé kurzy, které měly zlepšit jejich vědomosti. Záštitá navíc poskytovala ubytování ženám, které přišly o práci a ženám nemajícím ubytování, které se po nemoci vracely z nemocnice. Kromě dívek hledajících si práci se mohly na Záštitu obrátit i dívky navštěvující v Praze různé školy nebo kurzy. Záštitá sloužila tedy i jako dívčí internát. Jejím hlavním cílem bylo ochránit ženy před nebezpečím prostituce. O důležitosti takového zařízení svědčí statistické údaje. Roku 1905 poskytla Záštitá ochranu 102 služebným a 248 dívkám navštěvujícím různé školy, tzv. hostinskou síň navštívilo celkem 384 osob. Službu Záštity využilo celkem 734 žen. Služby Johannea využilo jen 222 chlapců.³⁹⁰ Nižší počet chlapců je způsoben rozdílností mezi chlapeckým a dívčím vzděláváním a vyhledáváním učebního nebo pracovního místa. Pomoc Johannea využili pouze ti, kteří neměli možnost sami si najít místo u mistra.

Kromě útluků pro učně a služebné vznikaly útulky určené pro osamělé ženy a dívky. Podmínkou pro přijetí byla mravnost, bezúhonnost a osamělost. Služby těchto azylů mohly využít svobodné pracující ženy a vdovy. Útulek jim poskytoval ubytování, hmotnou, mravní a náboženskou oporu.³⁹¹ Ženský azyl byl zřízen např. spolkem

³⁸⁸ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 75an.

³⁸⁹ Záštitá byla založena z iniciativy Marie Červinkové – Riegrové roku 1893. Téhož roku na podzim byla otevřena stejnojmenná útulna. *Hlas národa*, 13. 3. 1892, příloha. Cit. dle LENDEROVÁ - KOPIČKOVÁ - BUREŠOVÁ - MAUR (eds.), *Žena v českých zemích...*, s. 407.

³⁹⁰ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 75.

³⁹¹ Tamtéž, s. 76.

Dámský kruh (1892) nebo Družina blahoslavené Anežky České (1898).³⁹² Zřizování azylů pro svobodné ženy a vdovy svědčí o změně názoru na zabezpečení osamělých osob. Soustředění se na problematiku osamělých žen může být zdůvodněno i nárůstem počtu svobodných osob v populaci.³⁹³

Cílem všech útulků bylo nahradit svěřencům domov, přestože pobyt v útulku mohl trvat jen několik dní (toto se netýká azylů pro osamělé ženy a dívky). Díky existenci útulků určených pro mládež začala vznikat síť soukromých internátů, které poskytovaly nejen stravu a ubytování, ale i výchovu. Vznik těchto ústavů byl považován za pokrok v ochranné péči o mládež.³⁹⁴

4. 5. 2. 1. Besídky

Dalším typem útulku byly tzv. besídky, zřizované spolkem Družina blahoslavené Anežky České od roku 1894. Cílem spolku byla podpora křesťansko-katolické výchovy dívek od nejtělejšího věku až do dosažení úplné samostatnosti. Spolek doporučoval osiřelé a zanedbané dívky na výchovu do rodin, případně ústavům a spolkům. Sám zřizoval tzv. besídky určené pro dívčí odrostlejší mládež. Pobyt v besídce měla být docílena duchovní obnova. Činnost spolku svědčí o aktivizaci katolické církve proti sekularizující se společnosti. Z tohoto důvodu se činnost soustředila především na ženy, které nejvíce mohly ovlivnit výchovu dítěte v náboženském smyslu. Zároveň mladistvé dívky díky posílení víry a mravního vědomí měly lépe čelit mravní zkáze.

V Praze byly spolkem financovány tři besídky nacházející se při dívčích školách. Na rozdíl od útulků pro školní mládež byly besídky otevřeny pouze v neděli a ve svátek. Dívky návštěvou besídek měly získat poučení a zábavu. Pro účastnice besídek byly pořádány výlety, divadelní představení nebo mikulášské zábavy. Účastí v besídce měl být užitečně naplněn volný čas dívčí mládeže. Účelem besídek byla i ochrana chudých dívek před nebezpečími ukrývajícími se ve velkém městě. Spolek rovněž vydržoval azyl Malý domov určený pro opuštěné a osiřelé dívky. Dívky v tomto ústavu dostávaly stravu a byly zde ubytovány. Ty, co byly ve školním věku,

³⁹² Tamtéž.

³⁹³ FIALOVÁ, *Dějiny obyvatelstva...*, s. 162.

³⁹⁴ ČÁDA, *Mravní výchova...* Praha 1906.

navštěvovaly školu v blízkosti ústavu, ostatní dívky se učily ručním pracím.³⁹⁵ Z uvedeného vyplývá, že některé dobročinné spolky se nespécializovaly striktně na určitou věkovou skupinu. Svoji činností se snažily čelit problémům, které mohly jedince v životě potkat.

Besídka pro dívky spolku Družina blahoslavené Anežky České měla konfesionální charakter. Směly sem být přijaty pouze dívky katolického vyznání. Existovaly i besídky zaměřené na všechny dívky bez rozdílu vyznání. Takové besídky zřizoval Ženský klub a Ústřední spolek českých žen v Praze.³⁹⁶

O tom, že aktivní vyplnění volného času mládeže bylo považováno za důležitý prostředek ochrany, svědčí oběžník ministerstva obchodu ze dne 27. října 1900 č. 50 811, v němž byly živnostenské korporace upozorněny na důležitost zřizování besídek. Povinnost zřizovat besídky pro učně měla živnostenská společenstva nebo řemeslnické a kupecké spolky. Zároveň jim byla přislíbena finanční podpora na zřízení podobných útulků. Úkolem besídek bylo shromažďovat učně v době jejich volna (v neděli, o svátcích, po případě i večer) k společnému pobytu podléhajícímu dozoru, a doplňovat jejich společenskou a mravní výchovu. Důležité bylo zabavit učně po celou dobu, kdy se nacházeli mimo dozor mistra.³⁹⁷ Besídky pro učně byly zřizovány buď samostatně, nebo společně s azyly určenými pro dlouhodobější pobyt. Některé se nacházely v budovách pokračovacích škol.

O odezvě veřejnosti na výzvu ministerstva svědčí počet vzniklých besídek, např. roku 1910 jich existovalo více než 60. Během pobytu v besídce museli chovanci dodržovat domácí řád. Jak v dívčích, tak chlapeckých besídkách byla přísně kontrolována docházka. Při neomluvené absenci hrozilo vyloučení. Člena besídky bylo možné vyloučit za nevhodné chování a opakovanou neposlušnost.³⁹⁸ Pobyt v besídkách měl vést ke zlepšení zdravotního stavu mládeže a jejího chování. Tato zařízení měla doplňovat vznikající síť zaopatřovacích ústavů určených pro mládež v učňovském věku a chránit ji před špatnými vlivy ulice.

³⁹⁵ FOUSTKA, *Péče o dítě...* Praha s.d.; SECKÝ, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé ...* Praha 1905.

³⁹⁶ *Ročenka České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém.* Část první. První rok činnosti České zemské komise. Praha 1910, s. 28.

³⁹⁷ Václav SCHUSTER, *Útulky pro učně.* Praha 1903, s. 22.

³⁹⁸ Tamtéž.

4. 5. 3. Útulky pro zanedbané děti

V souvislosti se změnou chápání trestu a změnou postoje k trestání mladistvých bylo potřeba zajistit péči o děti, které byly přistiženy na ulici při páchání trestného činu.³⁹⁹ Původně byly takové děti rovnou vedeny do vazby na četnickou stanici, kde se rozhodlo o jejich dalším osudu. Pobyt ve vazbě přestal být považován za vhodný, protože ve společnosti dospělých vězňů se mohlo dítě nakazit špatným chováním. Stát ani zemská vláda otázku toho, kam umístit dítě v době zatčení neřešil. Řešili ji ale filantropové. Iniciativou pražské městské rady vznikla útulna určená pro přechodný pobyt zadržovaných dětí.

„Pražská městská útulna pro žebravé, toulavé děti nebo pro děti bez přístřeší“ byla založena roku 1903. Provoz útulny byl financován městem. Jejím cílem byl boj proti žebrotě v pražských ulicích. Šlo o pokus o zamezení nárůstu počtu dětí končících v polepšovnicích. Ústav měl sloužit jako dočasné místo pobytu pro děti, které byly zatčeny pro žebrotu, potulku nebo podomní obchod. Děti zde měly zůstat, dokud nebyly vydány rodičům nebo dokud o ně nebylo náležitě postaráno.

Úkolem ústavu bylo především zjistit veškeré podrobnosti o přivedeném dítěti – jeho vlastnosti, rodinné poměry a příčiny žebroty. Tím, že dítě nebylo ihned předáno rodičům, se měl v rodičích vzbudit strach o dítě. V dítěti měl pobyt v útulně vyvolat stesk po domově a uvědomění si nesprávného skutku. Do útulny mohly být přijímány děti do čtrnácti let života. Starší děti mohly být přijaty pouze výjimečně. Dolní věková hranice nebyla stanovena. Děti se do útulny dostávaly na příkaz policie, chudinského ústavu nebo městské věznice. Propustit dítě z péče bylo možné pouze na rozkaz uvedených úřadů. Při předání dítěte rodičům měl jim správce útulny domluvit a pohrozit možnými důsledky nedbalé výchovy, zároveň je měl poučit o zákonných možnostech trestu. Dítě mělo v útulně poznat lepší život, bylo vedeno k práci, čistotě a pořádku. Vychovatelé měli na něj působit tak, aby mu toulání a žebrotu zošklivili.⁴⁰⁰ Výchovou dětí byl pověřen manželský pár – František Röhlich a Anna Röhlichová.⁴⁰¹ Hlavním účelem útulny bylo studium jednotlivých případů, dále zde měly být nalezeny vhodné prostředky, které by pomohly změnit chyby ve výchově dítěte. Útulna měla funkci

³⁹⁹ K trestání mladistvých 2. kapitola práce s. 109.

⁴⁰⁰ *Městská útulna pro dítky žebravé, toulavé neb bez přístřeší*. Zpráva o činnosti za čas od 17. října 1903 do 21. prosince 1904. V Praze 1906, s. 8.

⁴⁰¹ Tamtéž, s. 10.

diagnostického zařízení, ve kterém se pátralo po příčinách stavu dítěte, a zároveň v něm byly hledány prostředky, jak tento stav zlepšit.

Čas dětí v útulně byl vyplněn různými aktivitami stanovenými denním řádem. Program se lišil podle věku a pohlaví. Malé děti mohly spát déle, ale starší vstávaly v létě v šest hodin, v zimě v půl sedmé. Děti musely ihned vstát, umýt se, učesat, obléci se a ustlat si postel. Na veškerou činnost měl u chlapců dohlížet opatrovník, u dívek opatrovnice. Děti musely vše zvládnout samy, vychovatelé jim měli jen radit, jak na to. Následovala modlitba. Po snídani byl prováděn úklid, očista oděvu a osobních věcí, dívky pomáhaly v domácnosti nebo pletly či háčkovaly. Dopolední program se skládal z psaní úkolů nebo čtení. Nevíme, zda k ústavu byla přidružena škola nebo zda děti byly vzdělávány samotným správcem. V poledne připravily dívky stůl k společnému obědu. Po obědě následoval úklid a volno. Odpoledne byly děti podobně zaměstnány jako dopoledne. Děti dlouhodoběji zadržené v útulku chodily pod dozorem na společnou procházku. Večeře byla opět společná. Děti byly ukládány k spánku v zimě v osm hodin, v létě v devět hodin. V neděli a ve svátek byl program doplněn o ranní návštěvu kostela. Při každé příležitosti měly být děti poučovány a měl v nich být „vzbuzován cit pro okolí.“ Nedostatek „citu“ byl považován za jeden z důsledků špatné výchovy, naopak jeho „probuzení“ mělo vést ke zlepšení chování.

Od 17. října 1903 do 31. prosince 1904 bylo do útulny dodáno 603 dětí – 438 chlapců a 165 dívek. Z toho 83 dětí příslušelo do Prahy, zbytek 520 do okolí Prahy. Většina dětí (377) měla oba rodiče, 97 bylo nemanželských, 17 sirotků, zbytek byli polosirotci. Děti mladších šesti let bylo přivedeno 74, ve věku šest až čtrnáct let 510, dětí starších čtrnácti let bylo 19. Jaké byly příčiny pro přivedení dětí do útulny? (viz tabulka 15)

Tabulka 15: Příčiny pro dodání do útulny⁴⁰²

Žebrota		Podomní obchod		Toulání		Bezdomovci		Zbloudily		Krádež		Jiné	
hoši	dívky	h.	d.	h.	d.	h.	d.	h.	d.	h.	d.	h.	d.
168	78	25	20	160	24	21	11	16	12	1	0	46	21
246		45		184		32		28		1		67	

⁴⁰² *Městská útulna...*, s. 18.

Většina dětí dodaných do útulny byla přistižena při žebvání nebo při potulce (celkem 291 dětí), 45 dětí provozovalo podomní obchod, 32 nemělo žádné přístřeší a 28 dětí uvedlo, že zabloudilo. V kolonce „jiné“ jsou zahrnuty děti, které byly v ústavu tzv. na zjištěnou nebo v prozatímní péči. Ve všech případech je vyšší počet zadržených chlapců než dívek. Největší rozdíl je v případě žebroty a potulky. Z uvedených činů byla pro dívky nejtýpější žebrota (78 případů). U chlapců je to rovněž žebrota – 168 případů, a toulání se – 160 případů. Vyšší počet zadržených chlapců pravděpodobně svědčí o tom, že rodiče posílali žebrot spíše chlapce než dívky. V případě toulání zřejmě souvisí vyšší počet chlapců s menším dozorem rodičů nad jejich výchovou, než tomu bylo u dívek, a rovněž s větší možností vzdálit se z domova.

Cílem ústavu bylo především odstranění žebroty z pražských ulic. Zdá se, že cíle bylo dosaženo, neboť do péče ústavu se dostávaly hlavně žebrové a toulavé děti. Nezodpovězenou zůstává otázka, zda pobytem dítěte v ústavu bylo dosaženo zamýšleného výsledku, tj. zda byl také výstrahou pro rodiče a zda se dále řídili varováními a přestali dítě nutit k žebrotě. Je spíše pravděpodobné, že se většinou tento efekt nedostavil.

Důležitou roli sehrál útulek v zprostředkování péče o bezprizorné děti. Vedení ústavu se snažilo je umístit za plat pěstounům do rodin, nebo do zaopatřovacího ústavu. Některým dětem bylo vyhledáno vhodné učební místo, jiné byly poslány postrkem domovské obci. O podobě náhradní péče se rozhodovalo podle osobnosti dítěte a na základě jeho vrozených a získaných dispozic. Rozhodnutí odborníků tak ovlivnilo podobu budoucího života dítěte a někdy i jeho další osud.

4. 6. Dohled státu nad soukromými ústavu

V Čechách existovala pestrá škála ústavů zabývajících se ochranou znevýhodněných dětí. Na činnost těchto ústavů dohlížely zemské úřady. Dozor probíhal prostřednictvím výročních zpráv informujících o provozu ústavu, počtu chovanců, finančních výdajích a zisku. Spolky zabývajících se převýchovou musely navíc zemi informovat o každém svém chovanci a zároveň sdělit, jaký život vedou děti propuštěné z jejich péče. Úřady věděly nejen o činnosti spolku, ale ze zpráv mohly znát i každého jednotlivce, jenž prošel péčí některého z existujících ústavů. Zároveň do ústavů, které získaly finanční subvenci od země, byly posílány kontroly, zda se získanými prostředky

je správně zacházeno. Zemský výbor poskytoval získané údaje k statistickému zpracování a zároveň posílal informace nadřízeným orgánům do Vídně.

Výroční zprávy většinou vycházely tiskem, a tak o provozu konkrétního ústavu byla informována i veřejnost. Ve zprávách bývali jmenovitě uváděni podporovatelé činnosti spolku, kdo a kolik daroval. Zprávy dobročinných ústavů mohly fungovat i jako prostředek sebe prezentace. Je zde většinou zdůrazňována užitečnost daného ústavu a jeho dobré výsledky. Prostřednictvím vydávání zpráv zřizovatel ústavu mohl získat i nové podporovatele.

Na provoz některých ústavů dohlížely i školské orgány – toto se týká především ústavů, kde probíhalo vyučování, nebo byly zřízeny v budově školy, tedy jeslí, opatroven, útulků pro školou povinnou mládež. Soukromé ústavy byly nejen pod kontrolou země, ale i pod kontrolou veřejnosti.

Výchova v soukromých i veřejných ústavech nebyla určena pro všechny opuštěné děti. Do jejich péče se většinou dostávaly děti považované za nemocné, tj. děti s opožděným vývojem, hůře se chovající, nebo děti nějakým způsobem ohrožené. Dobročinné a převýchovné ústavy nestačily svojí kapacitou pokrýt poptávku na umístění ohrožených dětí. Většina dětí zůstala mimo ústavní péči a byla odkázána na svoji domovskou obec a pomoc ze strany různých lidumilů. Za nevýhodu pěstounské péče a obecní péče o děti byl považován nedostatečný dohled, který vedl k tomu, že si obec mohla tímto způsobem vychovat budoucího zločince. Rovněž neexistoval žádný přehled o existujících podpůrných spolecích a jejich činnosti. Zlepšit dozor nad dětmi nacházejícími se v péči obce a sjednotit soukromé a veřejné snahy se podařilo až díky vzniku Zemské komise pro ochranu dětí a péče o mládež.

5. Pokusy o sjednocení a úpravu soukromé a veřejné péče o děti

V předchozích kapitolách jsme ukázali, že péče o ohrožené děti se uskutečňovala v dobročinných i státních zařízeních a byla realizována na různých úrovních, kde kritériem byl status dítěte, tedy zda se jednalo o sirotka, nalezenec, dítě z chudých poměrů či mladistvého delikventa. Péče byla v první řadě svěřena domovské obci, jíž bylo zákony uloženo postarat se o své domovské příslušníky v případě nouze. Forma péče závisela na množství finančních prostředků, jež mohla obec na péči vyčlenit, a rovněž na vůli obce pomoci. V mnoha případech se lze setkat se stížnostmi obcí na nákladnost chudinské péče a nedostatek prostředků. Obecní snahy v péči o potřebné doplňovaly dobročinné organizace, ty zaměřovaly svou pomoc na některé ohrožené skupiny obyvatel. Jejich činnost spočívala v poskytování podpory v nemoci nebo zajištění jídla, případně oblečení pro chudé děti a mládež. Jiná dobročinná uskupení zřizovala útulky pro potřebné obyvatele. V předvedeném množství cílových skupin a druhů poskytované pomoci docházelo z důvodů nedostatečné organizace k duplikaci poskytnuté podpory, proto se na konci 19. století objevují snahy o sjednocení organizace péče o znevýhodněné. Snahy o důslednější organizaci vycházely nejprve ze strany jednotlivců střetávajících se ve své praxi s problematikou ochranné péče o děti a mládež.

5. 1. Vznik sirotčích rad a jejich kompetence

Jedním z prvních pokusů o systematizaci péče o ohrožené a potřebné děti se setkáváme v případě tzv. sirotčích rad. Jejich vznik inicioval okresní soudce Franz Janisch ve Frýdlantu, ten začal v roce 1900 organizovat soukromou dobročinnost zřizováním spolků pro ochranu dětí a založil sirotčí radu podle německého vzoru.¹ Měla fungovat jako pomocný orgán poručenského soudu, tzn. jako orgán dozoru na péči o děti nacházející se v opatrování poručníků. Janischova činnost se stala inspirací pro zřizování podobných organizací, tj. sirotčích rad, i v dalších obcích. V letech 1900 – 1908 existovaly tyto orgány v 91 soudních okresech.² Vznik a nárůst počtu sirotčích rad pravděpodobně souvisí s nařízením ministerstva spravedlnosti týkajícího se ochrany

¹ K sirotčím radám např. Franz JANISCH, *Jugendfürsorge und Kinderschutz durch Gemeindewaisenräte und Schutzvereine*. B. Leipa 1905.

² Antonín TŮMA, *K otázce rozmnožení příjmu zemského fondu sirotčího*. Věstník poradního sboru českých okresů v království českém, roč. V, č. 1, Praha 1915, s. 12 – 16.

dětí. Toto nařízení vyšlo několikrát, poprvé roku 1893, podruhé 1899, a znovu roku 1901. V nařízení ze dne 11. května 1901 ministerstvo připomínalo předchozí normy nařizující spolupráci trestních a poručenských soudů ve věcech ochrany dětí proti špatnému zacházení a zpustlosti. Podle intencí ministerstva měly poručenské soudy spolupracovat ve svém obvodu se spolky zabývajícími se ochrannou dětí. Kde tyto spolky neexistovaly, měly být zřizovány.³ Jak vyplývá z opakovaného vydávání ministerského nařízení, závisela jeho realizace na jednotlivých soudcích, do jejichž kompetence spadaly i sirotčí záležitosti. Většina rad byla založena na výzvu některého ze soudců, ze strany okresu nebo obcí. V nařízení ministerstva nebylo definováno, jaká organizace má vzniknout a jaké mají být její kompetence. Podoba sirotčí rady závisela především na jejím zakladateli, ačkoliv vzorem při založení byla první rada vzniklá z Janischova podnětu. Sirotčí rady se lišily především svojí organizací, působností a počtem členů. V některých okresech byla rada pouhým poradním sborem okresního výboru, v jiných měla výkonnou moc k provádění dohledu, k poradám se soudem a k podávání informací soudu. Zároveň existovaly tři okresy, Jilemnice, Kralovice a Velvary, které se pokusily o kombinaci obou zmíněných principů.⁴

Počet členů v jednotlivých sirotčích radách kolísal mezi třemi až patnácti osobami. Jednalo se o činnost dobrovolnou, tj. neplacenou. Členy sirotčí rady byli většinou starosta města, sirotčí „otcové“,⁵ člen chudinské rady, zástupci místních škol, městem ustanovení školní lékaři, městský policejní komisař, farář a několik členek dobročinného spolku věnujícího se péči a ochraně potřebných dětí. Porady se konaly jednou za měsíc.⁶

Povinností sirotčí rady bylo vedení tzv. sirotčí knihy, což byl soupis všech sirotků a opuštěných dětí nacházejících se v dané obci, bez ohledu na jejich domovskou příslušnost. Kromě seznamu měla rada ke každému sirotkovi osobní složky, tzv. sirotčí list, jenž obsahoval všechny informace nejen o osobě sirotka a jeho chování, ale i o jeho rodičích, případně příbuzných. Do listu se zapisovaly i skutečnosti zjištěné při návštěvě pěstounské rodiny, případně další údaje.

³ Nařízení ministerstva spravedlnosti je otištěno v *Pedagogických rozhledech*, roč. 15/1902, s. 401.

⁴ DVORÁK, *Ochrana mládeže*. Praha 1908.

⁵ Sirotčí „otcové“ byli voleni obecním výborem na dobu působnosti výboru.

⁶ Knihovna Východočeského muzea. *Sirotčí řád král. komorního města Pardubic*. Pardubice 1909.

Jedním z úkolů sirotčí rady bylo vyhledávání způsobilých poručníků. Proto vedla seznamy manželů i jednotlivců, kteří byli ochotni vzít si do péče opuštěné nebo osiřelé dítě. Její povinností bylo zjistit veškeré podrobnosti o zájemcích o poručnickou funkci, tj. jejich majetkové poměry a chování. Zjištěné informace byly ověřovány návštěvou a kontrolou přímo v domácnosti zájemce. Rada měla dbát na to, aby bylo poručnictví svěřeno pouze zodpovědným a spolehlivým osobám. Podle jejich doporučení se měl dále řídit poručnický soud, se kterým úzce spolupracovala.

Sirotčí rada rovněž fungovala jako dozorčí orgán nad kvalitou poručenské péče, neboť se měla starat také o to, aby se z každého sirotka stal „řádný občan“. Pokud poručník neplnil své povinnosti, měla právo navrhnout soudu jeho sesazení.⁷ Měla právo zakročit i v případě, když rodiče své dítě zanedbávali.⁸ Tento úkol předpokládal spolupráci se školami, jíž měli zajistit učitelé, kteří byli členy sirotčí rady. Rada zároveň podávala návrhy na způsob zaopatření a výchovy jednotlivých ohrožených dětí nacházejících se v obvodu její činnosti. Do kompetence sirotčích rad patřila i péče o sirotky, kteří přesáhli věkovou hranici čtrnácti let. Rada měla na tyto děti dohlížet a postarat se, aby se dostaly do služeb k mravně bezúhonným lidem. Existence sirotčí rady měla zajistit kvalitní péči o osiřelé a opuštěné děti a měla vést i k určitému sjednocení soukromé a veřejné péče. Rada musela vědět o všech institucích nacházejících se v místě její působnosti a měla se snažit je využívat ve prospěch dětí.

Nevýhodou sirotčích rad byla jejich omezená kompetence. Svoji činnost většinou soustředily na obvod obce, kde vznikly, a jejich působnost se týkala pouze domovských příslušníků. Výjimečně vznikla sirotčí rada, která se zaměřila na celý soudní okres, a tím rozšířila své územní kompetence. Účinnost všech snah sirotčí rady byla vázána na spolupráci samosprávných orgánů a rovněž na kvalitu dopravní sítě v dané oblasti. Jejich zřizování nebylo povinné, a tak chyběl prvek spolupráce mezi jednotlivými obcemi. Efektivitu sirotčích rad omezovalo také to, že se jednalo o orgán s dobrovolnou účastí. Většina rad se soustředila pouze na pomoc soudům.⁹ Fungování sirotčí rady bylo rovněž limitováno finančními prostředky, jež si obec nebo sirotčí rada mohla dovolit vynaložit na péči o chudé děti.

⁷ § 254 občanského zákona z roku 1811.

⁸ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 131.

⁹ *Ročenka České zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království Českém*. Část druhá. Sebrané zprávy a doklady. Praha 1910, s. 17.

Novým podnětem pro zakládání sirotčích rad se stal zákon z roku 1901 o využití přebytků sirotčích pokladen, jenž inicioval založení Zemského sirotčího fondu a doporučení ze strany Zemského výboru o zřizování tzv. sirotčích komisí.

5. 2. Vznik Zemského sirotčího fondu

V 19. století vznikla v Čechách řada ústavů zabývajících se péčí o děti, ale jejich kapacita byla omezená. Většina chudých dětí končila v péči domovské obce, jež většinou z důvodu nedostatku finančních prostředků neplnila všechny své zákonné povinnosti.¹⁰ Ulehčit obcím a zlepšit péči o znevýhodněné děti měly Zemské sirotčí fondy, které začaly vznikat na základě zákona ze dne 3. června 1901 č. 62 ř. z., jenž stanovil, že Zemský fond má vzniknout z přebytků společných sirotčích pokladen. Tyto peníze měly být využity k zaopatření a výchově chudých sirotků, zanedbaných a opuštěných dětí. Děti měly být podporovány do dosažení osmnácti let. Přednost v udělení podpory měli mít sirotkové po vojenských osobách, které přišly o život ve vojenské službě.

Zřízení Zemského fondu bylo ponecháno zemskému zákonodárství.¹¹ Český zemský sirotčí fond byl založen na základě zákona ze dne 29. října 1902 č. 78 z. z., který stanovil pravidla pro využití přebytků sirotčích pokladen přidělených České zemi. Zemský fond měl za úkol „podporovat mravní, duševní i hospodářské povznesení dorostu řádnou výchovou, a tak preventivním způsobem zabránit upadání opuštěné a osiřelé mládeže do bídy a chudoby.“¹² Za sirotky byli zákonem považováni i polosirotci, tj. děti nemající jednoho z rodičů, a to pouze v tom případě, když zbylý rodič nebyl schopen dítěti poskytnout potřebnou výchovu a výživu.¹³ Vedle sirotků, opuštěných a zanedbaných dětí mohli být nákladem fondu zaopatření nalezcenci, kteří dosáhli normálního věku, podmínkou byla úplná opuštěnost. Financování péče se týkalo i dětí, jejichž otec byl na základě občanského zákoníku zbaven „moci otcovské“.¹⁴

¹⁰ DVOŘÁK, *Ochrana...*, s. 10.

¹¹ Zákon, ze dne 3. července 1901 č. 62 ř. z., jak upotřebeno být má částí správních přebytků hromadných pokladen sirotčích. Zákoník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené. Vídeň 1901, s. 199.

¹² DVOŘÁK, *Ochrana mládeže*. Praha 1908.

¹³ Zákon daný dne 29. října 1902 č. 78 z. z. pro království České, kterým stanoví se bližší předpisy, jak upotřebiti se má částí správních přebytků společných pokladen sirotčích, přidělených království Českému říšským zákonem ze dne 3. července 1901 č. 62 ř. z. Zákoník zemský království Českého, ročník 1902. Praha 1903, s. 141, §3.

¹⁴ Zákon daný dne 29. října 1902 č. 78 z. z., s. 142, §4.

Podpora z fondu se směla udílet pouze dětem domovskými příslušným do některé z obcí v Čechách.¹⁵

Zemský sirotčí fond byl ve správě Zemského výboru. Ten mohl rozhodovat o tom, komu podporu udělí a jak má vypadat péče o jím podporované dítě. Zdravé a „mravně zachovalé“ děti měly být svěřovány do pěstounských rodin za přiměřené ošetrovné vyměřené Zemským výborem. Pro výchovu nemocných dětí – chorých, slabomyslných, slepých, hluchoněmých a „mravně zpustlých“ – byly za vhodnější pokládány odborné ústavy.¹⁶ V případě nedostatku vhodných ústavů zákon ponechal zemským orgánům možnost zřizovat nové ústavy, vhodné pro péči o nemocné děti, případně bylo možné poskytnout peníze ze sirotčího fondu soukromému ústavu.¹⁷ Z nich vznikla při soukromém ústavu nadační místa určená pro přesný počet dětí. Více než vznik nových ústavů byly ve skutečnosti podporovány stávající ústavy. Působnost fondu byla uvedena do souvislosti s dosavadním vývojem veřejné a soukromé péče. Na účet tohoto fondu se dávaly děti do pěstounské péče nebo do příslušných ústavů. Z fondu byla rovněž přidělována podpora žákům odborných hospodářských, průmyslových i řemeslnických škol.¹⁸ Měsíční příspěvek byl různě vysoký, ale nezbavoval osoby, jež byly ze zákona povinné péči o dítě, tj. příbuzné nebo domovskou obec, jejich povinností vůči dítěti.

Na kvalitu péče mělo být dohlíženo. Původně zvažoval Zemský výbor spolupráci se zemským nalezincem, kde měla vzniknout speciální kancelář organizující péči o děti podporované Zemským sirotčím fondem. Nakonec nebyl tento plán uskutečněn, a to kvůli odlišným představám o podobě péče.¹⁹ Dozorem byly pověřeny okresní a obecní výbory. Jejich úkolem bylo účelné, stejnoměrné a spravedlivé udílení vychovávacích příspěvků dětem v celé zemi. Obecní úřady měly dbát na to, aby dětem podporovaným z prostředků zemského fondu bylo poskytnuto vhodné ubytování a výživa. Dále byly povinny podat oznámení o všech závažných okolnostech a změnách týkajících se ošetřování a výchovy dětí, jako např. úmrtí dítěte, vystoupení dítěte z péče pěstounů, přeložení dítěte k jiným pěstounům apod. Zemský výbor měl být ze strany obce informován o každém pohybu dítěte. O tom, že administrativa spojená s udílením

¹⁵ Zákon daný dne 29. října 1902 č. 78 z. z., s. 141, §2.

¹⁶ ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 125.

¹⁷ Zákon daný dne 29. října 1902 č. 78 z. z., s. 142n., §10

¹⁸ DVOŘÁK, *Ochrana mládeže*. Praha 1908.

¹⁹ Tamtéž.

podpory byla rozsáhlá, svědčí instrukce Zemského výboru ze dne 16. dubna 1904 č. 22 925, která okresním výborům doporučovala zřídit zvláštní pomocný orgán, tzv. sirotčí komise.²⁰ Jednalo se pouze o doporučenou instituci nikoliv povinnou, navíc v některých obcích v této době existovaly již sirotčí rady. V případě vzniku sirotčí komise by vznikl duplicitní orgán s podobnou činností. Proto tam, kde fungovala sirotčí rada, nevznikla žádná sirotčí komise. Někde místo komise uvedené v doporučení zemského výboru vznikla sirotčí rada. Některé okresy nepovažovaly za nutné zřídit orgán, který by sledoval všechny úkony spojené s péčí o opuštěné děti.²¹ Další nevýhodou sirotčích komisí bylo jejich úzké zaměření na děti podporované z prostředků Zemského fondu a nevyjasněnost jejich poslání a kompetencí. V dané instrukci Zemského výboru byla zdůrazněna nutnost spolupráce soukromé a veřejné sféry v oblasti ochrany dětí. V praxi byla tato spolupráce obtížná, především kvůli tomu, že většina samosprávných orgánů neměla přehled o všech existujících spolicích věnujících se ochraně dětí a mládeže.

5. 2. 1. Péče o děti podporované Zemským sirotčím fondem

V souvislosti se vznikem fondu byla vypracována statistika o chudých, osiřelých a zanedbaných dětech ve věku od šesti do čtrnácti let příslušejících do Čech. Takových dětí bylo v Čechách k roku 1902 celkem 27 000.²² Statistické údaje sloužily k přehledu o potřebných mladistvých individuích, statistiku můžeme považovat za další prvek v provádění kontroly nad obyvatelstvem. Žádosti o podporu dítěte ze Zemského sirotčího fondu se podávaly u obecního úřadu, který je postupoval okresnímu výboru. O tom, že úplně osiřelé dítě bude vychováváno nákladem sirotčího fondu, rozhodoval příslušný okresní soud, ten také vykonával vrchní dozor nad sirotky. U některých okresních soudů ještě počátkem dvacátého století chyběl soupis všech osiřelých dětí ve stáří do osmnácti let zdržujících se na jejich území,²³ a proto neexistoval žádný přehled o tom, které děti by na území těchto soudů měly být podporovány z příspěvků sirotčího fondu.

Udělená podpora z fondu nemusela pokrývat veškeré náklady spojené s péčí o dítě. Zbytek nákladů museli uhradit rodiče nebo příbuzní, případně domovská obec.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Tamtéž.

²² DVOŘÁK, *Úkoly komise zemské pro ochranu dětí*. Praha 1907.

²³ DVOŘÁK, *Jednotná organizace dozoru na nalezince...* Praha 1905.

Některé děti, především nalezení a opuštěné děti, byly podporovány celou potřebnou částkou. Pokud bylo dítě přijato do péče Zemského sirotčího fondu, byli mu vybráni noví pěstouni a muselo být svými dosavadními ošetřovateli předvedeno na obecní úřad obce, do níž příslušeli jeho noví náhradní rodiče.²⁴ Pro dítě, které dosud bylo domovskou obcí posíláno po střídě, mohla tato změna znamenat zlepšení péče. Podání žádosti o financování péče o dítě ze Zemského sirotčího fondu záviselo především na jednotlivých obcích, a tak se do péče fondu nedostaly všechny děti, které by to potřebovaly.

Péče o děti financovaná sirotčím fondem měla být svěřena pěstounům nebo speciálním ústavům. Zemský výbor se snažil, aby se dítě dostalo pouze do rukou dobrých pěstounů, proto vypracoval instrukci, která byla schválena dne 1. prosince 1909. Instrukce přesně stanovila podmínky, jež musí splňovat osoba chtějící se stát pěstounem dítěte podporovaného sirotčím fondem. Pěstouny se mohly stát osoby, které:

1. samy nepožívaly chudinské podpory;
2. netrpěly trvalou nebo nakažlivou chorobou;
3. byly „mravně zachovalé“;
4. měly stálé bydliště a přiměřený, zdravý byt pro umístění dítěte;
5. měly prostředky potřebné k vlastní obživě;
6. byly téhož náboženského vyznání jako dítě, které jim mělo být svěřeno;
7. nebyly příliš staré.²⁵

Dle uvedené instrukce smělo být svěřeno do péče pěstounů pouze jedno dítě. Pokud se jednalo o učeně, byli mistři zpravidla považováni za pěstouny.²⁶ Tato instrukce znamenala pokrok ve výběru pěstounů, protože se pěstouny dětí zaopatřených z prostředků fondu nesměli stát nemajetní lidé. Podmínka majetnosti pěstounů měla děti chránit. Do této doby sirotky získávaly většinou chudé osoby, které v přijetí dítěte do pěstounské péče viděly zdroj přivýdělku. Opuštěné dítě se většinou dostalo do prostředí, které ohrožovalo jeho zdraví a morálku. Nevýhodu nařízení lze spatřovat v tom, že se

²⁴ Edvard SRB, *Výchova dítek osiřelých, opuštěných a zanedbaných péčí zemského fondu sirotčího*. Zákon říšský ze dne 3. června 1901 č. 62 a zákon zemský ze dne 29. října 1902 č. 78 ve příčině upotřebení částí správních přebytků hromadných pokladen sirotčích s návodem ku provádění zákona zemského dle instrukce zemským výborem vydaným, Praha s. d.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Karel SVOBODA, *Sociální péče obecní*. Praha 1923.

týkalo pouze dětí podporovaných fondem. Otázkou zůstává, jak na nařízení reagovaly samosprávné orgány a zda podmínky pro přidělení dítěte do pěstounské péče byly respektovány.

Prostředky získané pro sirotčí fond měly být využívány k zaopatření co největšího počtu potřebných dětí (viz tabulka 16).

Tabulka 16: Náklady Zemského sirotčího fondu v letech 1906 – 1908

Rok	Počet dětí podporovaných sirotčím fondem	Celkové náklady na zaopatření
1. 7. 1906 – 1. 7. 1907	4 166	564 000 K. ²⁷
1. 7. 1907 – 1. 7. 1908	5 039	650 000 K. ²⁸
Celkové náklady od vydání od roku 1902 do konce roku 1913	11 939	7 826 986 K. ²⁹

Od 1. července 1906 do 1. července 1907 bylo fondem podporováno 4 166 (15,43%) dětí z 27 000 osiřelých dětí.³⁰ Následujícího roku to bylo o 873 dětí více tedy 5039 (18,66%). Podíl podporovaných dětí ze Zemského sirotčího fondu se postupně zvyšoval, přesto Zemský sirotčí fond nepostačoval na podporu všech potřebných dětí. Zákonem z roku 1901 bylo stanoveno, jakou částku má každá země monarchie získat. Celková částka určená pro Zemský sirotčí fond v Českých zemích, činila každoročně něco kolem 600 000 K. Náklady na péči o děti postupně narůstaly. Zatímco v letech 1906 – 1907 fond vystačil s částkou 564 000 K., v letech 1907 – 1908 činila tato částka 650 000 K., to znamená, že přesáhla 600 000 K., jež každoročně fond získával z přebytků sirotčích pokladen. Fond si přesáhnutí dotace mohl dovolit, protože finanční prostředky získával rovněž z úroků a různých darů.

Kromě peněz na zaopatření dětí poskytoval Zemský sirotčí fond peníze na léčení tuberkulózních a skrofulózních dětí. Zřizoval stipendia na odborných školách a poskytoval bezúročné půjčky na vybudování a zařízení budov odborných ústavů určených pro výchovu a péči o tělesně či duševně postižené děti.³¹ Zdá se, že podíly ze

²⁷ DVOŘÁK, *Úkoly komise zemské pro ochranu dětí*. Praha 1907.

²⁸ Týž, *Ochrana mládeže*. Praha 1908.

²⁹ Antonín TŮMA, *K otázce rozmnožení příjmu zemského fondu sirotčího*. Věstník poradního sboru českých okresů v království českém, roč. V, č. 1, Praha 1915, s. 12 – 16.

³⁰ DVOŘÁK, *Ochrana mládeže*. Praha 1908.

³¹ FOUSTKA, *Péče o dítě...*, s. 54.

společných sirotčích pokladen byly jediným vydatnějším finančním pramenem, který sloužil k ochranné péči o děti a mládež.

Nevýhodou zákona o financování péče o potřebné děti z přebytků společných sirotčích pokladen byla jeho dočasná působnost limitovaná rokem 1910, hlavně z tohoto důvodu se Zemskému výboru nepodařilo trvale zařadit sirotčí instituci do systému veřejného chudinství. Fond se tak nesoustředil na organizaci péče o děti, ale spíše na podporu potřebných. Další nevýhodou nařízení a instrukcí bylo to, že neudávaly povinnost zřizování sirotčích rad či okresních komisí. Některé okresy odmítly komisi či radu vytvořit s poukazem na to, že je v okrese málo sirotků podporovaných Zemským sirotčím fondem, proto není potřeba zřizovat zvláštní komise, které by dohlížely na péči o děti.³² Z tohoto důvodu se ne všechny potřebné děti nacházely pod dozorem a pěstouni díky tomu mohli svěřené dítě vychovávat, jak sami považovali za vhodné.

Pozitivní stránkou zákona bylo zlepšení financování péče o osiřelé děti, a také se díky němu dostalo více potřebných dětí do péče náhradní rodiny nebo ústavu. Hlavním přínosem zákona byl pokus o organizaci sociální péče o ohrožené děti a snaha poskytnout podporu co největšímu počtu dětí. Změnu v organizaci péče o sirotky, opuštěné a zanedbané děti přinesl až vznik České zemské komise.

5. 3. Vznik a úkoly Zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém

Ve druhé polovině 19. století začaly být organizovány kongresy zabývající se filantropickými otázkami. Cílem kongresů byla organizace filantropických snah a výměna informací o vývoji chudinské péče v jednotlivých zemích. První filantropický kongres se uskutečnil roku 1856 v Belgii. Jednal o prostředcích k zmírnění chudoby. Následovaly kongresy ve Frankfurtu nad Mohanem (1857), v Londýně (1862) a Paříži (1883). Právě pařížský kongres se poprvé zabýval otázkami ochrany dítěte.³³ První rakouský sjezd zabývající se způsoby ochrany dětství se konal ve Vídni ve dnech 18. – 20. března 1907. Na tento kongres mělo být posláno českou stranou zemské komité složené z odborníků. Schůze zástupců obou národností se konala v Praze dne 28. února 1907. Z tohoto jednání vzešlo užší komité, které mělo dvanáct členů, 6 českých a 6 německých. Národnostní rozpory nakonec vedly k založení dvou samostatných výborů,

³² ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 132.

³³ Dle ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže...*, s. 238n.

a to České sekce zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež a Deutsche Sektion der Landeskommision für Kinderschutz und Jugendfürsorge. Účastníci vídeňského kongresu se navzájem informovali o vývoji péče o dítě a její problematice v jednotlivých zemích monarchie. Za úspěch lze považovat to, že vláda iniciovala zřízení ústředního poradního sboru pro péči o mládež ve Vídni (*Zentralstelle für Kinderschutz und Jugendfürsorge in Wien*) a že při jednotlivých zemských školních radách vznikly Zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež, jež měly fungovat jako poradní orgány všech institucí věnujících se ochranné péči. V Čechách po skončení kongresu fungovaly obě sekce jako dobrovolná sdružení,³⁴ která se roku 1908 přeměnila ve dva nové spolky s celozemskou působností, a to v Českou zemskou komisi pro ochranu dítek a péči o mládež a její německou verzi – Deutsche Kommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge in Böhmen.

V roce 1908 se sešla ustavující valná hromada České zemské komise. Předsedou spolku byl zvolen hrabě František Thun.³⁵ Stanovy byly schváleny výnosem místodržitelství dne 16. května 1908 pod č. 106 853. Podle stanov bylo cílem České zemské komise „soustavně organizovat a provádět péči o mládež v království Českém.“³⁶ Komise měla sjednotit a organizovat činnost všech českých spolků a jednotlivců zabývajících se podporou a ochranou mládeže. Dále musela vést ústřední evidenci o dětech potřebujících pomoc a ochranu a evidenci všech ústavů a spolků působících v oboru. Jejím úkolem bylo studovat všechny jevy a nedostatky, které provázejí fyzický, intelektuální a mravní vývoj mládeže a dále měla informovat veřejnost o způsobech péče o mládež a o existujících institucích. Sami členové komise se účastnili praktického provádění péče o mládež, zejména v těch oborech, které nejnaléhavěji potřebovaly řešení, a měli vhodnými prostředky působit tak, aby byla docílena reforma veřejné péče o děti a mládež.³⁷ Jedním z nejdůležitějších úkolů komise bylo zpřehlednit dosavadní síť dobročinných spolků a ústavů.

Obě Zemské komise, jež vznikly na území Čech, měly ve stanovách zakotvenu zásadu, že se výhradně soustředí na dobročinnou činnost a nebudou zasahovat do

³⁴ *Ročenka České zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království Českém. Část první.*

První rok činnosti České zemské komise. b. d., s. 4an.

³⁵ František Antonín hrabě THUN-HOHENSTEIN (1847 – 1916), šlechtic a politik. V letech 1889 – 1896 působil jako český místodržitel, znovu pak v letech 1911 – 1915.

³⁶ Ladislav HAŠKOVEC, *Ochrana mládeže*. Věnováno „České zemské komisi pro ochranu dítek a péči o mládež v království českém“. Lidové rozpravy lékařské č. 86. Praha 1909, s. 31.

³⁷ HAŠKOVEC, *Ochrana mládeže...*, s. 31.

národnostních a politických rozepří.³⁸ Toto pravidlo nebylo dodržováno, protože se komise soustředily na podporu českých nebo německých dobročinných snah.

V počátcích České zemské komise panovala obava, že ji ostatní dobročinné spolky existující na území české země budou považovat za konkurenční spolek. Proto bylo ve zprávách komise zdůrazňováno, že se nejedná o konkurenci, ale že chce spolupracovat s těmito spolky a bude jim poskytovat podporu. Cílem České zemské komise bylo pod sebou soustředit všechny existující spolky zabývající se ochranou dětí, přičemž těmto spolkům zaručovala autonomii. Komise měla být pojítkem mezi soukromou dobročinností a veřejnou zemskou a státní chudinskou péčí. Kromě toho Zemská komise disponovala vlastními finančními prostředky získanými z členských příspěvků, darů a z pořádání dobročinných a společenských akcí. Z těchto peněz podporovala péči o děti, které nezískaly příspěvek ze Zemského sirotčího fondu, nebo hradila péči o děti, které sama přijala do své ochrany, rovněž podporovala intenzivnější a vydatnější soukromou dobročinnost a vznik nových spolků, a také sháněla potřebné prostředky k provádění humanitní péče. Úkolem komise bylo rovněž pořádání kurzů pro veřejnost a vzdělávacích kurzů pro vychovatelky a ošetřovatelky dětí. Jejím záměrem bylo zlepšit péči o dítě jak v rodině, tak mimo ni. Na Českou zemskou komisi pro ochranu dětí a péči o mládež se částečně přenesly i úkoly spojené s přerozdělováním peněz ze sirotčího fondu, což vedlo k zlepšení organizace péče o děti, a také k zdokonalení kontroly.

Kromě podpory existujících soukromých nebo veřejných ústavů a spolků mohla Zemská komise zakládat vlastní ústavy.³⁹ Např. financovala založení vychovatelny v Hradci Králové (1910) a v Jilemnici (1912). Roku 1912 otevřela Ústřední dětský chorobinec v Praze zaměřený na nevléčitelně nemocné děti. Rovněž zřídila v Praze domov pro učně (1911).⁴⁰

³⁸ DVOŘÁK, *Úkoly komise zemské pro ochranu dětí*. Praha 1907.

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ SECKÝ, *Sirotčinec anebo rodina?*, s. 22an.; Josef M. BAERNREITHER, *Gutachten, Berichten und Materialien zu den Verhandlungsgegenständen des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Salzburg, 1913*. Schriften des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Salzburg. Band I. Wien 1913, s. 48an.

Česká zemská komise podporovala vznik Okresních komisí péče o děti a mládež. Tyto komise vznikaly na základě doporučení Zemského výboru z roku 1909 a jedním z jejich úkolů byla evidence sirotků a opuštěných dětí potřebujících podporu ze Zemského sirotčího fondu.⁴¹ Okresní komise byly pobočnými spolky Zemské komise a sloužily jako její prodloužená ruka. V některých okresech převzaly i funkci sirotčích pokladen. Okresní komise měly stejné úkoly jako Zemská komise pro ochranu dětí a péči o mládež. Cílem okresních komisí bylo odstranění roztříštěnosti, nepřehlednosti a nehospodárnosti sociální péče o mládež. Měly evidovat všechny dobročinné organizace nacházející se na území okresu, spolupracovat s nimi nebo doporučovat jim děti do péče. Jak jsme ukázali, kromě okresních komisí vznikaly sirotčí rady. Na rozdíl od okresních komisí byla jejich kompetence většinou omezena na spolupráci se soudem. V některých oblastech existovaly tyto dva spolky vedle sebe a vzájemně spolupracovaly.

V roce 1910 díky podpoře Zemské komise působilo v Čechách 44 českých Okresních komisí pro péči o mládež,⁴² o rok později jich existovalo již 77.⁴³ Nárůst počtu Okresních komisí svědčí o tom, že činnost Zemské komise byla považována za potřebnou a byla pozitivně reflektována i samosprávnými orgány. Zemská komise se tímto stala jedním z nástrojů, s jejichž pomocí docházelo k realizaci existujících zákonů a nařízení. Jedním z důvodů pro podporu vzniku dalších okresních komisí byl i výnos prezidia vrchního zemského soudu ze dne 22. 7. 1910 č. 15 316, jenž umožňoval svěřit okresním komisím funkci tzv. hromadných poručníků.⁴⁴ Jednalo se o honorované poručníky z povolání. Na základě výnosu si komise mohla vybírat osoby, kterým svěřila

⁴¹ Jednalo se o opětovné zopakování nařízení z roku 1904. Změněn byl jen název organizace, která měla vzniknout. *Ročenka České zemské komise...* Část první, s. 16.

⁴² HOFFMANNOVÁ, *K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách*. SAP 32, 2/ 1982, s. 429. Jednalo se např. o tato města Bělá pod Bezdězem, Blatná, Brandýs nad Labem, Mladá Boleslav, Čáslav, Dvůr Králové, Holice, Hořice, Horažďovice, Jindřichův Hradec, Chotěboř, Chrudim, Jilemnice, Kamenice nad Lipou, Kaplice, Klatovy, Kostelec nad Černými lesy, Kouřim, Dolní Kralovice, Libochovice, Lomnice nad Popelkou, Mělník, Milevskou, Mirovice, Nymburk, Opočno, Pardubice, Pelhřimov, Písek, Přeštice, Příbram, Rakovník, Roudnice, Sedlec, Skuteč, Smíchov, Strakonice, Třeboň, Turnov, Unhošť, Velvary, Vlašim, Votice, Zbraslav a Žižkov. Cit. dle *Ročenka české zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království českém*. část IV., Druhý rok činnosti zemské komise, Praha 1911.

⁴³ *Výroční zpráva České zemské komise pro ochranu mládeže v Čechách za rok 1918*. Přehled desetileté činnosti České zemské komise. Praha 1918, s. 39.

⁴⁴ Výnos prezidia vrchního zemského soudu v Království českém ze dne 22. 7. 1910 č. 15 316 – 2; K zřízení hromadných poručenstev dala zákonný podklad až první novela k občanskému zákoníku z roku 1914. Dle HOFFMANNOVÁ, s. 419 – 443

poručenství nad určitým dítětem. Dalším cílem Okresních komisí bylo vytvoření sítě spolehlivých poručníků z řad učitelů, úředníků apod.

Kompetence Okresních komisí a Zemské komise byly vyjasněné. Okresní komise pro péči o děti a mládež se soustředily na organizaci péče v okrese, v němž vznikly. Zemská komise se soustředila na budování nových zemských ústavů, organizaci péče a studium patologických jevů, své vědomosti pak prostřednictvím přednášek a odborných studií předávala ostatním podřízeným organizacím a veřejnosti.

Česká zemská komise se stala důležitým organizačním prvkem sociální péče o mládež. Jejím úkolem bylo především zprostředkování vhodné péče pro konkrétní dítě. Při komisi vznikly tři pracovní odbory. První odbor byl zaměřen na organizační práci, druhý na hospodaření s finančními prostředky a třetí se věnoval tzv. pozitivní péči o mládež. Tento poslední odbor se zaměřil na otázky pedagogické, sociální, lékařské a právní. Díky tomu, že v něm působili odborníci z oblasti lékařství, psychologie a právní experti přinesl řadu novinek do ochranné péče o děti. Zaměřil svoji pozornost i na lepší organizaci péče o chudé rodičky a šestinedělky,⁴⁵ např. roku 1910 založila komise v Praze útulek pro rodičky.⁴⁶ Péčí Zemské komise začaly vznikat i tzv. rodinné kolonie určené pro výchovu sirotků a opuštěných dětí. Fungováním sirotčích komisí se zemským úřadům podařilo ustavit orgán, s jehož pomocí mohly nejen účinněji uplatňovat nařízení v péči o potřebné, ale také získaly přehled nad organizacemi zabývajícími se touto činností a mohly zasahovat do jejich kompetencí pomocí správně vedené legislativy.

5. 3. 1. Organizace péče o sirotky – vznik rodinných kolonií

Vznik rodinných kolonií souvisí s důležitostí, která byla připisována rodinné výchově. Nemyslíme si, že by se jednalo o posun v názoru na výchovu osiřelých a opuštěných dětí, protože nutnost individuální výchovy v menších skupinách zdůrazňovali již osvícenští pedagogové. Jejich idea byla naplněna až díky moderní pedagogice a vzniku takových společenských a ekonomických podmínek, jež umožnily tyto myšlenky realizovat.

Ústav v očích filantropů byl určen především pro léčbu nemocných dětí a nedokázal zdravé dítě připravit na budoucí život. Fyzicky a psychicky zdravé děti měly

⁴⁵ *Ročenka České zemské komise...* Část první, s. 32an.

⁴⁶ *Výroční zpráva České zemské komise pro ochranu mládeže v Čechách za rok 1918*, s. 38.

být dávány spíše do pěstounské péče než do péče ústavů. Vyhledávání vhodných pěstounů pro osiřelé a opuštěné děti bylo obtížné, proto bylo stále uvažováno o vzniku jiné alternativy péče o tyto děti. Alternativou se staly tzv. rodinné kolonie, jež měly nahrazovat pěstounskou výchovu v rodinách. Byly považovány za určitý střed mezi rodinnou a ústavní péčí. Jako rodinná kolonie byla většinou označena určitá nepřilíh rozsáhlá oblast, skládající se z několika osad. Sem byly posílány děti. Zde byly rozděleny do skupin čítajících deset až patnáct členů a přidělovány jednotlivým rodinám k výchově.⁴⁷ Rodinné kolonie můžeme pokládat za předchůdce dnešních SOS vesniček, ačkoli zde ještě nepůsobili školení pěstouni.

Podmínkou pro založení kolonie bylo, aby byl v místě učitel nebo jiná důvěryhodná osoba, která by byla schopna a ochotna kolonii spravovat a aby škola, již děti z kolonie navštěvovaly, nebyla příliš přeplněna. Kolonie se měla nacházet blízko Prahy. Důležitá byla dobrá dopravní dostupnost. V obci, kde mohla být zřízena, měl být dostatek ochotných rodin, jež byly schopny se dětí ujmout a zajistit jim výchovu. Musel zde působit lékař, který nad dětmi převzal zdravotní dozor.⁴⁸ Sledováním kvality péče v rodinné kolonii býval pověřen spolehlivý občan požívající všeobecné důvěry, většinou se jednalo o osoby z řad učitelstva.⁴⁹

Chovanci kolonií se mohly stát pouze ty děti, které netrpěly žádnou vadou, jež by vyžadovala ústavní péči. Rozdíl mezi dětmi umístovanými do rodinné péče u pěstounů a dětmi dávanými k pěstounům v kolonii spočíval především v tom, že do rodin v koloniích se dostávaly děti, které vyžadovaly zvláštní péči. Jednalo se většinou o děti osiřelé a zanedbané. Zvláštní péče spočívala především v pedagogickém a lékařském dozoru.

Výhodou kolonií byl neustálý dozor na výchovu a péči o dítě. Děti byly během pobytu v kolonii sledovány a bylo vyhodnocováno jejich chování a zdravotní stav. Rodinné kolonie měly především úkol diagnostický, zde mělo být zjištěno, jaký způsob výchovy je pro dítě nejvhodnější, zda rodinný nebo ústavní.⁵⁰

Péče o děti v koloniích trvala zpravidla do jejich čtrnáctého roku života. Správce kolonie se musel snažit najít chovancům, kteří dosáhli čtrnácti let, učednické nebo jiné

⁴⁷ DVOŘÁK, *Ochrana mládeže*. Praha 1908.

⁴⁸ *Ročenka české zemské komise... Část IV. Druhý rok činnosti zemské komise*, Praha 1911.

⁴⁹ SECKÝ, *Sirotčinec anebo rodina?* Praha 1926.

⁵⁰ *Ročenka České zemské komise... Část první*, s. 40.

místo, jež by vyhovovalo jejich schopnostem a vlohám. Správce měl vykonávat nad bývalými chovanci dozor a nadále s nimi udržovat kontakt, a to tak dlouho, dokud se chovanci nevyučili řemeslu, nejdéle však do osmnácti let.

První dětská kolonie byla Zemskou komisí založena v roce 1909 v Uhříněvsi. Roku 1910 byly zřízeny kolonie v Čisté u Bělé pod Bezdězem, v Jílovém, v Lysé nad Labem a v Kamenici nad Lipou, roku 1911 v Postupicích u Benešova, roku 1912 vznikla kolonie v Klikově u Třeboně, v Lítni u Berouna a kolonie určená pro epileptické a tuberkulózní děti v Ústí nad Orlicí.⁵¹ Koncem roku 1914 vychovávala Česká zemská komise v rodinných koloniích celkem 83 dětí. Další rozvoj kolonií přerušila první světová válka, která ztížila umístování dětí do pěstounských rodin. Myšlenka rodinných kolonií nebyla opuštěna, neboť se s jejich vznikem a setkáváme i v poválečné době.⁵²

Vznik České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež vedl k lepší organizaci chudinské péče o děti a díky organizování kurzů pro rodiče i k zlepšení péče. Výhodou Zemské komise bylo, že v ní působili zástupci veřejných úřadů (místodržitelství, Zemského výboru, Zemské školní rady, Vrchního zemského soudu, konzistoře, prokuratury, nalezince aj.). Tím si komise zajistila podporu ze strany zemských úřadů. Podařilo se jí také vzbudit zájem veřejnosti o sociální péči o děti a mládež. Činnost komise vyústila v určité sjednocení českých filantropických snah směřujících jak k dítěti, tak k jeho matce. Cílem bylo zlepšení zdravotního a mravního stavu populace za pomoci vědomostí získaných z rozvíjejících se vědeckých oborů, jakými byla psychologie, antropologie nebo speciální pedagogika. O tom, že se jednalo o nepostradatelnou instituci, svědčí její fungování za první světové války a následná kontinuita i v době první republiky, kdy se stala podkladem pro organizaci sociální péče o děti a mládež.⁵³

Za nedostatek můžeme pokládat zaměření České zemské komise pouze na české jazykové prostředí. Jak jsme již zmínili, existovala i německá varianta této komise. Je možné konstatovat, že její činnost byla shodná s činností České zemské komise. Německá komise zakládala rovněž své poboční spolky a snažila se o sjednocení soukromých a veřejných dobročinných snah. V oblastech, kde žily vedle sebe obě

⁵¹ SECKÝ, *Sírotčinec anebo rodina?* Praha 1926.

⁵² Roku 1923 existovalo v Čechách již 15 rodinných kolonií, z toho bylo 12 určeno pro zdravé děti. Dle SECKÝ, *Sírotčinec anebo rodina?* Praha 1926.

⁵³ K tomu HOFFMANNOVÁ, s. 419 – 443.

národnosti, přičemž jedna tvořila minoritu, někdy docházelo ke sporům, protože za ohrožení pro budoucí generaci bylo považováno i „odnárodnění.“ I přes tyto neshody můžeme obě zemské komise považovat za jednotící prvek péče o znevýhodněné a za předchůdce státem organizované péče o děti a mládež.

6. Závěr

Zkoumání dějin dětství patří mezi témata, která se v historiografii postupně dostávají do popředí zájmu badatelů. V této práci jsme se zaměřili na vývoj ochrany dítěte od jeho nejranějšího věku až po adolescenci. Sledovali jsme období od 18. do konce 19. století, kdy ochrana dětství prodělala změny jak v nahlížení na dítě, tak v nahlížení na ohrožující jevy, jež mohly dětství provázet. Tyto změny souvisely s ekonomickým a průmyslovým rozvojem a s transformací společnosti, ke které docházelo pod vlivem rostoucí industrializace a urbanizace. Reakce na tento rozvoj s sebou přinesla vznik dělnického, ženského a filantropického hnutí. Na vývoji pojmu ohrožení jsme se snažili ukázat, jakým způsobem se společnost postupně vymezovala vůči dětem, které neměly žádnou rodinu nebo jimž rodina nemohla zajistit dostatečnou péči a výchovu.

Jednou z reforem osvěcenského absolutismu bylo zavedení povinné školní docházky a požadavek, aby všechny děti povinně získaly základní vzdělání. Tento aspekt se projevil v ochranných snahách státu a posléze i společnosti. Součástí ochrany dítěte se stává jeho vyjmutí z ohrožujícího prostředí, tzn. z nevhodné společnosti nebo nefungující rodiny, a jeho následné umístění do specializovaného zařízení. Sledovali jsme postupný vznik a vývoj těchto zařízení a výchovný proces, který v nich byl aplikován. Na soustavě pravidel a přesně stanovených úkonů, jež bylo nutné dodržovat, jsme sledovali, jak se v přístupu k těmto dětem projevovaly snahy o jejich kontrolu a disciplinaci. Disciplinační kroky měly vést k tomu, aby se z dítěte stal rovnoprávný člen společnosti, respektující její normy. Prostředky vynaložené na výchovu ohrožených dětí se měly státu a společnosti vrátit v době jejich dospělosti tím, že se z dítěte stane samostatný jedinec a že nebude díky tomu potřebovat žádnou další podporu. Dalším aspektem, který stát sledoval, byla prospěšnost převychovaného jedince vůči společnosti.

Abychom mohli dostát uvedeným cílům, bylo nejprve nutné vymezit pojem dětství a na názorech dobových teoretiků, slovníkových hesel a článků ze zákonů ukázat, jak se měnila jeho délka, a koho bylo možné ještě považovat za dítě. Ve snaze lépe vymezit pojem dětství, bylo nutné ukázat jeho různé podoby, jak bylo dítě vnímáno společností, jak vypadala péče o dítě v době jeho narození a následná výchova. Na příkladu prací osvěcenských pedagogů a teoretiků bylo předvedeno, jak měla vypadat

konformní rodinná výchova. Zároveň bylo představeno, jak probíhala výchova ve škole a výchova v nově vznikajících institucích (opatrovny, jesle, ústavy). Na příkladu vzniku jeslí a opatroven byla ukázána vzrůstající potřeba o doplnění rodinné výchovy.

Pouze na takovýchto základech jsme mohli dále ukázat, jak bylo definováno ohrožení, a co bylo možné považovat za prvky disciplinace. Snažili jsme se vymezit pojem disciplinace na základě existujících historických a filozofických prací. Aby bylo možné nějaké chování měnit pomocí přesně stanovených norem, které zahrnuje pojem disciplinace, bylo také nutné vymezit chování, které společnost a doboví teoretici považovali za ohrožující. Toto chování postupně vymezoval nejprve nový obor státovědy – zdravotní policie, následně na ni navázal nový vědní obor sociologie a speciálněji sociální patologie. Na základě prací teoretiků zdravotní policie jsme představili jednotlivé jevy, které byly považovány za dětství ohrožující. Zároveň jsme ukázali kroky, jimiž stát nebo společnost proti těmto jevům bojovaly. Nařízení začínají postupně zasahovat do práv rodičů nebo zaměstnavatelů.

Na počátku 19. století se rodí koncept delikventního dětství. Delikvence se netýká pouze opuštěných dětí, ale i dětí vyrostlých v rodině. Ochrana dítěte se měla soustředit nejen na zdravotní stav dítěte, ale i na jeho mravní a intelektuální vývoj, a tedy i na prostředí, v němž vyrůstalo.¹ Snahy o ochranu dětství souvisí s úsilím společnosti čelit nárůstu počtu chudých. Předpokládalo se, že člověk, který se dovede o sebe postarat, dokáže sám čelit chudobě a ohrožujícím jevům ji doprovázejícím. Těm bylo možné podle dobových názorů čelit správnou výchovou nové generace tak, aby byla silná nejen „tělem, duchem, ale i srdcem.“² Ochrana dítěte v sobě zahrnovala preventivní i represivní prvky. Represe spočívala v zakročení vůči rodičům, příbuzným, případně poručníkovi nebo delikventnímu dítěti.

V našem úsilí o zpracování tématu ohroženého dětství jsme se mohli opřít o existující práce zabývající se společensky nežádoucími jevy. Zpracovány jsou zásahy proti tulákům a žebrákům, dále problematika prostituce a chudoby, víme i, jak se vyvíjely instituce trestu a vězení. K našemu tématu se nejvíce blížilo zpracování problematiky svobodných matek a nemanželských dětí. Snažili jsme se výklad těchto jevů vztáhnout k vymezenému pojmu dětství a vzhledem k němu určit další patologické

¹ Cit. dle *Enzyklopädisches Handbuch des Kinderschutzes und der Jugendfürsorge*. Leipzig 1910, s. 325n.

² ENGLIŠ, *Chudinství...*, s. 94.

a ohrožující jevy, které jsou pro dané období lidského života specifické. V některých případech jsme museli pro označení specifických společenských fenoménů použít pojmy vymezené současnými vědami o člověku, neboť v naší sledované době nebyly ještě definovány, ale jejich typické projevy odpovídaly současným definicím.

Specifika ochranné péče o děti jsme se snažili představit na vzniku specializovaných ústavů. Prvním typem specializovaného ústavu zaměřeného na péči o matky a děti byla Zemská porodnice a nalezinec v Praze. Ukázali jsme důvody založení tohoto ústavu. V popisu fungování a podoby péče jsme se soustředili na nalezinec. Ze skutečností zjištěných při výzkumu vyplývá, že sociální postavení matky nebylo možné od jejího dítěte oddělit, přestože se správa nalezince snažila suplovat její roli. Mezi nalezence se dostávaly děti narozené v porodnici svobodným matkám, dále děti, které měly rodiče, ale kteří se o ně nedokázali postarat. Panovník a osvícenští teoretici sledovali ve vzniku nalezince preventivní úlohu této instituce proti abortivním praktikám a infanticidii, jednalo se o činy, jež mohla na svém dítěti spáchat matka. Využití služeb nalezince znamenalo pro matku podrobit se podmínkám stanoveným jeho zakladateli. Aby matka docílila přijetí dítěte do péče ústavu zdarma, musela porodit v porodnici, poskytnout své tělo studijním účelům a nějakou dobu v nalezinci působit jako kojná. Popsali jsme i situace, kdy matky volily i jiné strategie pro přijetí svého dítěte, neboť se snažily porodit dítě mimo ústav a až následně se pokoušely docílit jeho přijetí do péče. Ne všechny svobodné matky se smířily s tím, že se musí po porodu vzdát svého dítěte, rodily doma nebo braly děti po porodu s sebou domů a snažily se o ně postarat. Až při neúspěchu se obracely na správu nalezince a žádaly o přijetí dítěte. To, že se matky snažily pravidla ústavu obejít, svědčí o skutečnosti, že se zdráhaly podřídit stanoveným podmínkám. V ústavu tohoto typu probíhala ze strany zaměstnanců disciplinace osob, které se podrobily jejich péči.

V nalezinci šlo v první řadě o udržení dítěte naživu, proto jsme detailně popsali vývoj nalezenecké péče, hledání náhradních rodičů, zajištění dozoru nad dítětem nacházejícím se u pěstounské rodiny. Snahou správy nalezince bylo posílat děti na venkov, protože se předpokládalo, že venkov je pro dětský organizmus zdravější než městské prostředí. Zahrnuli jsme i změny v nalezenecké péči a důvody, proč k nim došlo. Zmínili jsme i negativa nalezenecké péče – vysoká úmrtnost dětí, nedostatek pěstounů a dozoru nad dětmi – a to, jak se je snažila správa ústavu řešit.

Nalezinec postupně rozšiřoval své služby – vznikl při něm očkovací ústav, ústav pro zprostředkování kojných a počátkem 20. století právní oddělení, jež poskytovalo rady svobodným matkám a snažilo se získat alimenty pro děti, které prošly nalezeneckou péčí. Tato poslední praxe svědčí o skutečnosti, že začal být uplatňován občanský zákoník z roku 1811, v němž bylo stanoveno právo dítěte na oba rodiče. Nalezenecká péče toto právo odjímal, protože po otcích se až do vzniku právního oddělení nepátralo. Fungování právního oddělení mělo vést k vytvoření takových podmínek ve společnosti, které by vedly k legitimizaci nemanželských dětí, a tedy i ke snížení jejich počtu v populaci.

Přes veškeré snahy o péči a zaopatření dítěte jsme se při popisu praktik spojených s chodem ústavu setkali i se stinnou stránkou, kterou byl především způsob dopravy dětí po skončení nalezenecké péče do domovských obcí. Zvolený způsob přepravy (postrk) dětí měl negativní dopad na jejich vnímání zbytkem společnosti a také na jejich psychiku. Navíc většina domovských obcí byla přinucena nalezence přijmout do své péče, což se odrazilo na způsobu dalšího zaopatření těchto dětí. Negativní dopad takovéto výchovy byl dáván za vinu nalezinci a nemanželskému původu dítěte. V této souvislosti byla zmíněna i problematika přepravy dětí z vídeňského nalezince do Prahy. Pozitivem institutu nalezenecké péče bylo ponechání nemocných dětí v ústavu a jejich léčba. Díky umožnění studia dětských nemocí postupně v Čechách vznikl lékařský obor pediatrie.

Ke specializovaným ústavům nového typu patřil i chorobinec, jenž byl určen pro nevyлéčitelně nemocné. Tento ústav jsme zmínili, protože do něj byly přijímány děti, jež se narodily v Zemské porodnici a byly tělesně nebo duševně postižené. Ukázali jsme, jakým způsobem zde probíhala péče o děti, a že i tyto děti byly vzdělávány, neboť existovala naděje na zlepšení jejich zdravotního stavu. Ústavem jsme se zabývali pouze okrajově, a to v souvislosti se sledovaným tématem. Domníváme se, že péče o postižené děti by si zasloužila samostatné zpracování.

Dalším typem ústavů, jež sloužily k ochranným účelům, byly sirotčince. Vymezili jsme, jaké děti se dostávaly do péče sirotčinců. Na rozdíl od nalezince sem byly přijímány starší děti ve věku od sedmi let a výše. Tyto děti bylo možné již podrobovat výchovným snahám, proto jsme popsali režim, který v takových zařízeních panoval, a ukázali na něm snahu o přípravu dítěte na budoucí samostatný život. Zároveň

jsme popsali problémy, které tyto snahy provázely – nedostatek financí, nemožnost najít vhodné zaopatření po propuštění z péče. Služeb sirotčince se v námi sledované době využívalo málo, upřednostňována byla levnější pěstounská péče nebo posílání dítěte „po střídě.“ Ukázali jsme, že postupem doby začal být takový tradiční způsob výchovy považován za nevhodný. Tento názor vedl k zakládání nových sirotčinců a k postupnému rozvoji péče a výchovy v nich.

Samostatné zkoumání jsme věnovali institucím, které byly určeny pro delikventní děti, tj. děti, které se prohřešily proti zákonu a děti, jejichž rodiče nezvládali výchovu. Ukázali jsme počátky těchto ústavů v 18. století. Snahy o rozvoj speciální převýchovy určené pouze pro děti a mladistvé jsme zaznamenali od 70. let 19. století. Tyto ústavy zpočátku vznikaly díky iniciativě soukromníků, teprve v 80. letech se do jejich budování vložil stát. Jak jsme se zmínili, cílem těchto ústavů byla převýchova, ukázali jsme, jaké prostředky zde byly používány k dosažení vytyčeného cíle, jak vypadala výchova, denní rozvrh dětí, odměny a tresty. Zároveň jsme zmínili úspěšnost převýchovných snah. Provedená statistika úspěšnosti, jež se pohybovala okolo 50%, nás přesvědčila o tom, že cíl těchto institucí byl alespoň částečně dosažen.

Součástí ochrany znevýhodněných dětí byla preventivní péče, jež probíhala v nově zakládaných útulcích. Vznik prvních útulků zabývajících se doplněním rodinné výchovy jsme mohli sledovat od 30. let 19. století (opatrovny, jesle), zpočátku byly zaměřeny pouze na děti v předškolním věku. Od 80. let 19. století začaly vznikat útulky zaměřené na děti ve školním věku a útulky věnující se péči o učně a služebné. Snažili jsme se sledovat péči o dítě v jednotlivých útulcích. To se pro nedostatek pramenů nepovedlo u všech zařízení tohoto typu. Celkově lze říci, že svými stanovami určenými pro příjem a pobyt mladistvých, byly zaměřeny na využití volného času. To mělo pomoci při výchově a vzdělání. Útulky měly zajistit dozor nad chováním mladistvých v době, kdy tento dozor ještě potřebovali. Zaměření se na děti do věku osmnácti let svědčí o prodloužení trvání dětství a rovněž o tom, za jak důležitou začala být pokládána výchova a dozor v době adolescence.

Kromě snah o zastoupení rodičů ve výchově jsme se setkali se snahami o zmírnění dopadu chudoby na dítě. Tyto snahy bylo možné popsat na vzniku polévkových ústavů, jejichž cílem bylo zajistit chudému dítěti kvalitní stravu, a tím ho ochránit před podvýživou a nemocemi. Za další pozitivní aspekt jejich existence lze

považovat to, že přispěly k zamezení žebroty a krádeží, kterých by se hladové dítě mohlo dopustit.

Jedním z vrcholů snah o preventivní péči bylo založení Pražské útulny pro žebračké, toulavé nebo pro děti bez přístřeší. Cílem útulny bylo zamezení styku dětí, které se dopustily přestupku, s dospělými zločinci během pobytu na četnické stanici. Ukázali jsme, pro jaké činy byly děti do útulku přivedeny a jakým způsobem s nimi bylo zacházeno. Útulek měl funkci diagnostického zařízení, kde mělo být rozpoznáno, co dítě k danému činu vedlo. Rodiče těchto dětí zde byli seznamováni se zákonnými následky jejich jednání a s tím, co se stane, pokud se dítě dopustí podobných činů nebo pokud jej k tomu sami budou navádět. Mezi tyto delikty patřila žebrota, podomní obchod nebo krádeže. Když bylo zjištěno, že dítě nikoho nemá, bylo mu vyhledáno náhradní zaopatření u pěstounů nebo v ústavu. Existence útulku měla vést k omezení žebroty v pražských ulicích a k prevenci delikvence dětí.

Z našeho zkoumání vyplývá, že existovalo velké množství soukromých a veřejných institucí. Dozor nad všemi institucemi probíhal prostřednictvím výročních zpráv určených zemským orgánům a veřejnosti, přesto neexistovala žádná evidence všech existujících spolků a zařízení věnujících se ochranné péči. Proto se začínají objevovat snahy o efektivnější organizaci péče o znevýhodněné děti a mládež a o zlepšení jejího financování. Vrchol těchto snah jsme ukázali v závěrečné kapitole. Prvním krokem pro lepší organizaci ochranné péče byl vznik sirotčích rad. Pokusili jsme se sledovat zakládání a činnost těchto rad. Ukázali jsme, že se sice stát snažil o vznik podobných spolků, ale neměl žádnou jednotnou koncepci. Změnu do přístupu státu k organizaci a financování ochranné péče přinesl zákon o využití přebytků sirotčích pokladen, jenž vedl ke vzniku Zemského sirotčího fondu. Ten umožnil zlepšení financování péče o děti a zároveň donutil stát lépe organizovat péči o děti podporované z tohoto fondu. Státu měly pomáhat speciální organizace, jež doporučil zřizovat všem okresním výborům, jednalo se o tzv. sirotčí komise. Nařízení nespécifikovala kompetence komisí ani jejich podobu. Organizace péče byla ponechána především na samosprávných orgánech, proto za největší pokrok v ochranných snahách považujeme vznik Zemské komise pro péči o děti a ochranu mládeže. Jednalo se o soukromou iniciativu, jež byla podporována zemskými orgány. V této části věnované založení Zemské komise jsme ukázali okolnosti jejího založení, popsali její kompetence

a snahy o zdokonalení péče o děti. Zároveň jsme upozornili na vznik nového typu zaopatření dětí, a to rodinných kolonií.

Zemská komise byla důležitým orgánem ve sjednocování veřejných a soukromých ochranných snah, protože se snažila o zakládání pobočných spolků v jednotlivých okresech, jež evidovaly existující ústavy a spolky a zprostředkovaly dětem zaopatření v ústavu nebo rodině. I přes zdůraznění přínosu existence komise se pro nedostatek pramenů nepodařilo zcela vyjasnit kompetence sirotčích rad a Okresních sirotčích komisí. Rovněž nebyla zcela vysvětlena činnost obdobného německého spolku.

Předkládaná práce je příspěvkem k tématu problematiky sociální péče o děti a mládež, přičemž se soustřeďuje na oblast, která je v české historiografii částečně opomíjena, a tou je sociální patologie dětství, zároveň je příspěvkem k dějinám vzniku převýchovných zařízení určených pro děti. Domníváme se, že se jedná v české historiografii o jeden z mála pokusů o sledování vzniku polepšovacích ústavů pro mladistvé a jejich převýchovných snah.

V práci se podařilo soustředit existující ochranná opatření a zmapovat vývoj ústavní výchovy. Zároveň jsme ukázali, jak probíhala výchova vně ústavů. Kromě převýchovných institucí se nám však nepodařilo sledovat osudy konkrétního jedince, neboť se zprávy o osudech dětí nedochovaly. V mnohých případech zůstávají děti pouze čísla ve statistických výkazech. Navíc stopy většiny dětí mizí spolu s propuštěním z ústavu a jejich předáním do péče domovské obce, původní rodiny nebo zaměstnavatele. Za pozitivní považujeme, že se podařilo zjistit úspěšnost převýchovných snah polepšoven, zatímco v případě vychovatelů se to podařilo pouze v jediném případě, ale domníváme se, že zjištěný výsledek lze vztáhnout na ústavy tohoto typu obecně.

Původním záměrem bylo sledovat kromě ochranných snah i projevy nacionalismu v dobročinné péči. Během shromažďování pramenů a literatury jsme usoudili, že by nás tato problematika příliš odvedla od tématu ochranné péče. Myslíme si, že by si zasloužila podrobnější zpracování. Rovněž si uvědomujeme, že některé námi zmíněné ohrožující jevy by bylo třeba podrobněji historiograficky zmapovat (např. alkoholismus).

Chronologicky je práce zaměřena na dlouhé devatenácté století, jež přinášelo postupné změny v uchopení ohrožujících jevů, které se odrazily v koncepci sociální péče. Naše bádání končíme před začátkem první světové války, která znamenala zlom, nejen v politickém uspořádání tehdejší Evropy a jejích poměrů, ale i v podobě péče o obyvatelstvo.

7. Summary

This thesis concerns the development of the protection of children from The Enlightenment to 1914. The first part solves the question of the age limit of childhood and the question of the education of children. The second part introduces which events were considered as a threat and why. It shows how the society and the state proceeded against these threats. The third chapter applies to the institutional care of the endangered children. It introduces the activities of the foundling hospital, orphanages, educational houses, houses of correction and asylums. The last chapter deals with the improvement efforts of the organization of the state and private welfare and with the establishing of the Provincial orphan's fund, which enabled the improvement of funding.

The thesis is aimed at the institutional care. It shows how the children were educated, and which children used the protection of these institutions. It pays attention to the several kinds of procuration of children, which were given in the foster care (foundling hospital) or stayed in the house. It was possible to follow the efforts of control and disciplinary intentions in these houses, which were used by the education and reeducation of these children. During the 18th and 19th centuries the opinion on an individual and his behavior changed. The 18th century came with pedagogical optimism, and in the 19th century came the opinion that behavior could be heritable. Parents and the environment are also responsible for the behavior of a child. The idea of the foundation of specialized correction houses for children was born. The main task of these houses was the subduction of the child from his environment and his re-education. These houses tried to achieve the re-education with the help of medicine, pedagogy and psychology.

At the beginning of the 20th century, the state and philanthropists tried to consolidate the network of private and state institutions. The beginning of these institutions was described in this thesis. The culmination of these efforts was in 1907. It was the time of the first congress for the protection of children, which took place in Vienna. Two associations were established after this congress. They tried to consolidate the organization of the existing network of institutions and associations. The state backed up their efforts. They made the first list of several institutions. These associations also worked during the First World War, but they changed their task: they took care only of orphans. This paper ends before this war.

Résumé

Cette thèse présente l'évolution de la protection de l'enfance depuis l'époque de rationalisme jusqu'au 1914. Le premier chapitre se consacre à la définition de l'enfance, des limites d'âges et à la formation. Le deuxième chapitre montre les types de dangers qui menaçaient des enfants et le système de la protection des enfants. Il présente aussi des événements attentatoires et explique de quelle façon l'État et la société les résolvaient. Le troisième chapitre se voue aux instituts pour des enfants menacés. Il décrit des instituts pour les enfants trouvés, ainsi que des orphelinats, des maisons de redressements, des maisons de correction et des hospices. Le dernier chapitre montre des essais d'amélioration de l'assistance publique et de l'assistance privée. L'assistance publique a été améliorée par la fondation du fonds d'orphelin du pays.

Dans ce thèse il s'agit de la présentation de l'assistance publique dans les instituts pour les enfants. Il montre leur éducation, explique pourquoi et comment les enfants arrivaient aux instituts. Il décrit des manières institutionnelles, comment les instituts s'occupaient aux enfants, soit ceux qui restaient dans l'institut ou soit ceux qui rentraient à la maison. Dans ce cas la maison signe la ville d'où l'enfant venait. Dans les instituts spéciaux nous pourrions voir certes tendances de contrôle des enfants. L'institut est l'espace où les enfants sont éduqués mais en même temps contrôlés. L'opinion de l'individu et de ses manières se change pendant XVIIIe et XIXe siècles. Tandis qu' au XVIIIe siècle soit présenté par l'optimisme pédagogique, XIXe siècle présente l'attitude, que les manières des gens sont héréditaires. Par conséquent l'enfant est formé par ses parents mais aussi par milieu environnant. L'idée sur la fondation des instituts pour des enfants se forme d'après ces pensées. Il faut protéger les enfants de mal influence de leur milieu environnant. Dans les instituts les enfants sont catégorisés et souvent aussi soignés d'après psychologie, pédagogie et médecine.

Depuis le début du XXe siècle nous pouvons voir des essais de l'unification de l'assistance publique et privée. De ce point de vue l'an 1907 est le plus important par la première réunion à Vienne où le sujet essentiel était la protection des enfants. Après cette réunion deux associations ont été fondées en Bohême. Grâce à leur existence il y a un sommaire des associations et des instituts. Mais la première guerre mondiale a interrompu ces activités, puisque des associations devaient s'occuper sur les orphelins guerriers.

Prameny:

Národní archiv:

Fond: Zemský výbor, sign 34/33 Pražská porodnice a nalezinec, varia, 1794 – 1850, kart. 623.

- Převzetí ústavu zemí, 1861 - 1873, kart. 624.

Fond: Zemská porodnice a nalezinec:

- Kniha normálií zemské porodnice a nalezince 1808 - 1841, 1844 - 1856, 1832 - 1841, 1841 - 1865, 1901 - 19.., kn. 1, 2, 4, 5, 7.
- Rejstřík ke knihám normálií 1819-1832, 1833-1841, 1842-1865, kn. 9.
- Videátní kniha fondu Zemské porodnice a nalezince (1843 – 1874), kn. 10.
- Videátní kniha fondu ZPaN II, (1875 – 1913), kn.11.
- Instruktionen für die Gebär u.Findelanstalt zu Prag, 1835, kn. 14.
- Vedlejší deník příjmů a výdajů právního oddělení (1911 – 1913), kn. 66.
- Vedlejší denník tax za přijetí dítek do Král. českého zemského nalezince, 1902 - 19 .., kn. 68.
- Vedlejší denník ošetřovného za vídeňské nalezence (1884 – 1914), kn. 69.
- Vedlejší denník pro odměny svědomitým pěstounům (1901 – 1909), kn. 74.
- Protokol stavu nalezenců 1810 – 1821, kn. 472.
- Výroční zpráva královského českého ZPaN v Praze 1897, kn. 948 – 949.
- Index týkající se záležitostí nalezince; Obsah různých nařízeních v letech 1813 – 1824 vydaných ředitelstvím chudinských ústavů, kart. 1.
- Vývoj, organizace a agenda ústavu 1893 – 1949, kart. 2.

Fond: Zemský výbor III. (1874-1928) , XXIII. Zemské donucovací pracovny a polepšovny

- Zřizování donucovacích pracoven 1884 – 1889, kart. 9902.
- Všeobecné statistické výkazy, kart. 9925.
- Zemská polepšovna Opatovice – zřízení, kart. 9944.
- Zemská polepšovna Opatovice, Dodávání mladistvých, kart. 9945.
- Zemská polepšovna Opatovice, Vdovy a sirotci 1888 – 1909, vyučování, kart. 9948.
- Zemská polepšovna Opatovice, Káránci, kart. 9952.
- Zemská polepšovna Králíky - likvidace, dotace, přesídlení, zřízení, kart. 9953.
- Zemská polepšovna Králíky, Status, kart. 9954.
- Zemská donucovací pracovna pro ženy – Kostomlaty, Stanovy, kart. 9958.

- Zemská donucovací pracovna pro ženy Kostomlaty, Smlouva s milosrdnými, kart. 9960.
- Zemská donucovací pracovna pro ženy Kostomlaty, Káranci 9963.
- Společné záležitosti: zemská komise pro péči o mládež, kart. 9965.

Fond: České gubernium, Publicum

- sign 90/2-4, Záležitosti PaN (1796 – 1805), kart. 3509.
- Pokračování, (1796 – 1805), kart. 3510.
- sign. 90/17, (1796 – 1805), kart. 3517.
- Záležitosti nalezince, péče o sirotky, (1806 – 1815), kart. 5477.
- Záležitosti nalezince, péče o sirotky, (1806 – 1815), kart. 5478.

Státní oblastní archiv v Praze:

Fond: Vychovatelna Olivových, nezpracováno.

- 1 kniha (výroční zpráva)
- 1 složka korespondence
- 1 album fotografií.

Archiv hlavního města Prahy:

Fond: Sběrka papírových listin I. oddělení (dále SPL):

- sign. PPL I – 3377/2, Zpráva sboru obecních starších o stavbě nové budovy na „Rokosce“ pro libeňskou vychovatelnu 30. březen 1906.
- sign. PPL I – 3377/1, Zpráva pražské vychovatelny v Libni za školní rok 1886, Ročník III.
- sign. PPL I – 3377/1, Instrukce o právech a povinnostech pěstounův ustanovených při pražské vychovatelně v Libni.
- sign. PPL I – 3377/3, Zpráva pražské vychovatelny v Libni za rok 1887, Ročník IV.

Fond: Sběrka papírových listin – II. oddělení:

- sign. PPL II – 378, Instrukce pro správu a účetvedoucího městského sirotčince Její Výsosti paní arcivévodkyně Gisely na Hradčanech, 1876.

Fond Knihovna:

- inv. č. 1B 270/11, Stanovy pro pražskou vychovatelnu v Libni, Praha 1885.
- inv. č. 1B291, Městská vychovatelna, Výstavní katalog královského hlavního města Prahy, Pávilon č. 64, 1891, s. 55 – 57

Fond Fotoarchiv:

- sign. 75/24, Chovanci vychovatelny v Libni (čp. 830/Libeň) při cvičení na zahradě, autor Jan Kříženecký, 15. 4. 1910.

Šest let v ústavu hlav. města Prahy, neinventováno.

Státní okresní archiv (dále SOkA) Pardubice:

Fond: Archiv města:

- Protokol hnanců města Pardubic, 1. 1. 1872, kn. 216.
- Věci trestní a sociální, kart. 78.
- Opatrovna 1908 – 1948, kart. 146

Fond: Opatrovna Pardubice 1870 – 1948:

- inv. č. 2, Protokol opatrovny

SOkA Hradec Králové:

Chlapecká výchovna Hradec Králové. 1910-1948 (1955), inv. č. 109.

- Pamětní kniha Chlapecké vychovatelny, kn. č. 1.
- Tisky, kart. č. 36.

Österreichisches Staatsarchiv Wien:

a) Abteilung: Verwaltungsarchiv, Hofkanzlei

- IV. L. 1 Landes und Sanitätsordnungen, kart. 1262.
- IV. L. 2 Anstalten gegen Krankheiten, kart. 1267.
- IV. L. 4 Geburtshelfer u. Hebammen, kart. 1268.
- IV. L. 8 Gebär u. Findelhäuser

bis Mai 1822, kart. 1307.

Juni 1822 – 1829, kart. 1308.

1830 – 1834, kart. 1309.

1835 – bis Ende, kart. 1310.

- IV. M. 9 Arbeithäuser

bis 1831, kart. 1371.

1840 bis Ende, kart. 1372.

- IV. O. 5 Spitäler und Armenhäuser

Böhmen, kart. 1420.

in genere, kart. 1421.

Waisenhäuser, kart. 1422.

- b) Abteilung: Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern
- 36/2 Siechen u. Findelhäuser 1848 – 1891, kart. 1039.
 - 1892 – 1899, kart. 1040.

Wiener Stadt- und Landesarchiv:

Gebärhaus – B5 Vormundschaftsanzeigen.

Knihovna Východočeského muzea:

- *Sírotčí řád král. komorního města Pardubic*. Pardubice 1909.
- *Přehled činnosti České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém v roce 1913*. Praha 1914.
- *Přehled činnosti České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém v roce 1914*. Praha 1915.
- *Ročenka České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém. Část první. První rok činnosti České zemské komise*. Praha 1910.
- *Ročenka České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém. Část druhá. Sebrané zprávy a doklady*. Praha 1910.
- *Výroční zpráva České zemské komise pro ochranu mládeže v Čechách za rok 1918. Přehled desetileté činnosti České zemské komise*. Praha 1918.

Dobová odborná literatura:

Denkschrift über das Findelwesen. Herausgegeben vom Vereine praktischer Aerzte in Prag. Druck von Rohlíček a Sievers. Prag 1863.

BAERNREITHER Josef M., *Gutachten, Berichten und Materialien zu den Verhandlungsgegenständen des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Salzburg, 1913*. Schriften des Zweiten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Salzburg. Band I. Wien 1913.

BAYER Thaddäus Edler von, *Beschreibung der öffentlichen Armenversorgungsanstalten in der königl. böhmischen Hauptstadt Prag*. Prag 1793.

BAYEROVÁ Anna, *Žena lékařkou. lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí*. Dle A. Fischerové-Dückelmannové. Praha s. d.

BLÁHA Inocenc Arnošt, *Sociologie dětství*. Brno a Praha 1927.

BRÁF Albín, *Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse*. Prag 1881.

CAMPE Joachim Heinrich, *Dušesloví, neb krátké učení o duši pro ditky*. Zčeštil Norbert Vaněk. V Praze 1826.

ČÁDA František, *Mravní výchova mládeže dorůstající*. Praha 1908.

- ČÁDA František, *Péče o děti a mládež*. Praha 1916.
- ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ Marie, *Ochrana chudé a opuštěné mládeže, rozhledy po lidumilství v Evropě*. Praha 1894.
- ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ Marie, *O nalezcích v Čechách, přednáška v Měšťanské besedě v Praze dne 16. ledna 1888*. Praha 1888.
- ČERVINKOVÁ – RIEGROVÁ Marie, *Ochrana chudé mládeže škole odrostlé. Přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové v Občanské besedě na Smíchově dne 8. prosince 1887*. F. Šimáček: Praha 1888.
- DOUCHA František, *Na pravo – na levo kam hodný a kam zpustlý došel*. Dva k sobě hledící děje k napomenutí mládeže. Nakladatel knihtiskárna J. Otto v Praze 1880.
- DVOŘÁK Jan, *Poměry nalezců a sirotků v království českém*. Praha 1903.
- DVOŘÁK Jan, *Boj proti úmrtnosti kojenců vůbec a dětí nemanželských zvlášť. Sociologická studie. Zvl.otisk z ČLK, 1906, tiskem E. Grégra a syna*. Praha 1906.
- DVOŘÁK Jan, *Vliv nedostatku výchovy na zpustlost mládeže. Zvláštní otisk z časopisu „Česká revue.“* Praha 1909.
- DVOŘÁK Jan, *Úkoly komise zemské pro ochranu dětí*. Praha 1907.
- DVOŘÁK Jan, *Jednotná organizace dozoru na nalezince, sirotky a děti opuštěné v království českém*. Praha 1905.
- DVOŘÁK Jan, *Ke kapitole týrání dětí. Zvláštní otisk z „Revue v nerologii, psychiatrii, fysikální a dietetické terapii.“* Redaktor prof. dr. Haškovec, ročník VI č. 6 a 7., červen 1909, s 1 – 6.
- DVOŘÁK Jan, *Ochrana mateřství a sociální pojištění. Česká revue* 1914, s. 1 -15.
- FALKENHEIM Vinzenz Falk von, *Geschichte des Prager Weisenhauses zum hl. Johann dem Täufer*. Prag 1868.
- FRANC Vojtěch, *O nalezcích v Čechách. Příčiny veliké úmrtnosti a špatného vychování těchto dítek*. Český Brod 1884.
- EPSTEIN Alois, *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Böhmen*. Prag 1882.
- EPSTEIN Alois, *Über Kinderschutz und Volksvermehrung mit besonderer Beachtung der Verhältnisse in Böhmen*. Wien und Leipzig 1910.
- ENGEL Sigmund, *Grundfragen des Kinderschutzes*. Dresden 1911.
- ENGLIŠ Karel, *Chudinství v království českém na počátku XX. století. Zprávy Zemského statistického úřadu království českého, svazek XIII., vydání české. Nákladem vlastním*. Praha 1908.
- FRANK Johann Peter, *System einer vollständigen medicinischen Polizey*, (díly I. – IV. Mannheim 1779–1788, díl V. Stuttgart, díl VI. Wien 1817–1819).
- FOUSTKA Břetislav, *Péče o dítě. Sociální postavení evropské mládeže a její ochrana*, Nákladem Jos. R. Vilímka v Praze. Praha s.d.
- GEBAUER Bohuslav, *Východočeské otrokářství*. Praha 1906.

- GLOS Antonín, *Ze starých i nových zápisů soudních a jiné čtrty kriminalistické*, I. díl. Opava 1927.
- HAŠKOVEC Ladislav, *Ochrana Mládeže*. Věnováno „České zemské komisi pro ochranu dětí a péči o mládež v království českém.“ Lidové rozpravy lékařské č. 86. Praha 1909.
- HEVERA Čeněk, *Vězeňství a ústavy dobročinné*. Pardubice 1882.
- HONZÁKOVÁ Anna, *Dr. med. Anna Bayerová 1853 – 1924. První česká lékařka ve Švýcarech*. Praha 1937.
- HÜGEL Franz Seraph, *Findelhäuser und das Findelwesen Europa's, ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reform*. Wien 1863.
- HÜGEL Franz Seraph, *Ueber die sozialen Humanitäts – Anstalten für Kinder der unteren Volksklassen*. Wien 1851.
- HUSÁK Josef, *Nemanželské děti*, Věstník obecní královského hlavního města Prahy, č. 4. Praha 1913, s. 90 –91.
- JANISCH Franz, *Jugendfürsorge und Kinderschutz durch Gemeindewaisenräte und Schutzvereine*. B. Leipa 1905.
- JANISCH Franz, *Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend in Böhmen*. Bericht für den I. österreichischen Kinderschutzkongreß Wien 1907 nach behördlichen Gutachten. Friedland in Böhmen 1907.
- JANOTA Vojtěch Vlastimil, *Opatrovna písecká*. St. Pospíšil. Chrudim b. r.
- JOHN Johann Dionys, *Ueber den Einfluß der Ehe auf die allgemeine Gesundheit*. Prag 1797.
- JOHN Johann Dionys, *Lexikon der k.k. Medizinalgesetze*. Prag 1790 – 1796.
- JOHN Johann Dionys, *Die medizinische Polizei und gerichtliche Arneiwissenschaft*, I. – II. Prag 1796 – 1798.
- KAPRAS Jan, *Poručenství nad sirotky v právu českém se zřetelem k právům římskému, německému a v Rakousích platnému*. Praha 1904.
- KNEIDL František, *Vychovatelna*. In: Paměti školního okresu karlínského, soudní okresy Karlín a Brandýs nad Labem od nejstarších časů, zvláště však od roku 1848 až do současnosti. Praha 1898, s. 599 – 615
- KELLEROVÁ Milada, *Děti nemanželské*. Melantrich, Praha 1921.
- KRÁL Josef Mir., *Dokonalý žák aneb jak by žák w domácnosti, w sskole, w domě Božím a při vyražení se chovati měl*. Hradec Králové 1827.
- KRAUS Siegmund, *Kinderarbeit und gesetzlicher Kinderschutz in Österreich*. In: BERNATZIK Edmund – PHILIPPOVICH Eugen, Wiener Staatswissenschaftliche Studien. Fünfter Band. Wien und Leipzig 1904, s. 249 – 451.
- KNEIDL František, *Vychovatelna*. In: Paměti školního okresu karlínského, soudní okresy Karlín a Brandýs nad Labem od nejstarších časů, zvláště však od roku 1848 až do současnosti. Praha 1898.
- KODYM František V., *O výchování mládeže v našich domácnostech*. Praha 1884.

- KRONBAUER Rudolf Jar., *Z posledních stanic II., Porodnice a nalezinec*. Praha 1926.
- KRONBAUER Rudolf Jar., *Bez matek a bez otců. Řada obrazů ze života nalezenců*. Praha 1899.
- Laskavec Lidský, *W čem vlastně pozůstáwagj Krawské Nesstowice? : a k čemu gsau prospěšsné? / pochopitelně wyloženo od laskawce lidského*. Praha Frantissek Geřábek 1801.
- LEPAŘ Mojmír, *Ochrana práv osob nedospělých a nezletilých*. Praha 1910.
- MAREŠ Karel, *Jak lze se ubrániti žalobě na uznání otcovství k dítěti nemanželskému*. Praha 1906.
- MOSTECKÝ Václav, *Příručka sociální péče*. Jindřichův Hradec 1921.
- NEDOMA Václav, *Ochranná péče o mládež v cizině i u nás*. František Topič. Praha 1916.
- OSTEN Jiří, *Sirotčí péče v Čechách a počátky městského sirotčince v Praze, 1875 – 1935, Pamětní list*. In: Kytice vzpomínek a počátky městského sirotčince hl. m. Prahy. Praha 1935, s. 17 – 33.
- O zemské vychovatelně v Králíkách*. Králíky 1947.
- PAVEL Josef , *Paduán, historie chlapce z polepšovny*. Praha 1931.
- Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*. Díl I., Veřejná péče o chudé v obcích, okresech a zemích republiky Československé v roce 1931, Československá statistika – svazek 112, řada XI. (Statistika sociální, sešit 3) Praha 1935.
- Péče o dítě osiřelé, chudé a zanedbané v soudním okrese uh. hradištském*. Příspěvek k činnosti Sirotčího spolku, nyní Okresní péče o mládež v Uh. Hradišti 1905 – 1922. Vlastním nákladem. b.d.
- PELIKÁN Josef, *Chlapecká výchovna v Hradci Králové*. Královéhradecká ročenka II, 1913, s. 102 – 104.
- PODLIPSKÁ Sofie, *Opuštěné dítě. Studie sociální a vychovatelská*. Praha 1897.
- PODOLÁK Josef, *Okresní sirotčí rada pro okres Pardubický*. Pardubice 1905.
- POKORNÝ Antonín, *1000 let chudinství v Praze*. Nákladem vlastním. Praha (1940).
- PRAŽÁK František, *České dítě*. Melantrich. Praha 1948.
- Pravidla ohledně udělování odměn svědomitým a vzorným pěstounkám řiditelstvím Král. česk. zemského porodince a nalezince v Praze*. Praha 1905.
- RITTERSHAIN Gottfr. Ritter von, *Zweiter Jahresbericht der königl. böhmischen Landes – Findelanstalt in Prag*. Verlag von Carl Reichenecker. Prag 1866.
- RITTERSHAIN Gottfr. Ritter von, *Statistische und Pädiatrische Mitteilungen aus der Prager Findelanstalt*. Prag 1878.
- RUBEŠ František, *Harfenice. Obrázky ze života*. Nákladem Martina Neureutra v Praze 1844.

- RUSH Benjamin, *The effects of ardent spirits upon man*. In: RUNES Dagobert D. (ed.), *The selected writings of Benjamin Rush*. New York 1947, s. 334 – 341.
- S. A. G. von, *Aufmunterung zur Wohlthätigkeit am Feste des allerheiligsten Namens Jesu bei der erneuerten Unterzeichnung der Böhmischo-Krumauer Bewohner zur Unterstützung der hierortigen Armen – Versorgungs-Anstalt*. Böhmisch Budweis, gedruckt bei Johann Zdarssa 1816.
- SÁL František Ladislav, *Harfenické děti*. Praha 1914.
- SALM-REIFFERSCHIED Hugo František hrabě, *Was sind die Kuhpocken eigentlich? Und wozu nützen sie?: fasslich für Ununterrichtete dargestellt von einem Freunde der Menschheit und theilnehmenden Mitbürger*. Brünn 1801.
- SALZMANN Christian Gotthilf, *Ameisenbüchlein, oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Erzieher*. Reutlingen 1807.
- SALZMANN Krist. Boh., *Mravečinka. Návod k rozumnému vychování vychovatelův*. K českému vydání upravil Jos. K. Nejedlý. V Praze 1878.
- Sbírka prostonárodních výkladů z oboru věd právních VI*. Praha 1894.
- SECKÝ Rudolf, *Staropražské špitály*. Praha 1928.
- SECKÝ Rudolf, *Dobročinné spolky a ústavy soukromé v král. hlavním městě Praze a předměstích*. Díl I, Péče o děti osiřelé, opuštěné, zanedbané a zmrzačené. Praha 1905.
- SECKÝ Rudolf, *Sirotčinec anebo rodina?* Vydáno péčí ministerstva školství a národní osvěty ve státním nakladatelství v Praze. Praha 1926.
- SECKÝ Rudolf, *Zákonné předpisy a platná ustanovení král. č. zem. porodnice a nalezince ku potřebě soukromé, úřadů samosprávných, farních i státních, lékařů, lékárníků atd.* Praha 1905.
- SECKÝ Rudolf, *Smilování a útrpnost s ubohými a nešťastnými ..., Obrázky ze života těch, na něž rádi zapomínáme*. Matice lidu. Praha 1910.
- SEDLÁČEK Konrád, *Zachraňte slabomyslné!* Nákladem Učitelské jednoty okresu Prostějovského. Prostějov 1907.
- SCHUSTER Václav, *Útulky pro učně*. Nákladem zem. výboru království Českého. Praha 1903.
- SRB Edvard, *Výchova dítek osiřelých, opuštěných a zanedbaných péčí zemského fondu sirotčího, zákon říšský ze dne 3. června 1901 č. 62 a zákon zemský ze dne 29. října 1902 č. 78 ve příčině upotřebení částí správních přebytků hromadných pokladen sirotčích s návodem ku provádění zákona zemského dle instrukce zemským výborem vydaným*. Praha s.d.
- STRNAD Petr, *Veřejná péče o děti ve velké Praze*. Praha 1913.
- SVOBODA Karel, *Sociální péče obecní*. Praha 1923.
- ŠAFRÁNEK Jan, *Vývoj soustavy obecního školství v království českém od roku 1769 - 1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování*. Praha 1897.
- ŠAFRÁNEK Jan, *Školy české. Obraz jejich výboje a osudů*. I. a II. Praha 1913 a 1918.

- ŠEJNOHA Václav, *Alkoholism a škola obecná*. Učitelstvu, školním úřadům a rodičům. Druhé vydání. Tiskem V. Augusty v Litomyšli 1910.
- ŠŤASTNÝ Alfons Bohumil, *Odložené dítě*. Praha 1905.
- ŠŤASTNÝ Jaroslav, *Zdravotní policie vztahující se na mrtvá těla a zdánlivé úmrtí*. Praha 1885.
- TOMSA František, *Nešťastné příhody k výstraze nezkušené mládeži, v pronikavých příkladech, a obrázcích, kteří se vysvětlují*. Druhé vydání. V Praze 1820. V arcibiskupské impresy, nákladem J. F. z Wildenbrunu.
- TVRDOŇ Antonín, *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*. Díl II. Veřejná ústavní a všeobecná dobrovolná péče o chudé a mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931, Československá statistika – svazek 112, řada XI. (Vývoj soustavy obecného školství v království Českém od roku 1769-1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování statistika sociální, sešit 4) Praha 1937.
- VACEK František Alois, *Užitek z wsstjpenj neb očkowánj nesstowic krawských, wyložen w rozmlauwání mezy Farářem a Sedlákem od Frantisska Aloizya Wacka, duchownjho pastýře w Kopidlně nad Lesstinau a Doktoratu teologického Licencyáta*. W Praze 1815.
- Věstník poradního sboru českých okresů v království českém*, ročník V., č. 1. Praha 1915.
- VLK Josef, *Chudinství královského hlavního města Prahy*. Praha 1901.
- VLK Josef, *Chudinství královského hlavního města Prahy*. Přednáška II. valné hromadě funkcionářů chudinských r. 1846. Praha 1908.
- VONDRA Václav, *Myšlenky o ústavu vychovávacím pro opuštěnou, zanedbanou mládež a hospodářské škole*, ČČM XXI, díl 2./1., 1847, s. 78 – 94.
- VOROVKA Karel, *Račinka čili zrcadlo rozumného dítek vychování*. Praha 1875.
- WOLFRING Lydia von, *Erster Oesterreichischer Kinderschutzkongress. Die Kindermisshandlungen, ihre Ursachen und die Mittel zur ihrer Abhilfe*. Wien 1907.
- ZINDERA Matěj, *První výroční zpráva okresní vychovatelny arcivévodkyně Alžběty na Král. Vinohradech*. Praha 1887.
- ZEMAN Josef, *Dějiny péče o slabomyslné*. Praha 1939
- ZENKL Petr, *Městská sociální péče*. In: Praha v obnoveném státě Československém. Praha 1936.

Editované prameny:

- DUCHÂTELET Alexandre Parant, *La prostitution à Paris au XIXe siècle*. Texte présenté et annoté par Alain Corbin. Paris 1981.
- JIREČEK Josef (ed.), *Práva městská království českého a markrabství moravského*. Praha 1876.

PLATON, *Theaitétos*. Praha 2003.

Zákoníky a jiné tisky:

Domáci a kázeňský řád pražského městského sirotčince Její Výsosti paní arcivévodkyně Gisely. V Praze 1880.

Čtvrtá výroční zpráva spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze za rok 1889. V Praze nákladem spolkovým 1890.

Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters. Unter der Redaction von Dr. Gottfried Ritter von Rittershain, k.k. A.O. Professor und Primararzt der K. Böhm Landes-Findelanstalt in Prag. Erster Jahrgang. Verlag von H. Dominicus Prag 1868.

Josephs des Zweyten Röhmisschen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justizfache in dem 8 Jahre seiner Regierung. Prag 1789.

Kniha práv nad přečiněními hrdelními a těžkými řádu městského, (totiž policie) přestupky. Vídeň 1804.

Městská útulna pro dívky žebravé, toulavé neb bez přístřeší. Zpráva o činnosti za čas od 17. října 1903 do 21. prosince 1904. V Praze 1906.

Pedagogické rozhledy roč. 1889, 1890, 1891, 1897, 1899, 1901, 1902.

Pernštýn 1887.

Obecní zákon trestní daný dne 27. května 1852, 2. vyd. Praha 1875.

Obecný zákoník občanský císa. rakouského, díl I. Vídeň 1862.

Obecní zákon trestní daný dne 27. května 1852, 2. vyd. Praha 1875.

Osmá výroční zpráva spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze za rok 1893. V Praze 1894.

Oesterreichisches Jahrbuch für Paediatrik. Wien 1870.

Překlad Zákonníka říšského, vydaný pro království České. Ročník 1862. V Praze 1863.

Překlad Zákonníka říšského, vydaný pro království České. Ročník 1863. V Praze 1864.

Překlad Zákonníka říšského, vydaný pro království České. Ročník 1864. V Praze 1865.

Reichs-Gesetz -Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1860. Wien 1860.

Ročenka české zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království českém. Část IV. Druhý rok činnosti zemské komise. Praha 1911.

Rozvoj školství v král. hl. městě Praze pod správou českého zastupitelstva v letech 1860 – 1890. Praha 1891.

Šestá výroční zpráva spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek v Praze za rok 1891. V Praze 1892.

Věstník obecný královského hlavního města Prahy 1897 – 1900.

Věstník hlavního města Prahy 1894 – 1896.

- Věstník hlavního města Prahy 1901 - 1903.*
- Věstník hlavního města Prahy 1904 - 1905.*
- Věstník hlavního města Prahy 1906 – 1908.*
- Vychovatelna Olivových v Říčanech. Zpráva o vývoji a činnosti ústavu za desetiletí 1896-1906. Praha 1907.*
- Výroční zpráva české zemské komise pro péči o mládež v Čechách za rok 1927 až 1928.*
- Zemská vychovatelna v Opatovicích nad Labem, Lidová Knihotiskárna v Pardubicích, Pardubice b.r.*
- Zákoník říšský a Věstník vládní pro císařství Rakouské. Částka XVII. Vydaná a rozeslaná ve vydání pouze německém 11. února 1850, v tomto dvojitém vydání 19. června 1850.*
- Zákoník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené na rok 1872. Vídeň 1872.*
- Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené na rok 1885. Vídeň 1885.*
- Zákoník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené. Vídeň 1901.*
- Zákoník zemský od 2.12.1848 do 31.12.1849, Praha – Vídeň 1850.*
- Zákoník zemský a Věstník vládní korunní zemi Českou od 1.1. do 31.12.1850. Praha – Vídeň 1851.*
- Zákoník zemský království Českého, ročník 1902. Praha 1903.*

Sekundární literatura:

- ARIÈS Philippe, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime*, Paris : Plon, 1960.
- ARNOLD Klaus, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*. HD 15/1991, s. 123 – 140.
- BAHENSKÁ Marie, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.
- BASTL Beatrix, *Mezi mocí a bezmocí. Úvahy k každodenním životě šlechticů v raném novověku*. Dějiny a současnost 16, 3/1994, s. 24 – 26.
- BARDET Jean Pierre – BRUNET Guy (dir.), *Noms et destins des sans Famille*. Paris 2007.
- BARTLOVÁ Sylva, *Sociální patologie*. Brno 1998.
- BECCHI Engle – JULIA Dominique, *Histoire de l'enfance en Occident du XVIIIe siècle à nos jours*. Tome 2. Paris 1998.
- BEZECNÝ Zdeněk, *Dětství, mládí a výchova Karla IV. ze Schwarzenbergu*. Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 5 (2002), s. 67 – 72.
- BĚLINA Pavel – KAŠE Jiří – KUČERA P. Jan, *Velké dějiny zemí Koruny české. X. svazek 1740-1792*. Praha-Litomyšl 2001.
- BIDON Danièle Alexandre - LETT Didier, *Les enfants au Moyen Âge. Ve-XVe siècles*. Paris 1997.

- BLAŽEK Bohuslav, *Zdroje soudobého konceptu dětství*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 39 – 50.
- BRDLÍK Jiří, *50 let dětským lékařem*. Praha 1961.
- BRDLÍK Jiří, *Dětské lékařství v minulosti a jak jsem je prožíval*. Praha 1957.
- BRENNER Philippa, *Zur Anstaltsfürsorge von 1880 bis 1931 am Beispiel der Besserungsanstalt „Eggenburg“*. Zur Entwicklung heilpädagogischer Reformen und Erziehungsmaßnahmen für verwahrloste Kinder und Jugendlicher innerhalb der Anstaltserziehung. dip. Wien 2004.
- BROŽ Ivan, *J. V. Drozda – lékař, vlastenec a mecenáš*. Grant 1994, č. 7, s. 2 – 3.
- BRUST Lucie, *Geschichte des Findel- und Waisenwesens bis zu Ende des XVIII. Jhrt. mit Rücksicht auf die Verhältnisse in Wien*. Wien 1930, Dis.
- BUQUOY Margarete, *Hrabě Jan Buquoy, sociální reformátor doby osvícenství* : výstava u příležitosti 220. výročí reformy chudinského zřízení v Habsburské monarchii podle novohradského vzoru v klášteře servitů v Nových Hradech 17. dubna - 30. září 2004. Feldkirchen-Westerham : Buquoy, 2004
- BURKE Peter, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005.
- BŮŽEK Václav, „*Tý naděje budou každý čtyři neděle.*“ *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*. Dějiny a současnost 23/2001, č. 3, s. 8-13.
- BŮŽEK Václav, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*. In: LENDEROVÁ Milena (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2003, s. 45-66.
- BŮŽEK Václav– KRÁL Pavel – VYBÍRAL Zdeněk, *Člověk českého raného novověku*. In: BŮŽEK Václav – KRÁL Pavel (edd.), *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 9 – 49.
- CACH Josef, *František Čáda a mezioborové vztahy i experimenty*. Praha 2000.
- CUNNINGHAM Hugh, *Children and childhood in western society since 1500*. New York 1995.
- ČECHURA Jaroslav – KÁRNÍK Zdeněk, *Antologie studijních textů k novověkým sociálním dějinám V. / 1*. Praha 2002.
- ČINÁTL Kamil, *Čtenář – produkt osvícenské reformy školství*. KUDĚJ 2005/1-2, s. 60 – 72.
- DIBELKA Jaroslav, *Obranné strategie „zmrhaných“ žen na jindřichohradeckém panství v 17. a na počátku 18. století*. HD 21/2007, s. 5 – 20.
- DIEWOKOVÁ Tereza, „*Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu*“ aneb *vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století*. In: NODL Martin - TINKOVÁ Daniela (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha 2007, s. 53 – 68.
- DINGES Martin, *Michel Foucault's Impact on German Historiography of Criminal Justice, Social Discipline and Medicalization*. In: N. Finzsch - R. Jütte (Hg.): *Institutions of Confinement, Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America 1500-1900*. Cambridge - New York 1996, S. 155-174.

- DOKOUPIL Lumír – NESLÁDKOVÁ Ludmila, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*. HD 11/1987, s. 151 – 155.
- DOKOUPIL Lumír – FIALOVÁ Ludmila – MAUR Eduard – NESLÁDKOVÁ Ludmila, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999.
- DOLEŽAL Antonín, *Od babictví k porodnictví*. Praha 2001.
- DÜLMEN Richard van, *Kultura a každodenní život v raném novověku*. I. Dům a jeho lidé. Praha 1999.
- DÜLMEN Richard van, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*. Praha 2003.
- DUBOIS Arlette, *Les enfants du secret. Enfants trouvés du XVIIe siècle à nos jours*. Paris 2008.
- ELIAS Norbert, *O procesu civilizace* I. a II. díl. Praha 2006/2007.
- FIALOVÁ Ludmila et al, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998.
- FISCHER Wolfram, *Armut in der Geschichte. Erscheinungsformen und Lösungsversuche der „Sozialen Frage“ in Europa seit dem Mittelalter*. Vandenhock a Ruprecht in Göttingen. Göttingen 1982.
- FOUCAULT Michel, *Dějiny sexuality I., Vůle k vědění*. Praha 1999.
- FOUCAULT Michel, *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha 2000.
- FOUCAULT Michel, *Archeologie vědění*. Praha 2002.
- FOUCAULT Michel, *Dějiny šílenství v době osvícenství : hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha 1994.
- FRANCEK Jindřich, *Zločin a trest v českých dějinách*. II. vydání. Praha 2007.
- FRANCEK Jindřich, *Zločin a sex v českých dějinách. Manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku*. Praha 2000.
- FRANCEK Jindřich, *Já jsem se dopustila...: sexuální delikty ve východních Čechách 16. – 18. století*. Ústí nad Orlicí 2008.
- FURNESS Edna L., *Portrait of the Pedagogue in Eighteenth Century England*. History of Education Quarterly, Vol. 2, No. 1, (Mar., 1962), pp. 62-70. URL: <http://www.jstor.org/stable/367337>, staženo 15/04/2008.
- GEREMEK Bronislaw, *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*. Praha 1999 Praha 1999.
- GRULICH Josef, *Obraz manželství a rodiny v díle J. A. Komenského a B. Bolzana*. Historický obzor VII. – VIII., 1998, s. 169 - 172.
- HARTMANNOVÁ Dagmar, *Historie české encyklopedistiky do roku 1945*. In: Knihovnická revue, č. 1, Národní knihovna 2000, s. 15 – 21.
- HAVELKA Miloš – MÜLLER Karel, *Procesy transformace a teorie modernizace*. Sociologický časopis 32/1996, s. 143 – 157.

- HENDERSON Charles Richmond, *Infant Welfare: Methods of Organization and Administration*. The American Journal of Sociology, Vol. 17, No. 5. (Mar., 1912), pp. 669-684.
- HERMANN Tomáš, *Vy jste Darwin! Yes, I am Darwin. Darwin českýma očima a darwinismus v českých zemích*. Dějiny a současnost 2/2009, s. 36 – 39.
- HIML Pavel, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*. Praha 2007.
- HIML Pavel, *Agentury osvícenského blaha. „Francouzské souvislosti reformy policie v habsburské monarchii v druhé polovině 18. století*. In: LORMAN Jaroslav – TINKOVÁ Daniela (eds.), *Post tenebras spero lucem*. Praha 2009, s. 55 – 76.
- HLAVÁČKOVÁ Ludmila, *Pražské porodnictví a gynekologie před založením II. gynekologicko-porodnické kliniky*. In: 75 let gynekologicko-porodnické kliniky I. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze při 120. výročí otevření Zemské porodnice. Praha 1995, s. 12 – 24.
- HLAVÁČKOVÁ Ludmila, *150 let od vzniku gynekologické kliniky v Praze – první na světě? Československá gynekologie* 58, 1993, č. 1, s. 42.
- HOFFMANNOVÁ Jaroslava, *K vývoji sociální péče o děti a mládež v Čechách*, SAP 32, 2/ 1982, s. 419 – 443.
- HORSKÁ Pavla – KUČERA Milan – MAUR Eduard – STLOUKAL Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990.
- HORSKÝ Jan – SELIGOVÁ Markéta, *Rodina našich předků*. Praha 1997.
- HRBEK Jiří, *Mezi bohem a přirozeným právem. (Příspěvek k legitimizaci osvícenského panovníka v politické teorii 18. století)*. In: LORMAN Jaroslav – TINKOVÁ Daniela (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství. Historie – Otázky – Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK*. 1/2008, Praha 2009, s. 32-54.
- HRČKA Michal, *Sociální deviace*. Praha 2001.
- HROCH Miroslav, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha 1999.
- HUNECKE Volker, *Die Findelkinder von Mailand. Kinderaussetzung und aussetzende Eltern vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1987.
- CHARPENTIER Jehanne, *Le droit de l'enfance abandonnée. Son évolution sous l'influence de la Psychologie (1552-1791)*. Paris 1967.
- CHÂTEAU Jean, *Rousseau sa philosophie de l'éducation*. Paris 1969.
- IGGERS, G. G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha 2002.
- IM HOF Ulrich, *Evropa a osvícenství*. Praha 2001
- JANÁK Jan, *Domovské právo ve starém Rakousku a v ČSR. Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám*, Univerzita Karlova. Praha 1975.
- JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5. Pardubice 2003.

- JIRÁNEK Tomáš, *Učedník – mučedník?* In: JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002*, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5. Pardubice 2003, s. 127-133.
- KALÁBOVÁ Květoslava – KALÁB Vladimír, *Historie zemské donucovací pracovny a věznice pro ženy*. Praha 2005.
- KELLER Jan, *Dějiny klasické sociologie*. 2. vydání, Praha 2005.
- KLABOUCH Jiří, *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962.
- KLAUS Karel, *Dějiny péče o ženu v našich zemích I. část*. Československá gynekologie, roč. 57/1992, č. 5, s. 244 – 249.
- KLAUS Karel, *Dějiny péče o ženu v našich zemích II. část*. Československá gynekologie, roč. 57/1992, č. 6, s. 313 – 317.
- KLÍMA Arnošt, *Manufakturní období v Čechách*. Praha 1955.
- KOMENDA Antonín, *Sociální deviace. Historická východiska a základní historické přístupy*. Olomouc 1999.
- KOPIČKOVÁ Božena, *Žena evropského středověku v zajetí své doby*. In: Milena Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002, s. 13-44.
- KÖPPLOVÁ Barbara – KÖPPL Ladislav, *Dějiny světové žurnalistiky*. I. díl. Praha 1989.
- KRPATA Karel R., *Harfenická kruciáta*. Hradec Králové 1987.
- KŘIVKA, Josef *Populační vývoj mělnického panství v letech 1693 – 1749*. HD 1, 1967, s. 7 – 18.
- KUTNAR František, *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu : trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*, Praha: Historický klub 1948.
- LABOUVIE Eva, *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*. Köln 1998.
- LE GOFF Jacques, *Zrození očiště*. Praha 2003.
- LEMERT Edwin, *Social Pathology. A Systematic Approach to the Study of Sociopathic Behavior*. New York 1951.
- LENDEROVÁ Milena, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.
- LENDEROVÁ Milena, *Prostituce a pohlavní choroby: historický exkurz do českého prostředí 19. a 20. století*. Časopis ženských lékařů. Gynekolog 1/2001, s. 30-36.
- LENDEROVÁ Milena, *Chytila patrola aneb prostituce za Rakouska i republiky*. Praha 2002.
- LENDEROVÁ Milena, *Zrození dětství*. In: Scientific papers of the University of Pardubice. Series C, Institute of Languages and Humanities. 7/2001. Pardubice 2002, s. 63-79.

- LENDEROVÁ Milena, *Porod a ženské tělo: Diskurz a realita 19. století*. In: HANÁKOVÁ Petra – HECZKOVÁ Libuše – KALIVODOVÁ Eva (eds.), *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha 2006, s. 131-154.
- LENDEROVÁ Milena – RÝDL Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha 2006.
- LENDEROVÁ Milena, *Nájemná kojná – „skvrna“ kulturních dějin*. In: HALÍŘOVÁ Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*. Pardubice 2008, s.127-145.
- LENDEROVÁ Milena - KOPIČKOVÁ Božena - BUREŠOVÁ Jana - MAUR Eduard (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009 (v tisku).
- LORMAN Jaroslav, *Rozum osvícený vírou. Poznámky k problematickému vztahu rozumu a zjevení na příkladech textů Augustina Zippého a dalších soudobých morálních teologů*. In: LORMAN Jaroslav – TINKOVÁ Daniela (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvětenství. Historie – Otázky – Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK*. 1/2008. Praha 2009, s. 252-270.
- MACKOVÁ Marie, *Voršilky v Čechách do roku 1918*. Pardubice 2007.
- MACHAČOVÁ Jana, *Jaké bylo dětství v českých zemích v 19. století?* In: JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5*. Pardubice 2003, s. 61-66.
- MACHAČOVÁ Jana, *Dětství v chudé rodině – 2. polovina 19. století v Českých zemích*. In: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*. Pardubice 2008, s. 111 - 118.
- MAIER Hans, *Sozialdisziplinierung – ein Begriff und seine Grenzen*. In: PRODI Paolo (Hrsg.), *Glaube und Eid. Treueformeln, Glaubensbekenntnis und Sozialdisziplinierung zwischen Mittelalter und Neuzeit*. München 1993, s. 238an.
- MALÍNSKÁ Jana, *Do politiky prý žena nesmí - proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha 2005.
- MATĚJČEK Jiří, *Dětství nádeníka se střídavým zaměstnáním Václava – Wenzla Holka: z doby vzniku „moderní nespokojenosti“*. In: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*. Pardubice 2008, s. 119 – 125.
- MAŤA Petr, *Svět české aristokracie (1500-1700)*. Praha 2004.
- MAUR Eduard, *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*. SAP 14, 1964, sv. 1, s. 57-82; 15, 1965, sv. 1, s. 277-297.
- MAUR Eduard, *Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského*. Studia Comeniana et Historica 29, 1999, č. 62, s. 113 – 125.

- MELKESOVÁ Miroslava, „...skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí...“ *Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*. In: ČADKOVÁ Kateřina – LENDEROVÁ Milena – STRÁNÍKOVÁ Jana (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006. Pardubice 2006, s. 263-289.
- METZ-BECKER Marita, *Der verwaltete Körper. Die Medikalisierung schwangerer Frauen in den Gebäuhäusern des frühen 19. Jahrhunderts*. Campus 1997.
- MORÁVKOVÁ Jana, *Problematika týraného, zanedbávaného a zneužívaného dítěte na přelomu 19. a 20. století*. In: JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5. Pardubice 2003, s. 191-204.
- MÜHLPACHR Pavel, *Sociální patologie*. Brno 2001.
- MÜHLPACHR Pavel, *Vývoj ústavní péče (Filozoficko-historický pohled)*, Masarykova univerzita Pedagogická fakulta. Brno 2001.
- NAGL-DOCEKAL Herta, *Filozofie rodiny u Rousseaua, Kanta a Hegela – klíč k pochopení dnešních životních forem*. In: HAVELKOVÁ Hana, *Existuje střeoevropský model manželství a rodiny?* Praha 1995, s. 9-18.
- NODL Martin, *Dětství v předmoderní době*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 7 – 29.
- NODL Martin, *Dvě tváře dětství. Malí dospělí a děti-hříšníci ve středověku*. Dějiny a současnost. 1/2006, s. 30 – 33.
- NOVOTNÝ Miroslav, *Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí*. In: LORMAN Jaroslav – TINKOVÁ Daniela (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství. Historie – Otázky – Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK*. 1/2008. Praha 2009, s. 148-163.
- OBERWITTLER Dietrich, *Von der Strafe zur Erziehung? Jugendkriminalpolitik in England und Deutschland (1850 – 1920)*. Campus Verlag. Frankfurt/New York 2000.
- OUTRAM Dorinda - BROWN Theodore M. - FEE Elizabeth, *An Enlightenment View of School Health*, American Journal of Public Health, September 2006, Vol 96, No. 9, s. 1560.
- PACHNER František, *Kdo je I. F. Semmelweis?* Praha 1948.
- PÁNEK Jaroslav, *Policey und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Böhmen und Mähren*. In: STOLLEIS Michael (ed.), *Policey im Europa der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main 1996, s. 317 – 331.
- PÁNKOVÁ Markéta (ed.), *Vzdělávání dívek v Čechách*. Praha 2008.
- PAVLATOVÁ L., *Dvojitý pojednání o výchově šlechtické mládeže koncem 18. a počátkem 19. století. Franz Josef Graf von Kinsky a Ignaz Wildner von Maithstein*. In: Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK (edd.) *Studie k sociálním dějinám 7/1*, Opava-Praha-Kutná Hora 1997, s. 139an.

- PAWLOWSKY Verena, *Kinderfürsorge zwischen Anspruch und Realität. Die Sterblichkeit im Wiener Findelhaus (1784 – 1910)*. Dis. Universität Wien. Wien 1996.
- PAWLOWSKY Verena, *Mutter ledig – Vater Staat. Das Gebär- und Findelhaus in Wien (1784 – 1919)*. Innsbruck 2001.
- PAZDEROVÁ Alena, *Venkovští poddaní rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy (Příspěvek k problematice tzv. druhého nevolnictví)*. Historická demografie 22/1998, s. 51 – 68.
- PAZDEROVÁ Alena, *Sociální kategorie obyvatel rychnovského panství ve světle nejstarších českých katastrů*. Východočeský sborník historický 7, 1998, s. 19-62.
- PETRÁŇOVÁ Lydia, *Hry dětí na fotografiích Čeňka Habarta pro národopisnou výstavu československou*. In: HALÍŘOVÁ Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně*. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2008, s. 81-93.
- PRODI Paolo (Hrsg.), *Glaube und Eid. Treueformeln, Glaubensbekenntnis und Sozialdisziplinierung zwischen Mittelalter und Neuzeit*. München 1993.
- RATAJOVÁ Jana - STORCHOVÁ Lucie (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha 2008.
- QUINCY-LEFEBVRE Pascale, *Familles, institutions et déviances. Une histoire de l'enfance difficile. 1880 – fin des années trente*. Paris 1997.
- QUINCY-LEFEBVRE Pascale, *Entre monde judiciaire et philanthropie: la figure du juge-philantrope au tournant des XIXème et XXème siècles*. Histoire et justice, Hors-série, s. 127-139. URL: <http://rhei.revues.org/docannexe439.html> [staženo 3.4.2008].
- RANDÁK Jan – SOCHA Jan, „...važ si času, chyt' se práce, zahálky se střež co zrádce“. *Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace*. In: LORMAN Jaroslav – TINKOVÁ Daniela (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*. Historie – Otázky – Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK. 1/2008. Praha 2009, s. 78-84.
- RAŠ Jakub, „*Za ostrůžlivění národa*.“ *Abstinentní hnutí v českých zemích v první polovině 20. století*. Dějiny a současnost 4/2009, s. 14 – 17.
- RHEINHEIMER Martin, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450-1850*. Praha 2003.
- ROUMAJON Yves, *Enfants perdus, enfants punis. Histoire de la jeunesse délinquante en France: huit siècles de controverses*. Paris 1989.
- RÝDL Karel, *Fenomén strachu ve výchově dětí?* In: JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími, 2*. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5. Pardubice 2003, s. 179-189.
- ŘEŘICHOVÁ Vlasta, *Proměny čtenářství a funkcí četby dětí od konce 18. do počátku 21. století*. ? In: JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč*

- staletími, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5. Pardubice 2003, s.151-161.
- ŘÍČAN Pavel – KREJČOVÁ Dana a kol., Děti ohrožené prostředím, Dětská klinická psychologie. Praha 1997.
- SAURER Edith, *Reglementovaná láska. Církevní a státní zákazy sňatku v předbřeznové habsburské monarchii*. HAVELKOVÁ Hana (ed.), Existuje střeoevropský model manželství a rodiny? Praha 1995, s. 31- 46.
- SEDLÁČKOVÁ Radmila, *Historie babictví v Čechách a na Moravě*. Brno 1973.
- SHAHAR Shulamith, *Vývojové fáze dětství*. Souvislosti 4 (30)/1996, s. 31 – 38.
- SCHEUTZ Martin, *Alltag und Kriminalität. Disziplinierungsversuche im steirisch-österreichischen Grenzgebiet im 18. Jahrhundert*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 38. R. Oldenbourg Verlag. Wien-München 2001.
- SCHLUMBOHM Jürgen –DUDEN Barbara –GÉLIS Jacques –VEIT Patrice (hrsg.), *Rituale der Geburt. Eine Kulturgeschichte*. München 1998.
- SCHLUMBOHM Jürgen, „*Verheiratete und Unverheiratete, Inländerin und Ausländerin, Christin und Jüdin, Weiße und Negerin*“: *Die Patientinnen des Entbindungshospitals der Universität Göttingen um 1800*. In: Hans Pohl – Rainer Gömmel etc. (edd.), Struktur und Dimension. Festschrift für Karl Heinrich Kaufhold zum 65. Geburtstag. Band 1: Mittelalter und Frühe Neuzeit. Stuttgart 1997, s. 324 -343.
- SCHLUMBOHM Jürgen, *Mütter und Kinder retten. Geburtshilfe und Entbindungshospitäler im 18. und frühen 19. Jahrhundert – europäische Netze und lokale Vielfalt*. In: BÖDEKER Hans Erich – GIERL Martin, *Jenseits der Diskurse. Aufklärungspraxis und Institutionenwelt in europäisch komparativer Perspektive*. Vandenhoeck a Rupert, s.323 – 343.
- SCHLUMBOHM Jürgen, „*Die Schwangeren sind der Lehranstalt halber da*“: *Das Entbindungshospital der Universität Göttingen, 1751 bis ca. 1830*. In: SCHLUMBOHM Jürgen – WIESEMANN Claudia (Hg.), *Die Entstehung der Geburtsklinik in Deutschland 1751 – 1850*. Göttingen, Kassel, Braunschweig. Sonderdruck. Wallstein Verlag, 2004, s. 31 – 62.
- Sociálně patologické jevy u dětí, Institut pro kriminologii a sociální prevenci*. Praha 2000.
- SOCHŮREK Jan, *Vybrané kapitoly ze sociální patologie*. Liberec 2001.
- SOURNIA Jean-Charles, *Dějiny pijáctví*. Praha 1999.
- STANKOWSKI Adam, *Nástin problematiky etopedie a sociální patologie*. Ostrava 2004.
- STOKLÁSKOVÁ Zdeňka, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*. In: LORMAN Jaroslav – TINKOVÁ Daniela (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství. Historie – Otázky – Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK*. 1/2008. Praha 2009, s. 88-105.

- STRÁNÍKOVÁ Jana, *Antonie Janovská (1882-1859), česká krajkařka*. In: ŠAŠINKOVÁ Marcela (ed.), *Žena, umělkyně na přelomu 19. a 20. století*. Praha 2006, s. 317-332.
- STRÁNÍKOVÁ Jana, *Německobrodská hlavní škola v 19. století – hlavní tendence vývoje docházky chlapců a dívek*. In: HALÍŘOVÁ Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně*. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2008, s. 61 – 73.
- SVOBODNÝ Petr, *Les enfants abandonnés de l'hôpital italien de Prague*. In: *Enfance abandonnée et société en Europe XIVE – Xxe siècle. Actes du colloque international, Rome, 30 et 31 janvier 1987*. Rome et Paris 1981, s. 1097 – 1102.
- SVOBODNÝ Petr, *Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefinských reforem*. *Documenta Pragensia* 7/1987, č. I, s. 113 – 134.
- SVOBODNÝ Petr – KUDĚLA Jiří, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719 – 1789)*. HD 15/1991, s. 47 – 75.
- SVOBODNÝ Petr – HLAVÁČKOVÁ Ludmila, *Pražské špitály a nemocnice*. Praha 1999.
- SVOBODNÝ Petr – HLAVÁČKOVÁ Ludmila, *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004.
- ŠRÉDL Karel, *K dějinám chudinských církevních fondů v českých zemích*. *Revue církevního práva*. Praha 2003, s.225 -229.
- ŠUBRT Jiří, *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha 1996.
- ŠUBRTOVÁ Alena, *Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období*. HD 15/1991, s. 9 – 46.
- ŠUBRTOVÁ Alena, *Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století*. *Statistika a demografie* IX, 1972, s. 133 – 163.
- ŠVEJCAR J., *Česká dětská klinika v pražském nalezinci v mé paměti i v životě*. In: *Čs. Pediatrie*, 42, 1987, č. 6.
- TINKOVÁ Daniela, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“, problematika svobodných matek a sociální péče na prahu občanské společnosti*. HD 27/2003, s. 133 – 172.
- TINKOVÁ Daniela, *V zájmu „přirozenosti věcí“*. *Genderové identity, „bio-moc“ a osvícenská věda*. *Práce z dějin vědy* 6, 2003, s. 571-613.
- TINKOVÁ Daniela, *Hřích, zločin, šílenství v čase okouzlování světa*. Praha 2004.
- TINKOVÁ Daniela, *Člověk na okraji společnosti*. In: BŮŽEK Václav – KRÁL Pavel (edd.), *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 9 – 49.
- TINKOVÁ Daniela, *Tělo – věda – historie. K otázce formování „moderního těla v historiografii a novověké vědě*. In: NODL Martin - TINKOVÁ Daniela (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha 2007, s. 13 – 52.
- TINKOVÁ Daniela, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské době*. Rukopis. Praha 2008.

- TINKOVÁ Daniela, *Mezi psem a vlkem. Osvícenské příšeří v české historiografii*. In: LORMAN Jaroslav – TINKOVÁ Daniela (eds.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství. Historie – Otázky – Problémy. Studie Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK*. 1/2008. Praha 2009, s. 14-29.
- URBAN Otto, *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 1978.
- URBAN Otto, *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha 1982.
- VELKOVÁ Alice, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*. In: HALÍŘOVÁ Martina (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*. Pardubice 2008, s.147-163.
- VELKOVÁ Alice, *Ženy proti majestátu. Zločin urážky Veličenstva ve druhé polovině 19. století*. *Dějiny a současnost* 9/2007, s. 30 – 33.
- VELKOVÁ Alice, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. In: JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5*. Pardubice 2003, s. 205-227.
- VOREL Petr, *Dítě na aristokratickém dvoře na počátku raného novověku podle představ Viléma z Pernštejna. („Naučení rodičům“ a jeho obsahová interpretace)*. In: JIRÁNEK Tomáš – KUBEŠ Jiří (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími, 2. Pardubické bienále 4. – 5. dubna 2002, Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5*. Pardubice 2003, s. 13-48.
- ŽIVNÝ Jan – SÝKOROVÁ Jaroslava (red.), *Gynekologicko porodnická klinika 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze na počátku 3. tisíciletí (125 let Zemské porodnice v Praze)*. Praha 2000.

Slovníky:

- Akademický slovník cizích slov. Praha 1995.
- A new Survey of Universal Knowledge Encyclopaedia Britannica, 1966.
- BUBEN Milan, *Encyklopedie řádů, kongregací a řeholních společností katolické církve v českých zemích*. III. díl, III. sv. Praha 2008
- Cizojazyčný abecedník, čili vysvětlení neznámých slov*. Vyňato z Polabského Slovana 1849. V Hradci Králové. Tiskem a nákladem Jana Host. Pospíšila 1849.
- Der grosse Brockhaus. Wiesbaden 1953.
- Enzyklopädisches Handbuch des Kinderschutzes und der Jugendfürsorge*. Leipzig 1910.
- FASS Paula S. (ed.), *Encyclopedia of children and childhood. In history and society*. New York 2004.
- JUNGMANN Josef, *Slovník česko – německý*. Praha 1989 – 1990.
- Komenského slovník naučný. Praha 1937 – 1938.
- KLIKA Josef – SOKOL Josef (red.), *Stručný slovník paedagogický, 2. díl*. Praha 1891.

KOTT František Št., Česko – německý slovník zvláště gramaticko – fraseologický.
Praha 1878 – 1880.

La grande encyclopédie inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts. Paris.

Masarykův slovník naučný. Praha 1926 – 1931.

Ottův slovník naučný ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Praha 1893 –
1902.

Ottův slovník naučný nové doby. Praha 1932 -1937.

Velký sociologický slovník. Praha 1996.

Internetové zdroje:

Oskenované zákoníky 19. století <http://alex.onb.ac.at>

Přílohy

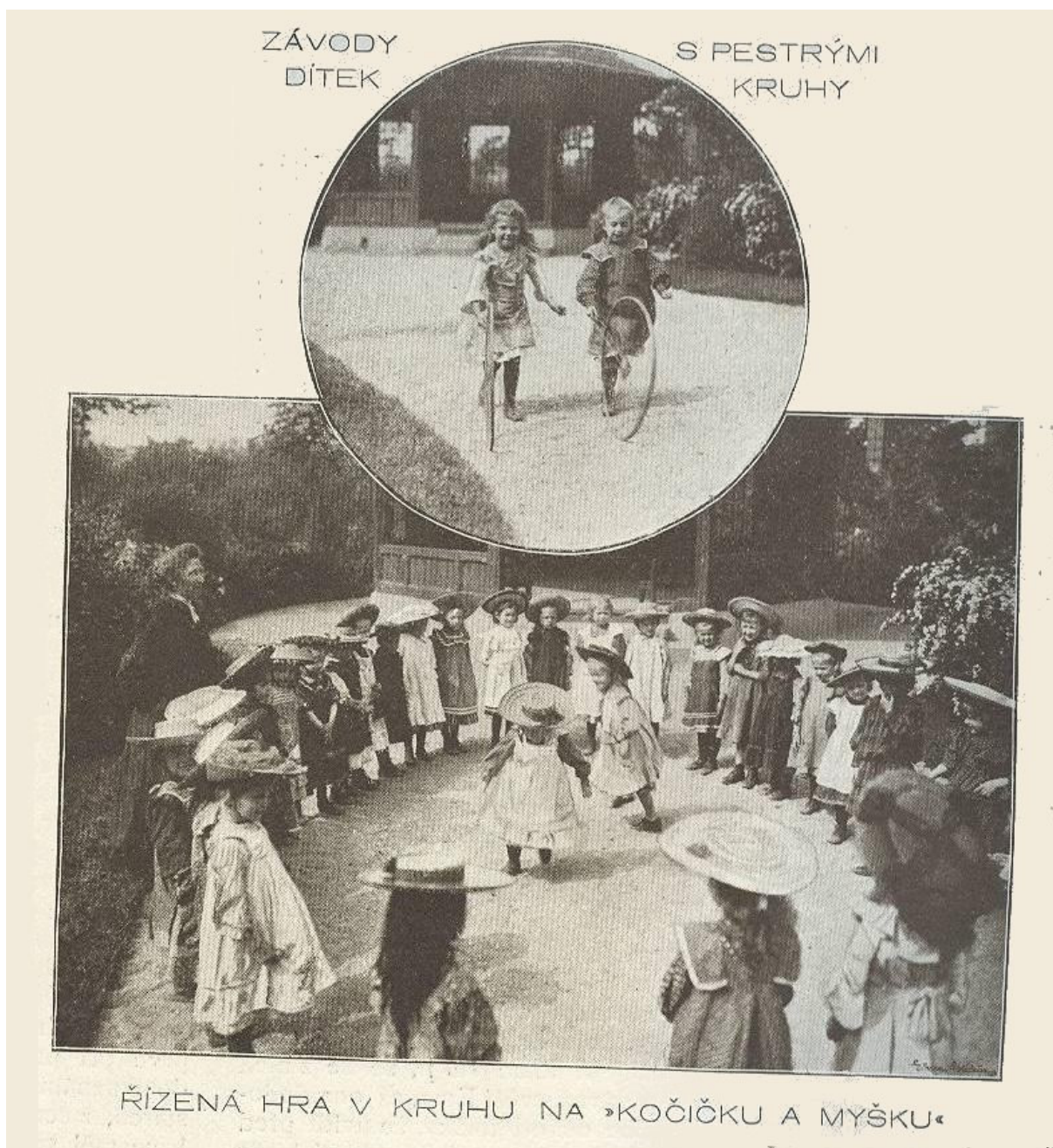
Seznam příloh:

- Obr. 1: Budova mateřské školy v Praze VII. *Zlatá Praha*, roč. 1906, s. 429.
- Obr. 2: Děti z mateřské školy hrající si na zahradě. *Tamtéž*, s. 428.
- Obr. 3: Děti z mateřské školy hrající si na pískovišti. *Tamtéž*.
- Obr. 4: Oběd dětí ve věku od tří do šesti let v jídelně opatrovny. *Tamtéž*, s. 429.
- Obr. 5: Oběd oddělení nejmenších dětí ve smíchovské mateřské škole. *Tamtéž*.
- Obr. 6: Pohlednice z První protialkoholní výstavy v Praze roku 1912. Východočeské muzeum v Pardubicích. Sbírka Orbis Pictus, inv. č. PO-P1-16912.
- Obr. 7: Pohled na chlapce pracující před budovou Vychovatelny manželů Olivových v Říčanech. SOA v Praze, Fond: Vychovatelna Olivových, album fotografií.
- Obr. 8: Chovanci Vychovatelny manželů Olivových. *Tamtéž*.
- Obr. 9: Budova Chlapecké vychovatelny v Hradci Králové.
In: *Ročenka České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém*. Část druhá. Sebrané zprávy a doklady. Praha 1910.
- Obr. 10: Ložnice v Chlapecké vychovatelně v Hradci Králové. In: *Tamtéž*.
- Obr. 12: Chlapci pracující v krejčovské dílně ve vychovatelně v Hradci Králové.
In: *Tamtéž*.
- Obr. 13: Škola v Chlapecké vychovatelně v Hradci Králové. In: *Tamtéž*.
- Obr. 14: Učednický útulek v Praze III. In: *Přehled činnosti České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém v roce 1914*. Praha 1915.
- Obr. 15: Ložnice v učednickém útulku v Praze III. In: *Tamtéž*.
- Obr. 16: Chlapci z pražské Besídky u živnostenské školy v Praze při koupání v Berounce. *Přehled činnosti České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém v roce 1915*. Praha 1916.
- Obr. 17: Skupina chovanců rodinné kolonie České zemské komise v Uhříněvsi, se správcem kolonie učitelem (?) Macháčkem. In: *Ročenka České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém*. Část druhá. Sebrané zprávy a doklady. Praha 1910.

BUDOVA MATEŘSKÉ ŠKOLY
»U STUDÁNKY« V PRAZE VII.

Obr. 1: Budova mateřské školy v Praze VII. *Zlatá Praha*, roč. 1906, s. 429.

Obr. 2: Děti z mateřské školy hrající si na zahradě.
Zlatá Praha roč. 1906, s. 428.

Obr. 3: Děti z mateřské školy hrající si na pískovišti. *Zlatá Praha*, roč. 1906, s. 428.

Obr. 4: Oběd dětí ve věku od tří do šesti let v jídelně opatrovny.
Zlatá Praha, roč. 1906, s. 429.

Obr. 5: Oběd oddělení nejmenších dětí ve smíchovské mateřské škole.
Zlatá Praha, roč. 1906, s. 429.

První výstava protialkoholní v Praze, pořádaná ve dnech sletu všesokolského (26. června-7. července 1912) Českoslov. abst. svazem v Praze v místnostech Ústředního spolku českých žen.

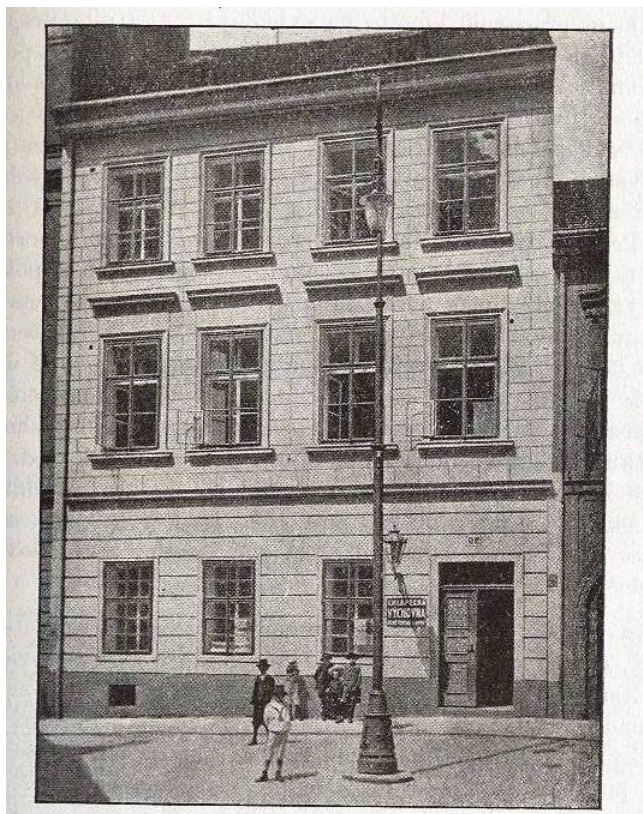
Obr. 6: Pohlednice z První protialkoholní výstavy v Praze roku 1912.
 Východočeské muzeum v Pardubicích. Sběrka Orbis Pictus, inv. č. PO-P1-16912.

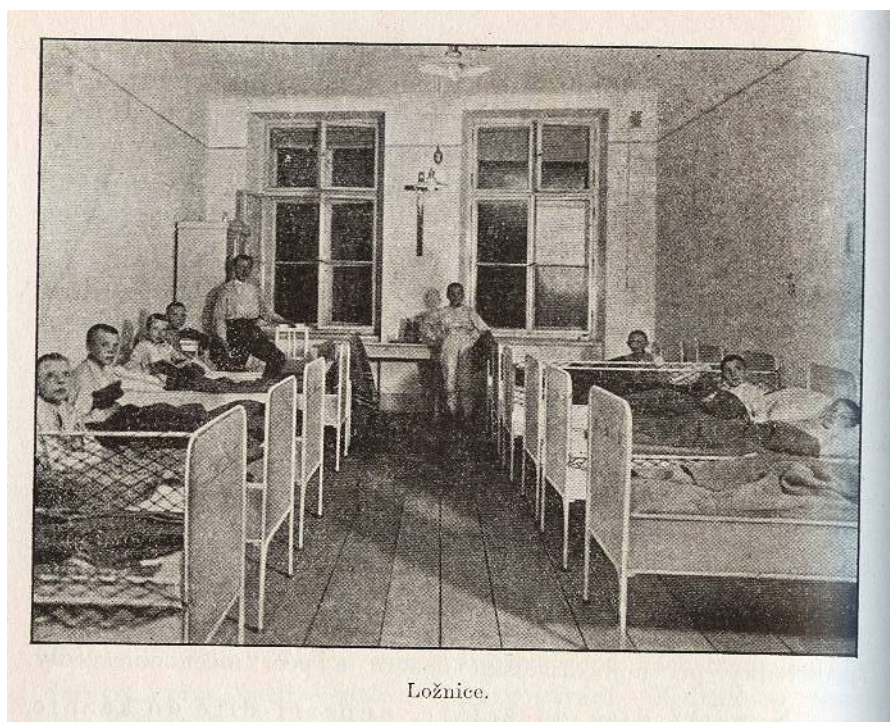
Obr. 7: Pohled na chlapce pracující před budovou Vychovatelny manželů Olivových v Říčanech. SOA v Praze, Fond: Vychovatelna Olivových, album fotografií.

Obr. 8: Chovanci Vychovatelny manželů Olivových. SOA v Praze, Fond: Vychovatelna Olivových, album fotografií.

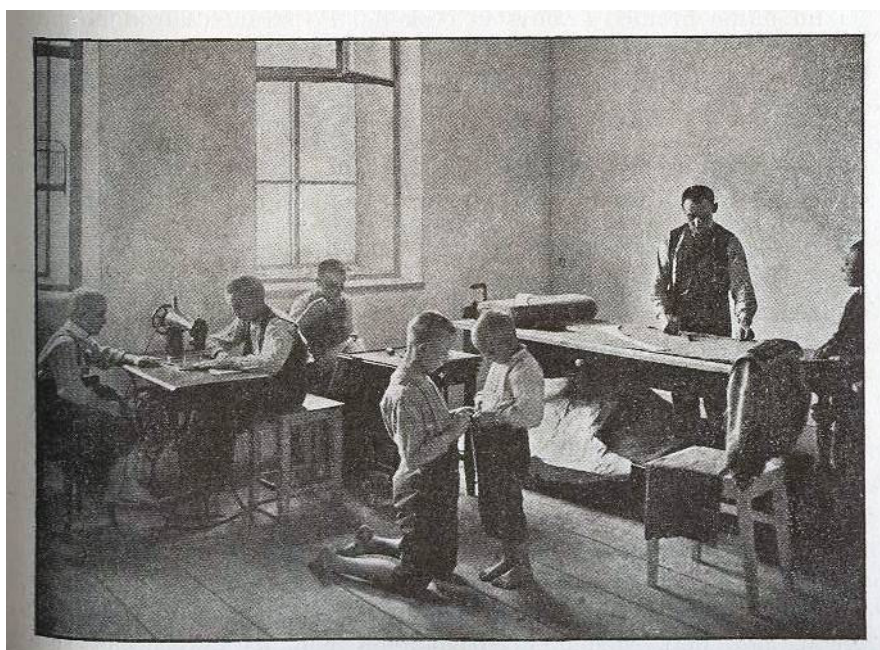

Obr. 9: Budova Chlapecké vychovatelny v Hradci Králové.
In: *Ročenka České zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království Českém. Část druhá. Sebrané zprávy a doklady.* Praha 1910.

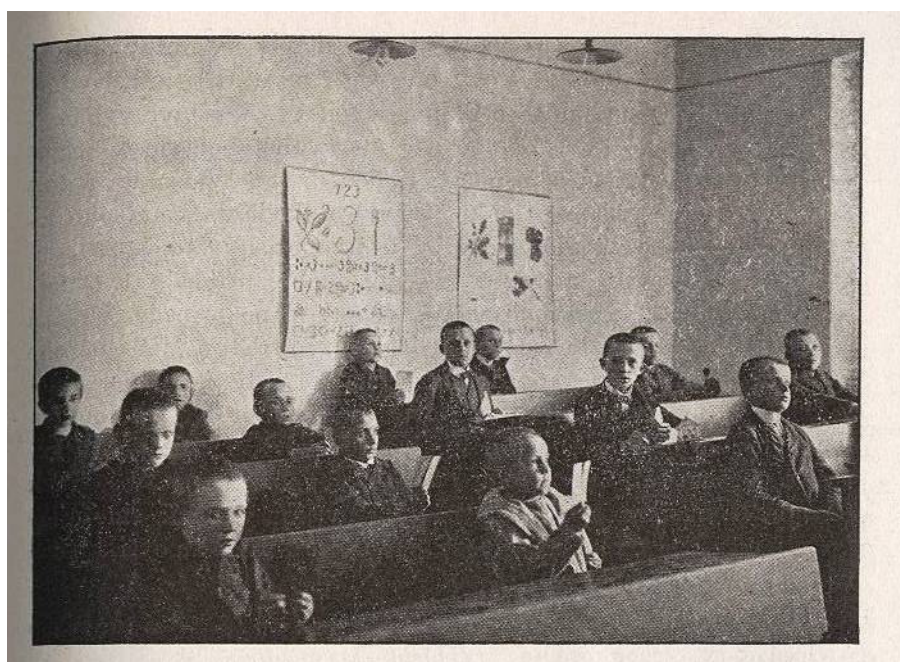

Ložnice.

Obr. 10: Ložnice v Chlapecké vychovatelně v Hradci Králové. In: *Tamtéž.*

Obr. 11: Chlapci pracující v krejčovské dílně ve vychovatelně v Hradci Králové.
In: Tamtéž.

Obr. 12: Škola v Chlapecké vychovatelně v Hradci Králové.
In: Tamtéž.

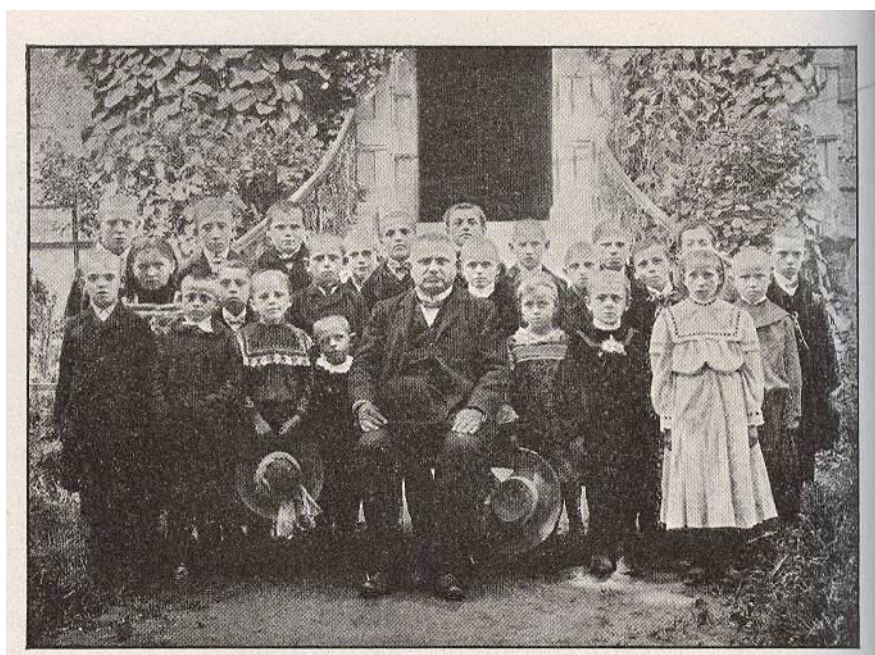
Obr. 13: Učednický útulek v Praze III. In: *Přehled činnosti České zemské komise pro ochranu dítek a péči o mládež v království Českém v roce 1914*. Praha 1915.

Obr. 14: Ložnice v učednickém útulku v Praze III. In: *Tamtéž*.

Obr. 15: Chlapci z pražské Besídky u živnostenské školy v Praze při koupání v Berounce. *Přehled činnosti České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém v roce 1915.* Praha 1916.

Obr. 16: Skupina chovanců rodinné kolonie České zemské komise v Uhřiněvsi, se správcem kolonie učitelem (?) Macháčkem. In: *Ročenka České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v království Českém.* Část druhá. Sebrané zprávy a doklady. Praha 1910.

Rejstřík jmen, institucí a jejich zřizovatelů

A

Alžbětinky 112
Americký klub dam 173
Ariès Phillippe 1, 2, 3
Azyl milostného Jezulátka 223

B

Bayer Thadäus Edler von 10, 13
Bayerová Anna 96
Beccaria Cesare 78
Bláha Inocenc Arnošt 69
Bráf Albín 187

C

Carro Jean de 73
Comte Auguste 65, 67

Č

Čáda František 69
Červinková - Riegrová Marie 9, 11, 18, 179
Česká zemská komise pro péči o děti a ochranu mládeže 16, 158, 164, 240, 241 - 244, 246
České gubernium v Praze 11, 14, 15, 16, 73, 74, 123 - 125, 127 - 129, 133, 139, 143, 164
Československý abstinentský svaz 96

D

Dámský kruh, spolek 226
Dětská manufaktura v Bělé pod Bezdězem 174
Dětská nemocnice v Praze 119
Dětská rodinná kolonie v Čisté 246
Dětská rodinná kolonie v Jílovém 246
Dětská rodinná kolonie v Kamenici nad Lipou 246
Dětská rodinná kolonie v Klikově u Třeboně 246
Dětská rodinná kolonie v Lítni u Berouna 246
Dětská rodinná kolonie v Lysé nad Labem 246

Dětská rodinná kolonie v Postupicích u Benešova 246

Dětská rodinná kolonie v Uhříněvsi 246

Dětská rodinná kolonie v Ústí nad Orlicí 246

Deutsche Kommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge in Böhmen 241, 246, 254

Deutsche Sektion der Landeskommission für Kinderschutz und Jugendfürsorge in Prag 241

Dívčí vychovatelna v Černovicích u Tábora 192

Dívčí vychovatelna v Lobči u Kralup 192

Dívčí vychovatelna ve Veleslavíně 192

Domov pro učně v Praze 242

Donucovací pracovna v Praze 173

Drtina František 96

Družina blahoslavené Anežky České, spolek 226, 227

Družina katolických dam, spolek 223

Dülmen Richard van 29

Durkheim Émile 68

Dvorská kancelář ve Vídni 11, 14, 16, 42, 103, 104

Dvořák Jan 9, 11, 154

E

Engliš Karel 10, 18, 164, 221

Epstein Alois 11, 131

F

Felbiger Jan Ignác 41

Flandrin Jean - Louis 2

Foucault Michel 7, 37, 42, 53, 174

Foustka Břetislav 9

Frank Johann Peter 9, 38, 39, 59, 60, 61, 71, 72, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 94

František I. 42, 65

František Josef II. 43

G

Gebauer Bohuslav 79

Gymnázium Minerva v Praze 51

H

Haas Louis 2
Hasner von Artha Leopold 43, 171
Hlaváčková Ludmila 10
Hlávka Josef 121, 179
Hügel Franz Seraph 10, 11
Huss Magnus 95

Ch

Chlapecká vychovatelna v Hradci
Králové 16, 179, 181, 182,
185, 242
Chorobinec v Praze 113, 115, 137, 159,
251
Chotek Karel 46

I

Italský sirotčinec v Praze viz rovněž
Vlašský špitál 165, 169

J

Janisch Franz 232, 233
Jednota katolických tovaryšů, hospic
225
Jednota pro blaho propuštěných
mladistvých káránců 178,
180, 182, 183, 186, 219
Jenner Edward 73
Johanneum, azyl 225
John Johann Dionys 9
Josef II. 5, 10, 42, 78, 87, 112, 116
Justi Johann Heinrich Gottlob von 60

K

Kabrhel Gustav 96
Kinský hrabě 174
Klar Rudolf 188
Koldína Pavel Kristián z 77, 78, 88
Komenský Jan Ámos 21
Kopičková Božena 3
Košťál Antonín 215
Kvíčala Jan 187

L

Ledvinková Barbora 47

M

Malthus Thomas Robert 64
Malý domov, azyl 226
Marbeau Jean Baptiste François 45
Mariánský ústav v Praze 225
Marie Terezie 5, 27, 112, 118
Masaryk Tomáš Garrigue 96
Melitsch Johann 119
Městský sirotčinec arcivévodkyně
Gisely v Praze 15, 16, 165,
166 - 168, 173
Milosrdné sestry sv. Karla
Boromejského 120, 145,
189, 190, 225
Milosrdní bratři 112
Morávková Jana 5
Müllerová Marie 47

N

Nalezinec viz Zemská porodnice a
nalezinec v Praze
Nodl Martin 3, 25
Novák Antonín 195
Novotný Josef 195

O

Očkovací ústav při nalezinci v Praze 73,
251
Ochrana opuštěných a zanedbaných
dívek v Praze 17, 83
Oliva Alois 17
Opatrovna U Sv. Jakuba na Starém
Městě v Praze 47
Opatrovna v Pardubicích 18, 48
Opatrovna v Písku 46

P

Panýrek Duchoslav 96
Pape – Carpentier Marie 47
Paprocký Bartoloměj z Hlahol 21
Pedagogium 47
Pedologický ústav hlavního města
Prahy 69
Pek Leopold 17
Pelc Hynek 69
Pestalozzi Johann Heinrich 202
Plamínková Františka 96
Policejní ředitelství ve Vídni 195

Pražská městská útulna pro žebravé,
toulavé děti nebo pro děti
bez přístřeší 228 - 230, 253

Q

Quincy - Lefebvre Pascale 8, 194

R

Rejchrtová Noemi 3
Riegrová Marie roz. Palacká 46, 47
Rittershain Gottfried Ritter von 13, 14,
119
Röhlich František 228
Röhlichová Anna 228
Rousseau Jean Jacques 71
Ruth Hynek 119

Ř

Ředitelství chudinských zaopatřovacích
ústavů v Praze 137, 139, 159

S

Salles d'asile, Francie 47
Salzmann Christian Gotthilf 23
Sct. Josephsheim v Teplicích 179
Sct. Josephsheim v Mostě 179
Sdružení pro výzkum dítěte 69
Secký Rudolf 9, 10, 16, 18
Sevillský Isidor 20
Schuster Václav 18
Sirotčinec Milosrdných sester v Karlíně
145, 147
Sirotčinec Milosrdných sester v Řepích
145
Sirotčinec sv. Jana Křtitele 15, 16, 118,
163, 165 - 167, 170, 171,
173
Sirotčinec sv. Notburgy 165, 171
Sirotčinec v Chebu 163
Sirotčinec v Litvínově 163
Sonnenfels Josef von 60
Spencer Herbert 68
Svoboda Jan 46
Svobodný Petr 10
Swieten Gerhard van 112

Š

Šauer Josef z Augenburgu
Šimsa Jan 96
Špitál v Doksech 163

T

Thun František 241
Tichá Anna 223
Tinková Daniela 7

U

Ústav pro choromyslné 113, 115, 121
Ústav pro péči o matku a dítě 12
Ústav pro zprostředkování kojných v
Praze 117, 151 - 153, 251
Ústřední dětský chorobinec v Praze 242
Ústřední spolek českých žen 96, 227
Ústřední spolek pro zřízení a udržování
jeslí v Praze 46
Útulék pro rodičky v Praze 244
Útulék pro školní mládež na Starém
Městě 222
Útulék pro školní mládež na Vyšehradě
222
Útulék pro školní mládež v
Holešovicích 222
Útulék pro školní mládež na
Hradčanech 222
Útulna pro služby milosrdných sester
sv. Karla Boromejského 225

V

Vlašský špitál na Malé Straně v Praze
49, 111, 117, 119, 142, 169
Voršilky 191
Vrchní sirotčí a obročnické ředitelství v
Praze 14, 121, 123, 125
Všeobecná nemocnice v Praze 113, 115,
134
Výbor paní pro městské školy a
opatrovny 47
Vychovatelna arcivévodkyně Alžběty
okresu vinohradského 179,
180, 184, 192
Vychovatelna manželů Olivových v
Říčanech 17, 179 - 182, 184,
192, 200

Vychovatelna U dobrého pastýře
v Praze viz rovněž Jednota
pro blaho propuštěných
mladistvých káránců 180,
182, 192
Vychovatelna v Jilemnici 242
Vychovatelna v Libni 16, 179, 180, 183,
192

W

Waldsteina Arnošt Filip z 174
Waldsteina Emanuel z 163
Wurmová Jindřiška 96

Z

Záštita 83, 225
Zemská komise pro ochranu dětí a péči
o mládež v Praze 7, 148,
231, 240, 241, 243 - 247,
253 - 254
Zemská polepšovna v Kostomlatech
pod Milešovkou 16, 188 -
190, 192, 194, 196 - 200,
204, 212, 215, 218
Zemská polepšovna v Králíkách 16, 17,
191, 192, 194, 196 - 200,
204, 207, 208, 212, 215,
218, 219
Zemská polepšovna v Opatovicích nad
Labem 16, 17, 189 - 192,
194 - 200, 203, 204, 207,
208, 211 - 216, 218, 219
Zemská porodnice a nalezinec v Praze
1, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 73,
113 - 115, 117 - 127, 129 -
133, 135 - 140, 142 - 147,
149, 151 - 156, 158, 159,
164, 165, 179, 223, 236,
246, 250, 251
Zemská porodnice a nalezinec ve Vídni
149, 150, 251

Zemský sirotčí fond 7, 173, 235 - 239,
242, 243, 253
Zemský spolek proti alkoholismu v
Praze 96
Zemský výbor v Praze 11, 17, 120, 131,
141, 147, 188, 190, 191,
194, 209, 216, 231, 235 -
237, 240, 246
Zentralstelle für Kinderschutz und
Jugendfürsorge in Wien 241

Ž

Ženská káznice v Řepích 188 - 189
Ženský klub, spolek 227

Název práce	Sociální patologie a ochrana dětství v Čechách od dob osvícenství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství
Autor práce	Mgr. Martina Halířová
Obor	Historie 7105V021
Rok obhajoby	2009
Vedoucí práce	prof. PhDr. Milena Lenderová, Csc.
Anotace	<p>Disertační práce se věnuje sociální patologii a ochraně dětství od osvícenství do roku 1914. Zodpovídá otázky, jaké jevy byly ohrožující, proč byly tyto jevy definovány jako ohrožující a jakým způsobem proti nim stát nebo společnost bojovaly. Jedním z prostředků ochrany byla disciplinace. Část práce tak ukazuje, jak tato disciplinace probíhala.</p> <p>Práce se soustřeďuje především na území Čech. Ve sledování ochrany dětství se koncentruje především na existující soukromé a státní dobročinné ústavy (nalezinec, sirotčince, vychovatelny, polepšovny, útulky). Ukazuje důvody vzniku těchto ústavů a to, jak zde vypadala péče o děti, jak dlouho trvala a jaké děti se do ústavů dostávaly.</p> <p>Poslední část práce je věnována snahám o sjednocení veřejné a soukromé péče a úsilí o zlepšení financování nákladů na péči o znevýhodněné děti</p>
Klíčová slova	Klíčová slova: dějiny dětství – ochrana – sociální péče – ústavy – Čechy